

В.С.Крисаченко

К-8с

Українознавство

Хрестоматія-посібник

У двох книгах

7/с

Книга перша

ПЕРЕВІРЕНО
2005

ПЕРЕВІРЕНО
2007

КИЇВ
«ЛИБІДЬ»
1996

ББК 63.5(4УКР)я7
К 82

Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу видавництва заборонено

Р е ц е н з е н т и:

д-р філос. наук *М.М.Сидоренко*,
канд. філол. наук *М.М.Конончук*

Головна редакція літератури з українознавства
та фіціогуманітарних наук

Головний редактор *М.С.Тимошик*

Редактор *В.О.Осадчий*

Рекомендовано Міністерством освіти України

Робота виконана в рамках програми
«Українознавство в системі освіти, науки
і культури»

В.С.Крисаченко.

К 82 **Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. Кн. 1 / Передмова П.П.Кононенка. — К.: Либідь, 1996. — 352 с. ISBN 5-325-00820 - X (Кн.1)**

Навчальна хрестоматія-посібник з українознавства — перше видання такого типу. До неї залучені тексти зарубіжних і вітчизняних авторів різних епох, поглядів, орієнтацій, які були одночасно в оцінці великої ролі українського феномена в історії. У своїй сукупності матеріал покликаний створити цілісну картину генези України як геополітичної реальності.

Видання тематично розділене на дві книги: перша присвячена висвітленню історичного образу України, друга окреслює особливості її самовизначення та з'ясує сутність української ідентичності — особливості національного характеру, мови, мислення, ментальності.

Для студентів вищих навчальних закладів, учнів ліцеїв, гімназій та коледжів, старшокласників загальноосвітніх шкіл.

К 0503020902 - 059 - Без оголошення
224- 96_____

ББК 63.5(4УКР)я7

ISBN 5-325-00820-X (Кн.1)
ISBN 5-325-00811-0

© В. С. Крисаченко, 1996
© П. П. Кононенко, передмова, 1996

ВІХА В ІСТОРІЇ ДУХОВНОСТІ (Л.П.КОВОНЕНКО)	5
ВСТУП	11
ІСТОРИЧНІ ВИМІРИ УКРАЇНОЗНАВСТВА	13

Частина I

ІСТОРИЧНЕ (ГЕНЕТИЧНЕ) УКРАЇНОЗНАВСТВО

ГЕРО ДОТ	28
Історії в дев'яти книгах	30
ГІППОКРАТ	46
Про повітря, води й місцевості	47
ДЮДОР СИЦИЛІЙСЬКИЙ	52
Бібліотека	53
НОМПЕЙ ТРОГ	61
Фліппівські історії	62
СТРАБОН	69
Географія	70
ГАЙ ПЛІНІЙ СЕКУНД	82
Природничі історія	84
ПРИСК ПАНІЙСЬКИЙ	96
Візантійська історія	97
ПРОКОПІЙ КЕСАРІЙСЬКИЙ	99
Готська війна	100
СТЕФАН ВІЗАНТІЙСЬКИЙ	107
Етніка [Опис племен]	108
ФЕОФЛАКТ СИМОКАТТА	115
Історія	115
КОНСТАНТИН БАГРЯНОРОДНИЙ	119
Про управління імперією	120
ЄВСТАФІЙ	123
Коментарі до «Землепису» Діонісія	125
МАТВІЙ СТРИЙКОВСЬКИЙ	132
Хроніка	133
МАРГІН БЕЛЬСЬКИЙ	142
Хроніка польська	142
ВРІХ ЛЯСОТА	144
Діаріуш	145
АНОНІМ	156
Щоденник комісії, або Експедиції проти Війська Запорозького	157

АДАМ ОЛЕАРІЙ	161
Опис подорожі у Московію і через Московію до Персії й назад	161
П'ЄР ШЕВАЛЬЄ	162
Розвідка про землі, звичаї, спосіб правління, походження та релігію козаків	163
ЙОГАН-ЙОАХИМ МЮЛЛЕР	173
Історична дисертація про козаків	174
ХРИСТОФ-ВІЛЬГЕЛЬМ ХЕГЕЛЬМАЙЄР	183
Повідомлення про стан ученості у Києві в російській Україні	183
ЖІЛЬБЕР РОММ	189
Подорож у Крим в 1786 р.	190
ОЛЕКСАНДР ПУШКІН	193
Нарис історії України	193
МІЖНАРОДНА КОМІСІЯ З РОЗСЛІДУВАННЯ ГОЛОДУ В УКРАЇНІ	
1932-1933 років	194
ДЖЕЙМС Е. МЕЙС	204
Висновки та перспективи дослідження голодомору 1933 року	204
ЗБИГНЄВ БЖЕЗІНСЬКИЙ	209
Україна має стати європейською державою	210
Частина II	
УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ ТА ІСТОРІОСОФІЯ	
ВЕЛЕСОВА КНИГА	214
ЛІТОПИС РУСЬКИЙ	222
ГЕОРГІЙ КОНИСЬКИЙ	230
Історія Русів	231
МИКОЛА ГОГОЛЬ	237
Про видання історії малоросійських козаків	239
Погляд на укладання Малоросії	239
МИКОЛА КОСТОМАРОВ	246
Книги биття українського народу	247
МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ	252
Переднє слово [До «Громади» 1878 р.]	253
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ	276
Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства	277
МИКОЛА АРКАС	283
Історія України-Русі	284
СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ	287
Українська справа зі становища політичної географії	288
ІСІДОР НАГАЄВСЬКИЙ	319
Стародавня Україна в світлі історичних пам'ятників	320
ОМЕЛЯН ПРИЦАК	344
Що таке історія України?	345

ВІХА В ІСТОРІЇ ДУХОВНОСТІ

Подібного роду книги були давньою й вічною потребою українського народу.

Підтвердження тому — як доля всіх змістовних праць історичного циклу, так і тисячолітні традиції. Ще автор «Велесо-вої книги» закликав: «Поучімося старому, а дошукаємося душі, в ній бо є, бо навколо нас... творить богам силу. Се побачимо в собі, то бо дано дар богів...» Тисячоліття сформували український етнос, який усвідомив: ми — не греки, не римляни, не перси, не варяги; ми є Русь! Тому маємо знати і шанувати землю свою, свою Вітчизну, своїх богів і батьків, мову. Греки налізли на Русь і творять зле во ім'я богів. Ми ж є незнаючими мужами, куди піти і що творити». Зокрема: не всі усвідомили, що до частя дорожає одна: самопізнання, — на ґрунті якого виростають віра й надія, істина й справедливість, любов і свобода. Буває, що ми не тільки не знаємо себе і землі, мови, віри, культури своєї, а й зневажаємо їх (Наву, Праву, Яву).

Непатріотизм — це шлях до неморальності. Тому: станьмо собою! А для цього — пізнаймо себе (і як особистість, і як народ, і як Землю, і як історичну місю).

Ця висока етично-патріотична свідомість зумовила витворення такого могутнього й величного колосса, як Київська Русь. Держава, керманічі якої усвідомлювали: без знання минулого, того, «Як небо створено, або сонце як, або місяць як, або зорі як, і тьма, і світ? І земля... «Що єсть чоловік, що ти пам'ятаєш його?» — не можна створити щасливої сучасності та будучини. Ось чому, наголошував Володимир Мономах у «Поученні дітям», «коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте — то того учітесь». Як зазначає літописець, «Заложив Ярослав (Мудрий) город — великий Київ, а в города свого ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості божої... І до книг він мав нахил, читаючи їх часто вдень і вночі... Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість зобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють весь світ увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина» («Літопис Руський»). З огляду на це митрополит з руських Іларіон у «Слові про Закон, Благодать, Істину» й наголошував: вища мета кожного — щастя (Благодать), найвища форма щастя — Свобода, а шлях до них — пошук Істини. Глибока та широка освіченість русичів і допомогла їм створити державу-суцільність цюнайвищою політичного, соціально-економічного, культурно-естетичного, мовного рівня розвитку, знаного й шанованого всіми народами Сходу і Заходу.

Пізнай себе і ти відкриєш свій талант, сутність світу та своє призначення в ньому й шлях повної самореалізації! — таким було кредо Сковороди, який, подібно Ярославові Мудрому, Володимирі Мономаху, Гларіону, над усе ставив любов до Людини й Вітчизни, Свободу (тому й славив «отця вольності Богдана» Хмельницького), а втіленням довершеності світу вважав Людину, серце якої — мудре, а розум — добрий.

Турецькі, польські, російські, австро-угорські, румунські колонізатори, прагнучи навечно поневолити Україну, найперше намагалися знищити особово-національну самосвідомість українців, вважаючи, що домогтися злочинної мети можна шляхом знищення нашої мови, освіти, науки.

Закономірно, що українство віками особливо принципово боротьбу вело на ниві історичної пам'яті. Саме тому, як ні в кого, в українстві безперервною й повносилою виявилася історіософія: після «Повісті минулих літ» та «Галицько-Волинського літопису» появляється Густинський літопис (про події X-XVI століть), а згодом козацькі літописи (Самовидця, Величка, Граб янки), «Історія Русів», завершення цієї лінії — десятимова «Історія України-Руси» Грушевського.

Народ без пам'яті минулого приречений не мати самодостатнього майбутнього. Козацькі літописи поновили пам'ять століть та з'єднали Києво-руську державу з гетьманською і козацькою на ґрунті державницького й національного мислення. І світ визнав Україну однією з найперспективніших країн ще й тому, що вона була чи не найосвіченішою державою Європи. Зажерливі сусіди докладали максимальних зусиль, щоб підрізати коріння історичної волі українців, представити нас перед світом лише як населення сусідніх окраїн. Та цивілізована Європа не прийняла фальсифікації. Як писав 1869 р. француз К. Делямар, доля українців трагічна. Зокрема й тому, що це — «народ, забутий істориками». Та з часом, як писав німецький філософ-просвітитель Й. Гердер, Україна стане новою Елладаю, бо Україна — незвичайно багатий край, а її «народ існує, має свою історію, відмінну від історії Польщі і ще більше відмінну від історії Московщини. Він має свої традиції, свою мову..., виразну індивідуальність, за яку бореться». А тому не може не мати і славного власного майбутнього.

Були і в Україні ті, що зневолилися чи купувалися (як гетьман Брюховецький, Кочубей, полковник Ніс, що зрадив гетьмана І. Мазепу й здав Петру I Батурин) на чужоземні чини, шуби і калачі. Були й псевдоісторики, що на догоду чужинцям фальсифікували історію українського народу. І немало зробили, щоб наші герої постали як зрадники, а зрадники — героями; щоб обплевати наші святині й представити українців населенням без власної долі й душі, державницької психіки та волі, історичної місії.

Та слово — «меч духовний». Великий поет і педагог (автор «Кобзаря» й «Букваря»), мислитель і пророк, наш, за визнанням М. Куліша, «найзначніший історик» Т. Шевченко повернув «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм» пам'ять великих, героїчних, безсмертних поколінь і віків, наголосивши: ми — спадкоємці «славних прадідів великих». Тож — «схаменться! будьте люди», «прочитайте тую славу», свою багатогранну іс-

торію й ще раз візьміться за творення своєї щасливої долі. «Борітеся — поборете! Вам Бог помагає!»

І нове прочитання історії в середині XIX ст. породило «Книгу буття українського народу», а на грані XIX-XX ст. епохальну «Історію України-Руси». В іншій історичній праці — «Історії української літератури» М. Грушевський зазначає: пиши й з усвідомленням гордості за великі здобутки свого народу та багатством «дати (йому) відчутти і зрозуміти все те багатство почуття і гадки, краси й сили, яке вложено і заховано в нашій літературній (та й усій іншій) духотворній. — П. К.) спадщині. Бо ми володіємо в сій спадщині засобами далеко більшими, ніж хто-небудь думає, — і ніж думаємо ми самі. Світ не оцінив їх досі відповідно — і се не диво, коли ми самі не свідомі їх властивої цінності й міри».

Гірке зізнання! Та важливо, що усвідомлення тієї реальності породило нову хвилю відродження національної свідомості, гідності та боротьби, і український народ на початку XX ст. таки витворив свою народну державу (УНР, Гетьманат, Директорію), а в кінці XX ст. знову став у центрі подій світової історії.

На жаль, не всі змирилися з цим. І не лише зарубіжні недруги, а й свої яничари та манкурти, у тому числі й люди в мантіях істориків. Клянучись у вірності народові та науковим принципам, вони насправді й на цьому етапі лакействують перед тими, хто відмовляє Україні як самодостатній нації, мові, культурі, соборній незалежній державі в праві на власний шлях, до того ж — не лише в сучасному та майбутньому, а й навіть... у реальному минулому. І не тільки в 30-х роках, коли було знищено 21 інститут Академії наук (у першу чергу, зрозуміло, історіософських), а й потім, коли, як зазначає в щоденникові від 14.IV.1942 р. О. Довженко, «ніхто не хотів (їти) вчитися на історичні факультети, туди «посилали в примусовому плані», бо «професори заарештовувалися майже щороку, і студенти знали, що таке історія, що історія — це паспорт на загибель», хоча для інших народів «історія є рівнодіюча всіх духовних сил і здібностей народу».

На жаль, для українофобів та манкуртів і досі аксіомами є науково спростовані версії про великоросійську основу Києва й Київської Русі, яку відстоював М. Погосін, про єдиний східнослов'янський етнос та формування націй (отже, й українського народу), як «учив» Сталін, лише з XIV ст., а тим самим про «єдиний народ», вигойданий у одній колісці, та про «старшого брата», про єдину східнослов'янську державу, мову, культуру, — а тому й про неминучість нового «воссоединення» нової загальнослов'янської імперії, до того ж, можливо, з Києвом як її столицею. Знову найзлочинніше обкрадання власного народу — у його історії, гідності, честі, ролі та місці, спроби утримати його на рівні населення без високих ідеалів, потреб та критеріїв, без власної ментальності. Знову психологія рабства й лакейства, і то не лише на рівні масової свідомості, а й різного роду «еліти», яка й на цьому етапі охоче підписалася б під словами П. Скоропадського: «За мной не пошли, но я остался (і це — при значній, часом дуже корисній роботі на посту глави держави! — П. К.) глибоко убезданным, что Великая Россия восстановится на фе-

деративных началах... где измученная Украина может лишь свободно расцвести...» (Спогади, 1995). Про те, що Україна може «розквітнути» лише в Російській федерації, писав у той же час і філософ Г. Федотов («Россия — не нация, но целый мир», у неї — особливе покликання, тому вона має бути імперією й «перекопати», що шлях України — від руського до російського, а в зв'язку з цим «задача эта для нас формулируется так: не только удержать Украину в теле России, но вместить и украинскую культуру в культуру русскую». — «Будет ли существовать Россия»). Дивно й ганебно для філософа, однак Г. Федотов писав: «Мы присутствуем при бурном и чрезвычайно опасном для нас процессе: зарождения нового украинского национального сознания, в сущности новой нации». Цей процес потрібно, мовляв, перепинити. Не мени ганебно, що подібного роду імперіалізм проповідує «демократ» 90-х років ХХ ст. «почти наполовину украинец» О. Солженіцин, знову-таки покликаючись на фальсифіковану історію (трактат «Как нам обустроить Россию»). І вже зовсім непросто, коли по суті в цьому ж ключі виступають і деякі історики України, проповідуючи: нам потрібна не національна держава, а громадянське суспільство; не одна (як у людей), а дві державні мови; подвійне громадянство й Україна, поділена на регіони; а в цьому зв'язку українська національна ідея і не може реально впливати на характер розвитку суспільства, бо ж, як твердить П. Толочко, це немає української нації, її тільки належить створити з українців, росіян, татар, євреїв, інших етноменшин..

Україна знову є предметом всезагальних дискусій. І знову немало ідеологів антиукраїнізму або й українофобії, як не дивно, для підтвердження своїх позицій посилаються на історію. Певне, тому, що вважають: історія себе захистити не може.

Та це — ілюзія. Крацим доказом тому й постає хрестоматія, підготовлена завідувачем відділу Інституту українознавства доктором філософських наук Валентином Крисаченком.

Найперше, що вона засвідчить: нас знали не тільки з часу Київської Русі, Хмельниччини, а й задовго до того. Як видно з уміщених тут документів (ретельно підібраних і вивчених, науково об'єктивно прокоментованих В. Крисаченком), ще за кілька тисячоліть до нової ери нашою Землею, природою, племенами, що проживали на них, державами, культурою постійно цікавилися єгиптяни, сирійці й інші араби, історики, митці, дипломати, вчені Греції (починаючи з великого Гомера й «батька історії» Геродота) й Риму, Візантії і Скандинавії, країн Центральної Європи, Франції, Іспанії, Німеччини). Саме вони підтверджуючи, до речі, і зміст та пафос «Велесової книги», літописів часу Київської Русі, висновки М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Яворницького, Д. Дорошенка про кількатисячолітній самодостатній генезис української етності, мови, держави, культури, — показують: українці є спадкоємцями великого шляху розвитку, тривалій боротьби за свою етнічну, мовну, релігійну, філософську, культурно-мистецьку особовість. І внаслідок цього вони пройшли складний, героїчний процес творення власної держави, першою вершиною яко-

¹ О России и русской философской культуре. М., 1990. С.458.

го стала Київська Русь як імперія, з якою рахувався увесь тодішній світ, а поріднитися з її великими князями вважали за честь династії Візантії й Греції, Англії й Франції, Німеччини й Швеції, Польщі й Валахії...

«Повість минулих літ» Нестора починалася наміром усвідомити й відповісти на питання: «Звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала». Всупереч імперсько-українофобським версіям, літописці показували: Київська Русь мала давню (ще міфічно-біблійну) передісторію, була багатоплемінною імперією з ядром у Києві та державотворним племенем полян. У цій державі племена жили на землях родів своїх, мали закон батьків своїх, культуру, кожне свій норів, свою мову. Найбільш розвиненим і духовно багатим було плем'я полян — прямий попередник української нації, яке ніколи не полишало землі своєї і не зраджувало своєї гуманістичної віри-філософії (від антеїзму до конкордизму) та ментальності (так яскраво переданої ще літописцем).

Універсальна природа й універсальна основа праукраїнського генотипу (що формувалася з кількох расових типів: адриатичного, арменійного, нордичного, східнослов'янського) визначали як спосіб життя, долю, характер (ментальність), так і міжнародну роль та історичну місію українців на всіх етапах їхнього розвитку. При цьому упродовж віків змінювалися як природно-кліматичні, виробничі, міждержавні умови їхнього буття, так і світогляд (віра: від язичництва до різних формацій християнства; філософія, культура), універсальна форма вираження буття і свідомості — мова (структурно завершена ще в XII ст.).

Документи засвідчують: татаро-монголи прискорили розпад Київської Русі за етнічним підґрунтям. Ще Данило Галицький робив усе, щоб зберегти і розвинути Київську Русь в етноукраїнських межах, а князі волод імпро-суздальські — щоб або заволодіти Київським столом, або зруйнувати його як етно-історичного суперника, як символ державності, багатовікової слави іншого народу.

Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Михайло Грушевський послідовно боролися за ідеал Соборної України в межах етноукраїнської Києво-руської держави. Відомо й те, що легенда про «колицку» трьох братніх народів», з яких один (до того ж той, що обіймав іншу територію) виявлявся «старшим», мала далекосяжні наміри і в час царизму, і в час більшовизму: тим Україну позбавлялося праісторії й правітчизни, а в майбутньому ставало підставою для політики «возз'єднання» всіх земель в єдиній російській імперії.

Особлива цінність підготовленої В. Крисаченком хрестоматії у її переконливій історіографічній основі, яку складають вітчизняні й зарубіжні джерела, притому авторів різних епох, держав, поглядів, орієнтацій, однак і при цьому одностайні в оцінці великої ролі українського феномена в історії. Багато з них в Україні (та ще й українською мовою) з'являється вперше. Це збагачує наші знання. Та головна перевага хрестоматії в її послідовному історизмі й системному методі: завдяки цьому ми можемо про-

¹ Літопис Руський. К., 1989. С.1.

родні умови, філологія — мовні аспекти, соціологія — зміни в суспільстві, економіка — розвій виробничих сил. І цей перелік можна продовжувати і далі. Але істина полягає в тому, що цілісне бачення України як певного системного утвору, а не випадкової формації, може дати лише комплексна, синтетична наука, якою є українознавство.

Хрестоматія складається з двох книг, що зумовлено як технічними причинами, так і концептуальним міркуванням. Кожна з них має досить великообсягову передмову, тому відсилаємо читача **ДО НИХ** для докладнішого знайомства з відповідними вимірами українознавства. Тут лише зазначимо, що перша книга присвячена висвітленню історичного образу України, тобто її генезі й динаміці в часі, а друга окреслює особливості її самовизначення у **СВІТІ** (тема «Україна і світ») та процес власного самоусвідомлення, тобто з'ясування сутності української ідентичності: особливостей національного характеру, мови, мислення, ментальності, антропологічних рис, духовності українського народу в цілому.

Робота над хрестоматією здійснювалася в умовах постійного обговорення загальних проблем українознавства з відомими фахівцями у цій галузі, насамперед, в Інституті українознавства Київського університету імені Тараса Шевченка, а також Інституті філософії ВАН України та Національному університеті «Києво-Могилянська академія». Особлива подяка упорядника — керівництву Інституту українознавства за підтримку і створення сприятливих умов для роботи й колегам з відділу філософсько-світоглядних **ПРОБЛЕМ** українознавства за допомогу в підготовці рукопису до друку.

Упорядник із вдячністю сприйме відгуки на книгу та всі конструктивні зауваження щодо подальшої роботи над нею.

Історичні виміри українознавства

Українознавство — наука відносно молода, вона ледь налічує трохи більше сотні років, але, водночас — це дуже давня галузь знань, закорінена в багатотисячолітні шари світової історії. Такі, на перший погляд, вземовиключні ТЕЗИ нерідко трапляються в сучасній літературі, а природно постає питання: а де ж істина?

Парадокс полягає в тому, що слухність мають обидві точки зору: і про молодість українознавства, й про його зрілість. Як наука, тобто сфера теоретичної діяльності людини, з розвиненим понятійно-категоріальним апаратом, методичним та методологічним інструментарієм, колом чітко визначених закономірностей, предметом, завданням, метою й т. ін. українознавство дійсно не така вже й давня наука. Що зовсім і не дивно, оскільки переважна більшість сучасних наук також має недовгу історію, як у випадку з квантовою фізикою, екологією, семантикою, геохімією і ще багатьма іншими галузями людського пошуку. Але українознавство як сфера певних знань, як сам напрям наукового пошуку, має багатотисячолітню традицію розвитку, котра, зрештою, і спричинила постання українознавства і як повноцінної науки.

Висвітлення історичних вимірів українознавства потребує звернення до обох означених його іпостасей: з одного боку, до українознавства як сукупності знань про Україну, починаючи з найдавніших часів, а з другого — до українознавства як теорії (історіософії) її генези, як об'єктивного зображення самого цього процесу. Відно з цим перша книга хрестоматії складається з двох взаємопов'язаних частин:

I. Історичне (генетичне) українознавство.

II. Українська історія та історіософія.

Історичне українознавство — сукупність знань та уявлень, набутих в різні часи та різними народами і зафіксованих в писемній традиції, про Україну як про певну геополітичну реальність, тобто самодостатню та окремійшню частину світової цивілізації, локалізовану на певних теренах планети. Українська історія та історіософія — * їм процес розгортання процесів розвитку цієї реальності та осмислення його витоків, рухів, напрямів, мети й т. ін. Спочатку скреснімо основні засади історичного (генетичного) українознавства.

Сучасна наука нині постійно посуває в глибини віків початки писемної культури людства в цілому та його окремих локалітетів

зокрема. Загально визнаними щодо давності є пам'ятки шумерської, аккадської, асирійської, вавилонської, єгипетської та деяких інших культур. Останнім часом дедалі аргументованішими є міркування щодо явища писемності народів, котрі мешкали на теренах України хоча б у трипільську добу. Причому мову ведуть про основні варіанти писемності взагалі: віднайдення зразків клинописного (подібно до шумерського) письма в Нижньому Подунав'ї, зразки піктографічного письма у Призов'ї (Кам'яні Могили) та фонетичне письмо власне трипільців (Середнє Подніпров'я). Часові **обшири** таких пам'яток окреслюються кількома тисячоліттями до Христа.

2 Чи **не** вперше, однак, достатньо надійно атрибутовані згадки про людність українських теренів містяться у східних текстах — **єгипетських**, вавилонських та асирійських. Природно, головна спонукка до цього — практичний інтерес до краю, зокрема боротьба за сфери впливу та мастності, хоча були й **інші інтереси**, наприклад, матримоніальні. Тому надibuемо згадки асирійськими царями Асархадоном та **Апшшурбаніпалом** войовничих кіммерійців та **їхніх союзників** (а серед них і скіфів), котрі загрожували північним **кордонам** **їхніх** володіннь, тобто йдеться про народи, котрі **мешкали** на території сучасної України.

Тому можна висувати, що вже задовго до нової ери північні (щодо півдня) народи були важливим чинником Ойкумени, що й зафіксовано в деяких пам'ятках писемності Сходу.

Віддавна включала Північний Понт до **обширів** Ойкумени *давньогрецька культура*. Попри віддаленість цих земель та **їхньої** людності історична доля поєднала еллінський та скіфський світи. І ознаки цього трапляються то там, то там: до **нашвіміфичних** давньогрецьких мудреців належав Один, скіф за походженням, Анахарсис; а шедеври скіфського мистецтва, наприклад, пектораль із Товстої Могили, гребінець із кургану Солохи чи амфора з Чортомлика мають виразні ознаки витворів еллінських майстрів.

Про давньоукраїнські землі згадували чи не всі видатні античні автори. Гомер, **нашвілегендарний** засновник грецької епічної літератури, скупими штрихами змальовує в «Одіссеї» та «Іліаді» країну кіммерійців — сувору, невблаганну. Не менш легендарні Гекатей Мілетський та Арістей залюднюють її інколи досить таємничими та **незвичайними** мешканцями. Краєм світу є Скіфія для Ехіла — й саме туди «відправляє» він Прометея, що **прогнівив** зверхників Олімпу.

Як здається, по-справжньому елліни відкрили для себе таємничу Скіфію після Гекатеевої, а особливо — Геродотової «Історії». Не вдовольнившись розпливчастими переказами попередників, Геродот сам вирушає в далекі краї, зокрема в Скіфію, — й саме тому його твір, **незважаючи** на примхи історії, і донині залишається безцінним джерелом з минувшини багатьох держав та народів.

Роздуми та описи наступників і коментаторів Геродота спираються вже на вагомий фактологічний фундамент, мають виразні оз-

паки наукового погляду. Так, зокрема, можна сприймати використання «скіфських» матеріалів Гіпократом, цим славетним лікарем античності, для обґрунтування його валеологічних та еколого-антропологічних висновків; саме таким чином вкраплюється подібний матеріал у корпус науки Арістотеля... Інакше кажучи, скіфологія стає компонентом науки й культури Стародавньої Греції.

У подальші часи знання про терени та людність України стають значно конкретнішими, навіть прагматичнішими. Дві обставини головним чином сприяли цьому, з одного боку — Скіфія ставала не лише абстрактним складником Ойкумени, але таким краєм, який був пов'язаний з Елладою міцними політичними й економічними стосунками (в цьому нас переконують звістки Демосфена, Діодора та інших авторів), а з іншого — Північне Причорномор'я саме стає батьківщиною для частини еллінської цивілізації — адже колоністи перетворили прибережну смугу Скіфії на подобу власне іонійського світу (Скимн Хіоський, Діон Хрисостом та ін.) Саме тому, до речі, знання про Скіфію стає звичним емпіричним матеріалом для найрізноманітніших теоретичних та філософських узагальнень (див., наприклад, праці Теофраста чи Полібія).

Саме давньогрецькі автори (Страбон, а особливо Клавдій Птолемей) започаткували опис земель України на засадах чіткої фіксації (в тому числі й засобами географічних координат) її природно-етнічних меж. Те інтуїтивне розуміння, що схід Європи становить якусь окремішність, передовсім ландшафтно-екологічну, а також етно-культурну («Скіфія має вигляд чотирикутника», — писав Геродот кн. IV, 101), ці автори зафіксували як висновок землезнавства, народознавства, історії тощо. Взагалі вражає те, що протягом тисячолітньої давньогрецької культури зберігалась думка, з одного боку, про належність давніх земель цієї України до Ойкумени, а з іншого — про сталість просторового образу цього краю з цілком певними північними, західними, південними та східними кордонами.

Україна як геополітична реальність продовжувала привертати пильну увагу до себе протягом практично всього часу існування римської цивілізації. Продовжуючи давньогрецькі традиції опису та аналізу території й людності нашого краю, римська культура разом з тим характеризується низкою притаманних лише їй підходів і поглядів на феномен північночорноморського світу.

Нагадаємо, що рання римська історія розпочинається у V — IV ст. до Хр. Розбудована республіка, попри свої безперечні військові перемоги й територіальні надбання, у культурному плані тривалий час перебувала в тіні значно вищої грецької культури, а також відчувала потужні етрусські впливи. В III — I ст. до Хр. аксіологічний лад римської культури визначається прославлянням доблесті та звитяг громадян, римського імені та феномена Риму в цілому. Разом з тим, за словами Полібія, «римляни виявляються здатнішими від будь-якого іншого народу змінити свої звички й запозичити корис-

ні». Тому домінуюче політичне становище Римської республіки в **Ойкумені** **неминуче** вимагало кристалізації відповідної ідеології, епосу, системи релігії та філософії. Напружене внутрішнє життя стимулювало інтелектуальний злет правників, **ораторів**, архітекторів і митців. Такі постаті як Плавт, Катон, Цицерон та інші — породження вже суто римського духу.

У період свого розквіту Рим — стрижень тогочасної **Ойкумени**. **Не полишаючи** **східних та південних інтересів**, римська експансія виразно орієнтується навсібіч, зокрема на північ і північний схід. Внаслідок цього різко збільшуються і знання про звичаї та **край** **залиднюючих** ці землі народів, особливо германців, скіфів, **сарматів** та слов'ян, які **стають** **набагато конкретнішими** і точнішими. Відомо, що з часом ці напрямки геополітичних інтересів Риму стали домінуючими, і саме звідти було завдано імперії низки руйнівних ударів, що призвели до її краху та загибелі. А це, у свою чергу, робило інформацію про північних римських сусідів пріоритетною, навіть — смисложиттєвою. Але поки що, у добу розквіту, римська культура в особі таких мислителів як Сенека, Тацит, Плутарх, Пліній, **Пто** **лемей** та інші прикметна вагомими **здобутками** на скіфо-сармато-слов'янські теми.

У III ст. по Хр. Римська імперія прийшла до гострої кризи: землі запусненіли, невпинно точилися громадянські та зовнішні війни; традиційна **ідеологія** почала поступатися цінностям **неофітів-християн**.

Могутні удари ззовні, що **їх** наносили вандала, роксолани, **готи**, сармата та гуни, знекровили Рим і витіснили його з північних територій. Дійшло до того, що римляни почали виплачувати задунайській Готії **щорічні** грошові суми і постачати продукти. Смертельні удари, завдані Риму візготами і вандалами (410, 455 рр.), призвеш до його захоплення у 476 р. і перетворення фактично на германську провінцію. **Відтоді** водночас починається вивищення Східної Римської імперії — **Візантія**. Культура Риму цих часів виразно переживає **запепад** і людність країни, відчутно тяжіє до філософії стоїцизму та неоплатонізму, набирає силу християнство, історія та географія **дедалі більше** стають коментаторськими та компілятивними.

Пам'ятки писемної культури Римської доби, в яких йдеться про реалії старожитньої України, мають низку прикметних **рис**. **Передовсім** розширюється етнічне, мовне та соціальне **розмаїття** авторів. По-перше, в силу імперського становища Риму, на нього працювали не лише власне римляни, але й вихідці з Греції, Єгипту, Галії, Іспанії та інших земель. По-друге, чимало **текстів** творилось **не** тільки латинською та грецькою, але і єврейською, готською, «вульгарною латиною» та іншими **мовами**. По-третє, серед трактатів — **писання** римських імператорів (**Юлій Цезар**, **Аріан**), великих поетів (Овідій, Гораций, Вергілій), філософів (Цицерон, **Порфирій**), натуралістів (Пліній Старший, Діонісій Періегет), істориків (**Помпей Трог**, Амміан Марцелін), християн (Тертуліан) і **їх** противників (Цельс),

архітекторів та агрономів (Вітрувій, Колумелла), міфотворців і байкарів (Аполлор, Лікофрон) і багатьох інших. Насамкінець — істотне посилення елементів наукової точності і доказовості в текстах, особливо натуралістичного спрямування, а також величезне жанрове розмаїття пам'яток, у яких згадуються ЛЮДИ та терени нашої Батьківщини: від імператорських указів та епістол, через філософські і політичні трактати, до фундаментальних цільових праць, присвячених переважно лише цим краям.

Існують істотні риси й у смислових структурах текстів. Ось головні з них. По-перше, практично незмінним залишилося бачення меж та кордонів України як геополітичної реальності, незважаючи на те, що в римську добу, на додаток до етноніму «скіфи», активно використовуються й інші — «сармата», «роксолани», «готи», «анти», «слов'яни» й т. п. По-друге, «скіфи» для римлян не є частиною варварсько-вандальського, а практично становлять частину цивілізованого світу. Понад те, сенсаційним є сприйняття Скіфії (наприклад, Помпеєм Трогом) як найстародавнішої частини світу, а її народу, відповідно, — як найдавнішого. По-третє, у текстах натуралістичного характеру посилюється відсоток фактичного (емпіричного) матеріалу, а також спостережень медико-географічного та сколого-етнологічного характеру. Цінні відомості щодо флори, фауни, мінералів, корисних копалин, дорогоцінних каменів, благородних металів, лікарських препаратів та технологій, які описали ті чи інші автори, можуть становити практичний інтерес навіть для допитливого сучасника. По-четверте, попри усвідомлення геополітичної цілісності тогочасної Скіфії-Сарматії, римська історіографія, констатуєчи факт спорідненості її мешканців, водночас засвідчує своєрідність залюднюючих країну племен та мов, звичаїв та традицій. В назвах останніх, описах побуту та інших реалій часто-густо відчуваються прямі паралелі з наступними феноменами києво-руського, а потім — і українського світів.

Таким чином, римська культурна традиція продовжує тяглість давньогрецької культури до Північного Причорномор'я, тлумачить його людність і природу як невід'ємні складники цивілізованого світу і поглиблює розуміння феномена скіфо-сарматського світу. Це викликано, передовсім, тим, що до природного пізнавального ПОТЯГУ старожитніх мислителів до далеких, таємничих і незаних земель додалися практичні аспекти взаємин Риму зі Скіфією — військові, політичні, економічні, торговельні, генеалогічні та інші. Інакше кажучи, присутність цієї геополітичної реальності у світі становила для римлян не академічний інтерес, а була пов'язана із реальними колізіями співіснування, включно з протистоянням римського та скіфо-сарматського світів. Нагромаджений таким чином досвід давав змогу римлянам БІЛЬШ ПОВНІШЕ враховувати сутнісні риси свого північного сусіда, формувати та коригувати свої дії щодо нього. У свою чергу, подібне знання, разом з існуючим в інших тогочасних

цивілізаціях, через візантійський, арабо-мусульманський та західно-європейський науковий терен істотно спричинялися до сучасного бачення України як геополітичної реальності.

Після занепаду західної Римської імперії в Ойкумені вивищується східна Римська імперія. Сталося це, починаючи з IV ст., коли єдина колись Римська імперія розкололася на Західну та Східну... Ця нова держава дістала назву Візантія — за давньогрецьким полісом, що був розташований на березі Босфору. Імператор Константин I у 330 р. перетворив це місто у столицю, яка почала НОСИТИ ІМ'Я Константинополь. Так на берегах Босфору виник другий Рим.

Остаточний поділ Римської імперії на дві держави стався в 395 р., по смерті останнього імператора єдиної ДОТИ країни Феодосія I (379 - 395). Відтоді кожна з держав мала свого володаря: Східною Візантійською імперією став правити Аркадій (395 - 423), а Західною — його брат Гонорій (395 - 423).

Візантія пройшла декілька періодів у своєму розвитку: 1) З IV до середини VII ст. — формування централізованої держави; 2) Середина VII — початок XIII ст. — усталення організації та ГЕОПОЛІТИЧНОГО становища Візантії у світі, ІНТЕНСИВНИЙ розвиток держави; 3) З 1204 до 1453 рр. — роздробленість та занепад імперії, що завершився завоюванням турками-османами у 1453 р. столиці — Константинополя. У часи СВОГО РОЗКВІТУ Візантія включала величезні території — понад 1 млн. км² і людність — понад 50 - 60 млн. чоловік. До її складу увіходили багато країн та народів Європи, Азії та Африки, які відрізнялись між собою релігійними, етнічними, культурними, расовими та іншими ознаками. Не останню роль подібна строкатість (багатство) Візантії відіграла у розвитку культури, мистецтва та філософії*. Візантія надовго стала ЗАКОНОДАВЦЕМ мод на світовій арені.

Тісні стосунки єднали Візантію з північними сусідами. У сферу ЇХНЬОГО впливу потрапляють (у різні часи) Кавказ, Фракія, Ілірія, Далмація, Крим і інші країни. Зі свого боку, мешканці цих країв постійно випробовували міць імперії, не раз і не два прибиваючи свого щита на воротах самого Константинополя. Багато вихідців звідтіля стали активними учасниками і внутрішнього життя Візантії — як найманці у війську, урядові чиновники, навіть — наближені особи до імператорів. ПОСТІЙНІ контакти, таким чином, сприяли обміну культурою, знаннями, збагачували взаємне бачення різними народами ОДНІ ОДНИХ.

Твори вчених та політиків візантійського світу — безцінне джерело зі старожитньої історії України. Вже з часів Євсевія Кесарійського та Прокопія Кесарійського, які зробили огляд весесвітньої історії, включно з реаліями Північного Причорномор'я, терени України (її людність, держави та природа) постійно в полі зору візантійських авторів. Про це писали такі видатні історики, як Евнапій Сардієць, Іоанн Малала, Феодан Сповідник, ЛЕОНТІЙ Діакон та ін.; ре-

лігійні діячі — Іоанн Золотоуст, Зосима, Созомен, Никифор та ін.; політичні діячі — Константан Багрянородний, Анна Коміна, Ніколай Врєнін та ін.

З праць візантійців ми дізнаємось про автохтонні народи Північного Причорномор'я, передовсім слов'ян, антів, русів та ін.; їхні стосунки з сусідами, в тому числі і під час «великого переселення народів», а простіше кажучи — навали на старожитню Україну аварів, гунів, болгар, печенігів та половців. Докладно візантійські історики описують прикметні риси слов'ян-русів-антів, зокрема самого князя Святослава, в образі якого ми пізнаємо чимало архетипових рис для наших предків (та й сучасників) взагалі. В пам'яті візантійців ще досить живі спогади про минулі контакти Скіфії-Русі (вони використовують ці терміни як тотожні) з еллінським світом: в ОПИСІ, наприклад, Ахілла як уродженця скіфської землі ми без особливих зусиль розпізнаємо антропологічний ТИП українця, але аж ніяк не грека-середземноморця.

Дуже важливими є нотатки, що стосуються проникнення християнства в Північне Причорномор'я. Маємо свідчення сучасників про спорудження храмів на території Малої та Великої Скіфії вже в середині I тисячоліття по Хр.; про місіонерську діяльність християнських проповідників серед хозар, готів, гунів та інших народів, обставини прийняття ними хрещення.

Практично всі візантійські автори тією чи іншою мірою торкаються і природних умов Північного Причорномор'я, описують різних представників (в тому числі міфічних) флори та фауни. У цьому зв'язку особливо прикметні «Нотатки» т. зв. Готського Топарха, анонімного вождя готів, який здійснив десь у 60-х роках X ст. подорож взимку до Києва і повернувся назад. Він докладно описує морози, Дніпро, пороги, степи та інші природні реалії.

Східний, зокрема *арабо-мусульманський*, середньовічний світ полишив видатні пам'ятки науки, культури, філософії, у яких відобразив бачення тодішньої Ойкумени. Після потужної експансії арабів і утворення в VII — VIII ст. арабського Халіфату постала оригінальна географія та історія, яка, базуючись на античних джерелах, внесла чимало цінних коректив щодо природи й населення багатьох країн Середньовіччя.

Початкові уявлення про світ, зокрема в трактаті Абдаллаха «Опис залюдненої землі», ще практично повністю сакралізовані, а тому весь універсум уподібнюється священному птахові, частини Тіла якого і є частинами світу. Та згодом, особливо в працях Ал-Хваризмі, Ал-Фаргані, Ал-Баттані, Ал-Масуді, Ал-Бекрі, Ібн-Фадлана, Б і руні, Ібн-Сіні виразно проступають контури наукового, точного опису географічних та астрономічних реалій, хоча, звичайно, вплив ісламу відчувається постійно, особливо в тлумаченні тих чи інших подій чи призначенні тих чи інших народів.

Географія в арабів дістала, хоч як це дивно, могутній поштовх саме завдяки потребам ісламу. Адже, згідно зі священними кано-

нами, кожен правовірний, хоч де б він перебував, в обід повинен обов'язково повернутися до священного для всіх мусульман МІСЦЯ — Мекки, і сотворити молитву Аллаху. Отже, вкрай важливо було знати точне місце перебування мандрівників, орієнтації їх у просторі і т. ін., щоб виконувати необхідні ритуальні дії. Тим-то практично всі географи арабського світу центрують Ойкумену щодо Мекки і докладно описують координати важливих міст та країв світу.

Тому вже та обставина, наприклад, що об'єкти Північного Причорномор'я потрапляють в описи, засвідчує сталість контактів арабів з ЦИМ СВІТОМ.

Для арабської науки Середньовіччя характерний поділ всього універсуму, «за сімома кліматами», тобто своєрідними природними зонами. По суті, це ЕКОЛОГО-ГЕОГРАФІЧНА градація СУХОДОЛУ. В різних джерелах країна Слов'ян розташовується в «сьомому кліматі», інколи — «в шостому» чи навіть «за сьомим», тобто за межами залюдненої землі, і завжди фіксувались суворі кліматичні умови краю та його природні багатства. Саме звідси, до речі, отримували хутра, рибу та інші товари волзькі та заволзькі мешканці.

Арабські автори звернули увагу і на антропологічний вигляд СЛОВ'ЯН-РУСІВ, риси ЇХНЬОГО характеру, землеробські та військові звичаї (Ал-Бекрі). В описаних птахів та МИСЛИВСЬКИХ звірах можна ПІЗНАТИ деяких типових для України мешканців — тетеруків, глухарів. ОПИС льодоставу на ріках перекликається з відомими візантійськими спостереженнями за «айсбергами» на Чорному морі. З опису купалень, жител та одяжі слов'ян можна дізнатися чимало повчально-го і про тодішню соціальну гігієну.

Середньовічна Європа, для якої цивілізаційними епіцентрами завжди були південні краї — Греція, Рим, Близький Схід, — яка сама з півдня очікувала загрозу, особливо після виникнення арабського Халіфату, зненацька під кінець VIII ст. відкрила для себе потужне збурююче джерело на півночі континенту — світ вікінгів. Героїчні ватаги білявих північних велетнів робили блискавичні морські походи навсібіч, полонячи людей і захоплюючи здобич, змінюючи політичну карту Європи, започатковуючи нові поселення та міста, відкриваючи чимало нового про світ взагалі.

Сучасний російський дослідник Г. С. Лебедев зазначає: «Доба вікінгів для західної Європи розпочалась 8 червня 793 р. і закінчилась 14 жовтня 1066 р. Вона розпочалась з розбійницького нападу скандинавських піратів на монастир св. Кутберта (о. Ліндисфарн) і закінчилась битвою під Гастінгсом, де нащадки вікінгів, франко-нормандські лицарі, розгромили англосаксів; ті ж трюма тижнями раніше, 25 вересня 1066 р., під Стемфордбриджем одержали перемогу над військом останнього з «конунгів-вікінгів», що претендував на англійський трон норвезького короля Харальда Суворого (Хардрада)»¹.

¹ Див: Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. Л., 1985. С.8.

Постійно **вікінги-варяги** звертали свою увагу й на східні краї. **Знаменитим** став вираз «шлях із варягів у греки» для означення однієї з головних магістралей тодішньої Європи. А в 882 р., як відомо, з Новгороду прийшов зі своєю дружиною Олег, забив спадкових київських князів Аскольда та Діра і започаткував нову київську князівську династію. Матримоніальні, господарські, військові, торговельні та інші контакти вікінгів з русичами були постійними, особливо це стосується новгородських земель.

Для вікінгів геополітична реальність, що міститься у Східній Сиропі й межує з Азією, має майже такі самі контури, що й для античних авторів. Хіба що можна говорити про деяку «видовженість» цієї країни на північний захід, у бік вікінгів. Що й зрозуміло. Але для цієї реальності вікінги використовують як класичні, так і власні найменування, причому коло відповідних назв однієї й тієї ж країни досить велике: Сіфія, Скіфія, Аустрики, Свитьод, Великий Свитьод, Гарди, Гардарики, К'юльфінгаланд, Нижня Скіфія, Русція, Холодний Свитьод, Русія та деякі інші. Разом з тим автори практично завжди, використовуючи декілька термінів, спеціально обумовлюють їхню тотожність чи не тотожність (Лангебек, Нікулас Бергссон, Хакон Магнуссон та ін.). Інакше кажучи, лексико-семантичний аналіз вже самих поіменувань давньої України таїть в собі чимало інформації щодо етнічних та географічних реалій.

Вельми прикметним в творах є віднесення витоків вікінгів саме до Північного Причорномор'я, навіть — в Азію: звідси прийшов на Північ бог Один і заснував державу вікінгів. Прикметно, що Русь іменується Великим Свитьодом, а Швеція — просто Свитьодом (Сноррі Стурлуссон), і тут також чимало приводів для роздуму.

Знання вікінгів збереглося, в основному, завдяки скальдам та опрацюванню їхнього доробку пізнішими дослідниками, особливо Сноррі Стурлуссоном. Відомі також і спеціальні географічні «Описи Землі» (Гаук Ерлендсон), де викладається тодішнє бачення устрою світу. Зрозуміло, вікінги, як люди практичні, описували передовсім моря та водні артерії, а також країни, які перебували в колі їхніх інтересів. Лише в сагах реально надивовиж поєднується з міфом, через що слід особливо уважно використовувати такі твори як історичне джерело.

В Середні віки, особливо на зламі тисячоліть, на теренах України відбувались події непересічного значення: витворилась видатна політична організація — держава Київська Русь, котра об'єднала в рамках однієї країни чимало слов'янських (та і не тільки їх) племен і народів; кардинальні зрушення відбулись у сфері сакрально-духовній. Традиційні вірування змінюють (на державному рівні) монотеїстичним християнством; зрештою, започатковується надійна власна писемна культура, котра уможливила фіксування і осмислення реалій українського життя зсередини. Київська Русь стає реальністю світу зі своїми питомими політичними, культурними, духовними та геополітичними вимірами.

Тим ЧАСОМ тодішня думка Західної Європи напрочуд стабільно звертається до феномена українського світу, як і виявляє дивовижну спадкоємність у його баченні відносно своїх попередників — греків, римлян та сучасників — арабів, вікінгів. Мова йде насамперед про ствердження тез щодо: 1) геополітичної спадкоємності, навіть тотожності державно-політичних утворів на теренах України (наприклад, Скіфія, Сарматія і Русь відповідно), при цьому гідний подиву збіг просторових меж цих держав; 2) етнічні ТЯГЛОСТІ людності теренів України, що простежується у синонімічності використання таких етнізмів як «скіф», «ант», «рус», що, втім, недвозначно присутнє вже в текстах візантійського походження; 3) набуття нової культурної та політичної своєрідності цієї частини Європи, так само як і зміни в природокористуванні та ставленні до людини. Тому середньовічні європейські джерела є цінними свідченнями про, з одного боку, неперервності етнокультурного розвитку в нашому краї, а з другого — більш тісного прилучення до європейських цінностей та набуття рис більшої спільності з тодішньою культурою і духовністю цивілізованого світу.

З величезного обширу текстів західноєвропейського Середньовіччя, у котрих мовиться про людність і природу Русі-України, є можливість опертися на джерела різних країн Європи та авторів різного гатунку.

Насамперед, йдеться про джерела *германського* походження. Зацікавленість германцями Руссю-Україною стає особливо зрозумілою, якщо врахувати традиційні інтереси ЇХНЬОЇ спільноти в східних теренах Європи (місіонерство, хрестові походи, експансія ордену тевтонців ТОЩО).

У такій ситуації необхідні буж докладні знання щодо політичних, географічних, демографічних та інших складників суміжних земель. Саме про це і дають уявлення трактати Бруно Кверфуртського, Тітмара, Адама Бременського, Гельмгольда, Генріха Латвійського та деяких інших, переважно анонімних авторів. Для них Русь — та ж сама геополітична реальність, що й геродотова Скіфія, і вона є невід'ємною частиною Європи, на відміну, скажімо, від азійських племен та країв.

Пильна увага до Русі простежується і в творах *британських* авторів, попри ЇХНЮ просторову віддаленість. В геродотових обширах, зауважує король Альфред, лежить вся земля Скіфія, і поділяється вона на тридцять два народи. Але він механічно не повторює постулати античного географа, бо для нього Істр — то вже Дунай, так саме як ДІЯ Гервасія Тільберійського — Вепр є Дніпром, а Хіо — Києвом. З Руссю британці вели торгівлю, причому отримували зі Скіфії зброю, хутра та коштовні камені (Фіц-Стівен). Земля ж ця величезна, а ліси її наповнені «люгими барсами, тиграми і пантерами» (Бартолом'ю Англійський). Про біди «королівства рутенів», що зазнало навали варварів (татар), бідкається Матвій Паризь-

кий і **запевнює** всіх у видатних якостях його народу знаменитий філософ і натураліст Роджер Бекон.

Чимало повчального містять і джерела, покликані освітити *польсько-руські* взаємини, з відомих причин вельми і вельми напружені. Польські хроніки, як правило, намагались подати руські реалії у вигідному для них світлі, **перебільшуючи** звияти власних королів та лицарів і роблячи протилежне для сусіда. Але попри це **Пильна** увага до текстів дає змогу простежити, що тодішня Русь займала у Європі куди **поважніше** місце, ніж Польща (Галл Анонім) і що, наприклад, руська церква була дійсно апостольською, тобто не розколотою (Матей Краківський), залишаючись водночас на ґрунті національної духовності.

Наразі, не можна **Обійти** увагою і ту трагедію, котрої зазнала Русь у XIII ст. — навалу **МОНГОЛО-ТАТАР**. Цю проблему певною мірою репрезентують *італійські* джерела (Карпіні, Рубрук, Кампене-зе), автори яких, кожен у свій час і з різною метою, здійснили подорож до далекої орди і залишили свої враження і про країну — мету подорожі, і подорожні нотатки про Русь. Італійські мандрівники однотайно проводять опозицію Захід — Схід по **задонських** стегах, констатуючи в одному випадку — на теренах додоння — багатство і родючість землі, буяння природи, чуйність людності, благородство звичаїв, і в другому — чужість, **антипатичність** азійського світу європейському менталітету і **цінностям**.

Таким чином, західноєвропейські джерела часів Середньовіччя є цінним набутком щодо вивчення історії нашої країни, етно-екологічних, культурних та політичних **Обставин** та реалій на її теренах.

Отже, перші згадки про людність **північночорноморських** країв відносяться ще до середини XV ст. до Хр. і походять з Єгипту. Є згадки про кіммерійців, скіфів, тобто людність давньої України в асирійських, вавилонських, ізраїльських пам'ятках. Виключне розмаїття спостережень щодо Скіфії належить давньогрецьким авторам, починаючи від Гомера та Гекатея і далі, до кінця доби еллінізму. Пильно вдивлялись в **обшири** Скіфії-Сарматії римські вчені і історики, докладно простежували реалії Скіфії-Русі візантійські, арабські, скандинавські, германські та інші хроністи. Та й далі, вже власне у часи Русі-України, маємо блискучі свідчення щодо природи краю, її флори та фауни, характеру та звичаїв народу, людності загалом. Ці тексти є цінним джерелом з історичної екології, історичної демографії, палеогеографії та теорії етногенезу українського народу.

Кількість наукових джерел з українознавства особливо зростає у добу Відродження, Нові часи та в епоху Просвітництва. Ці кілька століть **непорівнювані** з попередніми як за темпами суспільного (технічного, наукового, політичного) розвитку, так і за інформаційною насиченістю та забезпеченням. Пришвидшення **Людської** історії, набуття людством дедалі потужніших засобів впливу на довкілля, усталення науки сучасного типу та інші чинники різко посилюють можливість впливу людини на навколишній світ, забезпечення

потрібних умов існування. З виникненням книгодрукування небаченого розквіту набула писемна культура, особливо відтворення текстів, яка змогла зафіксувати і зберегти практично будь-які здобутки на теренах творчості. Такі джерела концентруються в спеціальних книгозбірнях в різних країнах, вони тиражуються і поширюються, активно перекладаються іншими мовами. Тому знання про Україну набуває набагато ширшого читача.

В самій Україні, починаючи з княжих часів, а особливо в подальших століттях, існує вже власна розвинена писемна традиція, в якій зафіксовано суто внутрішнє, національне бачення феномена України. Вже середньовічні автори, анонімні чи персоніфіковані, пропонують ті чи інші історичні та історіософські концепції. Хоч дещо вони перебували ще на рівні напівміфічному, однак дві речі в них присутні безперечно. З одного боку, мова йде про розуміння минулого України як частини всесвітньо-історичного процесу, а з другого — про усвідомлення унікальності та неповторності власної траєкторії цивілізаційного поступу. В цьому можна переконатись, звернувшись як до пам'яток писемності княжої доби («Велесова книга», «Літопис Руський», писання митрополита Іларіона, «Слово о полку Ігоревім» та ін.), так і до творів пізніших часів (козацькі літописи», подорожні діаріюші, теоретичні праці професорів Києво-Могилянської академії, праці істориків — Георгія Кониського, Миколи Гоголя, Миколи Костомарова, не кажучи про клаєичш твори Михайла Грушевського, Миколи Аркаса та інших авторів.

Тому до джерел з українознавства іноземного походження цього часу можна звертатись меншою мірою, оскільки дедалі більшої сили набуває національна думка. Однак певне коло їх все ж необхідно враховувати, хоча б для того, щоб досягнути нові тенденції та особливості сприйняття феномена українського світу.

Так, пильну увагу до України продовжують виявляти німецькі мислителі. Її вчені здійснюють мандрівки до краю (Лоренц Мюллер, Рейнгольд Хайденштайн, Александр фон Гумбольдт та ін.), осмислюють міждержавні стосунки України (Йоганн фон Тальман, Адам Олеарій), ретельно простежують обшир її земель (А. Бішлінг) та особливості української людності (Ф. Ратцель). Німецька пунктуальність та об'єктивність істотно прислужилася для дезавуації багатьох сфальсифікованих чи упереджених описів України, хоча б, скажімо, у тій частині, де йдеться про риси відмінності українців від своїх північних сусідів (Адам Олеарій та Фрідріх Ратцель).

Дуже поважну літературу про Україну залишили французькі автори. Тут варто згадати насамперед імена П'єра Шевальє та Гійома Левассера де Бошлана. Їхні описи флори та фауни країни, її клімату, гідрології та гідрографії є напрочуд точними; лише з цих джерел ми можемо дізнатися про вже втрачені ознаки краю. Мова йде, наприклад, про дикі Гаї вишень розміром в декілька десятків чи навіть сотень гектарів, про вимерлих представників фауни (турів, зубрів,

бобрів та ін.), стихійну кару типу сарани чи комашні. Описи пороків Дніпра також не варто сприймати лише як історичну минувшину: адже ми, нині суцї, бачити ці унікальні витвори природи вже не маємо змога.

В останні віки, особливо з XVIII ст., Україна дедалі сильніше втягується в орбіту російського світу, а також польського і австрійського. Роздєрта між могутніми сусідніми імперіями, Україна лише рїдка сприймається як самодостатня країна, а все частїше зображається як питома і невіддїльна частина світу чи російського, чи польського, чи австрійського. Мартїн Бельський, Ерїх Лясота, Жїльбер Ромм, Василь Докучаєв — ці та інші вчені становлять той прошарок представників відповідних народів чи держав, для яких наукова об'єктивність та порядність все ж виявилися вищими від політичної природи та заангажованості своїх держав.

В таких умовах і знадобилися наукові студії істориків та історіософів саме з України. Представники різних наук, а насамперед етнології, антропології, археології, географії, екології і, звичайно ж, власне історії, неспростовно довели окремішність України як геополітичної реальності, її своєрідність, окреслили питомі ознаки генези України, специфіку цивілізаційних процесів на її теренах, прикметні риси української людності. Українознавство стає наукою, в якій фахово працюють сотні і тисячі вчених різних спеціалізацій та напрямків як в Україні, так і за її межами, як українці, так і представники інших етнічних спільнот та культур. І хоча в XX ст. доля самої України та науки про неї були дуже непростими, а подекуди й трагічними, головний висновок полягає в тому, що Україна є і буде, і що є й буде українознавство як наука.

Як уже зазначалось, відповідно до сучасної концепції українознавства, а також для зручності у користуванні, першу книгу подїлено на дві частини:

I. Історичне (генетичне) українознавство.

II. Українська історія та історіософія.

До першої частини включено твори (чи їх фрагменти) позаукраїнського походження, котрі найліпшим чином репрезентують зміну образу України протягом останніх трьох тисяч років, від часів античної Греції до сучасності. Тексти підбрано таким чином, щоб читач познайомився і з різними культурними традиціями та тими чи іншими етнічними образами України. Тому тут представлені давньогрецькі автори (Геродот, Гїппократ, Дїодор Сицилійський), римські вчені (Помпей Трог, Страбон, Пліній Старший), візантійські мислителі (Прїск Палійський, Прокопїй Кесарійський, Феофілакт Сімокатта, Константан Багрянородний, Євстафїй, Стефан Візантійський), європейські джерела різного походження (Матвій Стрийковський, Мартїн Бельський, Ерїх Лясота, Адам Олеарїй, П'єр Шевальє, Йоганн Мюллер, Жїльбер Ромм, Олександр Пушкін). Сприянтя України в XX ст. подано через призму бачення її найстраш-

нішої трагедії в цьому столітті — голодомору 1932-33 рр. (Дж. Мейс та Ів.) й новітнього державотворення (З. Бжезінський).

Друга частина містить зразки видатних творів на терені української історії та історіософії. Княжа історіософія розкривається у фрагментах «Велесової книги» та «Літопису Руського», гетьмансько-козацька — в працях Григорія Граб'янки та Георгія Кониського. Формування засад наукового осмислення минулого України і, відповідно, нову історіософію ми знаходимо в творах Миколи Гоголя, Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова, а її класичні зразки як зрілої науки містяться в працях Михайла Грушевського, Миколи Аркаса й Степана Рудницького. Зрештою, найновіші здобутки історичного українознавства представлені студіями Ісидора Нагасвського та Омеляна Пріцака.

Частина перша

**ІСТОРИЧНЕ (ГЕНЕТИЧНЕ)
УКРАЇНОЗНАВСТВО**

ГЕРОДОТ

Славнозвісний давньогрецький вчений, «батько історії», народився між 490 і 480 рр. в Галікарнасі, що на південному узбережжі Малої Азії (тодішньої **питомої** еллінської землі). Помер між 425 і 420 рр. до Хр. в Афінах або ж, за іншими версіями, у Фурії, що в Південній Італії.

Розквіт діяльності Геродота припадає на добу Перікла, з яким, як і з драматургом **Софоклом**, його єднали дружні стосунки. Прикметною рисою Геродота як дослідника було те, що він багато подорожував, і не лише з цікавості, а для отримання особистих вражень для більшої об'єктивності в описі тих чи інших земель та народів. Тому існують вагомі припущення, що Геродот відвідував і землі **тодішньої** Скіфії, принаймні в ареалі грецьких колоній Північного Причорномор'я, знайомився з побутом та звичаями скіфів, вивчав їхню **міфологію**, рівень розвитку, устрій тощо для потреб своїх наукових студій.

Головний твір Геродота — «Гісторієс аподейксіс» («Опис історії» або просто «Історії») чи, в іншому варіанті, «Історіон бібліаннеа» — «Історій дев'ять книг». Цей видатний твір містить докладні відомості про світ еллінів — власне Елладу, та навколишніх варварів (тобто про Ойкумену — залюднену і відому грекам землю), взаємини греків з довкіллям. Особливо близькими історичу були події недалекого минулого, у зв'язку з чим поважне місце займає проблема **греко-перських** взаємин, зокрема **колізії** греко-перських війн 500-499 рр. до Хр. Реаліям Північного Причорномор'я присвячена головню четверта книга Геродота, яку він назвав «Мельпомена», хоча деякі звістки про скіфів надбуємо і в інших частинах «Історій». Геродот залишив перший всебічний опис Скіфії, її обширів, людності, умов тощо; виклав скіфську теогонію та міфологію, навів численні імена та назви: царів, героїв, визначних людей, а також **рік**, міст, країв, тих чи інших племен і т. ін.; звідси можна черпати звістки про лексику скіфів, рівень їхньої самосвідомості, ставлення до інших народів тощо. Фактично саме Геродот заклав основи такої науки як скіфознавство — античного аналога українознавства.

Геродот наводить дві легенди про походження **скіфів**: перша з них, якої дотримуються, за його словами, самі скіфи, свідчить, що вони походять від самого Зевса і дочки бога ріки Борисфена (Дніпра), у яких був син Таргітай, а в нього — три сини (Ліпоксай, Арпоксай, **Колаксай**), котрі започаткували три народи; друга, яку приймають самі елліни, свідчить, що скіфи походять від Геракла та діви-змії з скіфської країни **Гілея**: вони мали трьох синів —

Агатірса, Гелона і Скіфа. Є ще й третя версія, пише Геродот, за якою скіфи прийшли з-за Каспію і витіснили кіммерійців...

Геродот дає більші чи менші описи етносів, котрі залюднюють Скіфію: **борисфенітів, ольвіополітів, калліпідів, алізовів, андрофатів, савроматів, тімсагетів, ісседонів, гіпербореїв, амазонок, неврів, меланхлайнів, буднінів**, а також про власне скіфів: царських, землеробів чи орачів, скотарів чи кочових скіфів. Він описує їхні звичаї, зовнішній вигляд, дає уявлення про вірування, мову, взаємини між собою тощо, описує землю, яку вони обіймають.

З еколого-географічних реалій Скіфії особливу увагу Геродот приділяє рікам, а також клімату. Ось найбільші ріки Скіфії: **Борисфен** — Дніпро, **Істр** — Дунай, **Тірас** — Дністер, **Гіпаній** — Південний Буг, **Пантікап** — недостатньо атрибутована ріка, **Гішакірій** — лівобічна від Дніпра ріка, погано атрибутована, **Пората** — Прут, **Тіарант** — Аль, **Арап** і **Напарій** — Яломіта і Серет, **Ордесс** — Ардидж, **Марій** — Теїс. Кіммерійський **Боспор** — Керченська протока, **Меотійське озеро** — Азовське море, а **Понт** (Евксин) — Чорне море. Країна **Гілея** (IV: 18) — «Лісова», була десь південніше **Дніпро-Бузького лиману**, **Ахіллесів шлях** (біг) — нинішня **Тендрівська коса**, а місцевість **Ексампай** (IV: 81) між Дніпром і Південним Бугом — «**Священні Пугі**» або «**Спалища**» (за І. Біліком) десь у районі притоки **Бугу** — **Мертвовода** біля **Вознесенська**, що на **Миколаївщині**.

Наскрізною темою четвертої книги геродотових «Історій» є опис походу перського царя **Дарія I** (522-486 до Хр.) проти скіфів. Як вважають, цей похід відбувся десь у 514 чи 513 р. до Хр. Військо Дарія нараховувало (за деякими даними) до 700 тис. чоловік, і, здавалось, ніщо не могло йому перешкодити завойовувати Скіфію. Переправившись через Дунай, перси потрапили в українські степи, де намагалися знайти і розгромити насамперед царських скіфів. Але останні **використали** блискучу тактику: не вступаючи у відкритий бій з ворогом, вони кочували, залишаючи по собі «пустелю». Хитрими маневрами царські скіфи створили антиперську коаліцію і змусили персів повернути назад, завдавши їм наприкінці (вже в **Придунаві**) низку відчутних втрат.

Геродот навів безліч безцінних свідчень щодо старожитньої України, вартість багатьох з них ще до кінця не **поцінована**. Як зазначив визначний **скіфолог** **С. А. Жебелев**, «оповідь Геродота містить багато географічних і етнографічних **точних вказівок**, у багатьох випадках підтверджується найновішими **археологічними** дослідженнями... Це змушує ставитися до повідомлень «**батька історії**» з **максимальною довірою і увагою** — вдумливо досліджувати і **перевіряти** навіть ті його повідомлення, які, здавшись спочатку легендарними і недостовірними, можуть при ближчому ретельному **розгляді** виявити несподівано **точний і простий смисл**, прихований за їх легендарною формою» (Див.: Вестник древней истории, 1947, № 2, с. 249).

Так, Геродот згадує рів десь на місці сучасного **Перекопу** в Криму (IV: 3), великі риби антакаї (білуг) з Дніпра (IV: 53), про поклоніння **Діві** (Артеміді) таврів у Криму (IV: 103) та багато чого іншого, що згодом підтвердилося незалежними джерелами.

Це вимагає дуже уважного ставлення до тексту: науково-критичного, але й, водночас, інтуїтивно-доброзичливого.

Книга Геродота справила **величезний** вплив на подальшу науку і культуру. Важко знайти будь-яку **грунтовну** працю з географії чи історії, починаючи від античних часів аж до сучасності, в якій не було б посилань чи апеляцій до авторитету цього вченого. За цим показником ця книга дійсно входить до **«золотого»** спадку **всесвітньої** культури. Добре **знали** працю Геродота і в українській землі, але повний критичний переклад її **з'явився** лише кілька років тому, виконаний подвижницькою працею українського вченого А. О. Білецького.

Текст подається за виданням: *Геродот. Історії в дев'яти книгах.* (Переклад, передмова та примітки А.О.Білецького). К., 1993. 575 с.

ІСТОРІЇ В ДЕВ'ЯТИ КНИГАХ

Книга IV

МЕЛЬПОМЕНА

5. Скіфи кажуть, що їхній народ є наймолодший серед усіх народів, і ось як це сталося. Їхня країна була пустелею і перша людина, що там з'явилася, був такий, що називався Таргітаєм. Батьками цього Таргітая, як вони кажуть, але я цьому не вірю, були, за їхнім твердженням, Зевс і дочка бога ріки Борисфена. Від них походив Таргітай і у нього було троє синів: Ліпоксай, Арпоксай і молодший Колаксай. Коли вони були царями, з неба впали на скіфську землю зроблені з золота плуг, ярмо, сокира і чаша. Перший побачив їх старший і наблизився, щоб їх узяти, але все це золото, коли він підійшов туди, почало горіти. Він віддалився і тоді до них підійшов другий, але із золотом сталося те саме. Отже так своїм полум'ям прогнало їх золото. Проте, коли до нього наблизився третій, молодший, золото згасло і тоді він узяв його собі і пішов із ним додому. І старші брати, після того, що вони побачили, погодилися передати все царство молодшому.

6. Отже, як кажуть, від Ліпоксяя походять ті скіфи, плем'я яких називається авхатами, від середнього брата, Арпоксяя, ті, що називаються катіарами і траспіями і, нарешті, від молодшого брата походять ті, що називаються паралатами, а всі вони разом, як кажуть, називаються сколатами, а ця назва була ім'ям їхнього царя. Назву скіфи їм дали елліни.

7. Отаке є походження скіфів за їхніми власними словами, а відтоді, коли вони з'явилися, тобто від першого їхнього царя Таргітая до походу Дарія проти них, минуло якраз тисяча років, не більше. Те священне золото пильно оберігають їхні царі і дуже шанують його і щороку, приносячи йому щедрі жертви, просять його захистити їх. Проте коли хтось із сторожів цього золота під час свята, будучи просто неба, засне, скіфи кажуть, що він не проживе до кінця року. І через це як нагороду йому дають стільки землі,

скільки він за один день може об'їхати верхи. Оскільки їхня країна дуже велика, Колаксай, як кажуть, поділив її на три царства для своїх дітей і одне з них зробив дуже великим, саме те, в якому зберігається золото. В краях, розташованих вище на півночі від останніх мешканців країни, сиплеться пір'я і неможливо нічого ні бачити, ні йти далі, бо і земля тим і повітря наповнені пір'ям і воно заважає щось бачити.

8. Таке розповідають скіфи про свій народ і про країну, яка вище від них на півночі. Проте елліни, що мешкають на узбережжях Понту, ось що кажуть про це. Геракл, коли він гнав Геріонових бугаїв, прибув до цієї країни, де тепер мешкають скіфи і яка тоді була пустельною. А Геріон, кажуть, мешкав поза Понтом, на острові, що його елліни називають Ерітея. Десь поблизу Гадейрів, які розташовані далі за Геракловими стовпами на узбережжі Океану. Океан, як твердять, починається на сході і обтікає всю землю. Так кажуть, але для цього не наводять ніяких доказів. Звідти повертався Геракл і щойно він прибув до країни, яка тепер називається Скіфією (бо його там застала зима і мороз), як витяг свою лев'ячу шкуру, загорнувся в неї і тут на нього найшов сон, а його коні, що паслися, запряжені в колесницю, тим часом зникли з божої волі.

9. Ледве прокинувся Геракл і почав шукати своїх коней, обійшов усю ту землю і нарешті прибув до країни, яка називається Гілея. І там в одній печері він знайшов істоту подвійної природи: наполовину вона була дівою, а наполовину змією: до сідниць її тіло було жіночим, а нижче — зміїним. Він, побачивши її, здивувався і спитав її, чи не бачила вона десь його коней, що зникли. Вона тоді відповіла йому, що вони в неї, але вона поверне йому їх, коли він із нею з'єднається. І Геракл за таку ціну погодився з'єднатися з нею. А вона весь час відкладала повернення йому коней, бо хотіла якнайдовше жити з Гераклом, а він хотів забрати коней і піти геть. Нарешті, вона віддала йому їх і сказала: «Цих коней, що прийшли сюди, заради тебе я врятувала, а ти винагородив мене за мою послугу; від тебе я зачала трьох синів. Коли ці сини виростуть, що мені з ними робити, поясни мені, чи я залишу їх тут (бо цією країною володію лише я сама), чи я відішлю їх до тебе?» Так вона його запитала, а він, кажуть, так їй відповів: «Скоро ти побачиш, що сини вже стаж дорослими, зроби те, що я тобі скажу, і це ти правильно зробиш: хто з них, ти побачиш, зможе натягнути оцей лук ось так і зможе підперезатися оцим поясом, як я тобі показую, того ти залиш у цій країні. А хто не спроможеться зробити так, як я тобі кажу, того ти прожени геть із цієї країни. І коли ти так зробиш, ти і сама будеш задоволена, і виконаєш мої вказівки».

10. Так він узяв один із своїх луків (бо до тих пір Геракл носив із собою два луки) і показав, як слід оперезуватися поясом і передав їй і лук, і пояс, які носив на тому боці, де було припасовано золоту чашу, а передавши їх, відійшов. Коли народилися сини, вона

спершу дала їм імена: першого назвала Агатірсом, другого Гелоном, а останнього — Скіфом. Згодом, коли вони стали чоловіками, вона згадала про доручення Геракла і виконала його. І сталося так, що двох з її синів, Агатірса і Гелона, які не спромоглися виконати запропоноване матір'ю, вона вигнала з країни і вони пішли світ за очі. Проте молодший із них, Скіф, виконав запропоноване йому і залишився в країні. І від Скіфа, Гераклова сина, походять ті, що стають царями скіфів. І на згадку про ту чашу скіфи і до цього часу носять підвішану на поясі чашу. (Оце, власне, зробила для Скіфа, і саме лише для нього, його мати). Це, про що я розповів, переказують елліни, які мешкають на берегах Понту.

11. Є ще і третій переказ, якому я найбільш довіряю, а саме такий. Згідно з ним із кочовиками-скіфами, що мешкали в Азії, воювали і завдали їм чимало прикростей массагетів і через це скіфи перейшли за ріку Аракс і прибули в Кіммерію (бо країна, де тепер живуть скіфи, кажуть, що за давніх часів була кіммерійською). Кіммерійці, коли побачили, що проти них виступило велике військо, почали радітися, що їм робити. Тут їхні думки розділилися надвоє, і кожна сторона наполягала на своїй думці. І найдостойнішою була думка царів, а думка більшості зводилася до того, що їм вигідніше віддалитися, ніж залишившись наражатися на небезпеку і чинити опір численним ворогам. Але думка царів була воювати до останнього з ворогами, обороняючи свою країну. Хоч як там було, ні більшість не хотіла послухатися царів, ні царі більшості. Отже, перші вирішили без бою покинути країну загарбникам і тікати від них, а царі вирішили краще бути вбитими і похованими на батьківщині, але не тікати з більшістю, згадавши, як їм було добре тут і які муки спіткають їх, якщо вони втечуть разом із більшістю. Скоро вони прийняли такі рішення, вони розділилися, обидві їхні частини стали рівними в числі і вони почали битися між собою. І всіх, що в битві було вбито, кіммерійці поховали поблизу ріки Тірасу (і їхні могили і тепер ще можна там бачити). Там їх поховали і після того вони покинули країну. Згодом прийшли скіфи, знайшли країну незалюдненою і зайняли її.

12. Ще й тепер у Скіфії існують кіммерійські фортеці, кіммерійські переправи, є також і країна, що називається Кіммерією, є і так званий Кіммерійський Боспор. Здається, кіммерійці, тікаючи від скіфів в Азію, оселилися на півострові, де тепер розташовано еллінське місто Сінопа. Очевидно також, що скіфи, переслідуючи їх, удерлися в Мідію, збившись з шляху. Бо кіммерійці весь час тікали вздовж моря, а скіфи, маючи праворуч від себе кавказькі гори, збочили з шляху в сторону суходолу і вдерлися до малійської землі. Такий існує інший переказ як в еллінів, так і у варварів.

13. Арістей, син Каїстробія, проконнесець, в своєму епічному творі розповідає, що він, натхнений Фебом, прибув до ісседонів, а за ісседонами живуть одноокі люди арімаспи, а ще далі за ними є

грифи, які охороняють золото, а там далі біля моря живуть гіпербореї. Всі вони, крім гіпербореїв, починаючи від арімаспів, постійно нападають на своїх сусідів. Арімаспи витіснили з країни ісседонів, а ісседони скіфів, а кіммерійців, які жили біля південного моря, скіфи змусили покинути країну. Отже, і цей переказ не узгоджується з тим, що розповідають скіфи про свою країну.

14. А звідки був цей Арістей, який склав такий епос, уже було сказано, а про те, що я чув про нього в Проконнесі і в Кізіку, я скажу. Кажуть, що Арістей був там за своїм народженням не нижчий за будь-кого з громадян. Зайшовши в Проконнесі до сукновальні, він там помер.

Сукновал зачинив майстерню і пішов сказати родичам померлого. Вже в місті поширилася чутка про смерть Арістея, коли один кізікенець, що прийшов із міста Артакі, піддав сумніву правдивість цієї чутки, сказавши, що він зустрів Арістея, коли той ішов у Кізік, і навіть розмовляв із ним. І він наполягав на своєму сумніві, а родичі Померлого прийшли до майстерні, маючи з собою все необхідне для похорону. Але коли вони відчинили майстерню, то не знайшли там ні живого, ні померлого Арістея. Згодом, коли минуло шість років, кажуть, Арістей з'явився в Проконнесі і склав там той твір, що його елліни називають тепер Арімаспією, а склавши його, він зник удруге.

15. Оце кажуть у двох містах, а наступне, мені сказали, відбулося в мешканців Метапонта в Італії за двісті сорок років після другого зникнення Арістея, як я підрахував, зіставивши те, що трапилося в Проконнесі, з тим, що було в Метапонті. Метапонтіїці розповідають, що в їхню країну з'явився той самий Арістей і наказав їм спорудити жертвник Аполлонові, а біля нього поставити статую з ім'ям на ній проконнесся Арістея, бо, сказав він, лише до них, італіотів, а більш ні до кого не приходив Аполлон і що сам він його супроводжував, але тоді, коли він супроводжував бога, він був круком. Так він сказав, за словами метапонтіїців, і зник, а вони послали людей у Дельфи і запитали пророче святилище, що це за явище було тієї людини. Піфія відповіла їм, щоб вони послухалися і зробили все, як їм було сказано тим явищем і, якщо вони його послухаються, це буде їм на добро. Вони послухалися і все виконали. І справді, тепер біля статуї Аполлона стоїть ще одна статуя з ім'ям Арістея, а навколо ростуть лаврові дерева. Статую поставлено на агорі. Отже, досить тепер про Арістея того, що я сказав.

16. Що там далі на північ від цієї країни, про яку ведеться в мене оповідання, ніхто не знає нічого певного, бо, сказати правду, я не міг ні від кого довідатися, хто б знав про це як самовидець. Отже, навіть і сам Арістей, про якого я розповів трохи вище, навіть і він у своєму творі повідомляє, що він не ходив далі від ісседонів, але про те, що там далі, він розповідає з чуток, додаючи, що так кажуть ісседони. Хоч як там було, я намагався в своєму дослідженні з'ясувати якомога далі і наводжу всі надійні відомості, які я чув.

17. Від гавані борисфенітів (бо вона розташована якраз посередині приморської частини всієї Скіфії), від неї і далі перший народ, котрий можна зустріти, це калліппіди, які є **напівелліни** і напівскіфи, над ними є інший народ, що називається алісонами. Вони і калліппіди взагалі мають такий спосіб життя, як і скіфи, але сіють і їдять пшеницю і цибулю та часник, і сочевицю та просо. Над алісонами живуть **скіфи-оратаї**, які сіють пшеницю не для їжі, а на продаж. Ще далі над ними живуть неври, а далі на північ від неврів, наскільки я знаю, є незалюднена країна. Оці народності живуть уздовж ріки Ппанія на заході від Борисфена.

18. Якщо перейти Борисфен, ідучи від моря, то спершу буде Плея, а якщо йти ще вите, там живуть скіфи-землероби, яких елліни, що живуть уздовж ріки Гіпанія, називають борисфенітами, а самих себе ті елліни називають **ольвіополітами**. Отже, ці скіфи-землероби живуть на сході на відстані трьох днів шляху і до ріки, що називається Пантікап, а на півночі на відстані, якщо пливати одинадцять днів, там джерела Борисфена. Далі країна, що над ними, це пустеля великих розмірів. За пустелею мешкають андрофаги, які є окремою народністю, яка не належить до скіфів. А далі за ними вже справжня пустеля і, наскільки я знаю, там нема іншого народу.

19. На схід від цих сгіфів-землеробів, якщо перейти ріку Пантікап, у тій країні мешкають кочовики, також скіфи, які нічого не сіють і не обробляють землі. Вся ця країна позбавлена дерев, за винятком Гілеї. Ці **КОЧОВИКИ** живуть на схід на відстані чотирнадцяти днів шляху і доходять до річки Герра.

20. За Герром простягається країна, що називається царською, і скіфи, які в ній живуть, **найхоробріші** та найчисленніші і вони вважають інших скіфів **своїми** невільниками. Вони на півдні сягають аж до Таврії, а на схід — до рову, що, як я сказав, прокопали народжені від сліпих, і до гавані на Мастідському озері, що називається Кремни. Деякі **інші** частини їхньої землі **доходять до ріки Танаїда**. Вище на північ від царських скіфів мешкають меланхлайни, це вже інша народність, не скіфська. Вище від меланхлайнів, наскільки я знаю, є болота і незалюднена країна.

21. Якщо перейти ріку Танаїд, там уже не Скіфія, але перша її частина належить **савроматам**, які живуть у країні, що починається від затоки Мастідського озера і простягається на північ на відстань п'ятнадцяти днів шляху, і вся ця країна позбавлена дерев і диких, і культурних. Над ними живуть будіни в країні, що вся заросла різними деревами.

22. Вище над **будінами** на півночі спершу простягається пустеля на відстань семи днів шляху, а за пустелею, якщо трохи ухилитися на схід, мешкають тиссагети, окрема і численна народність. Вони живуть полюванням. Поряд із ними живуть у тій самій країні ті, що називаються **іюрки**. І вони живуть полюванням, а полюють ось як. Дерев у них дуже багато в усій їхній країні і мисливець злізає на де-

рево і очікує. Кожен там має призвичаєного коня, що лягає на живіт, щоб не звертати на себе уваги. І кінь очікує так само, як і собака. Щойно мисливець побачить із дерева дичину, він стріляє в неї з лука, скакає на коня і переслідує її разом із собакою. Вище від них, якщо трохи ухилитися на схід, мешкають інші скіфи, які відокремилися від царських скіфів і згодом прийшли до цієї країни.

23. Отже, до країни цих скіфів, яку я описав, уся земля рівна з жирним ґрунтом, але далі вона кам'яниста і нерівна. Коли перейти на значну відстань від цієї кам'янистої землі, прийдеш до узгір'їв високих гір, де живуть люди, які, кажуть, усі від народження — і чоловіки і жінки — лисі, в них плоскі носи і великі підборіддя, вони розмовляють своєю мовою, але одягаються так, як скіфи, і годуються плодами якихось дерев. Дерево, плодами якого вони харчуються, називається понтійським і воно велике, розміром приблизно з смоківницю. На ньому ростуть ягоди завбільшки з боби, а в них є кісточки. Коли ці ягоди дозрівають, їх висипають на тканину і вичавлюють, а з них витікає густа і чорна рідина і її називають асхі. Вони її злизують або змішують її з молоком і п'ють, а з гушавини роблять пироги і їх їдять, оскільки в них мало худоби, бо в тих краях пасовища дуже вбогі. Кожен із них живе під деревом і взимку обгортає дерево білою непромокальною повстю, а влітку залишає дерево без повсті. Їх не пригноблює ніхто з людей, бо їх уважають за священних. Нема в них ніякої зброї. І по-перше, вони заспокоюють своїх сусідів, коли ті сваряться між собою, а по-друге, якщо хтось приходить до них, шукаючи притулку, то його ніхто не може скривдити. Цей народ називається аргіппаї.

24. До цих лисих ще досить відома країна і народи, що там біля них мешкають, бо іноді і скіфи заходять до їхньої країни і неважко одержати від них відомості, а також і від еллінів із гавані Борисфена та інших гаваней Понту. Ті скіфи, які заходять до них, обмінюються товарами, використовуючи при цьому сім товмачів із сімома мовами.

25. До країни цих людей, як я сказав, місцевості відомі, але далі на північ від цих лисих людей ніхто не може дати певних відомостей, бо шлях перегорджують високі недоступні гори, які люди на не може перейти. Проте лисі люди розповідають, а я їм щодо цього не йму віри, ніби на цих горах живуть люди з козячими ногами, а якщо піти далі від них, то там є люди, що сплять шість місяців щороку, і цього я аж ніяк не можу припустити. Але щодо місцевостей на схід від лисих людей, то можна з певністю сказати, що там живуть ісседони. Проте щодо місцевостей, розташованих вище від лисих та від ісседонів на півночі, ми нічого не знаємо, крім того, що розповідають ці люди.

26. Кажуть, що ісседони мають такі звичаї. Коли помирає чийсь батько, всі його родичі приносять баранину, потім готують жертвоприношення, дрібно шматують м'ясо і додають до нього і м'ясо по-

мерлого батька свого господаря, потім перемішують усе це м'ясо і влаштовують учту. Але з голови померлого вони виривають волосся, добре очищують її, позолочують її і тримають її в домі як дорогоцінність і приносять її щороку великі жертви. Це робить СИН своєму батькові так, як елліни, коли справляють свято померлих батьків. Що ж до іншого, то ісседони славляться як справедливі ЛЮДИ і ЇХНІ жінки рівноправні з чоловіками.

27. Про них, як я сказав, є ВІДОМОСТІ, але про те, що там вище від них, про однооких людей і ГРИФІВ, що охороняють золото, розповідають ісседони, а від них про це довідуються скіфи і переказують іншим. Отже, від скіфів ми маємо ці відомості і однооких людей ми називаємо по-скіфському арімаспами, бо скіфською мовою аріма — це одне, а сну — це око.

28. В усій цій країні, яку я описав, зима настільки сувора, що нестерпний мороз триває вісім місяців, так що коли проллеш воду, то від цього на землі не буває болота, але коли розпалиш вогонь, може бути багнока. Море замерзає, а також і весь Кіммерійський Боспор. І скіфи, що живуть по цей бік рову, переїжджають по льоду цілими громадами НА своїх возах через протоку до сіндів. Така сувора зима триває там вісім місяців без перерви, а впродовж інших чотирьох місяців там уже не так холодно. А зима в тих краях не схожа на зиму, яка буває в усіх інших краях, бо там у добу дощів не випадає багато опадів, але влітку весь час ідуть дощі. І на той час, коли в інших краях гримить грім, у них його не буває, а влітку часто гримить грім. Якщо грім загримить узимку, то ЦЕ вважають за небувале чудо. Так само, коли буває землетрус у Скіфії, чи влітку, чи взимку, це вважають за чудо. ЇХНІ коні добре витримують цю сувору зиму, але віслюки і мули зовсім не витримують її, тим часом як в інших краях під час морозів коні замерзають і здихають, але віслюки і мули ВИТРИМУЮТЬ.

29. На мою думку, порода биків без рогів, що там живе, через це не має рогів. Мою думку підтверджує і цей вірш із Гомерової «Одіссеї», в якому сказано: «І в Лівії, де завжди ягнята народжуються з рогами » (IV, 85).

І добре це сказано, бо в жаркому кліматі рога швидко виростають. Навпаки там, де буває дуже холодно, в тварин або зовсім не ростуть РОГИ, або ледве виростають.

30. Такі наслідки бувають від холоду в тих краях. Проте я не можу пояснити (бо моє оповідання від самого початку потребує відхилення), чому в усій Елеї не можуть народжуватися мули, хоча ЇХНЯ країна зовсім не холодна і для цього не існує жодної ІНШОЇ причини. Самі елейці кажуть, що в ЇХНІЙ країні не народжуються мули через якесь прокляття. А справа дійсно стоїть так, що коли настає час запліднюватися кобилам, елейці відводять ЇХ до своїх сусідів і там залишають ЇХ, щоб ЇХ запліднили віслюки і вони завагітніли. Потім вони знову відводять ЇХ до своєї країни.

31. Щодо ПІР'ІН, про які кажуть скіфи, ніби все повітря буває повне ними і не можна нічого побачити перед собою і йти далі, то я маю таку думку.

В північних краях цієї землі падає безперервно сніг і, звичайно, його менше влітку, ніж УЛІМКУ. Отже, той, хто зблизька бачить, як надає густий сніг, зрозуміє, що я хочу сказати, бо сніг справді схожий на пір'я. І з приводу цієї суворої зими північні частини цього материка не залюднені. Отже, я маю думку, що скіфи і ЇХНІ сусіди кажуть про пір'я, порівнюючи сніг із пір'ям. Оце, що я написав, таке розповідають про ті далекі краї.

32. Про гіпербореїв ні скіфи не розповідають нічого, ні інші люди, що живуть у тих краях, за винятком мабуть ісседонів. Але я гадаю, що і вони нічого не можуть розповісти, бо якби вони щось розповідали, то і скіфи могли б розповісти, як вони розповідають ПРО однооких людей. Лише Гесіод розповідає про гіпербореїв, також і Гомер в «Епігонах», коли правда, що Гомер написав цей епос.

33. Але далеко більше за всіх про них повідомляють делосці, розповідаючи про те, що священні предмети, загорнуті в пшеничну СОЛОМУ, переносяться від гіпербореїв до Скіфії, а від Скіфії ЇХ приймає кожен народ від своїх сусідів і відносить ЇХ далеко в західні країни до берегів Адріатичного моря. Звідти ЇХ відсилають на південь і першими серед еллінів ЇХ одержують додонці, а від НИХ ці предмети переносять до Малійської затоки і приставляють до Евбеї і від міста до міста ЇХ посилають до Каріста. Проте звідти проминають Андрос, бо карістійці переносять ЇХ просто на Тенос, а теносці на Делос. Отже, кажуть, що так ці священні предмети прибувають на Делос. Проте вперше гіпербореї послали двох дівчат, щоб вони принесли ці предмети, а ЇХНІ імена, за словами делосців, були Гіпероха і Лаодіка. Разом із ними для безпеки гіпербореї, кажуть, послали як ЇХНІХ супутників п'ятеро чоловіків, яких тепер називають перфереями і вони користуються великою повагою на Делосі. І через те, що послані гіпербореями не повернулися ДО СВОЇЇ країни, і вони, кажуть, вирішили, що ЇМ невігідно, якщо завжди відбуватиметься таке з ЇХНІМИ посланцями, що вони ЇХ більше не побачать, і для цього вони переносять священні предмети, загорнуті в ПШЕНИЧНУ солому, до своїх кордонів і передають ЇХ своїм сусідам із дорученням передати ЇХ далі іншому народові. Так, кажуть, посилають оці предмети і вони доходять до Делосу. І я сам знаю такий звичай, я хочу сказати тут, що фракійські жінки і жінки Пайонів, коли приносять жертви цариці Артеміді, виконують священний обряд із пшеничною СОЛОМОЮ.

34. Отже, наскільки я знаю, так роблять ці жінки. А на честь тих дів, що прибули від гіпербореїв і померли на Делосі, дівчата і юнаки на Делосі стрижуть своє волосся. Дівчата до СВОГО одруження відрізають пасмо свого волосся, обвивають його навколо веретена і кладуть на могилу тих двох дів (могила є в храмі Артеміді,

ліворуч від входу, а над могилою посаджено маслину), і делоські юнаки обвивають, яке там у них є волосся, навколо зеленої гілки і кладуть її там на могилу. Отаку шану відають мешканці Делосу цим двом дівам.

35. Самі делосці кажуть ще, що Арга і Опіда, дочки Гіпербореїв, прибули колись звідти на Делос ще до Гіперохи та Лаодіки. Ці названі, кажуть, прийшли принести дари за обітницею для полегшення пологів, а Арга і Опіда прибули разом із обома богами і що їм відають вони ще й іншу шану. Отже, делоські жінки збирають священні дари, називаючи їхні імена в гімні, який склав один лікієць Олен. Від них навчилися острів'яни та іонійці співати гімни на честь Арги і Опіди, називаючи їхні імена і збираючи священні дари, а коли вони палять на жертovníку стегна жертвонних тварин, то попіл від них вони сиплять на могилу Опіди і Арга, і так відбувається це жертвоприношення. (Цей Олен прибув із Лікії і склав ще інші давні гімни, що їх співають на Делосі). Могила цих дів міститься за храмом Артеміди на його східній стороні, дуже близько від бенкетного залу кеосців.

36. Досить уже того, що я сказав про гіпербореїв. Я не переказуватиму казки про Абарія, нібито він був гіпербореєм і носився по світу з своєю славнозвісною стрілою, зовсім нічого не ївши. Якщо існують гіперборей, тоді існують також і гіперноії. Проте мені хочеться сміятися, коли я бачу, як багато людей до цього часу креслять карти землі, але ніхто з них не може по суті визначити форму світу. Це вони зображують Океан, який обтікає навколо землі, котра зовсім округла, ніби окреслена циркулем, і вони уявляють собі Азію рівною Європі. Так, я тепер у небагатьох словах покажу, якої величини кожна з них і яку форму має кожна. [...]

59. Отже, все найважливіше скіфи мають у повному достатку. Що ж до іншого, то звичай в них такі. Богів вони шанують лише таких: найбільш за всіх — Гестію, потім Зевса і Гею, яку вважають за дружину Зевса. Після цих — Аполлона, Афродіту, Уранію і Арея. Цих богів шанують усі скіфи, а ті, що називають їх царськими скіфами, приносять жертви ще й Посейдонові. Скіфською мовою Гестія називається Табіті, Зевс, дуже правильно, на мою думку, називається Папай, Гея називається Апі, Аполлон — Ойтосір, Афродіта Уранія — Аргімшаса, а Посейдон — Тагімасад. Статуй, жертвоників і храмів вони за звичаєм не споруджують, за винятком Арея: для нього вони це роблять.

60. Жертвоприношення всі вони роблять однаково під час усіх свят у такий спосіб. Жертвонна тварина стоїть із двома зв'язаними передніми ногами, а жрець стоїть позаду від тварини, тягне за кінець мотузки, перекидаючи тварину, коли та падає. Він звертається до божества, якому приносить жертву, а потім обкручує навколо шиї тварини зашморг, устромляє в нього ціпок, крутить у всі боки і так задушує, не запалюючи вогню, не посипаючи борошном і не

роблячи зливань. І коли він вже задушить тварину і обдере шкіру, починає куховарити.

61. Оскільки в скіфській землі не вистачає дров, то тамтешні мешканці вигадали ось що, щоб варити м'ясо. Коли вони остаточно обдеруть шкіру тварини, знімуть м'ясо з кісток, потім, якщо вони мають казани, а тамтешні казани дуже нагадують лесбоські кратери, лише вони далеко більші за них, кидають в них м'ясо і після цього розпалюють під казаном кістки жертвних тварин і варять м'ясо. Але коли вони не мають казанів, то закладають усе м'ясо в шлунки тварин, наливають туди води і під шлунками запалюють кістки. Вони горять дуже добре, а в шлунках уміщується все м'ясо і кісток. І в такий спосіб сам бугай варить своє м'ясо, а також і всі інші тварини кожна варить своє м'ясо. Коли звариться м'ясо, тоді гой, що приносить жертву, як присвяту богові, кидає перед собою якусь частину м'яса і тельбухи. Приносять вони в жертву й інших тварин і переважно коней.

62. Отже, так приносять вони жертви всім богам і всяких таких тварин, але Ареєві вони приносять жертви в інший спосіб. В центрі області кожного народу існує священна споруда для Арея, яку вони роблять ось як: накладають в'язанки хмизу завдовжки і завширшки до трьох стадій, але не дуже високі. На них влаштовують чотирикутну площадку, три сторони якої стримчасті, а на четверту можна зійти. Щороку вони накладають на цю споруду сто п'ятдесят возів хмизу, бо через непогоду вона постійно осідає. В таку купу хмизу кожен народ встромляє старий залізний меч, який є символом Арея. Цьому мечу вони щороку приносять у жертву овець та коней, крім тих жертв, що вони їм приносять іншим богам. А йому вони приносять ще таку жертву. Із кожної сотні ворогів, узятих у полон живими, вони вибирають одного і приносять його в жертву, але не так, як овець. Спершу вони ллють вино на голови, а потім ріжуть людей над посудиною і відносять кров на верхшпильку купи хмизу і обливають кров'ю меч. Туди наверх вони відносять кров, а внизу біля священної споруди роблять таке. В усіх зарізанних людей вони відрубують разом із плечем правицю і кидають відрубане в повітря і, закінчивши всі обряди, відходять. А рука, куди її іде, там і лежить, а окремо від неї труп зарізаної людини.

63. Отакі в них бувають жертвоприношення, але свиней вони не приносять у жертву і навіть не розводять їх у своїй країні.

64. Щодо їхніх звичаїв на війні, то встановлено таке: першого ворога, якого вб'є скіф, він п'є його кров, а скількох інших він ще вб'є в битві, то приносить до царя їхні відтяти голови. За кожную голову йому дозволяється одержати щось із трофеїв, а якщо не принесе голови, це йому не дозволяється. Ось як скіф здирає шкіру з голови ворога: він надрізує шкіру навколо голови там, де вуха, бере голову, трусить її, щоб відокремити від черепа, потім бере бичаче ребро і розгладжує шкіру. Після цього він використовує її як руш-

ник і для вуздечки свого коня, на якому він їздить, вішає її і пишається нею. Бо той, у кого більше таких рушників, уважається за найвідважнішого воїна. Багато хто з них із шкіри ворогів шиють собі плащі і носять їх як шкіряний одяг. Багато із них із шкіри мертвих ворогів, здертої з правиці з нігтями, роблять собі чохла для сагайдаків. Адже людська шкіра досить щільна і блискуча і мабуть від усіх інших вирізняється своїм блиском і білим кольором. Багато хто здирає шкіру з усієї людини, натягає її на дерев'яну раму і возить її з собою, гарцюючи на коні.

65. Отже, такі в них встановлено звичаї. А з головами не всіх ворогів, але з найнезависілиших, вони роблять таке. Кожен із них, відпилявши все, що нижче від брів, очищує череп. І якщо цей скіф бідняк, він лише обтягує ззовні череп сирицевою бичачею шкірою і використовує його як чашу, а якщо він багатій, то він також іззовні обтягує шкірою, а зсередини позолочує його і використовує як чашу для вина. Роблять вони так і з черепами своїх родичів, коли вони посваряться між собою і хтось із них на суді в царя візьме гору над іншим. Коли приходять гості, яких шанують господарі, то їм підносять ці черепи і кажуть, що хоча ті були їхніми родичами, але їм довелося з ними воювати і господар вишшов із війни переможцем. Така перемога вважається в них за подвиг.

66. Один раз на рік кожен правитель області, змішавши вино з водою в кратері, дає пити тим скіфам, які повбивали ворогів, а ті, хто цього не зробили, не п'ють цього вина, але, присоромлені, сидять осторонь: бо для скіфів це найбільша ганьба. А ті, які повбивали дуже багато ворогів, тримають аж два келихи і з обох п'ють.

67. У Скіфії є багато ворожбитів, які ворожать із жмутками лозин, а саме: приносять їх дуже багато, розкладають на землі, розв'язують їх і, поклавши кожну окремо, пророкують і, продовжуючи пророкування, знову збирають їх по одній і складають до купи. Такий спосіб ворожити успадковано ними від предків. А енареї, андрогіни твердять, що мистецтву ворожби їх навчила Афродіта. Вони ворожать із липовою корою. Спершу розрізують її на три смуги, а потім накручують їх на пальці, розкручують і так ворожать.

68. Коли захворіє скіфський цар, він кличе до себе трьох ворожбитів із найбільш ушлавлених і вони ворожать так, як я сказав. І після того роблять переважно такий висновок, ніби такий чи такий порушив клятву, яку виголосив біля царського вогнища, і називають когось із громадян. У скіфів існує звичай присягатися біля царського вогнища, якщо йдеться про дуже важливу присягу. І одразу хапають названого і відводять туди, де скажуть, що він порушив свою клятву, і ворожба ясно показує, що він, заприсягавшись біля царського вогнища, порушив присягу і через це захворів цар. Проте він уперто заперечує, що порушив присягу, і категорично протестує. Отже, коли він заперечує, цар запрошує інших ворожбитів. І коли й вони, подивившись на свої прутики, визнають його за порушника

клятви, тоді йому негайно відрубують голову, а його майно за жеребом розподіляють перші ворожбити. Проте, якщо ворожбити, що прийшли потім, виправдовують його, приходять ще й інші ворожбити. Отже, коли більшість із них визнають його невинуватим, тоді вносьється рішення вбити тих перших ворожбитів.

69. Ось в який спосіб їх умертвляють. Наповнюють віз купою хмизу і запрягають у нього биків. Потім зв'язують ворожбитам руки й спиною, затикають їм роти і засовують їх у хмиз, підпалюють його і женуть биків, налякавши їх. Звичайно, багато биків згорають ризом із ворожбитами, але багато врятується, хоч і підпалені, коли згорає дишло, до якого їх запряжено. У такий описаний мною спосіб спалюють ворожбитів і з інших причин, називаючи їх лжепророками. Кого засудить на смерть цар, то і їх дітей не щадить, синів убиває, а дочок залишає живими.

70. Коли скіфи складають угоди з клятвами, то роблять це в такий спосіб: наливають у великий глиняний глек вина і змішують його з кров'ю із стегон обох, що складають угоду. Так роблять вони, мотка надрізуючи тіло вістрям або дряпаючи ножем. Потім занурюють у глек меч, стрілу, сокиру і дротик і, зробивши це, кажуть багато молитов і нарешті п'ють із глека і ті, що складають угоду, і найзнатніші з тих, що їх супроводжують.

71. Могили їхніх царів розташовано в місцевості Геррів, в тому місці, до якого Борисфен судноплавний, шливучи від моря. Там, коли помирає їхній цар, вони викопують у землі велику чотирикутну яму, беруть уже підготовленого померлого, вкривають його тіло воском (перед тим очищують від нутрощів його черево), наповнюють його перетертим купрієм, кмином, насінням селери, кропом, потім зашивають черево, кладуть покійника на віз і перевозять його до іншого племені. Ті, до яких привозять померлого, роблять те саме, що й царські скіфи: відрізують, кінчик вуха, стрижуть на голові волосся, дряпають в різних місцях рамено, вкривають синцями лоб і ніс і проколюють стрілою ліву руку. Звідти на возі труп царя перевозять ще далі до підвладного їм племені, а ті, до яких його перед тим привозили, супроводжують його. І коли так вони об'їздять із покійником усі племена, вони прибувають у країну Геррів, яка є областю останнього підвладного їм племені і місцем поховання царів. Потім, помістивши покійника на підстилку в могильному склепі, встромлюють у землю з усіх боків від покійника списи, а над ними кладуть деревини і вкривають його очеретяними матами. В просторому приміщенні склепу ховають одну і його наложниць, яку перед тим задушили, його чашника і куховара, конюха, особистого слугу, візника і його коней, а також певну частину його речей і так само золоті чаші (срібла та міді вони зовсім не використовують). Кож вони все це роблять, то насипають землю і споруджують великий курган, намагаючись зробити його найвищим.

72. Коли минає рік, вони влаштовують нове святкування. Вибирають найкращих слуг із тих, що залишилися (всі вони скіфи з народження, бо ті, що служать цареві, він їх сам обирає собі, а рабів він собі не купує), отже, з цих слуг п'ятдесят вони задушують і до того ще п'ятдесят коней із найкращих. У них виймають шлунок, очищують його всередині, наповнюють соломкою і зашивають. Ставлять на дві деревини половину колеса внутрішньою стороною доверху, а іншу половину кладуть на інші дві деревини. І таких деревин вони встромлюють у землю багато. Потім пропускають крізь тіло коня товсту жердину до шиї і підіймають коня на колеса так, щоб передні колеса підтримували плечі коней, а задні біля стегон підтримували черево. Обидві ноги звисають, не досягаючи землі. На коней нав'язують віжки та вуздечки, тягнуть наперед і прив'язують ДО КОЛІВ.

Після того тих п'ятдесят задушених юнаків, про яких я казав, саджають кожного на коня в такий спосіб: кожному покійникові вздовж хребта встромлюють пряму жердину аж до шиї. Внизу частина цієї жердини стирчить і її вставляють у дірку в жердині, якою простромили коня. Цих вершників розмішують НАВКОЛО кургану і йдуть геть.

73. Так вони ховають своїх царів, а інших скіфів, коли ті помирають, найближчі родичі кладуть на вози і перевозять їх до домів приятелів. І кожен із них приймає їх і частує всіх, хто супроводжує померлого, водночас підносячи йому всі ті страви, якими частує і живих. Отак сорок днів возять незначних людей, а вже потім їх ховають. Після похорону скіфи очищуються. Спершу вони змазують голову якоюсь мастю, змивають її, а після того очищують і все тіло: ставлять три жердини, нахилиючи одну до одної, і обгортають їх товстою вовняною тканиною, закривають нею все навколо, ставлять усередину такого намету з жердин і тканини посудину, а в неї кидають розпечені камені.

74. В їхній країні добре ростуть коноплі, схожі на льон, хоч не дуже товсті й високі. Порівняно з льоном ці коноплі кращі. Їх сіють, але вони і самі виростають. Із них фракійці шиють собі одяги, зовсім схожі на льняні. І той, хто не має досвіду, не зможе розрізнити, чи ці ОДЯГИ з льону, чи з конопель. А ТОЙ, ХТО НІКОЛИ в своєму житті не бачив конопляну тканину, повірить, що одяг зроблено з льону.

75. Отже, насіння цих конопель беруть скіфи, потім залізають під вовняні тканини і сиплять насіння на розпечене каміння і насіння, падаючи на каміння, ГОРИТЬ, димить і дає пару таку густу, що подібної до НЕЇ не буває в жодній еллінській паровій лазні. І скіфи, задоволені паровою лазнею, кричать радіючи. Отака в них лазня, бо вони, звичайно, зовсім не миють свого тіла водою. Їхні жінки змочують шерехатий камінь і на ньому розтирають кипарисову деревину, також кедрову деревину та ладан і потім цією густою рідиною

імають усе тіло та обличчя. І від цього вони, по-перше, приємно пахнуть, а по-друге, коли вони потім знімають шар цієї масті, їхня шкіра стає ЧИСТОЮ і блискучою.

76. Вони всіляко уникають запозичати іноземні звичаї жодного народу і зокрема еллінські звичаї, як це доводять випадки з Анахарсієм і потім із Скілом. Анахарсій об'їздив колись більшу частину світу. Під час своїх подорожей він набрався багато мудрості, а потім повернувся до своєї країни, до Скіфії. Пропливши кораблем через Геллеспонт, він приплив до Кізіка, і побачивши, як кізікенці святкують величне свято на честь Матері богів, Анахарсій дав урочисту обітницю Матері богів, якщо він повернеться живий і здоровий на свою батьківщину, принести жертву, так само, як він бачив у кізікенців, і що він улаштує всенічне святкування. Коли він прибув у Скіфію, то заглибився в так звану Плею (ця країна розташована поблизу Ахіллесового шляху і вся вона заросла різноманітними деревами). Отже, туди заглибився Анахарсій і почав справляти СВЯТО з усіма обрядами на честь богині, тримаючи в руках тимпан і нависвши на себе священні зображення. Коли він справляв ці обряди, його побачив один скіф і повідомив про це царя Савлія. Прибув туди і сам цар і ледве побачив Анахарсію, що справляв там обряди, вистрілив у нього з лука і вбив його. І тепер, коли хтось питає скіфів про Анахарсію, вони твердять, що не знають його, саме через те, що він відвідав Елладу і справляв іноземні обряди. Проте мсіі розповів Тімі, представник Аріапейта, що Анахарсій із боку батька був дядьком Ідантірса, скіфського царя, і сином Гнура, внука Спаргапейта і сина Ліка. Якщо таке було походження Анахарсію, то його вбив його брат, бо Ідантірс був сином Савлія, а Савлій був тим, хто вбив Анахарсію.

77. Незважаючи на це, я чув також і ще інший переказ від пелопоннесців, ніби скіфський цар послав Анахарсію в Елладу, щоб він там навчався, і що скоро той повернувся, він розповів тому, хто його послав, що всі елліни стараються придбати всілякі знання, за винятком лакедемонців, але лише вони здатні розумно розмовляти. Але такий переказ даремно вигадали самі елліни. Справді, та людина загинула такою смертю, як я розповів вище. Отже, він загинув через те, що хотів завести іноземні звичаї, і через те, що спілкувався з еллінами.

78. Багато, навіть дуже багато років після того, таке саме сталося з Скілом, сином Аріапейта. Отже, в Аріапейта, царя скіфів, серед інших його дітей, народився Скіл. Він народився від матері істрійки, а не від тамтешньої жінки, і його мати навчила його еллінської мови та еллінської грамоти. Згодом, за деякий час Аріапейта підступно вбив Спаргапейт, цар агатірсів, і Скіл одержав царську владу і разом із нею і жінку свого батька, яку звали Опойя. Ця Опойя була скіф'янкою і від неї народився Орік, син Аріапейта. Скілові, хоч він і був Царем скіфів, не подобався скіфський спосіб

життя, і зокрема порівняно з еллінськими звичаями, які він засвоїв унаслідок свого виховання, і ось що він зробив. Щоразу, кож він приводив скіфське військо до міста **борисфеніт** (а ці борисфеніти кажуть, що вони мілетяни), отже, щоразу, коли він **приходив** до них, Скіл залишав своє військо в передмісті, а сам заходив у місто і наказував зачинити брами, знімав із себе скіфський одяг і надягав еллінський і в ньому походжав на **агорі** без почту і без списоносців, і без усіх інших супутників (а брами охороняли, щоб його не побачив ніхто з скіфів у цьому одязі) і в усьому іншому він наслідував еллінський спосіб життя і приносив жертви богам за еллінськими звичаями. Він залишався в місті протягом одного місяця або й більше, а потім надягав скіфський одяг і відходив. Так він робив звичайно багато разів і навіть побудував собі палац у місті **борисфеніт** і помістив у ньому тамтешню жінку.

79. Оскільки судилося йому спіткати нещастя, то сталося це з ним із такого приводу. Він побажав бути присвяченим у містерії вакхічного Діоніса. Але саме на той час, коли він зібрався бути присвяченим, сталося жахливе явище. У Скіла був у місті **борисфеніт** великий і розкішний палац із великим подвір'ям, про який я казав уже трохи вище, навколо якого були розставлені мармурові сфінкси і грифи. В цей палац бог жбурнув блискавку. Весь цей палац згорів, але, незважаючи на це, Скіл продовжував святкувати. Скіфи ганять еллінів за те, що елліни справляють вакхічні містерії, і це тому, що, як вони кажуть, не можна собі уявити, ніби існує божество, яке б робило людей божевільними. Коли закінчилося присвячення Скіла в містерії Діоніса, якийсь **борисфеніт** потай пройшов до скіфів і сказав їм: «Отже, ви, скіфи, смієтесь із нас за те, що ми впадасмо у вакхічну несамовитість і в нас уходить **БОГ**. Ну, а тепер бог увійшов у вашого царя і він охоплений вакхічною несамовитістю, і бог зробив його божевільним. Якщо ви мені не вірите, **ІДІТЬ ЗІ МНОЮ** і я вам це покажу». За ним пішли начальники скіфів і **борисфеніт** потай привів їх на башту і там сховав їх. І коли там проходив Скіл із своїм почтом і скіфи побачили, як він справляє вакхічні містерії, то, вважаючи це за найбільшу ганьбу, зійшовши з башти, **ПОВІДОМИЛИ** про те, що побачили, все скіфське **ВІЙСЬКО**.

80. І коли після того Скіл повернувся до свого житла, скіфи призначили своїм проводирем його брата, **Октамасада**, народженого від дочки **Тіра**, і підняли повстання проти Скіла. А він, довідавшись про те, що сталося, і про причину цієї події, втік до **Фракії**. Про це почув **Октамасад** і вирушив у похід із військом **ПРОТИ Фракії**. Проте, коли він прибув на берег **Істру**, він зустрів там **фракійське** військо готове до бою, але **Сіталк** послав посланців до **Октамасада** сказати йому: «Чи є потреба битися нам одному з одним? Ти син моєї сестри і в тебе перебуває мій брат. Видай його мені, а я видам тобі твого брата, Скіла. Так і ти не наражатимешся на небезпеку із своїм військом, і я не наражатимусь на небезпеку. Це сказав йому

СІТАЛК через свого вісника. Бо і справді один із братів Сіталка знайшов притулок в Октамасада. Октамасад прийняв цю пропозицію і видав Сітажові свого дядька з боку матері, а сам узяв собі свого брата Скіла. Так і Сіталк узяв свого брата і пішов, а Октамасад там-таки відрубав голову Скіпові. Отак обороняють свої звичаї скіфи і таку кару накладають на тих, хто хоче запозичити іноземні звичаї.

81. Яке число населення Скіфії, я не спромігся вточнити, але ЧУВ різні твердження про ЇХНЕ число, одне — ніби населення її ДУЖЕ ВЕЛИКЕ, а інше — ніби справжніх скіфів досить мало. Проте Одну річ мені показали наочно. Отже, проміж рік Борисфен і Ппаній і місцевість Еksamпай, про яку я вже трохи вище згадував, коли сказав, що там є джерело з гіркою водою, котрого вода вливається в Тіпаній і його воду не можна пити. В тому місці стоїть казан ушестеро більший від кратера, що його присвятив Павсаній, син Клеомброга, в гирлі Понту Евксину. Хто його ще не бачив, я поясню тому, що це таке. Цей казан у Скіфії вільно вмщує шістьсот амфор і завтовшки цей скіфський казан має шість СІП. Як кажуть тубільці, його було зроблено з наконечників стріл. Отже, їхній цар, якоГО ЗВІЛИ Аріант, захотів довідатися, скільки є скіфів, і для цього НАКАЗУВ усім скіфам кожному принести по одному наконечнику стріли. А ХТО не принесе, тому він загрожував смертю. Отже, коли йому принесли дуже багато наконечників стріл, він вирішив спорудити з них постійний пам'ятник. З них він зробив цей казан і присвятив його тому Еksamпасеві. Оце я чув про населення Скіфії.

82. Нічого гідного уваги ця країна не має, крім багатьох і дуже великих рік. Проте, що викликає здивування, крім рік (і безмежної простору її рівнин), про це я розповім: біля ріки Тіра на скелі показують слід Гераклової ноги, схожий на слід людської ноги, але піп завбільшки в дві СТОПИ. Таке там є, а тепер я повернуся до свого оновідання і викладу все спочатку.

99. Фракія перед Скіфською землею розташована на морі. Ця Земля угворює затоку, а Скіфія йде за нею і Істру уливається в неї (у море), і його гирло обернено до південно-східного вітру. Тепер, починаючи від Істру, я опишу скіфську країну щодо її розміру, як вона тягнеться вздовж моря. Від Істру це є власне первісна Скіфія, розташована в напрямі до півдня і південного вітру аж до міста, яке називається Каркінітіда. Звідти і далі країну, що тягнеться вздовж моря і яка є гірською і заходить у Понт, залюднює плем'я таврів до Півострова, що називається Скалистим. Цей півострів заходить у море в напрямі до східного вітру. Справді, Скіфія обмежується з двох боків морем, морем із південного боку і морем із східного боку, ТОЧНО так, як і Аттика. Місце, що його посідають таври в Скіфії, схоже на те місце, яке посідало би на мисі Суніон, від дему Торіку до дему Анафлістів, якість інше плем'я, а не афіняни. Проте Суніон Простягається в море далі. Те, що я кажу, тут має значення, коли МОЖНА порівнювати мале з великим. Отака країна ця Тавріка. Про-

те тому, кому не доводилося пропливати вздовж берегів Аттики, я це поясню в інший спосіб. Це було б так, якби в Япигії інше плем'я, а не ЯПІГИ, залюднювали окремо від них той край Япигії, що заходить у море від гавані Брентесія і до Таранта. Я навів ці два приклади, але можна навести ще й інші, як приклади країн, схожих на Аттику.

100. Отже, від Таврики на північ від таврів і на схід аж до моря живуть уже скіфи і ще в краях на сході від Кіммерійського Боспору і від Маєтідського озера до ріки Танаїду, що вливається саме в це озеро. Отже, від Істру і далі на північ углиб материка Скіфія обмежена спершу народом агатірсів, далі — народом неврів і після нього — андрофагів і, нарешті, — меланхлайнів.

101. Отже, Скіфія має чотирикутну форму і дві її сторони, що скеровані до моря, одна, яка від узбережжя заходить углиб материка, та інша, яка тягнеться вздовж моря, за розміром є однакові. Від Істру до ріки Борисфену десять днів шляху і ще десять днів від Борисфену до озера Маєтиди. А сторона Скіфії від моря в середину країни до меланхлайнів, що живуть на півночі від Скіфії, становить двадцять днів шляху. Одноденний шлях, за моїм підрахунком, дорівнює двомстам стадіям. На основі цього підрахунку сторони Скіфії поперечні становлять чотири тисячі стадій, а повздовжні, що йдуть усередину країни, мають також стільки стадій.

ГІППОКРАТ

Народився у 460 р. до Хр., помер у 377 р., за іншими даними — у 356 р. до Хр. Гіппократ — славетний давньогрецький лікар, хірург і реформатор медицини. Славнозвісною стала присяга лікарів на відданість обраному фаху і моральним зобов'язанням щодо **пацієнтів**, яку пов'язують з іменем вченого («клятва Гіппократа»). Найголовніше з його природничих зібрань — трактат «Про повітря, води й місцевості», містить широкий огляд Ойкумени та її **людності**, зокрема у контексті взаємозв'язку та взаємозалежності тих чи інших етносів з конкретним довкіллям, у якому вони мешкають. Тим самим можна вести мову про Гіппократа і як про засновника медичної **географії**, чи екологічної медицини, а також антропогеографії.

У праці Гіппократа міститься чимало згадок і про Скіфію, причому у ряді випадків він або доповнює Геродота, або дає зовсім інше тлумачення тим чи іншим фактам, що робить її важливим джерелом з найдавнішої історії України. Виключно цікаві перекази Гіппократа про «довгоголовість» («доліхокефалію» — в сучасній термінології) скіфів — спочатку штучну, а потім природну (тут вчений, безумовно, стоїть на позиціях успадкування набутих ознак — тезі, через дві з лишком тисяч років поставлений Ж. Б. Ламарком в основу своєї еволюційної концепції. Як тут не провести паралелі з археологічними свідченнями про штучну «доліхокефалію»

у американських індіанців з теренів Перу, сарматських поховань на Середній Волзі чи готських некрополів у Криму.

Згадувана ріка Фасис — то сучасна Ріоні, а вся місцевість обіч неї — Колхіда. Однак описаний звичай вести «болотявий» спосіб життя скорше підходив би людності басейну Кубані, де плавні та численні річища дійсно напрочуд подібні до описаних Гіппократом.

Згадує Гіппократ і плем'я амазонок та степових скіфів, що ведуть кочовий спосіб життя. «Скіфська пустеля» — то ксерофітний степ на просторі від Дунаю (Істра) до Дніпра (Борисфена). Відповідні клімату, за Гіппократом, не лише рослинність і тваринний світ, а й людність Скіфії.

На останньому слід зацентувати увагу особно, оскільки в світовій літературі знайдеться зовсім небагато таких тонких і досить складних (можна було б сказати — «барокових») міркувань щодо причин особного фізичного устрою скіфів та їхніх ставевих потягів. Тут Гіппократ згадує навіть звичай їздити верхи і ходити в штаних — як чинники демографічних проблем скіфів. Історичні факти, однак, свідчать про інше: скіфів на теренах України у VII-VI ст. до Хр. було не менше 12 млн. чоловік, і це число набагато перевершувало людність всієї тодішньої Греції та колоній. Але, погодьмось, Гіппократу, медику та елліну, людині, яка виросла і жила у теплій країні, серед етносу, в якому панував культ досконалого людського тіла, який користувався вишуканою, тонкою одежею, бачити ледь не завжди закутані у якісь хламиди та ряднни огрядні міцні скіфські постаті, які й ноги обвивали суцільними шматками тканини («штани» були незнані у Греції), було напевне великою дивиною. І, природно, він почав розмірковувати над тим, як взагалі за таких умов можливе ставеве спілкування...

Текст перекладено за виданням: *Латышев В.В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе //Вестник древней истории. 1947. № 2. С. 294-299. (Переклад текстів українською мовою тут і далі, крім спеціально зазначених, здійснено В.С.Крисаченком.)

ПРО ПОВІТРЯ, ВОДИ Й МІСЦЕВОСТІ

20. Стосовно народів, котрі живуть праворуч від літнього сходу сонця до озера Меотиди, що витворює кордон Європи та Азії, можна сказати таке. Ці народи в певному відношенні більше відрізняються одні від одних, ніж ті, про які мовлено вище, через непостійність клімату і природних умов країни.

21. Я промовчу про ті народи, у котрих відміни малопомітні, оповім лише про ті, які демонструють важливі особливості, спричинені природою чи звичаями. Насамперед скажу про довгоголових. Нема ніякого іншого народу, який мав би подібну форму черепа. Початково найважливішою причиною видовженої форми голови був шичай, а тепер і природа сприяє звичаю, зумовленому тим, що вони вважають найбагороднішим тих, у кого найдовші голови. Звичай цей полягає в тому, що: як тільки народжується дитина, поки ще кістки її м'які, незатверділу його голівку виправляють руками і

змушують рости в довжину за допомогою бандажів та інших доречних пристроїв, внаслідок дії яких сферична форма голови псується, а довжина її збільшується. Початково так робили за звичасм, так що така форма голови надавалась голові примусовим чином; але з плином часу це увійшло в природу, так що звичай вже не гвалтував її. Дійсно, насіннева рідина плине з усіх частин тіла, від здорових частин — здорова, а від хворих — ненормальна. Отже, якщо від лисих батьків народжуються лисі діти, від голубоких — голубокі, від косооких — переважно косоокі, і те ж саме можна сказати про інші зовнішні особливості, то що ж заважає і від довгоголового народитися довгоголовому? Втім, тепер вони вже не народжуються такими, як колись, тому що звичай цей вже не діє через злучення довгоголових людей з іншими. Така моя думка стосовно цього явища.

22. Що ж стосується місцевостей вздовж Фасиса, то країна ця болотиста, спекотна, вогка і лісиста. Там у будь-яку пору року буває багато сильних дощів. Людське життя проходить в болотах, дерев'яні чи очеретяні їхні хатини побудовані на воді; вони мало ходять пішки, лише в місті чи на ринку, а зазвичай роз'їжджають на одnodеревках вгору і вниз каналами, яких там сила-силенна. Воду п'ють вони теплу, стоячу, затхлу від сонячної спеки, поповнюваної дощами. Сам Фасис найтихіший порівняно з іншими ріками і тече ледь помітно. Плоди, які там родять, ростуть погано, миршаві і через надлишок води не встигають як слід достигнути; тому вони й не достигають. Густий туман підіймається від вод і огортає всю країну. Саме через ці причини фасіани різко відрізняються своєю зовнішністю від інших людей. Вони високорослі і дуже огрядні: в їхньому тілі не помітні ні суглоби, ні жили; колір шкіри у них жовтий, як у хворих жовтухою; голос незрівнянно грубіший, ніж в інших людей, оскільки вони дихають повітрям не прозорим, а згущеним і вогким; вони від природи кволі.

Клімат у них не піддається різким коливанням від тепла до холоду; південні вітри переважають, за винятком одного місцевого вітру, який інколи буває дуже сильним, неприємним і палочим; цей вітер звуть «Кенхрон». Північний вітер буває там не часто, а якщо й повіє, то лише слабко і тихо. Такі відміни в природі і зовнішньому вигляді народів Азії і Європи.

24. В Європі є скіфський народ, який мешкає навколо озера Меотиди і відмінний від інших народів. Назва його — савромати. Їхні жінки їздять верхи, стріляють із луків і метаять дротики, сидячи на конях, і б'ються з ворогами поки вони дівчата; а не одружуються вони, доки не вб'ють трьох ворогів, і селяться на життя з чоловіками не раніше, ніж здійснять звичайні офірування. Та, котра виходить заміж, перестає їздити верхи, доки не з'явиться потреба повального рушення в похід. У них немає правої перси, бо ще змалечку їхні матері, розпікши приготовлений з цієї метою мідний інструмент, прикладають його до правої перси і випалюють, через що вона втрачає здатність рости, і вся сила і багатство соків переходять у праве плече і руку.

25. Щодо зовнішнього вигляду інших скіфів, а саме: щодо подібності їх між собою та неподібності до інших народів, можна сказати те саме, що й про єгиптян, виїмаючи те, що в других це зумовлене пекучістю клімату, а в перших — холодом. Так звана «Скіфська пустеля» становить рівнину, що рясніє травою, однак на ній немає дерев і вона помірно зрошена: нею течуть великі ріки, які відводять воду зі степів. Тут-то й живуть скіфи; називають їх кочовиками тому, що в них немає домівок, а мешкають вони в будах, з яких найменшими бувають чотириколісні, а решта — шестиколісні; вони навколо закриті повстю і влаштовані назвичай помешкань, одні з двома, інші — з трьома відділами; вони непроникні ні для води (дощової), ні для снігів, ні для вітрів. У ці вози запрягають по дві і по три пари шутих волів: роги в них не ростуть від холоду. В таких будах розташовуються жінки, а чоловіки їздять верхи на конях; за ними тягнуться їхні отари овець та корів і табуни коней. На одному місці вони залишаються стільки часу, поки вистачає трави для отар, а коли її не стане, переходять в іншу місцевість. Самі вони їдять варене м'ясо, п'ють кобиляче молоко і їдять «ішаку» - це сир з кобилячого молока. Такий устрій життя і звичай скіфів.

26. Ми вже говорили про клімат Скіфії і про зовнішність її мешканців, — що скіфське плем'я значно відрізняється від інших людей і схожі тільки на самих себе, подібно до єгиптян; воно також вельми мало плідоче, в цій країні водиться мало тварин та й ті невеликі. Це тому, що юна розташована під самою північчю і біля підніжжя Рипейських гір, звідки дме північний вітер. Сонце наближається до неї лише тоді, коли дійде до літньої пори, але й тоді гріє землю короткий час і не сильно: вітри з теплих країн лише зрідка проходять в цю країну і з незваною силою, а з півночі, навпаки, постійно дмуть вітри холодні через надлишок там снігів, льоду та вод; гори ніколи не звільняються від них і від цього незалюднені. Вдень густий туман огортає рівнини, і на них живуть люди; тому там вічна зима, а літо триває лише декілька днів, також не дуже теплих. Річ у тому, що рівнини там підвищені, оголені, не увінчані горами, а навпаки, підіймаються в напрямку з півночі. Там і тварини не бувають великими, так що можуть ховатися в землю. На їхній зріст шкідливо впливає постійна оголеність країни, яка через це не надає ніякого захисту від холоду. Зміни погоди там незначні і не потужні: вона залишається майже однаковою і не змінюється. Тому-то мешканці країни такі подібні виглядом один на одного: вони завжди вживають одну й ту саму їжу, носять одну й ту саму одягу влітку і взимку, дихають вогким і густим повітрям, п'ють снігову й крижану воду і не відають втоми: адже неможливо загартувати працею ні тіло, ні душу там, де кліматичні зміни не бувають значними. Через ці причини скіфи відрізняються товстим, тлустим, сирим і немускулястим тілом; живіт у них в нижній частині відрізняється надзвичайним надлишком вологи: адже й неможливо, щоб був сухим у країні, при-

КМЕТНІЙ такими природними властивостями і станом атмосфери. Завдяки огрядності і ВІДСУТНОСТІ рослинності на тілі мешканці схожі один на одного, чоловіки на чоловіків і жінки на жінок. Через однаковість температури в різні пори року, ПРИ загусанні насіннєвої рідини не відбувається ніякого псування Та змін, за винятком якогось примусового випадку чи хвороби.

27. Я подаю важливий доказ надлишку волога у ЇХНІХ тілах: у більшості скіфів, а саме у всіх кочовиків можна зустріти припалювання плеч, рук, плесен, грудей, сиднів і стегон; вони роблять це ВИКлючно через природний надлишок ВОЛОГИ в ТІЛІ і ЙОГО М'ЯКОСТІ, оскільки інакше від вогкості тіла і слабкості не МОЖУТЬ ні напинати луки, ні надавати плечем поштовху при киданні дротика; а при припалюванні надлишок вологи висихає в органах, і внаслідок цього тіло робиться міцнішим, рясніє живильними соками, стає атлетичніШИМ. Стають же вони вогкими і слабкими, по-перше, через те, що в дитинстві ЇХ не сповивали, як і єгиптян; скіфи не мають цього звичаю з-за верхової ЇЗДИ: щоб добре сидіти на конях; по-друге, від сидячого життя: діти чоловічої статі, допоки ще не можуть втриматися на коні, більшу частину часу сидять у будах і мало ходять пішки через постійне кочування; жіноча ж стать прикметна на диво вогкою і слабкою комплекцією.

28. Все скіфське плем'я — руде, через холодний клімат, оскільки сонце не діє з достатньою силою, і білий колір мов би випаЛЮЄТЬСЯ від холоду і переходить у рудий. За такої фізичної будови народ не може відрізнитися плодючістю: у чоловіків не може бути значного статевого потягу через вогкість комплекції, м'якість та прохолодність живота, оскільки за таких умов чоловік заледве може відрізнятись похитттю. До того ж постійні поштовхи під час ЇЗДИ верхи спричиняють у них статову неміч. Такі причини, що діють на чоловіків, а в жінок — огрядність і вогкість тіла, оскільки матка стає НЕЗДАТНОЮ сприймати насіннєву рідину. Місячні відбуваються у них не так, як слід, а лише в невеликій КІЛЬКОСТІ і через великі проміжки часу; гирло матки закривається жиром і не може сприймати насіння; при цьому самі вони не терплять праці, прикметні тлустістю, живіт у них холодний і М'ЯКИЙ. Внаслідок ось таких причин скіфське плем'я не відрізняється плодючістю. Важливий доказ справедливості цих зауважень надають бранки; достатньо лише однієї злуки з чоловіком, щоб завагітніти; це прямиий наслідок ЇХНЬОГО трудового життя і сухості тіла.

29. Крім того, між скіфами зустрічається сила євнухів; вони виконують жіночу роботу і говорять по-жіночому; звуться такі чоловіки «енареями». Причину такого явища аборигени вбачають у божестві і тому шанують таких людей і поклоняються їМ, кожен боячись за себе. Мені здається, що ця хвороба настільки ж божественна, як і всі інші, що жодна з них ніскільки не божественніша і людяніша іншої, але всі однакові і всі божественні. Кожне з таких явищ має

с вою природну причину, і жодне з них не відбувається без таких причин. Чим спричиняється, на мою думку, названа хвороба скіфів, я зараз викладу. Їзда верхи, за якої ноги постійно виснуть по боках коня, вчиняє в них пухлини; потім за сильного розвитку цієї хвороби стається розтягнення стегон і шкандибання. Лікуються вони від цього наступним чином: за перших ознак хвороби розтинають з обох боків жили позаду вух; коли припиняється кровотеча, хворі від слабкості впадають у дрімоту і засинають; потім пробуджуються одні здоровими, інші — ні. Отже, мені здається, що саме цей спосіб лікування шкідливо впливає на насінневу рідину: біля вух є жили, через розтинання яких особи, піддані цій операції, робляться нездатними до запліднення: я гадаю, що саме ці жили вони розтинають. Якщо після цієї операції, приходячи до жінок, вони виявляються неспроможними, то першого разу не звертають на це уваги і не хвилюються; але якщо такі спроби повторюються вдруге, втретє і більшу кількість разів вони виявляються не більш вдалими, то вони вирішують, що в чомусь провинились перед божеством, якому на рахунок відносять причину хвороби, потім одягають жіноче вбрання, відкрито визнаючи цим свою неспроможність, засвоюють жіночі звички і разом з жінками займаються їхніми заняттями.

30. Цій хворобі підпадають скіфські багатії — не люди найнижчого походження, а навпаки, найбагородніші і наймогутніші; причини її криються у їзді верхи; неможливі люди менше страждають нею, оскільки не їздять верхи. Тим часом, оскільки, на думку скіфів, ця хвороба значнішою мірою походить від божества, ніж інші, то слід було б очікувати, щоб вона вражала не лише найбагородніших і заможних скіфів, а всіх однаково чи навіть переважно бідняків, — якщо правда те, що богам приємне пошанування і подивунання людей і вони винагороджують їх за це. Адже природно, що люди багаті офірують богам багато жертв і дарів від свого надлишку і шанують їх, тим часом як бідняки офірують менше, почасти за відсутністю засобів, а почасти через незадоволення тим, що боги не дають їм багатства. Отже, кара за такі гріхи скоріше повинна була б падати на голови незможних, аніж на багатих. Але, як я вже сказав і раніше, ця хвороба настільки ж походить від божества, наскільки й інші: кожна має свою природну причину. І ця хвороба у скіфів спричиняється тим, як я пояснив. Те ж саме буває і в інших людей: де дуже багато і часто їздять верхи, там дуже багато страждають пухлинами, крутінням в стегнах і подагрою і дуже байдужі до статевих насолод. Ці хвороби є і в скіфів, і вони схожі на євнухів через згадані причини ще й тому, що вони постійно вбрані в штани і більшу частину часу проводять на конях; так що навіть рукою не доторкуються до статевих частин, а під впливом холоду і втому не зазнають похитливих бажань і аніскілечки не бідкаються втратою статевої спроможності. Такий стан скіфського племені.

ДИОДОР СИЦИЛІЙСЬКИЙ

Давньогрецький історик з Агірію, що на Сицилії, жив у I ст. до Хр. (десь у роках 90-21). Чимало мандрував по світу, займався літературною творчістю. Світове визнання Діодор здобув своєю всевітньою історією, відомою під назвою «Бібліотека» (у 40 книгах), до написання якої майже тридцять років здійснював підготовчу роботу. До наших днів збереглися книги I — V і XI — XX, а з інших — більші чи менші фрагменти. Цей твір охоплює історію стародавнього світу від найдавніших часів і до I ст. до н. е.

«Бібліотека» містить чимало фактів та оповідей щодо Північного Причорномор'я, особливо це стосується книг II-IV, а також XX. Діодор спирається на попередній нагромаджений історичний та географічний набуток, але наводить і чимало оригінального матеріалу, що дозволяє висувати, що історик користувався також і скіфськими джерелами. Принаймні, оповідь Діодора про походження скіфів хоча й має деякі паралелі з версією Геродота, однак повністю самостійна і вносить нові риси в давню скіфську міфологію та етнологію. У XX книзі Діодор наводить послідовний перелік царів Боспору, синхронізуючи політичні події цієї країни з власне грецькими. Це також певною мірою унікальний матеріал.

Схема скіфської генези Діодора ґрунтується на тому, що спочатку вони жили десь біля Аракса (Сирдар'ї), а потім поширились аж до Океану (Північний океан чи, щонайменше, Балтійське море), Меотійського озера (Азовського моря) та Танаїса (Дону). Це — передісторія скіфів; їхня питома історія розпочинається по тому, за Діодором, коли Зевс злучився із змієподібною дивою і породив сина на ім'я Скіф. А вже його нащадки на чолі однойменного народу підкорили країну від Дону і до Дунаю, а через азійські обшири — аж до ріки Ніл. У цьому, мабуть, слід **вбачати** відгомін походів скіфів у Парфію та Бактрію, які дійсно мали місце за декілька сторіч перед **тим**.

Легенду про амазонок (кн. II: 44-46) Діодор викладає настільки докладно в деталях, що **так** і хочеться вірити в істинність всього написаного. Це ж стосується і таємничого північного народу гіперборейців з їхнім культом Аполлона та ідилічно-пасторальним життям взагалі. Сумлінність **автора**, до речі, досить виразно простежується в окресленні ним меж залюдненої землі, зокрема відстані від Скіфії до Ефіопії (кн. III: 34).

Багато цікавого містить «Бібліотека» і про Крим (Тавриду) та Кубань: культ Артеміді Таврополи, релігійні обряди, царів і правителів, природні умови. Цікавими безумовно є оповіді про **видобуток** «електра», тобто бурштину (кн. V), дискусію мудрого скіфа Анахарсиса з царем лідян Крезом, особливо ж його міркування на **терені** філософії права (співвідношення права природного і права людського).

Безумовно, окремий інтерес має виклад генеалогії та спадкоємності **боспорських** правителів. Боспорський цар Спартак, з роду Археанактидів, отримав владу у 438/7 р. до Хр. і царював сім років; у 433/2 р. владу перейняв Селевк і царював понад сорок років (кн. XII); у 393/2 р. на трон зійшов цар **Левкон** і теж на сорок років; його син Спартак став царем у 354/3 р. і царював п'ять ро-

ків, а його брат Парисад правив по тому (з 349/8 р.) тридцять вісім років (кн. XVI).

Найдокладніше Діодор торкається колізії битви за владу трьох синів царя Парисад а, померлого у 310/9 р. — Елмела, Сатира і Притана. У зв'язку з цим привертають увагу описи приазовських рік, дрімучих лісів, фортець, військових та політичних процесів, зокрема союзницьких взаємин з «варварами», тобто надчорноморськими скіфами. Ріка Фат і царська фортеця коло неї погано атрибутовані, але розташовувалися, безперечно, на території Приазов'я. Як припускають багато дослідників, Фат — це, найімовірніше, сучасна Кубань, хоча висловлюється припущення, що «фортеця» — це укріплення десь в районі Чуфут-Кале поблизу Сімферополя. Гаргаза — недостатньо атрибутоване місто, Пантікапей і Сади — міста навколо киммерійського Боспору (Керченської протоки).

Текст перекладено за виданням: *Латышев В.В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. 1947. . . № 4. С.313-331.

БІБЛІОТЕКА

Книга II

43. Тепер перейдемо до скіфів, залюднюючих сусідню [з індійцями] країну. Вони спочатку займали незначну область, але згодом, потроху зміцнившись завдяки своїй хоробрості і військовим силам, III воювали обширну територію і здобули своєму племені велику славу і володіння. /2/ Спочатку вони мешкали в дуже незначній кількості коло ріки Аракс і були зневажені через свою неславу; але ще в давнину під проводом одного войовничого і обдарованого стратегічними здібностями царя вони заснували собі країну в горах до Кавказу, а в низинах — узбережжя Океану і Меотійського озера та інші області до ріки Танаїса. /3/ Згодом, за скіфським переказом, г'явилась у них народжена землею діва, у якої верхня частина тіла до пояса була жіночою, а нижня — змійною. Зевс злучився із нею, і вона народила сина на ім'я Скіф, який, затьмаривши славою всіх своїх попередників, назвав народ за своїм іменем — скіфами. Серед нащадків цього царя були два брати, знані звитягою; один з них звався Івал, а другий — Нал. /4/ Коли вони здійснили славетні подвиги і поділили між собою царство, по імені кожного з них назвалися народи, одні палами, другі — налами. Через деякий час нащадки цих царів, підмінні мужністю і стратегічними талантами, підкорили собі обширну країну за рікою Танаїс до Фракії і, спрямувавши військові дії в інший бік, поширили своє панування до єгипетської ріки Ніл. /5/ Підкоривши собі багато значних племен, котрі мешкали між цими межами, вони поширили панування скіфів, з одного боку, до східного океану, з другого — до Каспійського моря і Меотійського озера; бо ж це плем'я потужно розрослося і мало славетних царів, по імені яких одні були названі саками, інші массагетами, деякі аримаспами і подіб-

но до них багато інших /6/. Цими царями були переселені і багато інших підкорених племен, а найважливіших виселень було два: одне з Ассирії в землю між Падіагонією і Понтом, друге з Мідії, осіле коло ріки Танаїса; ці переселенці звалися савроматами. /7/ Ці останні багато років потому, ставши сильнішими, спустошили значну частину Скіфії і, на пні знищуючи переможених, перетворили більшу частину країни на пустелю.

44. По тому, як у Скіфії одного разу трапилося безцарів'я, зацарювали у ній жінки, дуже сильні. У цих народів ЖІНКИ, ЯК І ЧОЛОВІКИ, привчаються до війни і ніскільки не поступаються їм в хоробрості; тому багато великих подвигів було зроблено славетними жінками не лише в Скіфії, але й у сусідніх з нею землях. /3. Наприклад, коли перський цар Кір, наймогутніший цар свого часу, із значними силами рушив походом на Скіфію, то скіфська цариця перебила перські війська і самого Кіра полонила і розп'яла. Витворене таким чином плем'я амазонок відрізнялося такою хоробрістю, що не лише спустошило багато сусідніх країн, а й підкорило навіть значну частину Європи та Азії /3/. Оскільки ми згадали тут про амазонок, то вважаємо не зайвим оповісти і про них, хоча наша розповідь, можливо, через свою неймовірність, здається схожою на казку.

45. Жив коло ріки Термодонта народ під управлінням жінок, які врівень з чоловіками займалися військовими справами. Кажуть, що одна з них, наділена царською волею, славилася мужністю і силою; /3/ склавши військо з жінок, стала навчати його військовому мистецтву і підкорила декого з сусідів. Набуваючи дедалі більше звияги і слави, вона постійно робила наскоки на сусідні племена і, загордившись таланом, проголосила себе донькою Ареса, а за чоловіками залишила прядіння шерсті і хатні жіночі заняття. Потім вона оприлюднила закони, котрими жінок спонукувала до військових змагань, а за чоловіками залишила покірність і рабство. /3/ Дітям чоловічої статі вона калічила руки і ноги, щоб зробити їх непридатними до військової служби, а дівчатам випалювали праве персо, щоб в часи тілесної зрілості воно не виступало і не заважало їм; з цієї причини плем'я амазонок і дістало свою назву. /4/ Відрізняючись взагалі розумом і військовими талантами, цариця збудувала велике місто коло гирла ріки Термодонта, під назвою Феміскіру, збудувала славний палац і, в часи походів звертаючи велику увагу на дисципліну, спочатку підкорила всіх сусідів аж до ріки Танаїса. /5/ Здійснивши ці подвиги, вона, як кажуть, героїчно скінчила своє життя, мужньо борючись в одній битві.

46. Донька її, яка успадкувала царство, у звязі схожа на свою матір і в окремих подвигах навіть перевищила її; дівчат вона з самого юного віку привчала до полювання, щодня навчала військовому мистецтву /2/ і влаштувала пишні пожертви Аресу і Артеміді, прозваній Таврополою. Рушивши війною в країну за рікою Танаїсом, вона підкорила всі сусідні племена аж до Фракії і, повернув-

гнись додому з багатою здобиччю, вибудувала чудові храми згаданим богам і своїм лагідним правлінням здобула собі найбільшу любов своїх підданих. Потім вона рушила війною в іншу країну, набула більшу частину Азії і поширила своє панування до Сирії. /3/ Після смерті її родички, спадкуючи царську владу, панували зі славою і вивищили силу і славу племені амазонок...

47. Оскільки ми подали опис звернених до півночі частин Азії, то буде не зайвим навести тут і переказ про гіпербореїв. З письменників, котрі викладають давні перекази, Гекатей та деякі інші кажуть, що на Океані навпроти країни кельтів розташований острів такий, як Сицилія. Цей острів лежить на півночі і залюднений гіпербореями, званими так тому, що живуть вони далі повіу Борея; острів має чудовий, родючий ґрунт, повітря просякнуте добродієм, плоди родяться двічі на рік. /2/ Оповідають, що на ньому народилася Латона, через що з усіх богів там найбільше пошанується Аполлон. Мешканці його є мовби жерцями Аполлона, оскільки щодня неперервно оспівують його в гімнах і виказують йому найвищу шанобу. Є на острові чудовий гай, присвячений Аполлону, і вартий уваги храм сферовидної форми, прикрашений силою дарів; /3/ є також місто, присвячене цьому богу; більшість його мешканців — кіфаристи і постійно в храмі грають на кіфарі і, прославляючи діяння Аполлона, співають гімни на його честь. /4/ Розмовляють гіпербореї якоюсь особливою мовою і дуже дружньо ставляться до еллінів, а особливо до афінян та делосців; початки цієї дружби закорінені в дуже давніх часах. Кажуть, що дехто з еллінів приїжджав до гіпербореїв і жертували в храм багаті дари з написами грецькою мовою. Так само і ПШЕРБОРЕЙ Абарис, прибувши в стародавні часи в Елладу, відновив дружбу і спорідненість з делосцями. Кажуть, що з цього острова місяць здається віддаленим від землі на вельми незначну відстань і видно на ньому декілька помітних земляних пагорбів. /6/ Розповідають також, що бог являється на острів через кожні дев'ятнадцять років, протягом яких закінчуються орбіти руху сузір'їв; саме тому дев'ятнадцятирічний період часу зветься в еллінів метоновим роком. /7/ Під час свого перебування на острові бог грає на кіфарі, влаштовує танки цілими ночами до весняного рівнодення до сходу Стожарів і радіє своїм успіхам. Царюють у цьому місті і опікають священну ділянку так звані Бореади, нащадки Борея, у яких влада переходить з роду в рід.

Книга III

33... /7/ Отже, про троглодитів ми сказали достатньо; якщо ж хто з читачів не повірить нашим розповідям через дивацтва та незвичності зображеного образу життя, то нехай співставить подумки клімат в Скіфії і Троглодитиці; побачивши їх різницю, він перестане не довіряти розповідям.

34. Відмінність клімату наших країн від описаних настільки велика, що помірна різниця просто неймовірна. /2/ В північних країнах через надмірний холод замерзають **найвеличніші** ріки, причому лід витримує переправу військ і переїзд навантажених возів, замерзає також і вино та інші рідини так міцно, що їх можна крести ножами; а ще дивовижніше, що **кінцівки** у людей відпадають **від** тертя одягу, очі сліпнуть, вогонь не надає захисту від холоду, мідні статуї тріскаються, і в деякі пори року, як кажуть, через щільність хмар у тих країнах не буває ні блискавки, ні грому; там відбуваються й багато інших, ще більш вражючих явищ, неймовірних для незнайомих з цими країнами і нестерпних для тих, хто звідав їх... /5/ Однак мешканці обох зображених країн не лише не бажають втікати від вражючих їх надмірних лих, але, навпаки, самохіттю вкорочують своє життя заради того, щоб не зазнати іншого способу життя. /6/ Так, будь-яка країна, до якої хто-небудь звик, має для нього якісь природні чари... III Такі великі розбіжності перебувають недалеко одна від одної: від Меотійського озера, коло якого мешкають деякі скіфи, серед морозу і надмірних холодів, багато мореплавців на навантажених кораблях за погожого вітру на десятий день досягають Родоса, з якого на четвертий день приходять в Александрію, а звідси Нілом, хто рушає далі, на десятий день приїжджають в Ефіопію: таким чином, від охолоджених частин всесвіту до **найспекотніших** частин не більше двадцяти чотирьох днів плавби для тих, хто здійснює її неперервно.

Книга IV

28. Коли Геракл був цим перейнятий [звільненням Атланта], амазонки, що залишилися, як кажуть, зібравшись коло ріки Термодонта, одразу рушили всі з метою помститися еллінам за здійснене Гераклом у **цьому** поході. Особливо ж лютували вони на афінян за те, що Тезей уникнув у рабство їхню **царицю** Антіопу чи, як дехто пише, Іпполиту. /2/. Оскільки в поході амазонок взяли участь скіфи, то зібралися значні сили, з якими зверхниці амазонок переправилися через Кіммерійський Боспор, рушили через Фракію; пройшовши значну частину Європи, вони дісталися, нарешті, Аттики... /4/ Ті амазонки, що залишилися живими, не бажаючи повертатися на батьківщину, подалися разом зі скіфами до Скіфії і поселилися разом з ними...

40. /3/... Кажуть, що Пелій... запропонував Язону вчинити подвиг, спорядивши похід у Колхиду за славетним золотим баранячим руном. /4/ В ті часи Понт, оточений варварськими і геть дикими народами, звався негостинним через звичку аборигенів забивати прибулих іноземців. /5/ Язон, маючи потяг до слави і вважаючи подвиг важким, але зовсім не неможливим, розуміючи, що здійснення його він уславиться ще більше, почав готувати **похід**...

44. /7/... Покинувши Фракію, вони поплили Понтом і пристали до Таврійської землі, не відаючи про суворість її мешканців. У варварів, що заселяли цю країну, був звичай жертвувати Артеміді Тавроподі іноземців, які причалювали до їхніх берегів. Кажуть, що саме в них згодом Іфігенія, яку **ПРИЗНАЧИЛИ** жрицею згаданої богині, приносила в жертву бранців.

45. Оскільки дослідники намагалися визначити причини цього звичаю — вбивати іноземців, то необхідно стисло розповісти про це, особливо через те, що цей відступ буде пов'язаний з діями аргонавтів. Розповідають, що в Геліоса було два сини: Еет і Перс. Еет став царем у Колхиді, а брат його в Тавриді, і обидва славилися жорстокістю. /2/ У Перса була донька Геката, яка відвагою і протизаконними вчинками переважала свого батька; вона дуже любила полювання і при невдачах замість звірів вбивала людей; потім, набувши досвіду в приготуванні смертельних отрут, вона відкрила так званий аконіт і випробувала міць кожної отрути, додаючи її до їжі іноземцям. Маючи великий досвід в таких справах, вона насамперед отруїла свого батька і успадкувала його владу, потім збудувала храм Артеміді, встановила звичай — жертвувати богині прибулих іноземців і таким чином уславила свою жорстокістю. /3/ Після цього вона злучилася з Еетом і народила двох доньок — Кірку і Медею, а також сина Егідею. Кірка присвятила себе вивченню всіляких лікарських трав і відкрила різноманітні властивості і неймовірну силу коріння. Чимало, звичайно, вона запозичила у своєї матері Гекати, але ще більше відкрила сама завдяки своїм ревним пошукам, так що не залишила іншим жінкам можливості перевершити її в знанні лікарського зілля. /4/ Її віддали заміж царю сарматів (яких дехто іменує скіфами) і вона насамперед умертвила свого чоловіка, а потім, успадкувавши його владу, чимало жорстоко позбиткувалася над своїми підданцями. /5/ За це вона була вигнана зі свого царства, втекла, за свідченням деяких міфографів, до Океана і оселилася на пустельному острові разом зі своїми супутніми жінками; за словами ж деяких істориків, вона, покинувши Понт, оселилася в Італії на розі, який і до цього дня зветься її іменем — Кіркейський.

К н и г а V

23. Отже, відносно олова ми сказали, а тепер повідомимо про гак званий електр (бурштин). Навпроти Скіфії, котра лежить вище Галатії, на Океані є острів Басилія. На цей острів хвилі викидають надмір речовини, званої електром, котра ніде більше у всесвіті не зустрічається. Про неї багато хто з древніх складала неймовірні міфи, спростовувані дійсністю. /5/ Оскільки всі такі творці міфів помилились і спростовані дійсністю, то слід триматися достовірних розповідей: електр збирається на вищезгаданому острові і привозиться аборигенами на протилежний материк, по якому і переправляється в інші країни...

32. /3/ Мешканці північних, сусідніх з Скіфією країн дуже дикі; кажуть, що деякі з них їдять людей... /4/ Оскільки ЇХНЯ сила і дикість уславились скрізь, то дехто каже, що саме ці народи під іменем кіммерійців у давні час пройшли війною всю Азію, причому час швидко зіпсував це слою в наймення «кімври».

Книга IX

26... /2/ До нього (Креза) прибули Анахарсис, Біант, Солон і Питтак, яких він величав на учтах і зібраннях найбільшою шаную, показуючи їм своє багатство і міць своєї влади. /3/ У той час в освічених людей у моді була лаконічність мовлення. Крез упевнив ЇХ в гараздах свого царства і окреслив кількість підкорених народів і спитав Анахарсиса, як старшого з мудреців, яку з живих істот він вважає найхоробрішою? Анахарсис сказав, що найдикіших тварин, бо лише вони мужньо помирають за свою свободу. /4/ Крез, гадаючи, що він помилився і на друге запитання дасть улесливу відповідь, запитав, яку з живих істот вважає він найсправедливішою? Той знову відповів, що найдикіших тварин, оскільки лише вони живуть природним життям, а не за законами: природа ж, за його словами, є створіння боже, а закон — уладнення людини, і справедливіше користуватися тим, що відкрито богом, а не людиною. /5/ Тоді цар, бажаючи висміяти Анахарсиса, запитав, що можливо звірі є наймудрішими істотами? Мудрець погодився з ним і пояснив, що віддавати перевагу істині природи перед істиною закону — це основна прикмета мудрості. Тоді цар глуливо мовив, що його відповіді закорінені у скіфське звіроподібне виховання.

Книга XII

31. /1/ При архонті Феодорі в Афінах... виповнилось сорок два роки царювання на Кіммерійському Боспорі царів, званих Археонактидами; царську владу отримав Спартак і царював сім років.

36. /1/ [При архонті Апсевді в Афінах]... помер цар боспорський Спартак після семирічного царювання, його успадкував Селевк і царював сорок років.

Книга XIV

93. /1/ [При архонті Демосграті в Афінах]... помер боспорський цар Сатир, син Спартака, який володарював сорок років. Владу його успадкував син його Левкої на сорок років.

Книга XVI

31. /6/ [При архонті Діотимі в Афінах]... помер в Понті боспорський цар Левкон після сорокарічного царювання; його спадкоємець його син Спартак царював п'ять років.

52. /10/ [За архонта Каллімаха в Афінах]... помер ПОНТІЙСЬКИЙ цар Спартак, котрий царював п'ять років; його спадкоємець його брат Перисад царював тридцять вісім років.

Книга Х V I

22. [За архонта Перомнемона в Афінах]... у Понті, після смерті Парисада, царя Кіммерійського Боспору, сини його Евмел, Сатир і Притан затіяли поміж собою війну за владу. Старший із них, Сатир, отримав владу від батька, який царював тридцять вісім років; але Евмел, завівши дружні стосунки з деякими з сусідніх варварських народів і зібравши значні військові сили, став змагатись з братом за владу. Сатир, дізнавшись про це, рушив проти НЬОГО зі значним військом; перейшовши через ріку Фат і наблизившись до супротивників, він оточив свій табір возами, на яких привіз величезну кількість провізії, потім вилаштував військо й сам за скіфським звичаєм став у центрі бойового ладу. Союзниками Сатира в цьому поході були грецькі найманці числом не більше двох тисяч і стільки ж фракійців, а все інше військо складалось із союзників — скіфів кількістю понад двадцять тисяч піхоти і не менше десяти тисяч вершників. На боці Евмела був цар фатіїв Арифарн з двадцятьма тисячами кінноти і двадцятьма двома тисячами піхоти. Коли відбувся впертий бій, то Сатир, оточений добірними воїнами, затіяв кінну сутичку з почтом Арифарна, котра була супроти нього в центрі бойового ладу, і після значних втрат з обох боків змусив, нарешті, ВАРВАРСЬКОГО царя кинутися навтьоки. Спочатку Сатир помчав його наздоганяти, вбиваючи всіх на своєму шляху, але трохи згодом, почувши, що брат його Евмел перемагає на правому фланзі і змусив тікати його найманців, припинив переслідування і подався на допомогу переможеним; ставши вдруге призвідником перемоги, він розгромив все вороже військо, і, далєбі, всім стало зрозуміло, що і за першонародженням, і за хоробрістю він був гідним успадкувати батьківську владу.

23. Воїни Арифарна і Евмела, які вціліли в битві, втекли в царську фортецю; вона стояла біля ріки Фата, котра обтікала її й через свою значну глибину робила недоступною; крім того, вона була оточена високими скелями та величезним лісом, так що мала лише два штучні приступи, з яких один, що вів по самої фортеці, був захищений високими вежами й зовнішніми підсиленнями, а другий був з протилежного боку в болотах і охоронявся палісадами; причому споруда була наділена міцними колонами, а житлові приміщення були розташовані над водою. З огляду на те, що фортеця була так добре зміцнена, Сатир спочатку сплюндрував ворожу країну й попалив поселення, в яких захопив бранців і силу здобичі. Потім він зробив спробу вдертися потугою через приступи, причому з боку передових укріплень та веж, і змушений був, втративши БАГАТЬОХ воїнів, відступити, але з луговинного боку йому вдалося оволодіти де-

рев'яними укріпленнями. Розгромивши їх і перейшовши через ріку, він почав вирубувати ліс, через який треба було пройти до Царської фортеці. Коли ця робота швидко посувалася вперед, цар Арифарн, турбуючись, що фортеця буде взята приступом, почав оборонятися ще мужніше, оскільки порятунок був у перемозі. Він розставив обабіч проходу лучників, які й стали залюбки вражати воїнів, що рубали ліс, оскільки останні в гушавині не могли ні вберегти себе від стрілі, ні захиститися від лучників.

Три дні воїни Сатира рубали ліс, з тяготами й небезпеками прокладаючи собі дорогу; на четвертий день вони наблизились до стіни, але зазнали страшених втрат, засипані хмарою стрілі в тісниш. Ватажок найманців Меніск, розумний і хоробрий, кинувся через прохід до стіни і разом зі своїми товаришами став хоробро атакувати укріплення, але був відбитий переважаючими силами супротивника. Побачивши його в небезпеці, Сатир кинувся на допомогу, стримав натиск ворога, [але] був поранений у руку. Від рани він відчув себе погано, повернувся до табору і з настанням ночі помер, пробувши царем за ледве дев'ять місяців по смерті батька свого Парисада. Зверхник найманців Меніск зняв облогу, відвів військо у місто Гаргазу, а звідти рікою перевіз рештки царя в Пантікапей до брата його Притана.

24. Останній влаштував пишні похорони і поклав тіло в царську гробницю, а потім швидко з'явився в Гаргазу і тут перейняв верховенство над військом і царську владу. Потім Евмел затіяв через послів переговори відносно частини держави, але Притан не звернув на них увагу, залишив в Гаргазі гарнізон і повернувся в Пантікапей, щоб зміцнити свою владу. У цей час Евмел за допомогою варварів захопив Гаргазу і чимало інших міст і фортець. Притан рушив супроти нього з військом, але Евмел переміг брата, відтіснив його до пересипу коло Меотійського озера і змусив капітулювати, через що Притан передав йому військо і зрікся царської влади. Повернувшись потім в Пантікапей, постійну резиденцію боспорських царів, Притан спробував повернути собі владу, але зазнав невдачі і втік у так звані Сади, де його й умертвили. По смерті братів Евмел, бажаючи зміцнити свою владу, наказав умертвити друзів Сатира і Притана, а також їхніх дружин і дітей. Врятуватися вдалось лише одному Парисаду, сину Сатира, дуже молодій людині: він втік з міста верхи на коні і знайшов притулок у скіфського царя Агара. Оскільки громадяни обурювалися з приводу вбивства царем своїх родичів, то Евмел зібрав народ на збори і виголосив промову на свій захист, відновивши правління колишнього устрою; крім того, він погодився на безмитність, якою користувалися мешканці Пантікапея за його предків, обіцяв звільнити всіх від податків і говорив ще багато про що, бажаючи повернути до себе народ. Повернувши незабаром своїм добродійним прихильність всіх громадян, він весь інший час царювання правив своїми підданцями згідно із законами і викликав до себе чимале подивування своїми чеснотами.

25. Він постійно робив послуга візантіяцям, синопцям та більшості інших еллінів, котрі жили на берегах Понту. Так, коли Каллатійці, обкладені Лісімахом, опинились у скрутному становищі через нестачу харчів, він прийняв до себе тисячу чоловік, що виїхали через нестатки, і не тільки дав безпечний притулок, а й місто для поселення і, крім того, розділив на ділянки Псою і околиці. Для захисту плаваючих ПОНТОМ він розпочав війну з варварськими народами, які зазвичай промишляли піратством, — геніохами, таврами і ахеями, і очистив море від піратів... Він приєднав значну частину сусідніх варварських земель, чим здобув своєму царству ще більшу славу. Він взагалі був намислив підкорити всі племена навколо Понту і виконав би свій задум, якби його не скосила передчасна смерть. Він пробув на троні п'ять років і стільки ж місяців і загинув від нещасного випадку: повертаючись з Синдіки у свою землю і поспішаючи на якесь жертвоприношення, він їхав до палацу квадригою; екіпаж був ЧОТИРЬОХКОЛІСНИМ, з відкритим верхом; коні чогось злякались і зірвались, а позаяк їЗДОВИЙ не зміг втримати коней, то Емел, побоюючись впасти в урвище, намагався зіскочити з колісниці, але його меч при цьому попав у колесо і його потягло рухом, що й одразу спустив дух.

ПОМПЕЙ ТРОГ

Римський історик галльського походження, жив наприкінці I ст. до Хр. — початку I ст. по Хр., сучасник Тіта Лівія. Першим з латинських авторів створив загальну (всесвітню) історію в 44 книгах. За пізнішими припущеннями (Матей Вестмінстерський, XIV ст.), праця була завершена в 9 р. н. е. Помпей Трог особливу увагу звернув на роль Риму в світі, єдність імперії, зв'язках різних частин світу (Середнього і Близького Сходу, Скіфії і Єгипту), діяння Македонії, історіософію загалом.

На жаль, твір Помпея Трога зберігся лише частково: вступні зауваги до деяких книг, а також скорочений виклад (епітома) історії, зроблений декількома сторіччями пізніше іншим римським істориком — Марком Юніаном Юстином. Це було зроблено, найшвидше, у III ст. по Хр., в часи правління Антоніїв.

«Філіппівські історії» Помпея Трога (і, відповідно, «Огляд історичних діянь» Марка Юніана Юстина) — видатна пам'ятка латинської історіографії, а щодо опису та оцінки скіфського світу по своєму унікальна. Справа в тому, що весь твір проникнутий своєрідною ідеалізацією та возвеличенням скіфів, їхніх цінностей, звичаїв, всіляко підкреслюється їхнє давнє походження, гідність та благородство, мужність та інші чесноти. Скіфи зображуються народом взагалі найдавнішим на земній кулі (і це заявляє римський аристократ, якому на роду було написано вірити і утверджувати

зверхність Риму), вони вистояли і не були переможені навіть Александром Македонським. Понад те, Помпей Трог всіякою вишукує паралелі історичні, топонімічні, міфологічні між власне римським світом і скіфськими реаліями, доводячи таким чином, що його «антиварварська» (в розумінні заперечення дикунства скіфів) позиція зовсім не позирна. Ці паралелі, як і історичні екскурси в минуле скіфів, не завжди коректні, але ж йдеться про те, як уявляли ці речі в часи Помпея Трога, а не про строгу наукову істину...

Торкаючись питань щодо давності земної кулі, Людства в цілому і окремих народів зокрема, Помпей Трог викладає різні версії, причому потужно звучать мотиви природного пояснення геогенезу і антропогенезу, а порівнюючи найдавніші — на його думку — народи планети: скіфський і єгипетський, Помпей Трог беззаперечно віддає перевагу першому. Чому він зайняв у цьому та подібних питаннях відверто проскіфську позицію? Ще античні автори вбачали причину цього в антимакедонській позиції історика, який протиставив таким чином ще зовсім свіжим (у вимірах історичного часу) завоюванням царів Філіппа та Александра Македонського — і тому не вельми приємних для римлян — вже напівміфічні перемоги скіфів над парф'янами, бактрійцями і т. п.

У тексті згадується скіфський цар Танай — паралель з р. Таїсом (Доном) очевидна. Ріка Оакс — Амудар'я. Орігія, з амазонк, за переказами, донька атічного бога Ерехтея, дружина Борея; у Помпея Трога — визволителька амазонок. Істріяніці — мешканці Нижнього Подунав'я, аполлонійці — жителі Аполлонії, мілетської колонії на чорноморському узбережжі Фракії. Взагалі, Помпей Трог широко використовує «Історії» Геродота, але й звертається до інших джерел, викладаючи і тлумачачи їх матеріал згідно з власними уявленнями про Ойкумену.

Текст перекладено за виданням: *Латишев В.В.* Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе //Вестник древней истории. 1947. №4. (Пер. *О.М.Удовиченко*).

ФІЛІППІВСЬКІ ІСТОРІЇ

I, 1, 4. Ассирійський цар Нін перший змінив старовинний, начебто дідівський звичай народів небувалим прагненням влади: вш перший почав воювати із сусідами і підкорив недосвідчені ще в одо рі народи аж до кордонів Лібії. Щоправда, раніше його жили є петський цар Везосіс і скіфський — Танай, з яких перший доходив до Понту, а останній до ЄГИПТА. Але вони вели війни з віддаленими народами, а не з сусідами, і вдовольнилися перемогою, шукали не влади собі, а слави своїм народам.

I, 8. Кір, підкоривши Азію і підпорядкувавши під свою владу весь Схід, ПІШОВ війною на скіфів. Над скіфами тоді царювала Таміріс, не злякавшись по-жіночому нашестя ворогів, вона, хоч мала можливість перешкодити їм переправитись через річку Оакс, допустила цю переправу, бо вважала, що їй самій легше буде боротися в

межах свого царства, а ворогам важче буде втікати через перешкоду, що нею є ріка. Отже, Кір, переправивши військо і просунувшись трохи вглиб Скіфії, зупинився табором. Опісля на другий день він, ніби втікаючи з удаваним жахом, кинув табір, залишивши у ньому достатню кількість вина і всі припаси для бенкету. Коли про це було звітовано цариці, вона послала в погоню за ним свого сина з третьою частиною військових сил. Підійшовши до табору Кіра, недосвідчений ще у військовій справі юнак, ніби прийшовши на бенкет, а не на битву, залишив у спокої ворогів і допустив не звиклих до вина варварів впитися ним; таким чином скіфи були перше переможені сп'янінням, ніж війною: бо Кір, дізнавшись про це, вночі повернувся, напав на п'яних і перебив усіх скіфів разом з царициним сином. Згубивши таке військо, і що було для неї ще скорботнішим, єдиного сина, Таміріс не стала виливати в сльозах жаль про своє Сирітство, а почала шукати втіху у помсті і обійшла захоплених нещодавною перемогою ворогів подібною ж підступністю: а саме, вдаючи втечу в награному відчаї внаслідок отриманої поразки, вона заманила Кіра в міжгір'я і там, влаштувавши засідку в горах, винищила двісті тисяч персів разом з царем. В цій перемозі було чудовим, між іншим, те, що не залишилося навіть вісника такої величезної поразки. Відрізану голову Кіра цариця наказала кинути в сповнений людською кров'ю міх з НАСТУПНОЮ насмішкою над його жорстокістю: «Наситься кров'ю, — сказала вона, — якої ти прагнув і якою ніколи не міг насититися».

II, 1. Оповідь про подвиги скіфів, які були достатньо великі і важливі, слід вести з самого їх походження: початок їх історії був не менш славним, ніж їх владування, і доблестями мужів вони прославилися не більше, ніж жінок; справді, самі вони були засновниками родів парф'ян і бактрійців, а жінки їх створили царство амазонок, так, коли розбирати подвиги чоловіків і жінок, то залишиться невідомим, котра стать була у них більш славною. Скіфське плем'я завжди вважалося найдревнішим, хоч між скіфами і єгиптянами довго тривала суперечка щодо давності походження: єгиптяни хвалилися, що на початках світу, коли одні країни палали від надмірного сонячного жару, а інші клякли з жахливого холоду, так що не могли не те що першими створити людей, але навіть приймати пришельців і надавати їм задовільні умови життя, допоки не були винайдені засоби захисту від спеки і холоду чи несприятливі умови місцевості не були полегшені штучними засобами, — в цей час Єгипет мав клімат настільки помірний, що ні зимові холоди, ні літня сонячна спека не завдавали страждань його мешканцям, а ґрунт його був настільки плодючий, що жодна країна не виробляла більше продовольства на користь людям: тому праатьківщиною людства з повним правом має вважатися та країна, де вони найлегше могли себе вигодувати. Навпаки, скіфи взагалі не визнавали помірність клімату доказом древності: природа, за їх словами, щойно розподілила

по країнах начала спеки і холоду, негайно створила і живі істоти, здатні переносити клімат кожної місцевості; навіть породи дерев і плодів видозмінюються згідно з місцевими умовами. Наскільки клімат Скіфії суворіший од Єгипетського, настільки витриваліші там тіла і душі. Врешті, якщо сучасні частини світу деколи складали одне ціле, то чи заливав перше землі водний потік, чи усюди панував вогонь, з якого і створений світ, — в Скіфії швидше могла розвинути́ся і та і інша стихія: якщо перше панував у світі вогонь, який, потроху згасаючи, дав місце землям, то жодна частина світу не була виділена з вогню раніше, ніж північна, внаслідок зимових холодів, так що і зараз жодна більше не клякне з холодів; тоді як Єгипет і весь Схід пізніше за всіх отримали помірну температуру, оскільки вони і тепер ще висихають від пекучого сонячного жару; якщо всі землі колись були глибоко затоплені, то, звісно, передусім оголилися внаслідок стікання вод частини, що найбільше випиналися, а в найнижніших місцях та ж вода стояла найдовше; і чим раніше висухла яка-небудь частина землі, тим раніше почала вона породжувати живі істоти. Скіфія ж до такої міри лежить вище од усіх земель, що всі ріки, які у ній починаються, течуть у Меотиду, а далі вже у Понтійське і Єгипетське моря; тоді як Єгипет, зміцнений зусиллями **СТІЛЬКОХ** царів і віків, який проти натиску води, що вливається, забудований такими **ВЕЛИЧЕЗНИМИ** греблями і порізаний стількома каналами, **ЩО** приймають у себе затримані греблями води, тим не менше міг і може бути оброблюваним тільки за умови перегородження Нілу і тому здається останньою країною щодо давності мешканців, оскільки він і заснований, мабуть, пізніше од усіх країн завдяки царським греблям чи намулам Нілу. Такими доказами **СКІФИ** взяли гору над єгиптянами і завжди здавалися народом більш давнього походження.

2. Скіфія, простилаючись у східному напрямі, з одного боку обмежується Понтом, з другого — **Ріфейськими** горами, з тилу — Азією і річкою Фасісом. Вона дуже велика і вздовж і вшир. Між окремими народами нема ніяких кордонів: вони не займаються землеробством, у **НИХ** нема ні будинків, ні інших жител, **НІ** постійних місць проживання, оскільки вони постійно випасають стада великої і дрібної худоби і за звичкою кочують необробленими степами. Жінок і дітей вони возять з собою на візках, які застеляються шкірами для захисту від дощів і зимових холодів і правлять **ЇМ** житлами. Уявлення про справедливість підказане **ЇМ** власним розумом, а не законами. Найтяжчим злочином у них вважається крадіжка: справді, у народі, який не вдається до захисту покрівлі і володіє великою і дрібною худобою, що залишилося б в лісах, якби крадіжка вважалася дозволеною? До золота і срібла вони не почувають пристрасної подібності до решти смертних. **Ї**жа у них - молоко і мед; використання хутряного одягу **ЇМ** невідоме, і, хоч вони страждають від постійних холодів, але використовують як одяг тільки шкіри звірів і ми-

шей. Ця стриманість спричинила у них і до справедливості звичаїв, саме відсутність потягу до чужого: адже потяг... до багатств буває лише там, де вміють ними користуватися. О, якби у інших смертних була б подібна поміркованість і стриманість до чужого; звичайно, не стільки війн відбувалося б в усі віки і в усіх землях, і залізо і зброя не викрадали б більше людей, ніж природні умови їх доль. Вельми дивовижним здається, що сама природа дає їм те, чого греки не можуть досягнути шляхом довготривалої науки мудреців і напучувань філософів, і що неосвічене варварство при порівнянні виявляється вище освічених звичаїв: настільки першим корисніше незнання вад, ніж останнім — знання чеснот.

3. Панування над Азією скіфи домагалися тричі; самі вони постійно залишалися або незайманими, або не переможеними стороннім пануванням. Перського царя Дарія вони з ганьбою вигнали зі Скіфії; Кіра перерізали з усім військом; Зопіріона, полководця Александра Великого, точнісінько так знищили з усією армією; зброєю римлян знали тільки з чуток, але не відчули на собі. Самі вони заснували Парф'янське і Бактрійське царства. Все плем'я відрізняється витривалістю в праці і на війні і незвичайною тілесною силою. Вони не привласнюють нічого такого, що боялися б згубити, а залишаючись переможцями, нічого не бажають, крім слави. Першим оголосив війну скіфам єгипетський цар Везосіс, виславши наперед посланців запропонувати ворогам заявити про покору; але скіфи, вже раніше отримавши від сусідів звістку про навалу царя, відповіли послам: провідник такого багатого народу ЛИШЕ із зарозумілості почав війну зі злидарями, війну, якої йому більше слід було побоюватися вдома, бо результат війни сумнівний, нагороди за перемогу немає ніякої, а шкода очевидна. Через те скіфи не будуть чекати, доки прийде до них ворог, від якого їм слід жадати набагато більшого (ніж ворогу від них), але самі підуть назустріч здобичі. І справа не забарилася за словом. Цар, дізнавшись, що вони наближаються з такою швидкістю, вдався до втечі і, кинувши військо з усіма військовими лаштуваннями, втік у своє царство. Болота не пропустили скіфів в Єгипет. Повернувшись звідати, вони підкорили Азію і зробили її своєю данницею, наклавши помірну данину швидше у вигляді доказу своєї влади, ніж у вигляді нагороди за перемогу. Витративши 15 років на умиротворення Азії, вони були відізовані звідати проханням своїх жінок, які оголосили їм через посланців, що кож чоловіки не повернуться, то вони подбають прижити нащадків з сусідами і не допустять, щоб у майбутньому скіфське шлем'я загинуло з вини жінок. Азія платила їм данину протягом 1500 років; кінець сплачуванню данини поклав ассирійський цар Нін.

4. В цей час двоє скіфських юнаків з царського роду, Плін і Сколопіт, вигнані з батьківщини підступами вельмож, звабили за собою силу молоді, оселилися на кашпадокійському березі біля річки Термодонт і зайняли сусідську Теміскірську рівнину. Там вони про-

тягом багатьох років грабували сусідів і потім були зрадницька вбиті внаслідок змови народів. Жінки їхні, побачивши, що до вигнання додалося сирітство, самі взяли за зброю і почали захищати свої володіння спочатку оборонними війнами, а пізніше і наступальними. Вони не хотіли думати про шлюбні зв'язки з сусідами, називаючи їх рабством, а не шлюбом. Це був єдиний в своєму роді для усіх віків приклад, вони наважилися правити державою без чоловіків і навіть з презирством до них; для того, щоб одні не здавалися щасливішими за інших, вони перебили і тих чоловіків, які залишилися вдома, і відомстили за знищення чоловіків побиттям сусідів. Але незабаром, зброєю здобувши мир, вони вступають у статеві зносини з сусідами з метою попередити загибель свого роду. Якщо народжувалися діти чоловічої статі, вони їх нищили, а дівчаток виховували однієї з собою вдачі, а саме привчали їх не до байдкування чи обробки вовни, а до зброї, коней і полювання, причому випалювали праве персо дівчаток, щоб не було перешкоди для стрільби з луку; від цього вони і отримали назву амазонок...

Орітія, дізнавшись про те, що проти її сестер розпочато війну і що викрадачем (її сестри Ішполіти) був афінський цар (Тезей), звертається з напучуванням до супутниць і говорить, що даремно поневолена і Понтійська затока і Азія, якщо вони будуть відкриті не стільки для війн, скільки для крадіжок греків. Потім вона звертається до скіфського царя Сагіла за допомогою на тій підставі, що самі вони — скіфського походження; вона зауважує загибель чоловіків, необхідність захищатися, причини війни і той факт, що, завдяки їх доблесті, скіфські жінки вважаються не гіршими за чоловіків. Захоплений славою свого племені, Сагіл посилає на допомогу сина свого Панасагора з величезною кіннотою. Перед битвою амазонки були кинуті своїми допоміжними військами внаслідок сварки, що відбулася, і потерпіли поразку від афінян, але знайшли притулок у таборі союзників, за допомогою яких повернулись у своє царство, не зазнавши шкоди від інших народів. Після Орітії заволоділа царством Пентесилея, про доблесть якої під час Троянської війни серед найхоробріших мужів, коли вона прийшла на допомогу проти греків, маємо ваговиті свідчення. Після вбивства Пентесилеї і винищення її війська небагато тих, що залишилися на батьківщині, насиду відбиваючи напади сусідів, ледь животіли аж до часів Александра Великого. Цариця їх Мінітія або Талестрія, домігшись тринадцятиденного зв'язку з Александром для народження від нього потомства і опісля повернувшись у своє царство, незабаром після того загинула з усіма амазонками, і саме ім'я їх зникло.

5. Під час третього походу в Азію скіфи вісім років пробули віддалік жінок і дітей, і після повернення додому їм довелося вступити у війну з рабами: дружини їх, втомившись довгим чеканням чоловіків і гадаючи, що вони не затримані війною, а винищені, повстали в шлюби з рабами, які були залишені для охорони стад; і ось, коли господарі переможно повернулись додому, раби зі зброєю

в руках заступили їм, нібито чужинцям, доступ до їхніх земель. Коли перемога опинялася часом на тому, часом на другому боці, скіфам була надана порада змінити спосіб битви, пам'ятаючи, що їм доводиться битися не з ворогами, а з рабами, і здолати їх треба не зброєю, а правом господарів; потрібно взяти на битву бичі, а не зброю, відкласти вбік залізо і заготовити різки, батога та інші знаряддя, що нагонять жах на рабів. Схваливши цю пораду, вони всі озброїлись, як було загадано, і, наблизившись до ворогів, несподівано почали їх дупцювати і привели в такий жах, що страхом ударів були переможені ті, кого не могла здолати зброя, і кинулися тікати не як переможені вороги, а саме як збігли раби: Всі ті, кого вдалося захопити, були страчені розпинанням на хресті. Дружини їх внаслідок докорів сумління заподіяли собі смерть почасти мечем, почасти через повішання. Після цього скіфи жили мирно аж до часу царя Іантіра. Проти цього останнього перський цар Дарій, як сказано вище, пішов війною за те, що не дістав руки його доньки, і вступив у Скіфію з 700 000 озброєних людей, але, не отримавши від ворогів можливості битися і боячись, щоб вони не зруйнували міст через Істер і тим самим не відрізали йому відступу, з трепетом втік назад, втративши 80 000 людей; зрештою, ця втрата, за численності населення в його царстві, не була визнана лихом.

IX, 1, 9. (Філіпп, завоювавши херсонеські міста), вирушив навів у Скіфію за здобиччю, щоб по-купецьки відшкодувати військово збитки новою війною.

2. В той час у Скіфії був цар Атей; гнаний війною з боку істріанців, він через посередництво аполлонійців попрохав допомоги у Філіппа, обіцяючи за це всиновити його і зробити спадкоємцем Скіфського царства; тим часом цар істріанський помер і таким чином звільнив скіфів і від страху війни, і від потреби допомога. Тоді Атей відпустив македонян і наказав передати Філіппу, що він не просив у нього допомога і не пропонував усиновити, бо скіфи не потребують захисту македонян, яких вони перевершують хоробрістю, і йому не потрібен спадкоємець при житті сина. Почувши це, Філіпп послав до Атея посланців з вимогою частини витрат на облогу, щоб він не був вимушений залишити війну за браком грошей; Атей, говорив він, мусить виконати цю вимогу з тим більшою готовністю, що висланим йому на допомогу воїнам не тільки не заплатив за їхні послуги, але навіть не дав утримання. Атей, зауважуючи суворість клімату і бідність землі, яка не тільки не збагачує скіфів спадковими маєтками, але ледве дає необхідне для життя, відповів, що у нього нема таких скарбів, якими можна було б задовольнити якого багатого царя, що, на його думку, ганебніше відбутися малим, ніж відмовити в усьому, і що скіфи цінуються не за багатством, а за душевною доблестю і тілесною витривалістю. Роздратований цією відповіддю Філіпп, знявши облогу Візантію, заходився воювати з скіфами і, щоб викликати їхню недбалість, вислав наперед послів оголосити Атею, що він під час облоги Візантії обіцяв ста-

тую Гераклу і тепер іде поставити її біля гирла Істру; тому він **вимагав** вільного пропуску для здійснення **священної обітниці богу** і говорив, що йде до скіфів як друг. Атей запропонував послати до нього статую, якщо він бажає **здійснити** обітницю; він обіцяв не тільки поставити її, але й дбати про її **недоторканність**; а з військом вступити до своїх володінь він не дозволить; коли ж **Філіпп** поставить статую проти бажання скіфів, то після його віддалення він її скине і мідь її використає для наконечників стріл. Коли таким чином обидві сторони роздратувалися, зав'язалася битва, в якій скіфи, не дивлячись на перевагу ІХ душевної доблесті й численності, були переможені хитрістю Філіппа; взято було 20 тисяч дітей і жінок, багато худоби, але золота і срібла зовсім не виявилось, чим вперше була засвідчена бідність скіфів; 20 тисяч кровних кобилниць було відіслано до Македонії для **виведення** породи.

ХІІ, 1, 4. (Незабаром після смерті Дарія Александру) був вручений лист **Антипатра** з Македонії, в якому викладалася... війна Зопіріона, його намісника в Скіфії. Лист цей збудив у ньому різноманітні почуття, а проте, більше радості... ніж скорботи за військом, що загинуло із Зопіріоном...

ХІІ, 2, 16. Зопіріон, залишений Александром Великим намісником Понту, гадаючи, що його **визнають** ледачим, якщо він не здійснить **ніякої** справи, зібрав 30 тисяч війська і пішов війною на скіфів, але був знищений з усією армією і таким чином поплатився за нерозважливе починання **війни** з безневинним народом.

ХІІ, 5, 9. Після **парф'ян** Александр підкорив дрангів, **свергетів** чи аримасів, **парапамесадів** та інші народи, **що** мешкали біля півніжжя Кавказу...

XXXVII, 3, 1. Розпочавши державну діяльність, (Мітридат) негайно почав думати не про управління державою, а про її збільшення. Отже, він з величезним **Щастям** підкорив непереможних раніше скіфів, які знищили Зопіріона, полководця **Александра Великого**, з 30-тисячним військом, перерізали перського царя Кіра з 200 тисячами воїнів і захопили втікаючого македонського царя Філіппа.

XXXVIII, 3, 5. **Мітридат**, маючи намір розпочати війну з римлянами, укладає союз з **Тиграмом**... Потім, розуміючи, яку величезну затіває він війну, виряджає послів з проханням про допомогу до кімврів, інших до **галлогреків**, **сарматів** і **бастарнів**; всі ці народи він вже раніше прихилив на свій бік різноманітними **благодіяннями**, замислюючи війну з римлянами. Він наказує також **з'явитися** війську зі Скіфії і озброює проти **римлян** увесь **Схід**.

XXXVIII, 7, 3. Колись два царі, які наважилися не підкорити Скіфію, а тільки увійти до неї, саме Дарій і Філіпп, насилу знайшли шлях для втечі звідти, звідки сам він (себто Мітридат) отримав значну частину сил для війни з римлянами. А тим **часом** він з набагато більшою боязкістю і невпевненістю **почав** війни у Понті, так як сам він був ще недосвідченим новачком, а скіфи, крім зброї і доблесті,

були захищені **ШЕ** й степовою **природою** чи холодами місцевості, якими зумовлювалися величезні небезпеки і труднощі походу. Серед **цих** труднощів не було навіть надії на здобич від ворога, що кочусь і не має не тільки грошей, але навіть осілості... Хай **ТІЛЬКИ** воїни хоробро рушать за ним і второпають, що може зробити таке військо з провідником, ... який єдиний зі смертних приборкав увесь **Понт** і Скіфію, яку раніше ніхто не міг безпечно пройти чи навіть вступити до неї...

X, 1, 1. Парф'яни... були скіфськими **вигнанцями**. Це очевидно навіть з самої **ЇХ назви**: скіфською мовою вигнанці називаються «парфами»... Вони були вигнані зі Скіфії домашніми міжусобицями, **таємно** зайняли степи між Прканією, датами, **апартанами** і маргіанами.

X, 2, 3. Мова у них — середня між скіфською і мідійською, суміш **того й іншого**.

XII, 3. ... У сусідстві з албанами живуть **амазонки**, цариця яких **Телестрія**, за свідченням багатьох письменників, **упрохала** **Александра** вступити з нею в злуку...

СТРАБОН

Грецький історик і **землеписець**, реформатор географії. Народився десь у **64/63** р. до Хр. у **понтському** місті Амасеї, помер у 21 р. по Хр. Фундаментальна праця Страбона — **«Географія»** була написана не раніше 18 р. по Хр. і містить 17 книг, причому сьома з них присвячена опису Північної та **Східної** Європи.

Географія, за Страбоном, наука досить точна і практична; відповідні знання він викладає, виходячи з критерію, наскільки вони можуть бути корисними римському офіцеру та чиновнику. А тому він намагається відтягти міфологічне та недостовірне знання і залишити лише те, в істинності якого він не сумнівається. У цьому Страбону чимало сприяли як **нагромаджені** до нього **праці попередників**, так і численні звістки про **завойовані** римлянами **землі** вже в сучасні йому часи. **Таким** чином, для Страбона **характерним** є **поєднання** двох методів: з одного боку, **історичний**, за яким він звертається до думки **стародавніх авторів**, а з другого — **актуалістичний**, коли він **прискіпливо** відбирає для своєї праці **новітні дані**. Тому праця вченого містить багато інформації як з **праць минулих авторів** (наприклад, Гомера, Аполлодора, **Посідонія** та ін.), так і **низку нових фактів**. Завдяки цьому істотно розширилося **бачення** теренів Східної Європи, зокрема Скіфії: **людності** краю, його **природи**, **корисних копалин**, **етнічних спільнот**, **політичних та військових рухів**, **міст та поселень тощо**.

Наскрізно думкою для твору Страбона є теза про **спадкоємність** людності, її звичаїв, **етнічного складу** тощо на **теренах** Скіфії, починаючи з **найдавніших часів** і до межі **нової доби**. Саме у цьому контексті слід сприймати його **полеміку** щодо **достовірності** звісток **давніх авторів**, зокрема Гомера, **Ератосфена**, **Гіппарга** та ін. **Водночас**, Страбону добре відома **поліетнічна та полікультурна** **множинність** країни Скіфії.

Деякі пояснення малозрозумілих місць.

Мерое — це столиця ефіопського царства, котра тоді розміщувалася на ріці Ніл; Страбон вважає, що гирло Дніпра, *Візантій* та *Массилія* лежать на одному меридіані, що не зовсім так. Під гирлом *Меотійського* озера Страбон розуміє сучасну *Керченську* протоку; *бестарни* — це германське плем'я, як і *тірегети*, котрі були витіснені римлянами за Дунай у скіфські землі. *Діоскуріада* знаходилася на місці сучасного *Сухума*. *Тавр* — гірський хребет, що поділяв Малу Азію в напрямі з південного заходу на північний схід. Народ *гамаксойки* — це, дослівно, «ті, що живуть на возах», острови *Істру*, зокрема *Певка*, — ті, що знаходяться в гирлі Дунаю. *Гем* — балканський хребет, що поділяє Фракію та Мезію, *трибали* — одне з гетських племен на нижньому Дунаї, *даки* — гетське плем'я, що мешкало на території сучасної Румунії. *Танаїс*, *Борисфен*, *Гіпаніс*, *Тіра*, *Істр* — відповідно Дон, Дніпро, Південний Буг, Дністер та Дунай. *Малій Херсонес* — Гераклійський півострів, а *великий Херсонес* — синонім Кримського півострова, *Ахіллів біг* — сучасна Тендрівська коса, *Гниле озеро* сучасний Сиваш. Столиця великого Херсонесу, власне Херсонес — колонія Гераклії Понтійської, була заснована у V ст. до Хр., її руїни нині можна побачити в околицях Севастополя поблизу Карантинної бухти. *Богиня Діва* з Херсонесу — найшвидше Артеміда чи Іфігенія. *Бухта Символів* — сучасна Балаклавська бухта, а *Ктенунт* — велика Севастопольська бухта. Інші позначення — загальновідомі.

Текст перекладено за виданням: *Латышев В.В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. 1947. № 4. С. 236-310.

ГЕОГРАФІЯ

1. Звістки Гомера про північні народи

«Кн. I. ... Я стверджую, згідно з думкою стародавніх еллінів, що подібно до того, як відомі народи північних країн іменувалися одним іменем скіфів чи номадів, як зве їх Гомер, а згодом, коли стали відомими і західні країни, їх мешканці іменувалися кельтами та іберами чи змішано кельтиберами і кельтоскіфами, бо внаслідок невідання окремих народів у кожній країні підводилися під одне спільне ім'я, — так всі південні країни біля океану звалися Ефіопами...

8. Думки письменників про величину та вигляд залюдненої землі

I, 4, 2. ... Потім, визначаючи обшири залюдненої землі, (Ератосфен) каже, що від Мерое по меридіану, котрий проходить по ній до Александри, десять тисяч стадіїв, звідси до Геллеспонту — близько восьми тисяч стадіїв, потім до Борисфена п'ять тисяч, нарешті, до кола, що проходить через Туле... ще близько одинадцяти тисяч п'ятсот.

1, 4, 4. Гішарх та інші письменники припускають, що паралельне коло, котре проходить через Борисфен, тотожне з масалійським, що проходить через Візантій...

9. Зауваження про клімат Північного узбережжя Понту

Який же подібний до цього [у південних країнах] можна знайти достаток біля Борисфена та приокеанської Кельтіки? Адже там навіть не росте виноградна лоза чи, щонайменше, не плодоносить. У південніших місцевостях, приморських, а також вздовж Боспору вона родить плоди, але дрібні, і на зиму засипається землею. Лід у цих місцевостях такий міцний біля гирла Меотійського озера, що в тому місці, де взимку восначальник Мітридат переміг варварів у кінній битві на льоду, він же розгромив у морському бої тих самих варварів влітку, коли лід розтав. Ератосфен наводить і напис в Пантікапейському храмі Асклепія на мідній гідрії, що лопнула від морозу: «Якщо хтось з людей не вірить, що в нас робиться, нехай переконається, поглянувши на цю гідрію, яку поставив тут жрець Стратій не як прекрасну офіру богу, а на доказ суворості ЗИМИ». Отже, якщо кліматичні умови перерахованих місцевостей не можна порівнювати навіть з боспорськими, не кажучи вже про те, що помічено в Амісі та Синопі (бо ці місцевості можна назвати ще помірнішими за кліматом, ніж ті), то навряд чи можна порівнювати їх з місцевостями по Борисфену та околицями Кельтії...

II. Думки письменників про напрямок течії ріки Танаїс

§ 5. ... Хибна та думка Полібія, що Танаїс тече від літнього сходу: бо всі знавці географії цих країн стверджують, що він тече з півночі в Меотиду, так що гирло ріки, вихід з Меотиди і сама ріка, наскільки вона відома, лежать на одному й тому ж меридіані.

§ 6. Дехто з письменників, що не заслуговують на увагу, казав, що Танаїс бере початок з місць, близьких до Істра, і тече з заходу, не тямлячи при цьому, що в проміжку течуть в Понт великі ріки Тіра, Борисфен та Гіпаніс, з яких перша паралельна Істру, а інші — Танаїсу; і якщо не відкриті витоки ні Тіри, ні Борисфена, ні Ппаніса, то країни, що простилаються північніше їх, повинні бути ще менш відомими. Отже, погляд на рух Танаїса до Меотиди через ці країни, а потім — поворот до неї (бо гирло ріки виразно простежується в північних частинах озера і, зокрема, в найсхіднішому їх краї), є хибною і необгрунтованою. Так само необгрунтованою є думка про те, що ця ріка тече через Кавказ на північ і потім повергає до Меотиди. Є й така думка; але ніхто не каже, що вона тече зі сходу: бо якби вона текла таким чином, то авторитетніші письменники не вказували б, що її течія протилежна Нілу і певним чином діаметрально протилежна, немовби течія обох рік йде одним і тим самим меридіаном чи сусіднім.

§ 7. Не недоцільно брати за кордони материків Танаїс чи Ніл, але вважати такими літній чи рівноденний схід — дивно...

12. Зауваження про людність Скіфії

Вище Борисфена мешкають крайні з відомих нам народів скіфського племені — **РОКСОЛАНИ**, які живуть на південь від останніх відомих нам мешканців країн, що лежать вище Британії. Розміщені за ними країни вже незалюднені через **ХОЛОД**. Південніше їх і вище мешкають савромати і скіфи аж до краю **ПІВДЕННИХ** скіфів.

13. Відстань від Борисфену до північної межі землі

... Якщо додати до відстані від Родоса до Борисфена відстань в чотири тисячі стадіїв від Борисфена до північної межі землі, то **ДІСТАНЕМО** всього дванадцять тисяч **СІМСОТ** стадіїв...

15. З опису Середземного та Чорного морів і навколишніх земель

§ 18. Ми кажемо..., що наша залюднена земля, зовсімбіч оточена морем, вбирає в себе із зовнішнього моря, що біля океану, багато заток, а найбільших чотири: з них північна зветься Каспійським морем, а дехто називає його **Гірканським**; Перська ж і Аравійська затоки впадають від південного моря, перша, головно, навпроти Каспійського моря, а друга — навпроти **Понтійського**; четверта затока, значно переважаюча величиною згаданих, утворює море, зване внутрішнім і нашим; воно **бєре** початок на заході від протоки біля Гераклових стовпів і **тягнеться** до східної частини, маючи різну ширину, потім розділяється і закінчується двома морськими затоками, однією ліворуч, яку ми звемо **Понтом Евксинським**, а другою — що складається з Єгипетського, **Памфілійського** та **Ісського** морів.

§ 22. ... **Егейське** море і Геллеспонт виллюються на північ в інше море, котре зуть **Пропонтидою**, і це **знову** в інше, а саме — в так званий **Евксинський Понт**. **Цей** останній складається немовби з двох морів: майже посередині його висувуються два рога: один — з Європи, з північного боку, а інший, протилежний цьому, — з Азії; вони звужують посередню між ними протоку і утворюють два великих моря. Європейський ріг зветься **Баранячий лоб**, а азійський — **Карамбіс**; вони віддалені **ОДИН** від одного приблизно на тисячу стадіїв. Море на захід **ВІД** них має в довжину від Візантія до гирл **Борисфена** три тисячі вісімсот стадіїв, а завширшки **ДВІ** тисячі; у ньому є **Острів Левка**. Східне море має продовгувату форму і закінчується вузькою **ЗАТОКОЮ** біля **Діоскуріади**, маючи завдовжки п'ять тисяч стадіїв чи трохи більше, а **завширшки** — близько трьох тисяч. Обвід всього моря дорівнює приблизно **двадцяти п'яти** тисячам стадіїв. Дехто порівнює форму цього обводу з натягнутим скіфським луком, порівнюючи з тятивою так звані праві частини Понту (це — шлях від гирла до затоки біля **Діоскуріади**; бо, **за** винятком **Карамбіса**,

увесь інший берег має лише незначні заглиблення і опуклості, так що подібний до прямої лінії), а інший берег — рогу лука, що має подвійний згин, а саме: верхній більш округлий і нижній — пряміший; так, кажуть вони, і цей берег утворює дві затоки, з яких західна значно крутіша.

§ 23. Вище від східної затоки на північ лежить Меотидське озеро, що має в обводі дев'ять тисяч стадіїв чи навіть трохи більше. Впадає воно в Понт через так званий Кіммерійський Боспор, а Понт — в Пропонтиду через Боспор Фракійський...

§ 30. За Італією та Кельтикою знаходяться інші, звернені на схід країни Європи, котрі поділяються на дві частини рікою Істром. Ця ріка тече з заходу на схід до Евксинського Понту, залишаючи ліворуч всю Германію, котра починається від Рейна, всю землю гетів і землі тирегетів, бастарнів і савроматів до ріки Танаїса і Меотійського озера.

§ 31. Від Танаїса і Меотиди безпосередньо тягнуться країни по цей бік Тавра, а за ними — ті, що лежать по той бік. Оскільки Азія ділиться навпіл горою Тавром, то прихильну до півночі частини материка елліни звуть простертою по цей бік Тавра, а прихильну до півдня — простертою по той бік. Частини, прилеглі до Меотиди і Танаїса, — це країни по цей бік Тавра. Їхні передні частини лежать між Каспійським морем і Евксинським Понтом, з одного боку закінчуючись біля Танаїса і океана, як зовнішнього, так і того, що зливається з Прканським морем, а з другого — біля пересипу, де найближча відстань від куга Понту до Каспійського моря. По цей бік Тавра лежать країни над Прканським морем до теренів індійців та скіфів, котрі живуть біля цього самого моря та Імерійської гори. Ці країни займають, по-перше, меоти і племена, що живуть між Прканським морем і Понтом до Кавказу, іберів і албанів, а саме: савромати, скіфи, ахейці, зиги і геніохи, а потім над Прканським морем — скіфи, гіркани, парф'яни, бактри, согдіани, далі тягнуться інші країни...

20. Опис течії ріки Істр

Мовивши про Іберію і кельтські та італійські народи з ближніми островами, нам слід наразі сказати про інші частини Європи, розділивши їх прийнятним способом. Залишаються країни на схід за Рейном до Танаїсу та гирла Меотійського озера, а також весь простір, котрий охоплює Істр між Адрієм і лівим берегом Понтійського моря на південь до Еллади і Пропонтиди. Ця ріка, найвеличніша з усіх європейських рік, розтинає на дві частини майже всю означену область, плинучи спочатку на південь, а потім круто повертаючи з заходу на схід і до Понту. Вона бере початок біля західних меж Германії, неподалік і від найглибшого місця Адріатичного моря, на відстані близько тисячі стадіїв від нього; і впадає вона в Понт неподалік від гирл Тіри та Борисфена, злегка відхиляючись на

ПІВНІЧ. Отже, на північ від Істру розташовані країни за Рейном і Кельтикою, де мешкають племена галатські і германські до бастарнів, тірегетів і ріки Борисфена, потім весь простір між цією рікою, Танаїсом і гирлом Меотиди, який заходить всередину материка до Океану і обмивається ПОНТІЙСЬКИМ морем...

23. Опис землі гетів і європейської Скіфії

7. До сих пір ми вели мову ПРО фракійців та «місійців бійців рукопашних і дивних доярів кобил, молокоїдів та абіїв, найсправедливіших із смертних» (Гомер), бакаючи порівняти наш опис із звістками Посідонія, Аполлодора і Ератосфена. По-перше, те, що вони пробували описати, виявилось протилежним тому, що вони хотіли довести. Вони поставили собі завдання ДОВЕСТИ, що найдавніші автори знали менше про те, що є далеко за межами Еллади, ніж пізніші [автори]; але довели якраз ПРОПЛЕЖНЕ, і причому не лише стосовно віддалених країн, але й відносно самої Еллади. Втім, як я вже сказав, поки що залишимо ІНШЕ, а розглянемо лише нагальне тепер питання. Гомер, кажуть вони, з незнання не згадує про скіфів та їх жорстокість до іноземців, ЯКИХ зони офірували в ЖЕРТВУ, м'ясо поїдали, а черепи використовували замість чаш, через що й Понт звався негостинним, а навпаки, він вигадує якихось ДИВНИХ доярів кобил, молокоїдів та абіїв, найсправедливіших смертних, ніде не існуючих на землі. Але яким же чином давні звали Понт Негостинним, якщо не відали цього дикунства і самих людей, котрі ним найбільше вирізняються? А це, звичайно, скіфи. Раніше за Місійцями, фракійцями і Гетами не мешкали ні доярі кобил, ні молокоїди і аби? Далєбі, і нині існують так звані гамакссійки і номади, котрі харчуються домашньою худобою, молоком і сиром, особливо кобилячим, не відаючи і поняття про припаси і дрібну торгівлю, за винятком обміну товару на товар. Як же поет не знав скіфів, коли він згадує про якихось доярів кобил і молокоїдів? А що в ті часи їх звали «доярми кобил» — про це свідчить і Гесіод в наведених Ератосфеном віршах: «[Він бачив] ефіопів, лігіїв та скіфів, доярів кобил».

Далі, що ж дивного, якщо, маючи на увазі, ЩО в нас нерідко трапляються несправедливості в торговельних угодах, Гомер називає найсправедливішими і дивними мужами тих, хто зовсім не займається торговельними справами чи нагромадженням капіталу, але всім володіють спільно, окрім мечів і чаш для пиття, і навіть жінок і дітей вважають спільними ЗГІДО з вченням Платона. Есхіл також виразно згоден з Гомером, кажучи про скіфів: «скіфи, що харчуються кобилячим сиром і користуються гарними законами». Така думка ще й тепер існує у еллінів. Дійсно, ми їх вважаємо дуже щирими, геть безхитрісними і значно поміркованішими від нас, задоволеними своїм становищем. Слід сказати, що наш спосіб життя майже у всіх викликав зміну на гірше, вносячи розкіш, пристрасть до втіхи і для задоволення цих пристрастей безліч аморальних засобів до

збагачення. Така зісутність звичаїв значною МІРОЮ проникла і до варварів, між іншим, і до номадів. Останні з часу знайомства з морем одразу зробилися гіршими: почали розбишакувати, вбивати іноземців і, зносячись з багатьма народами, **переймають від них розкіш і гедндлярство**; хоча це, ймовірно, і сприяє пом'якшенню дикунства, однак псує звичаї і на місце **простодушності**, про яке ми щойно казали, вводить лукавство.

8. Але скіфи минулих часів, переважно **ближчих** до часів гомерівських, були і вважались у еллінів дійсно такими, якими їх зображує Гомер. Глянь, наприклад, що каже Геродот про того скіфського царя, на якого пішов війною Дарій, і про відповідь, яку він дав Дарію. Дивись також, що каже Хрисіпш про боспорських царів, а саме про Левкона. Перські листи [Зороастра] також виповнені тієї простоти, про яку я кажу, як і поважні речення епштян, вавилонян та індійців. Тому-то Анахарсис, Абарис і деякі інші скіфи, подібні до них, користувалися великою славою серед еллінів, бо вони проявляли характерні риси свого **племені**: **люб'язність, простоту, дослідливість**. Та й чому говорити про давніх? Александр, син Філіппа, під час походу на фракійців, які мешкали за Гемом, увірвавшись у країну трибаллів і побачивши, що їхня земля **тягнеться** до Істра і до розташованого на ньому острова Певки, а за рікою живуть гети, — дійшов, як кажуть, до берега ріки; внаслідок нестачі в суднах він не зміг висадитися на острів, тим більше, що туди втік цар трибаллів Сирм і вчинив опір цьому заходу; тоді Александр переправився в країну гетів, взяв їхнє місто і мершій повернувся додому, отримавши дари від цих народів і від Сирма...

9. Ефор у четвертій книзі своєї історії, що називається «Європа», дійшовши у своєму розгляді Європи до скіфів, наприкінці зауважує, що **інші скіфи і савромати неоднакові за способом життя**: бо перші настільки жорстокі, що **їдять людське м'ясо**, другі, навпаки, утримуються від вживання в їжу навіть **тварин**. «Інші історики», продовжує він, «передають перекази лише про їхню жорстокість, шаючи, що жажливе і дивне діє вражаючим чином на душу, хоча потрібно вказувати і демонструвати як зразки протилежні їхні якості. Тим-то і сам він буде вести мову про тих скіфів, котрі відрізняються **найблагороднішими** звичаями. Є, за його словами, між скіфами-номадами деякі такі, що харчуються **кобилячим молоком** і всіх інших переважають **справедливістю**; про них згадують поети: Гомер, котрий казав, що Зевс споглядає землю «**доярів кобил і абіїв, найсправедливіших з людей**», і Гесіод у поемі під заголовком «Об'їзд землі», описуючи Фінея, якого гарпії ведуть «в землю **молокоїдів**, що мають помешкання на возах».

Далі Ефор пояснює причину цього факту тим, що вони, живучи простим життям і не відаючи пожадливості, керуються гарними правилами як у взаємних стосунках, маючи все спільне, навіть жінок, дітей і всіх родичів, так і для зовнішніх ворогів **непереможні і не-**

здоланні, не маючи нічого такого, через що **МОГЛИ** б потрапити під чужий гніт. Він посилається і на Херила, який у розповіді про перехід через міст, вибудований Дарієм із суден, каже: «і пастухи овець саки, родом скіфи; залюднювали вони багату пшеницею Асиду; були вони, звичайно, вихідцями з землі номадів, справедливих **ЛЮДЕЙ**». Далі Ефор зараховує до цього племені і Анахарсиса, називаючи його мудрим: за його словами, він був визнаний **НАВІТЬ** одним з семи мудреців за незвичайну стриманість і розум. Він називає його винаходами жевріючий трут, двозубий якір і гончарний круг...

14. Між гетами і Понтійським морем від Істра в напрямку до Тіри простилається Гетська пустеля, рівнинний і безводний простір, де Дарій, син Гістаспа, в той час, коли перейшов за Істр для походу на скіфів, був захоплений у пастку і ризикував загинути зі своїм усім військом **ВІД СПРАГИ**; але він зрозумів небезпеку, хоча й пізно, і повернув назад. Згодом Лісімах, відправившись походом **СУПРОТИ** гетів і **ЇХНЬОГО** царя Дромихета, не лише зазнав тієї ж небезпеки, але й був живим захоплений у полон; втім, він, як я зазначав вище, був звільнений, **ДЯКУЮЧИ** добродушності варвара.

15. Поблизу гирл Істра є **ВЕЛИКИЙ** острів Певка; бастарни, **КОТРІ** зайняли його, дістали назву певкинів. Є й **ІНШІ** острови, але значно менших розмірів, одні вище цього острова, **ІНШІ** біля моря. Істр має сім гирл. Найбільше з них — так зване священне гарло, яким до Певки сто двадцять стадіїв плавби; на нижній частині цього острова Дарій збудував міст, хоча він міг би бути збудованим і на **ВЕРХНІЙ**. Це гирло — перше ліворуч для прямуючих в Понт, інші ж тягнуться вздовж шляху повз берег в напрямку до Тіри; **СЬОМЕ** гирло віддалене від першого майже на триста стадіїв. Якраз між гирлами і утворюються вищезгадані острови. Три гирла, наступні за священним, невеликі, а інші — значно менші від священного, але більші від цих трьох. Ефор зве Істр **П'ЯТИГИРЛОВИМ**. Звідси до судноплавної ріки Тіри — **ДЕВ'ЯТСОТ** стадіїв. У проміжку є двоє великих озер, з яких одне має сполучення з морем, так що може слугувати і гаванню, а інше не має входу.

16. Біля гирла Тіри знаходиться вежа, звана Птолемеєвою, і селище, відоме під назвою **Гермонактового**. Якщо піднятися рікою на сто сорок стадіїв, то на обох берегах зустрінуться міста: одне Никонія, а інше, на лівому березі — Офіусса, мешканці узбережжя цієї ріки кажуть, що, якщо піднятися на сто двадцять стадіїв, то зустрінься місто. На відстані 500 стадіїв від гирла цієї ріки лежить у відкритому морі острів Левка, присвячений Ахіллу.

17. Далі розташована ріка Борисфен, судноплавна упродовж 600 стадіїв, і неподалік від неї інша ріка Ппаніс та острів перед гирлом Борисфена з гаванню. В 200 стадіях по Борисфену лежить **ОДНОІМЕННЕ** з рікою місто. Воно називається **ТАКОЖ** Ольвією і є великим торговим портом, заснованим мілетянами. Увесь простір, **ЯКИЙ** лежить вище над згаданим проміжком між Борисфеном та Істром, зай-

мають, по-перше, пустеля гетів, далі тірегети, за ними — язиги-сармати, так звані царські, і урги; всі вони здебільшого кочовики, хоча дехто займається і землеробством. Кажуть, що ці останні живуть також по Істру, нерідко обабіч його. Всередині материка бастарни живуть по сусідству з тірегетами і германцями, ймовірно, й самі належачи до германського племені, ділячись на декілька колін: деякі з них звуться атмонами і сидонами, ті, котрі зайняли острів Певку на Істрі, і певкинами, а найпівнічніші, що займають рівнини між Таїїсом і Борисфеном, називаються роксоланами. Вся північна країна від Германії до Каспія, наскільки ми знаємо, є рівниною; чи живуть там якісь народи над роксоланами — нам невідомо. Роксолани воювали і з полководцями Мітрідата Єватора під зверхністю Тасія; підійшли вони на допомогу Палаку, сину Скилура, і вважались народом войовничим; однак супроти зімкнутої і добре озброєної фаланги будь-яке варварське плем'я і легко озброєне військо стає безсилим. І дійсно, роксолани в кількості майже п'ятдесяти тисяч не змогли встояти проти шести тисяч, яких вів Мітрідатів полководець Діофант, і більшість їх загинула. Вони носять шоломи і панцирі із сирієї вовлової шкіри та сплетені з лози щити, а наступальною зброєю у них є списи, лук і меч. Подібно до них озброєна й більшість інших варварів. Буди номадів зроблено з پوستі і прикріплено до возів, на яких вони живуть; навколо буд пасеться худоба, м'ясом, сиром і молоком якої вони харчуються. Вони тягнуться за своїми стадами, вибираючи завжди місцини з гарними пасовищами; взимку в болотах навколо Меотиди, а влітку — і на рівнинах.

18. Вся ця країна дуже студена аж до місць, що розташовані біля моря між Борисфеном та гирлом Меотиди. Серед самих приморських місцевостей холодним кліматом вирізняються найпівнічніші, а саме — гирло Меотиди, і ще більше — гирло Борисфена, а також Кут Тамиракської чи Каркинітської затоки, де знаходиться пересип великого Херсонеса. Холоднеча цієї країни, хоча її мешканці й живуть на рівнинах, доводиться такими фактами: жителі не тримають висюків (бо ця тварина не терпить холоду); бики — одні родяться шутими, а в інших роги відпилюють (бо ця частина тіла також не терпить холоду); коні тут дрібні, а вівці — великі. Тут тріскаються навіть мідяні водоноси, а рідина в них замерзає. Сила морозу найкраще простежується з того, що буває біля гирла Меотиди: протокою з Пантікапея в Фанагорію проїжджають возами; так що тут буває то канал, то сухий шлях. Риба, захоплена у кризі, ловиться так званою гангамою, особливо ж осетри, величиною майже співмірні з дельфінами. Оповідують, що полководець Мітрідата Неоптолем в одній і тій самій протоці влітку розгромив варварів у морському бою, а взимку — в кінному. Кажуть також, що до зими у Боспорі закопують виноградні лози, насипаючи на них велику кількість землі. Але зате і спекота, кажуть, буває сильна, можливо тому, що тіла варварів не звичні до спеки, а можливо й тому, що тоді буває у

степях затишшя, чи й внаслідок того, що щільне повітря сильніше нагрівається, точнісінько так, як у хмарах діють парелії. Атей, котрий воював з ФІЛІППОМ, сином Амінти, здається, панував над більшістю тутешніх варварів.

19. За островом, що лежить перед Борисфеном, тепер на схід пролягає морський шлях до рогу Ахіллового бігу, місця, позбавленого рослинності, але званого гаєм і присвяченого Ахіллу. Потім — Ахіллів біг, випнутий у море півострів; це — вузька коса, довжиною близько ТИСЯЧІ стадіїв в напрямку на схід; найбільша ширина її — два стадії, а найменша — чотири плетри. Від материка, що лежить обабіч пересипу, вона віддалена на шістдесят стадіїв; ґрунт на ній піщаний, вода колодязна. Посередині її пересип, що має десь сорок стадіїв. Закінчується півострів біля рога, званого Тамиракою, що має пристань, звернену до материка. За рогом значна Каркинїтська затока, котра тягнеться згори приблизно на тисячу стадіїв; інші, однак, кажуть, що до внутрішнього кута затоки відстань втричі більша. Мешканці узбережжя зветься тафріями. Затока ця зветься також Тамиракською, як і ріг.

24. Опис Херсонесу Таврійського

1. Тут знаходиться пересип завширшки у сорок стадіїв, котрий відділяє так зване Гниле озеро від моря і утворює півострів, званий Таврійським і Скіфським. Дехто, втім, стверджує, що ширина пересипу дорівнює трьомстам шістдесяти стадіям. Гниле озеро, як кажуть, має завширшки навіть чотири тисячі стадіїв і складає західну частину Меотиди, з якою воно з'єднане широким гирлом. Воно дуже болотисте і ледь судноплавне для зшитих човнів, оскільки вітри легко оголюють мілини і ПОТІМ ЗНОВУ наповнюють їх водою, так ЩО ці болота непрохідні для значніших суден. У цій затоці є три острівці, а вздовж берега — мілини і нечисленні підводні камені.

2. Якщо ПЛИВТИ з Тамиракської затоки, то ліворуч буде містечко та друга гавань херсонесців. Потім, якщо плити вздовж берега, на південь подається великий РІГ, що Є ЧАСТИНОЮ цілого Херсонесу. На ньому розташоване місто гераклеотів, колонія яких на південному березі Понту, також зване Херсонесом (тобто півостровом), котре знаходиться на відстані чотирьох тисяч чотирьохстах СТАДІЯХ плавби від гирла Тіри. І в цьому місті є святилище Діви, якоїсь богині, ім'я якої носить і ріг, що знаходиться перед містом на відстані ста стадіїв, званий Парфенієм (тобто Дівочим). У святилищі ЗНАХОДИТЬСЯ храм БОГІНІ і статуя. Між містом і рогом є три гавані, далі розташований давній Херсонес, що лежить у руїнах, а за ним бухта з вузьким входом, біля якої переважно влаштовували свої розбійницькі КИШЛА таври, скіфське плем'я, які нападали на тих, котрі рятувались у ЦІЙ бухті; зветься вона бухтою Символів. Вона з іншою бухтою, званою Ктенунтом, утворює пересип в сорок стадіїв. Це і є той пересип, котрий замикає малий Херсонес, що є, як ми зазначи-

ли, частиною великого Херсонесу і має на собі місто, однойменне з півостровом, — Херсонес.

3. Це місто колись користувалося автономією, але згодом, спустошене варварами, змушене було взяти собі покровителем Мітрідата Євпатора, що забажав іти на варварів, які живуть над пересипом до Борисфена та Адрію. Ці походи були готуванням до війни з римлянами. Тому він, спонукуваний такими надіями, охоче послав військо в Херсонес і почав воювати зі скіфами, котрі були тоді під владою Скилура і його синів на чолі з Палаком, яких, за свідченням Посідонія, було П'ЯТДЕСЯТ, а за свідченням Аполлоніда — вісімдесят. Він силоміць підкорив їх собі і водночас зробився володарем Боспору, котрим самохіттю поступився тодішній його володар Парисад. Відтоді і до сих пір місто Херсонес підлегле володарям Боспору. Ктенунт знаходиться на однаковій відстані від міста Херсонеса і бухти Символів. Таврійське узбережжя починається від бухти Символів аж до міста Феодосії і має завдовжки близько тисячі стадіїв. Воно нерівне, горбисте і відкрите для північних вітрів. З нього далеко на південь в море випинається ріг, навпроти Пафлагонії і міста Амастрії, ріг, іменований Баранячим лобом. Навпроти нього лежить пафлагонський мис Карамбіс, котрий ділить Понт Евксинський на два моря звуженою з обох боків протокою. Карамбіс від міста Херсонеса віддалений на дві тисячі П'ЯТСОТ стадіїв, а від Баранячого лоба на значно меншу кількість їх. Наразі, багато з тих, хто пропливав цю протоку, кажуть, що вони водночас бачили обидва рога обабіч моря. У гірській країні таврів є також гора Трапезунт, однойменна з містом, що знаходиться на межі Тібаранії і Колхіди. У тій же гірській країні є й інша гора — Кіммерій, за іменем КІММЕРІЙЦІВ, що панували колись на Боспорі; звідси ж зветься Боспором Кіммерійським вся та частина протоки, котра прилегла до гирла Меотиди.

4. За згаданою гірською областю лежить місто Феодосія з родючою рівниною і гаванню, придатною навіть для сотні суден. Воно колись було межею володінь боспорців і таврів. Потім лежить родюча країна до Пантікапея, столиці БОСПОРЦІВ, побудованій біля гирла Меотиди. Від Феодосії до Пантікапея близько п'ятсот тридцяти стадіїв; вся ця земля багата хлібом, має села і місто з гарною гаванню, зване Німфеем. Пантікапей — це горб, зусібіч залюднений, ОКОЛОМ в двадцять стадіїв; зі СХІДНОГО боку від нього знаходиться гавань і доки приблизно для тридцяти кораблів, є також акрополь; засноване місто мілетянами. Тривалий час це місто і всі сусідні поселення навколо гирл Меотиди обабіч нього перебували під одноособовою ВЛАДОЮ правителів з дому Левкона, Сатира і Парисада, аж до того Парисада, котрий самохіттю передав владу Мітрідату. Ці правителі звалися тиранами, хоча в більшості були люди гідні, починаючи від Перисада і Левкона. Перисад навіть був визнаний богом. Останній правитель, однойменний з ним, не в змозі боротися з вар-

варами, що вимагали більшої данини, ніж раніше, поступився владою Мітрідату Євпатору; після якого царство підпало під владу римлян. Більша частина його лежить у Європі, але деяка і в Азії.

5. Вхід у Меотиду зветься Кіммерійським Боспором; на початку він ширший, а саме — десь коло сімдесяти стадіїв, де й переправляються з околиць Пантікапея у найближче азійське місто Фанагорію, а завершується значно вузкою протокою. Ця протока відділяє Європу від Азії, так само, як і ріка Танаїс, котра тече з протилежного її боку з півночі в озеро та його гирло. Вона впадає в озеро двома рукавами, які віддалені один від одного на шістдесят стадіїв. Є й місто, однойменне з рікою, найбільше торгове місто варварів після Пашікапея. Ліворуч — для тих, хто в'їжджає у Боспор Кіммерійський, лежить місто Мирмекій у двадцяти стадіях від Пантікапея. Двічі далі від Мирмекія знаходиться селище Парфеній, біля якого найвузча частина протоки, всього десь двадцять стадіїв; з азійського боку супроти нього лежить селище, зване Ахілієм. Звідси по прямому морському шляху до Танаїса і до острова, що між його гирлами, — дві тисячі двісті стадіїв; відстань буде трохи більшою від цієї цифри, якщо плити вздовж берега Азії, і більшою, якщо плити до Танаїса лівим боком Меотиди; на цьому шляху вздовж берега є пересип. Весь цей берег, повз який доводиться плити, з боку Європи пустельний, але з правого боку не позбавлений людності. Весь окіл озера, за достовірними свідченнями, має дев'ять тисяч стадіїв. Великий Херсонес і виглядом, і величиною схожий на Пелопонес; ним володіють боспорські повелителі, по тому, як він постраждав від неперервних війн. Раніше боспорські тирани володіли лише невеликою територією коло гирла Меотиди і коло Пантікапея до Феодосії, а найбільшу частину країни до пересипу і Каркинїтської затоки займало скіфське плем'я таврів. Вся ця країна, а також, далєбі, і місцевість за пересипом до Борисфена звалася Малою Скіфією. З-за сили переселенців, що переправилися звідси за Тір та Істр й осіли в цій країні, значна частина її дістала назву Малої Скіфії, оскільки фракійці поступалися їм землею, частково поступаючись силі, часткою ж через погану якість ґрунту, оскільки більша частина цієї країни болотиста.

б. Що ж стосується Херсонеса, то, виїмкуючи гірські терени на морському березі до Феодосії, вся інша частина його є рівниною з добрим ґрунтом, надзвичайно багатою хлібом; земля, зорана як-небудь, будь-яким орачем, дає врожай сам-тридцять. Мешканці давали в данину Мітрідатові 180000 медимнів хліба і двісті талантів срібла разом з азійськими містечками коло Синдіки. І в минулі часи звідси вивозили хліб до еллінів, так само як солону рибу з Меотиди. Оповідають, що Левкон послав з Феодосії афінянам два мільйони сто тисяч медимнів. Ці самі жителі півострова спеціально звалились землеробами через те, що народи, які мешкали над ними, були номади, що харчувалися м'ясом різних тварин, переважно ж кониною, а також кобилячим сиром і сироваткою (остання, особливим

чином приготовлена, є для них ласощами). Тому-то поет Гомер і назвав тутешніх жителів молокоїдами. Номади займаються більше війською, ніж грабунком, і війни проводять через данину: надавши землю у володіння бажаним займатися землеробством, вони задовольняються отриманням узгодженої помірної данини, але не для зиску, а для задоволення щоденних життєвих потреб; у випадку ж невплати грошей **ДАННИКАМИ** розпочинають з ними війну. Ось чому поет (Гомер) назвав цих самих людей і справедливими, і водночас незаконними. Справді, вони навіть не починали б **ВІЙНИ**, якби данина була справно їм сплачувана. А не платять їм ті, які впевнені у власних силах, так що **МОЖУТЬ** або легко відбити нападників, або перешкодити вторгненню. Так, за словами Психикрата, вчинив **Асандр**, який відгородив стіною пересип Херсонеса коло **Меотиди завдовжки** в триста шістьдесят стадіїв, поставивши по десять веж на кожному стадії. Землероби ж, хоча й уславилися щодо войовничості людьми **мирнішими і цивілізованішими**, але, спонукувані корисливістю і близькістю моря, не утримуються від розбою та інших подібних незаконних засобів до збагачення.

7. Крім перелічених пунктів, у Херсонесі існували й укріплення, які збудував Скілур та його сини і які були для них опорними пунктами у військових діях проти Мітрідатових воєначальників, а саме **Палакій**, **Хаб** і **Неаполь**. Був також і **Євпаторій**, **заснований** **Діофантом**, полководцем Мітрідата. На відстані коло п'ятнадцяти стадіїв від стіни херсонесців є ріг, котрий витворює затоку значної величини, що спрямована до міста. Над нею є морське болото з солеварнею. Тут був і порт **Ктенунт**. Для того, щоб боротися зі скіфами, царські воєначальники під час облоги поставили на згаданому розі гарнізон, оточивши це місце стіною, і засипали вхід до затоки до самого міста, так що можна було без перешкод переправлятися сухим шляхом і з двох міст зробилося немовби одне. **З** тих **Пір** стало легше відбивати скіфів. Коли ж останні напали і на укріплення пересипу коло **Ктенунту** і почали закидати рів очеретом, то царські війська **ВНОЧІ** спалювали частину греблі, вибудованої **ВДЕНЬ**, і таким чином **ОПИРАЛИСЯ** до тих пір, доки не перемогли. Тепер **ВСЯ ЦЯ** країна під владою боспорських царів, яких призначають римляни.

8. У всіх скіфських й сарматських племен є звичай **ХАЛАШТАТИ** коней, щоб зробити їх слухнянішими; бо коні в них хоча й невеликі, але дуже норовисті і невгамовні. Полювання влаштовують на болотах на оленів та кабанів, а в степах — **На** диких віслиуків та кіз. Особливість цієї країни полягає ще й в тому, що в ній не водяться орли. Серед чотириногих водиться так **ЗВАНИЙ** «колос», за величиною він займає середину між оленем та бараном, білий і швидкістю бігу переважає названих тварин; п'ючи воду, він ніздрями втягує воду в голову і потім кілька днів зберігає її тут, так що легко може жити в безводних місцях. Такою є вся країна, що лежить по той бік **Істра**, між **Рейном** і рікою **Танайсом**, до **Понтійського моря** і **Меотиди**.

27. Опис кавказьких земель від ріки Танаїса

1. ... Першу частину, починаючи з північних країн, звернених до Океану, залюднюють деякі скіфи, що живуть у возах і кочують; ближче їх сармати, також скіфське плем'я, аорси та сираки, звернені на південь до Кавказьких гір; одні з них кочують, інші мешкають у наметах і займаються землеробством. Біля озера ЖИВУТЬ МЕОТИ. Коло моря лежить азійська частина Боспорського царства і Синдіка, а за нею живуть ахеї, ЗИПИ, ГЕНІОХИ, керкети і довгобороді. Над ними тіснини ВОШОЇДІВ. За ГЕНІОХАМИ — Колхіда...

37. Сучасні автору володіння римлян

З трьох материків римляни володіють майже цілою Європою, крім частини її по той бік Істра та приокеанських країн між Рейном і Танаїсом...

ГАЙ ГОЙНІЙ СЕКУНД

Відомий римський письменник, натураліст, воєначальник, знаний ще під ім'ям Пліній Старший. Народився у 23 чи 24 р. по Хр. на півночі Італії в Новум Комум, загинув у 79 р. під час вибуху вулкану Везувія, рятуючи від лиха мешканців Помпеї та Геркуланума.

З творів Плінія Старшого найкраще збереглася «Природнича історія» — своєрідна енциклопедія античності в 37 книгах, яка справила величезний вплив на подальший розвиток науки і техніки. У цій праці розглянуто питання географії, зоології, ботаніки, етнології, історії, мінералогії, астрономії, людинознавства та низки інших наук. Постійно на її сторінках йдеться про північночорноморські реалії, а також міфічні перекази та байки про цей край. З наведених фрагментів ми дізнаємося про ріки, тваринний та рослинний світ, поширення мінералів та корисних копалин, про етнічний склад людності та діяння визначних її представників, медицину, військову справу, будівництво та багато іншого. Можливо, Плінієві вказівки щодо видобутку золота, срібла, смарагдів, яшми, бурштину, про цінні лікарські властивості «скіфських трав», якість дніпрової води та ін. могли б мати для допитливих людей у наші дні не лише теоретичний, а й практичний інтерес.

Пліній Старший не встиг завершити свою працю — нагла смерть стала на перешкоді цього, і в такому, незакінченому вигляді її було оприлюднено його племінником Плінієм Молодшим (Гасм Плінієм Цецилієм Секундом). Але і в такому вигляді вона є дорогоцінним джерелом знань про старожитню Україну.

Для «Природничої історії» прикметними є кілька важливих рис. Насамперед, мова йде про широке залучення автором творів своїх попередників; якщо врахувати, що пізніше багато з них було втрачено, то ця праця є єдиним джерелом стосовно таких авто-

рів. Пліній дотримується, водночас, аналітико-критичного викладу, перевіряючи свідчення попередників, у разі спростування їх односторонньо фіксує: «байки», а не факти. Нарешті, автору властивий потяг до точної методології, яка формувалась у природничих науках, і, водночас, врахування здобутків практиків. В останньому випадку, наприклад, йдеться про ретельний підхід до існуючих «периплів» (описів) ойкумени та офіційних римських «дорожників», потреба в яких стала особливо нагальною у зв'язку з військовими інтересами Риму у Східній Європі.

Пліній традиційно іменує основні об'єкти: **Понт** — Чорне море, **Меотида** — Азовське море, **Борисфен** — Дніпро, **Танаїс** — Дон, **Гіпаніс** — Південний Буг, **Істр** — Дунай. Але Кавказ для нього — не лише власне ці сучасні гори, а ще й гірські пасма Центральної Азії (Памір, Гіндукуш). Повчальними є згадки про придніпунські міста **Геракл** его та **Бьону** (IV: 44), поглинуті землею, тобто знищені землетрусом. **Гелеспонт** — сучасна протока Дарданелли, **Пропонт** — Мармурове море, **Фракійський Боспор** — сучасна протока Босфор, а **Боспор Кіммерійський** — Керченська протока. Пліній називає шість гірл **Істра** (IV:79), хоча їх насправді сім. **Ріка Патіса** — сучасна **Тиса**, **Тіра** — Дністер, **Асіак** — **Тялігул**. Цікавими є, по суті, слов'янські назви — місто **Кремніськ**, гори **Макрокремніські** (очевидно, **Товтри**), **ріка і озеро Бук** (**Сиваш**), місцева назва **Танаїса-Дону** — «**Син**» (VI: 20). «Лісова країна» **Гілея**: ймовірно, так іменується простір між Каркінітською затокою і Дніпробузьким лиманом. **Новий Херсонес** локалізувався біля **Карантинної бухти**, що в околицях Севастополя. Варто зауважити також, що Пліній іменем **Гіпаніс** іменує фактично дві ріки — власне **Буг** і **Кубань**, через що в тексті зустрічається плутанина.

Цікавою є згадка про народ «**напри**», що мешкає вздовж **Танаїса**. Назву його, звичайно, виводять від імені одного з синів **Скіфа** — **Нала**, але виразна його спорідненість зі словом «**Дніпро**» («**Данапр**» — у багатьох **візантійських** авторів) не може не викликати асоціацій етимологічного ґатунку.

Як і багато інших античних авторів, Пліній з великою пошаною згадує **понтійського** (боспорського) **царя Мітридата**, **пошано** - вучи як його полководницький талант, так і обшир знань. Мова йде про **царя Мітридата VI** **Сенатора Діонісіса** (121-64 рр. до Хр.), який мужньо боровся з римською експансією, мав велику любов до мудрості, уславився як знавець медичних препаратів та зілля. Пліній прямо вказує на вплив медичних здобутків боспорських скіфів на розвиток медицини у Римі.

Переклад здійснено за виданням: *Латышев В.В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе //Вестник древней истории. 1949. № 2. С.839 - 885.

ПРИРОДНИЧА ІСТОРІЯ

Книга ІІ

135. Взимку та влітку блискавки нечисленні, причому з прямою протилежних причин: а саме, взимку й без того густе повітря ще сильніше гусне, витворюючи товстіший шар хмар, і всі земні випари, холодні та льодові, знищують всі отримувані ними вогненні елементи. З цієї причини Скіфія та навколишні, вкриті льодом, країни вільні від ударів блискавок...

206. Понт поглинув міста Пірру та Антиссу, що лежали коло Меотиди...

231. ...На пагорбі Ліберосу в землі таврів є три джерела, котрі завдають неминучу, але безболісну смерть.

245. [Від гирла Понту до] миса Карамбіса 350 000 кроків, до гирла Меотиди — 266 000; цей шлях навпрямки в морі можна скоротити. Від гирла Танаїса на відстані 2 110 000 кроків найретельніші дослідники розташовують Канопське гирло Нілу. Артемідор визнав подальші країни незвіданими, повідомляючи тільки, що навкруг Танаїса у північному напрямку живуть сарматські племена... Я вважаю, що межі сарматів відомі на відстані, не меншій від означеної.

Книга ІІІ

3. Все земне коло поділяється на три частини: Європу, Азію і Африку. Початок рахується із заходу від Гадитанської протоки, через яку Атлантичний океан входить і розливається по внутрішніх морях. Коло його впадіння (у Середземне море) праворуч буде Африка, ліворуч Європа, між ними Азія. Кордонами (частин світу) слугують ріки Танаїс і Ніл.

149. До Паннонії прилягає провінція Мезія, котра тягнеться вздовж Дунаю до самого Понту. У ній живуть дардани, келегери, трибалли, тімахи, мези, фракійці і біля Понту скіфи...

Книга ІV

41. ... Висота Гема сягає 6 000 кроків. Західні схили його, звернені до Істру, обіймають мези, гети, аоди, скавгди, кларії, а нижче їх живуть аррейські сармата, звані ареатами, далі скіфи, а по берегах Понту — морісени і сітони, родичі поета Орфея.

75. Четверта з найбільших європейських заток розпочинається від Геллеспонту і завершується гирлом Меотиди. Але нам потрібно коротко описати фігуру всього Понту, щоб зручніше було знайомитися з його окремими частинами. Це обширне море, простерте перед Азією і відсунуте від Європи довгим берегом Херсонеса, врізається вузькою протокою між землями і відділяє, як сказано, Європу від Азії проміжком у 7 стадіїв завширшки, перша вузька протока зветься Геллеспонтом. Тут перський цар Ксеркс перевів своє військо по мосту, настеленому на кораблях. Потім тягнеться вузь-

кий Евріп протягом 86 000 кроків до азійського міста Пріапа, де здійснив переправу Александр Великий.

76. Потім водний простір розширюється і знову звужується; широке місце зветься Пропонтидою, а вузьке — Фракійським Боспором; останній завширшки в п'ятсот кроків там, де батько Ксеркса Дарій перевів по мосту свої війська. Всього від Геллеспонта нараховується 239 000 кроків довжини [до Боспору Фракійського]. Потім широке море, зване Понтом Евксинським, а колись іменоване АКСИНЬСКИМ, обмиває вельми віддалені землі і, зігнувшись назад величезним згином берегів, тягнеться в обидва боки у вигляді дуг, через що цілком витворюється форма скіфського лука. Посередині цього згину Понт з'єднується з гарлом Меотійського озера. Це гирло зветься Кіммерійським Боспором і завширшки має 2 тисячі п'ятсот кроків.

77. Відстань між обома Боспорами, Фракійським і Кіммерійським, навпрямки, за свідченням Полібія, 500 000 кроків. Увесь же Понт, за словами Варрона і взагалі стародавніх письменників, має в окіл 2 000 000 кроків. Корнелій Непот додає 350 000 кроків; Артемідор дав два мільйони дев'ятнадцять тисяч кроків; Агриппа — 2 360 000 кроків; Муціан — 2 425 000 кроків. Подібним же чином довжину європейської сторони одні визначили в 1 470 000 кроків, інші — в 1 100 000 кроків.

78. Марк Варрон вимірює наступним чином: від входу в Понт до Аполлонії — 187 500 кроків, звідси до Каллатії стільки ж, звідси до гирла Істра 125 000 кроків, від Істра до Борисфена — 250 000 кроків; від гераклейського міста Херсонеса — 375 000 кроків, до Пантікапея, деякими званим Боспором, крайнього пункту на європейському боці, 212 500 кроків; в підсумку утворюється 1 337 500 кроків. Агриппа від Візантія до ріки Істр нараховує 560 000, звідти до Пантікапея — 635 000 кроків. Саме Меотійське озеро, в яке впадає Танаїс, що плине з Рипейських гір і слугує кордоном між Азією і Європою, має в окіл, кажуть, 1 406 000 кроків, а згідно інших 1 125 000 кроків. Від входу в нього до гирла Танаїса навпрямки достовірно вважається 375 000 кроків. Мешканці узбережжя Понта до Істрополя названі вище в описі Фракії.

79. Потім є гирла Істра. Він бере початок в Германії в гірському хребті Абнова, навпроти галльського міста Раврика, потім плине протягом багатьох тисяч кроків по той бік Альп і крізь незчисленну множину народів під ім'ям Данувія; після дуже великого поповнення його вод, з того місця, де починає омивати Іллірію, він дістає назву Істра; він вбирає в себе 60 рік, з яких майже половина судноплавні, і впадає в ПОНТ шістьма широкими гирлами. Перше гирло — Певкійське; неподалік від нього лежить сам острів Певка, в якому найближче гирло... через 19 000 кроків поглинається великим болотом. З того ж гирла вище Істрополя утворюється озеро ОКОЛОМ в 63 000 кроків, зване Гальміридою. Друге гирло зветься Наракусто-

ма, третє — Прекрасне, біля острова Сарматіки; четверте — Псевдостом, потім острів, званий «переходом КОНОПОНІВ», за ними Північне і Спіріонстома. Всі гирла такі, що, за оповідями, море долається ними на 40 000 кроків в довжину і вода має прісний смак.

80. На північ від Істра, взагалі кажучи, всі племена вважаються скіфськими, але прибережні терени займали різні племена, то гети, звані римлянами даками, і з-посеред них гамаксобії, чи аорси — то нешляхетні, рабського походження скіфи, чи ТРОГОДИТИ, потім алани і роксолани. Країни, що лежать вище на північ між Данувієм і Гірканським хребтом, до Паннонських стійбищ в Карнунті і до полів і рівнин, де мешкають ПО-СУСІДСТВУ германці, займають ЯЗИГІ-сармати, а гірські хребта і ущелини до ріки Патіуса — вигнані ними ДАКИ.

81. Від ріки Мара, чи Дурії, котра відділяє їх від свевів і від царства Ванніанського, протилежну область займають бастарнеї, а потім інші германці. За словами Агриппи, вся ця відстань від Істра до океану завдовжки має двічі ПО десять сотень тисяч кроків, а завширшки чотири тисячі чотиреста кроків від пустель Сарматії до ріки Вістли. Ім'я скіфів повсюди переходить в імена сарматів і германців, так що стародавнє ім'я залишилося лише за тими племенами, котрі займають найвіддаленіші країни і майже невідомі іншим смертним.

82. За Істром лежать міста Кремніськ і Еполіе. Макрокремніські гори, уславлена ріка Тіра, за ім'ям якої зветься місто, колись іменоване Офіусою. На цій же ріці чималий острів залюднюють тірагети. Вона віддалена від Псевдостома, гирла Істра, на 130 000 кроків. Потім живуть асіаки, однойменні з рікою Асіаком; за ними кробіг-гі, ріка Рода, Сагарійська затока, гавань Ордес. І на відстані 120 000 кроків від Тіри — ріка Борисфен, лиман і народ того ж імені і місто, віддалене на 15 000 кроків від моря, котре носить стародавні назви Ольвіополя і Мілеополя.

83. Далі на березі Ахейська гавань. Острів Ахілла славиться могильним курганом цього героя, а за ним в 125 000 кроках лежить півострів, що тягнеться впоперек у вигляді меча і названий Бігом Ахілла з-за вправ цього ж героя; довжина його, а словами Агриппи, дорівнює 80 000 кроків. Весь цей простір займають скіфи-сарди і сіраки. Потім лісова країна дала морю, що її обмиває, назву «Гілейського», жителі її зветься енекадіями. За нею ріка Пантікап, котра відділяє номадів від землеробів, потім ріка Акесин. Дехто каже, що Пантікап нижче Ольвії зливається з Борисфеном; але ретельніші дослідники кажуть, що зливається Гіпаніс; отже, дуже помиляються ті, котрі передають, що ця ріка в азійській частині.

84. Море висувається великою затокою, так що від Меотиди віддалене лише на 5 000 кроків і обмиває значні простори і землі багатьох народів. Ця затока зветься Каркінітською. Тут же ріка Пакіріс; міста — Навар і Каркіна. Позаду лежить озеро Бук,

«єднане з морем ровом. Саме озеро Бук скелястим хребтом відділяється від Корета, затоки Меотійського озера. Воно вбирає ріки Бук, Герр і Гіпаніс, що плінуть з різних боків; а саме, Герр відділяє басині дів від номадів, а Ппаніс плине через землі номадів і Пілсів штучним руслом у Бук, а природним — у Корет. Ця земля звється Синдською Скіфією.

85. Від Каркиніти починається Таврика, котра також колись була залита морем скрїзь, де тепер простилаються рівнини; далі вона постає значними гірськими хребтами. Тут живе тридцять народів; з них всередині країни — 23 племені і 6 міст: Оргокіни, Харакени, Ассірани, Стактари, Акисаліти, Каліорди. Сам хребет займають скіфо-таври, вони з заходу межують з Херсонесом Новим, а зі сходу — із скіфами-сатавками. На узбережжі від Каркини розміщені міста: Тафра — на самому пересипі півострова, потім Гераклея-Херронес, якому подарована свобода римлянами. Місто раніше звалось Мегагрикою і було найблисқучішим місцем на всьому цьому просторі завдяки збереженню грецьких звичаїв; стіни його мають 5 000 кроків в окіл.

86. Потім розташовані: ріг Партеній, таврське місто Плакія, порт Символів, ріг Баранячий лоб, що навпроти азійського рогу Карамбіка і виступає посередині Евксина з проміжком в 170 000 кроків; саме завдяки його розташуванню море й витворює фігуру скіфського лука. За ним лежать численні таврські порти і озера. Місто Феодосія віддалене від Баранячого лоба на 125 000 кр., а від Херронеса — на 165 000. Далі були міста: Кіти, Зефірій, Акри, Німфей і Дія.

87. Нині залишається найсильнішим місто Пантікапей, колонія мшетців, розташоване біля самого входу в Боспор і віддалене від Феодосії на 87 000 кр., а від міста Кіммерія, що лежить по той бік протоки, як мовлено, на 2 500 кроків. Такий незначний простір відділяє Європу від Азії, але й він більшою частиною може бути подоланий пішки, коли замерзне протока. Довжина Боспора Кіммерійського — 125 000 кроків; тут лежать міста Гермисій і Мирмекій, а всередині протоки — острів Алопека. А Меотидою до кінця пересипу чи тої місцевості, котра звється Тафра, до гирла Боспора в довжину 260 000 кроків.

88. Від Тафра у гліб материка живуть авхети, у володіннях яких започатковується Гіпаніс, неври, від яких витікає Борисфен, потім гелони, тіссагети, будини, басиліди і темнокосі агафірси; над ними живуть номади, потім антропофаги, в від Бука над Меотидою — савромати та еседони; по берегу ж до самого Танаїса живуть меоти, від яких і озеро дістало свою назву, а з ними останні аримаспи. Одразу ж за ними — Рипейські гори і країна, звана Птерофором через те, що там постійно випадає схожий на Пір'я сніг; ця частина знелюднена самою природою, огорнена густим мороком і піддана дії лютого холоду і крижаного подиху Аквілона.

89. За цими горами і за межами Аквілона, якщо вірити чуткам, провадить довголітнє життя і славиться небувалими дивами щасливий народ, званий гіпербореями. Тут, на загальне переконання, знаходиться світова вісь і найвіддаленіші шляхи руху зірок; тут півроку буває світло і лише на один день ховається сонце, але не від весняного рівнодення до осені, як стверджують деякі невігласи. Один раз на рік, а саме під час літнього сонцестояння, підіймається у них сонце і один раз, під час зимового сонцестояння, заходить. Ця країна освітлена сонцем, має щасливий клімат і вільна від всіляких шкідливих вітрів. Житлами для мешканців слугують ліси та гаї; богів шанують вони як кожен зокрема, так і спільно; незгоди і всілякі прикрощі їм незнані. Смерть знаходять вони лише тоді, кож, поживши вдосталь, переситившись бенкетами і старечою гульнею, кидаються з якоїсь скелі в море. Такий спосіб упокоєння — найщасливіший.

90. Дехто розміщує цей народ в першій частині азійських берегів, а не в Європі, оскільки тут живе подібне за звичаями і становищем плем'я, на ім'я аттаки; інші ж розміщують їх посередині між сонячним сходом і заходом — заходом антиподів і нашим сходом; але це аж ніяк не можливо, оскільки між ними таке величезне море. Ті, котрі розміщують їх не там, де день триває півроку, кажуть, що вони вранці сіють, а в полудень жнуть, ввечері збирають плоди з дерев, а вночі переховуються у печерах.

91. Не можна сумніватися в існуванні цього народу — стільки письменників каже, що гіпербореї мають звичай посилати початки плодів на острів Делос Аполлону, якого найдужче шанують. Первісно ці початки приносили диви, які декілька років користувалися гостинністю та пошаною народів; але по тому, як з ними було вчинено підступно, був звичай складати ці святині на кордоні володінь найближчих сусідів; ці переносили їх до своїх сусідів і так далі аж до самого Делоса. Але згодом і це припинилося. Сарматія, Скіфія, Таврика і вся відстань від ріки Борисфен має, за словами Агриппи, в довжину 980 000 кроків, а в ширину — 716 000 кроків. Я вважаю, однак, що вимір цієї частини земної поверхні не може бути точним.

93. Перед гирлом Борисфена лежить вищезгаданий Ахіллів острів, який також зветься Білим і островом Блаженних. За вимірами, зробленими в наш час, він віддалений від Борисфена на 140 000 кроків, від Тіри на 120 000 кроків, від острова Певки — на 50 000 кроків, а в окіл має приблизно 10 000 кроків. Інші острови в Каркінітській затоці: Кефалоннес, Сподуса, Макра. Перш ніж скінчити з Понтом, не можна обійти мовчанкою дуже поширену думку, за якою всі внутрішні моря беруть початок від цього джерела, а не з Гадитанської протоки; так вважають на тій дуже ймовірній підставі, що морська вода завжди тече з Понта, але ніколи не повертається в нього.

Книга V

97. [Памфілію від лікійського народу] відділяє Хелідонійським рогом гірський хребет Тавр, котрий тягнеться від східних берегів, хребет, величезний сам по собі і очевидець незчисленних народів, правим боком звернений на північ, починаючи з того місця, де він вперше підіймається від Індійського моря, а лівим — на південь; у своєму напрямку на захід він розрізав би навпіл всю Азію, якби на його шляху в тих чи інших землях не зустрічались моря. Тому він відступав на північ і, зробивши поворот, **ТЯГНЕТЬСЯ** на величезну відстань, причому природа мовби навмисне неодноразово протиставляє йому моря — з одного боку Фінікійське, з другого — **ПОНТІЙСЬКЕ**, з третього — Каспійське і **Гіркавське** і навпроти — **Меотійське** озеро.

Книга VI

1. Понт Евксинський раніше звався Аксинським від негостинного дикунства мешканців... І від Боспора також безмежно розливається **ВІН** на інший великий простір, поки Меотійські озера не приєднують до його обширу і **СВОЇ ПОТОКИ**...

18. Довжина самого півострова, що виходить в море між Понтом і **Меотійським** озером, — не більше 67 500 кроків, а в ширину він ніде не має менше двох югерів. Його називають Еоном. Обидва береги Боспору, з азійського і європейського боку, вигинаються до Меотиди. Коло входу в Боспор лежать міста: по-перше, Гермонаса, потім мілетська колонія Кепи, далі Стратоклія і Фанагорія, потім спустілий Апатур і наприкінці протоки Кіммерій, який раніше звався Керберієм.

Потім є Меотійське озеро, вже згадане в описі Європи. (19). Починаючи від Кіммерії, живуть меотики, гали, серни, серреї, **СКІЗИ** і **гаїсси**. Потім по ріці Танаїсу, котра впадає в море двома гірлами, живуть сармата, за переказами, нащадки мідян, також поділені на багато племен. Першими живуть **савромати** жінкозлучені, названі **ТАК** тому, що походять від шлюбів з амазонками, потім: **невази**, **КОІТИ**, **кізіки**, **мессеніани**, **котобакхи**, **КЕТИ**, **зіги**, **ТІНДАРИ**, **туссегети**, **ТІРКИ** до **ПУСТЕЛЬ**, неприступних через лісові яруги; за пустелями живуть **аримфеї**, володіння яких простилаються до Рипейських гір.

20. Сам Танаїс **скіфи** звать **Сином**, а Меотійське озеро — **Темарундою**, що **ІХНЬОЮ** мовою означає «мати моря». Є місто і коло гірла Танаїса. Околицями його володіли спочатку **карійці**, потім **клязоменці** і **меони**, потім **пантікапейці**. Дехто розташовує навколо Меотійського озера до Керавінських гір наступні **ПЛЕМЕНА**: вздовж берега живуть **напри**, над ними у **ВЕРХІВ'ЯХ** гір — **есседони**, володіння яких аж до **колхів**.

22. ... Танаїс же перейшли [зі сходу на захід] **сатархеї**, **гертіхеї**, **спондоліки**, **сингісти**, **анаси**, **ісси**, **катесети**, **тагори**, **карони**, **неріпи**, **агандеї**, **меандареї**, **сатархеї-спалеї**.

33. Описавши всі **внурішні** частини Азії, подумки **перенесемося**

тепер через Рипейські гори і підемо праворуч берегом океану. Останній, огортаючи Азію з трьох частин світу, на півночі зветься Скіфським, на сході — Східним, на півдні — Індійським, а окрім того, отримує багато різних назв по затоках і прибережних народах. Значна частина Азії, яка звернена на північ і зазнає невідчайного впливу північного неба, є величезними пустелями.

24. Від крайнього Аквілону до межі літнього сходу живуть скіфи. За ними і за межами Аквілону дехто розміщує гіпербореїв, більшістю письменників прилучених до Європи. Починаючи звідти, насамперед відомий кельтський ріг Літарм і ріка Карамбук, де разом із зменшенням суворості клімату закінчується і Рипейський гірський хребет, саме там живе, як кажуть, якесь плем'я аримфеїв, схожих на гіпербореїв.

35. Живуть вони в лісах, харчуються ягодами; мати на голові волосся, як у жінок, так і в чоловіків вважається ганьбою; звичаї у них лагідні, і тому вони, вважаються, як кажуть, святими і не зазнають образ навіть з боку диких сусідів, і причому не лише вони, але й ті, хто стає під їх захист. Прямо вже за ними йдуть скіфи, кіммерійці, кисіанти, георги і плем'я амазонок; яке живе до Каспійського та Гірканського моря.

Книга VII

9. Ми вже згадували, що є скіфські племена, і притому досить багато, котрі харчуються людським м'ясом. (10). Кажуть, що поруч з народами, котрі живуть на півночі, неподалік від місця виникнення Аквілону і так званої його печери, в місцевості, званій Гесклітрон, мешкають вже згадані аримаспи, прикметні тим, що мають одне око посередині лоба; вони немовби постійно воюють через рудні копальні з грифами, яких переказ зображує у вигляді крилатих звірів, що викопують у підземних шахтах золото, причому звірі з дивною жадобою стережуть золото, а аримаспи крадуть; про це писав багато хто, а особливо Геродот і Арістей Проконнеський. (11). За іншими скіфами-людожерами — в одній великій долині, втвореною горою Імаві, є країна, звана Абаримон, в якій живуть лісові люди з вивернутими назад ступнями, надзвичайно швидкі і мандруючі повсюди разом із звірами. Бетон, що уклав виміри переходів Александра Великого, передає, що вони не можуть жити в іншому кліматі і тому не приводяться до сусідніх царів і не були приведені і до Александра. (12). Про перших же людожерів, котрі живуть, як ми сказали, десятьма днями дорога вгору від ріки Борисфена на північ, Ісигон Нікейський пише, що вони п'ють з людських черепів, а шкіри разом з волоссям носять на грудях у вигляді рушників. Він же розповідає, що в Албанії народжуються люди з сіро-синіми очима, сиві з дитинства, які вночі бачать краще, ніж вдень. Він же передає, що савромати, котрі живуть на тринадцять днів дороги вище Борисфена [міста], постійно вживають їжу через два дні на третій.

в 17. АПОЛЛОЇД передає, що такі ж [зачаровуючі поглядом] жінки є в Скіфії і зветься бітіями, а Філарх — що і в Понті прикетне тією ж особливістю плем'я тібіїв і багато інших, відмінних, за його словами, подвійними зіницями в одному оці і зображенням коня в другому; вони ж, за його словами, не можуть занурюватися у воду, навіть коли переобтяжені одежею.

88... Мітридат, цар двадцяти двох племен, вершив суд на стількох же мовах, звертаючись на зібранні до кожного племені без перекладача.

197. Мистецтво злітовування та змішування міді, на думку Арістотеля, винайшов скіф Лід, а за Теофрастом — фрігієць Дела..

198. Виробництво заліза винайшли кіклопи, глиняного посуду — афінянин Корєб, вживання при ній гончарного круга — скіф Анахарсис...

Книга VIII

38. ... В Скіфії водиться дуже мало тварин через нестачу їжі; мало їх і в прикордонній з нею Германії, але серед них є дивовижні види диких биків — гривасті зубри і відмінні силою та швидкістю тури, яким темні невігласи припасовують назву буйволів, тим часом як останні водяться в Африці і скоріше дещо схожі на теля і оленя.

39. На півночі водяться також табуни диких коней, а крім того, алка [лось], схожий на молодого бика, але відмінний стоячими вухами і шиєю.

109. Понтійські бобри на випадок небезпеки самі собі відкушують статеві органи, знаючи, що вони є причиною переслідування. Вміст цих органів лікарі називають бобровим дзюрком. Ця тварина, відмінна надзвичайною гостротою зубів, мов залізом зрізає приречені дерева, а схопивши зубами яку-небудь частину людського тіла, не розтискує їх, поки не захрумтять перекушені кістки. Хвіст у них риб'ячий, а в іншому схожий на видру; та й інша тварина — річкова; в обох хутро легше пуху.

120. Так званий трагеласос [козел-олень], що водиться лише в річці Фасис, має такий же [оленячий] вигляд і відрізняється лише бородою і кошлатими лопатками.

123. Змінює колір і скіфський тарандр... (124). Він завбільшки як бик, голова його більша оленячої, але схожа на неї, рога гіллясті, копита подвійні, шерсть завдовжки як медвежа, але кольором схожа на вісячу, якщо тварина зберігає свій природний колір. Шкіра така тверда, що з неї роблять панцирі. Налякавшись, тварина набуває кольору всіх дерев, кущів, квітів і взагалі всіх місць, в яких ховається, а тому ловиться рідко. Дивно було б, якби був даний такий різноманітний вигляд тілу; але ще дивніше, що він даний і шерсті,

156. Скіфська кіннота уславилась своїми кіньми; оповідають, що коли один царьок, що бився за викликом з ворогом, був убитий і переможець наблизився зняти з нього лати, то був забитий конем

переможеного супротивника за допомогою копит та кусання; інший кінь, по тому, як йому зняли накриття з очей, помітив, що він спарувався зі своєю матір'ю, кинувся з кручі і вбився.

165. Скіфи під час війни переважно використовують для верхової їзди кобил, оскільки вони спускають сечу, не зупиняючись, на бігу.

167. Віслук найчутливіший до холоду; тому він не водиться в Понті...

Книга IX

45. Сом повсюди лютує, нападаючи на будь-яку тварину... У Борисфені згадуються соми видатної величини без будь-яких кісток чи хрящів, з пресмачним м'ясом.

47. Тунці... весняною порою стадами входять до великого моря в Понт і в іншому місці не виводять потомства...

49. Всіляка риба росте надзвичайно швидко, особливо в Понті; причиною цього є численні ріки, котрі приносять в нього прісні води. У так званої амії приріст помітний щоденно; вона разом з тунцями і пеламідами, в пошуках більш приємної їжі, входить в Понт стадами, кожна порода зі своїми особливими провідниками.

50. У Понт не заходить жодна морська тварина, шкідлива для риб, окрім морських телят і дрібних дельфінів.

Книга X

23. У частині Фракії вище Амфіполя люди і яструби мовби спільно полюють за птахами; перші виганяють птахів з лісу та очерету, а другі хапають їх на льоту... Щось схоже роблять вовки коло Меотійського озера: якщо вони не отримують своєї пайки від рибалок, то розривають поставлені ними сіті.

60. Достеменно відомо, що журавлі, збираючись перелетіти через Понт, насамперед прямують до найвужчого його місця — між рогами Баранячим лобом і Карамбісом, потім надають собі стійкості баластом; перелетівши середину [Понта], вони викидають з лап камінчики, а досягнувши материка, викидають і пісок з дзьоба.

78. Куріпки в Аттіці не перелітають за межі Беотії, а в Понті на острові, де поховано Ахілла, жоден птах не перелітає через присвячений йому храм.

97. ... У Скіфії один птах завбільшки з дрохву виводить пару пташенят, зависнувши увесь час в заячій шкурі на верхів'ях дерев.

136. Я вважаю байкою крилатих пегасів з кінською головою і грифів з вухами і зігнутим дзьобом, перших в Ефіопії, а останніх у Скіфії.

Книга XI

90. У Скіфії скорпіони гублять навіть свиней, взагалі найстійкіших супроти такої отрути.

120. Ріка Іпаніс у Понті десь у часи сонцестояння зносить свою течією ніжні лялечки, подібні до виноградин, з яких вилуп-

люється чотиринога крилата комаха..; вона живе не довше одного дня, через що й зветься одноденкою.

279. Скіфи мочать стріли в отруті гадюк та людській крові. Поранення нею не відворотне: від такої стріли помирають, навіть від легкого дотику.

Книга XVI

137. Природа влаштувала так, що холод шкідливий для лавра... Коло Боспора Кіммерійського в місті Пантікапеї цар Мітридат і інші мешканці всіляко намагалися мати лавр і мирт хоча б для служби божій. Їм це не вдалось, а тим часом інші дерева теплого клімату ростуть там рясно — гранати і шовковиці, а також чудові яблука і груші. Дерев холодного клімату, як, наприклад, сосни, ялини, пихти, природа не породжує в цій країні.

160. Якщо гарненько порахувати ефіопів, Єгипет, арабів, індійців, скіфів, бактрійців, силу племен сарматських і східних, зрештою, всі землі парф'янські, то виявиться, що у всьому світі майже однакова частина людей живе, вражена тростиною [стрілами].

Книга XVII

233. ... Деякі дерева в північних країнах, як, наприклад, у Понті і Фракії, потерпають від холоду чи морозу, якщо вони тривають протягом 40 днів після зимового сонцестояння; проте як там, так і в інших країнах великі заморозки гублять дерева навіть за декілька днів, якщо настають одразу після зав'язування плодів.

Книга XVIII

100. Просо люблять особливо мешканці Кампанії і виготовляють з нього білу кашу; робиться з нього також дуже смачний хліб. Сарматські племена переважно також харчуються цією кашею і навіть сирим борошном, домішуючи до нього кобиляче МОЛОКО чи кров з гомілкових судин.

Книга XXI

77. В тих же припонтійських країнах, в землі племені саннів, є інший вид меду, який називається «шаленим» через чинене ним божевілля. Вважають, що бджоли беруть його з квітів рододендрона, яким там рясніють ліси. Назване плем'я, постачаючи римлянам як данину віск, не відає торгівлі медом через його згубну дію.

83. ... Найкращий віск — так званий пунічний; найближчий до нього сорт — дуже темного жовтого кольору, із запахом меду, чистий, надходить з понтіїських країн, чому я дуже дивуюсь, згадуючи отруйність тамтешніх медів.

Книга XXII

2. Я помічаю, що деякі з чужоземних племен вживають відомі трави для розфарбовування своїх тіл заради краси і сталого звичаю.

Щонайменше, жінки у варварських народів мажуть собі різними рослинними мазями обличчя, а в даків та сарматів навіть чоловіки розмальовують собі тіла.

Книга XXV

5. Мітридат, найвеличніший з царів свого часу, розгромлений Помпеєм, був більше захоплений життям, ніж будь-хто з його попередників, що відомо не лише з чуток, але й підтверджується фактами (6). Він сам придумав щоденно вживати отруйні зілля після попереднього споживання протиотрутих засобів, для того, щоб через звичку будь-яка отрута стала нешкідливою; він першим відкрив різні види протиотрут, з яких одна навіть носить його ім'я; його ж відкриттям є — **ДОМІЩУВАТИ** до протиотрут кров понтійських качок, оскільки вони харчуються отруйними речовинами. До сих пір існують присвячені йому книги знаменитого **СВОЇМ** мистецтвом лікаря Асклепіада, **ЯКИЙ**, на запрошення приїхати до нього з Риму, замість себе послав лікарські настанови. Достеменно відомо, що Мітридат був єдиним із смертних, хто розмовляв на 22 мовах і що протягом свого 56-річного царювання він не звертався до **ДОПОМОГИ** перекладача, до жодної людини з підвладних йому племен. (7). Отже, він, крім інших високих душевних якостей, володів особливим інтересом до медицини і, вишукуючи різні засоби від всіх своїх підданих, котрі займали значну частину всесвіту, залишив у своїх тайниках ящики такого роду творів, зразки і описи їх дій; а Помпей, оволодівши всією царською здобиччю, **НАКАЗАВ** своєму вільновідпущенику, граматику **ЛЕНЕЮ**, перекласти їх на нашу мову, і, таким чином, його знаменита перемога спричинила не менше користі людському життю, ніж державі.

82. ... Відкрили лікарські трави й цілі народи. Скіфи першими відкрили ту, котра зветься «скіфською»; вона росте навколо Меотиди, має дуже солодкий смак і надзвичайно корисна проти так званих астм. Вона дуже рекомендується і тим, що, тримаючи її в роті, люди не відчувають спраги і голоду.

83. Таку ж властивість має у них «**ПІШПАКА**», яка відрізняється тим, що спричиняє таку ж дію і **НА КОНЕЙ**; і кажуть, що за допомогою цих двох трав скіфи переборюють **ГОЛОД** і спрагу навіть по дванадцять днів.

Книга XXVI

98. [Рослина сатирія має збуджувальні властивості, тому вона] дається сарматами коням, котрі через постійне перебування в роботі неохоче злучуються; цю ваду вони зуть «**ПРОСЕДАМУМ**».

146. ... Скіфи лікують рани «скіфською травою».

Книга XXVII

2. ... «Скіфська трава» з боліт **МЕОТІЙСЬКИХ...**, а крім того, й інші з інших місць перевозяться по світу туди й сюди для блага людства...

31. «Безіменка» отримала таку назву через те, що не знайшли іншої; вона привозиться зі Скіфії, уславлена вельми авторитетним лікарем Гкесієм, а також Арістогітоном, і є чудовим засобом для загоювання ран, якщо прикладається розтовченою з водою, а у вигляді пиття — проти враження грудей і передсердя; а також проти кровохаркання; радили її пити і пораненим. Я вважаю байками оповіді, немовби мідь чи залізо склеюються, якщо припалити їх свіжою «безіменкою».

45. Є досить багато видів полину: сантонська носить ім'я одного з галльських міст, понтійська — Понту, де худоба від неї жирнішає і тому зустрічається без жовчі; це найкращий вид полину; він значно гіркіший італійського, хоча мозочок пошійського полину солодкий...

128. «Рекома» привозиться з країн, розташованих над Пойтом; корінь її схожий на корінь чорної кості, лише трішки менший і ще червоніший, без будь-якого запаху, з палючим і терпким смаком; від тертя вона набуває винного кольору з шафрановим відтінком.

Книга ХХІХ

69. ... Скіфи розтинають голову [гадюці] між вухами, щоб дістати каміничик, який, як кажуть, вона ковтає з переляку. Інші вживають саму голову цілком.

Книга ХХХІ

52.... Змінюють смак і струмки, котрі впадають у Борисфен, але, мовби переможені, розчиняються. У деяких зміна смаку стається через дощі; у Боспорі, наприклад, було три випадки випадіння соляних дощів, що згубним чином вплинули на Посіви...

56. Вода Борисфена у своїй течії влітку має голубий колір, хоча вона з усіх вод відрізняється найменшою щільністю і тому тече поверх води Ппаніса; але прикметно, що за південного вітру вода Гпаніса спливає нагору. Є й інші докази її малої щільності, а саме, що вона не виділяє ніяких випарів, не кажучи вже про тумани.

Книга ХХХІІ

110. [При подагрі і болях у суглобах] радять, між іншим, носити взуття з бобрових шкір, переважно понтійського бобра, а також морського теляти...

146. ... Кибій — так звана дрібна пеламіда, яка через 40 днів повертається з Понту в Меотиду; корділа — це ім'я носить також маленька пеламіда коло виходу в Понт з Меотиди...

149. ... Оркіном зветься найбільший вид пеламід; він вже не повертається в Меотиду; схожий на тритома, але старший від нього і тому кращий...

Книга ХХХІІІ

66. Золото видобувається на нашій землі — не кажучи вже про індійське, яке викопують мурахи чи в Скіфії грипи, — трьома способами...

151. ... Є звістки, що в час тріумфу Помпея Великого була привезена срібна статуя Фарнака, першого понтійського царя, а також статуя Мітридата Євпатора і золоті та срібні колісници.

158. У срібних і золотих копальнях зустрічаються також фарби: вохра і синька...

161. Синька є різновид піску; здавна було три її види: найкраща — єгипетська, скіфська — вона легко розчиняється у воді і при терті дає чотири відтінки, світліша чи темніша, густіша чи тонша, — але краща од неї ще й тепер — кіпрська.

Книга ХХХVІІ

33. ... Філемон каже, що бурштин є речовина викопна і викопується в Скіфії у двох місцях, — в одному білий і воскового кольору, званий власне бурштином, а в іншому — темножовтий, відомий під назвою галлошіриха.

64. ... Твердість скіфських і єгипетських смарагдів така велика, що розбити їх немає можливості...

65. Видів смарагду дванадцять: найблагородніші — скіфські, названі так від народу, у якого видобувається. Ніякі інші не відрізняються більшою твердістю і меншими вадами; наскільки смарагди взагалі поступаються коштовним каменям, настільки скіфський переважає інші смарагди.

119. Скажемо тепер і про сам блакитний камінь, оскільки раніше ми застосували цю назву до яшми через її голубий колір. Найкращий сорт — скіфський.

ПРИСК ПАНІЙСЬКИЙ

Грецький ритор, софіст і дипломат. У 448 р. був у складі посольства від імператора Візантії Максиміна до володаря гунів Аттілі. Свої враження, зокрема, описав у «Візантійській історії», фрагменти якої тут наводимо.

Свідчення Пріска важливі для реконструкції звичаїв, взаємин та життя тогочасної доби. Не дискутуючи щодо питання про етнічну приналежність гунів (чи зміст самого етноніму), звернемо увагу на численні риси, котрі є архетиповими і для подальшої Русі-України: хлібосоольство, набір страв, звичай трапези, навіть — спосіб кари за злочини. Мاستок Аттілі — з дерева, попри засторогу Пріска, що там не росте деревина; отже, походить вождь з лісистого краю — бо збереглися ж звички. Мед, просо, вишивання, по-

важне місце дружини в сім'ї, спадкоємність по молодшому синові, гостинність — в цих ознаках легко пізнаються прикмети українського життя.

Текст подається за виданням: Історія України в документах і матеріалах. Вид. друге Т. І. (Склад *Петровський М.Н.*) К., 1946. 309 с.

ВІЗАНТІЙСЬКА ІСТОРІЯ

Переправившись через Істр і пройшовши з варварами коло 70 стадій, ми примушені були чекати в одній рівнині, поки Едекон зі своїми супутниками сповістив Аттілу про наше прибуття. Разом з ними спинились і варвари, що нас супроводжували. Смерком, коли ми сиділи за вечерєю, почувся тупіт коней, що наближалися до нас. Це прибули два скіфи з наказом йти до Аттіли...

На другий день пішли з Аттілою в північну частину його країни. Проїхавши деякий простір разом з варваром, ми звернули в другий бік за наказом наших провідників-скіфів, які пояснили, що Аттіла повинен заїхати в одне село, де він хотів одружитися з дочкою Ескама; хоча він уже мав безліч жінок, але хотів ще взяти й цю за скіфським звичаєм. Звідти ми продовжували їхати по рівній дорозі, що пролягла по рівнині, і здибали судноплавні ріки, з яких найбільшими після Істра були Дрікон, Тігас і Тіфісас. Ми переправилися через них на човнах — однодеревках, вживаних прибережними жителями, а інші ріки перепливали на плотях, які варвари возять із собою на возах і користуються ними в місцях повені. В селах нам доставляли харчі, при тому замість пшениці — просо, а замість вина — так званий потубільному мед; слуги, що були з нами, теж одержували просо і напій, добуваний з ячменю; варвари звуть його «камос». Проїхавши довгий шлях, ми надвечір розташувалися на нічліг біля одного озера з придатною для пиття водою, якою користувалися жителі ближчого села. Раптом знялася буря з вихором, громом, частими блискавками і сильним дощем; вона не тільки перекинула наш намет, а й покотила всі наші пожитки у воду озера. Перелякані розбурханою стихією і всім, що сталося, ми покинули це місце і поночі під дощем загубили один одного, бо кожний повернув на той шлях, який вважав для себе легким. Добившись до хат села — бо виявилось, що ми всі рушили різними шляхами в одному напрямі, ми зібралися разом і з криком почали шукати відсталих. Скіфи, що вискочили на шум, запалили очерет, який вони вживають як горючий матеріал, освітили місцевість і питали, чоґо ми кричимо. Коли варвари, що були з нами, відповіли, що ми злякалися бурі, вони покликали нас до себе, виявили гостинність і обіґрили, запалюючи багато очерету...

Переправившись через якісь річки, ми приїхали у величезне селище, де, як казали, були хорони Аттіли, більш показні, ніж у вкритих повстяними килимами, по яких ходили. Царицю оточувало без-

ліч слуг, служниці, що сиділи проти неї на підлозі, вишивали різнокольорові узори на тканинах, які накидали для прикраси поверх варварського одягу...

Коли все було приведено в порядок, прийшов виночерпій і подав Аттілі кубок вина. Приймаючи його, він привітав першого по порядку; удостоєний честі привітання встав з місця; сидіти треба було лише після того, коли, пригубивши кубок або випивши, Аттіла віддавав його виночерпіві. Тому, що сів, виявляли таким же способом честь усі присутні, беручи кубки і після привітання відпиваючи з них. У кожного був один виночерпій, який повинен був **ВХОДИТИ** по порядку після виходу виночерпія Аттіли. Після того, як удостоївся почесні другий гість і дальші, Аттіла **ВШАНУВАВ** і нас таким же привітанням за-порядком місць. Після того, як усі були удостоєні цього привітання, **ВИНОЧОРПІІ** вийшли, і були поставлені столи після **СТОЛА** Аттіли для кожних трьох або чотирьох чи навіть більшого числа гостей; таким чином кожний мав змогу взяти собі накладених на блюда страв, не виходячи з ряду сідалищ. Першим увійшов слуга Аттіли з блюдом, наповненим м'ясом, а за ним ті, що служили гостям, поставили на столи хліб і закуски. Для інших варварів і для нас були приготовлені розкішні страви, сервіровані на круглих срібних блюдах, а Аттілі не подавали нічого, крім м'яса на дерев'яній тарілці. І у всьому іншому він виявляв помірність: так, **НАПРИКЛАД**, гостям подавали чаші золоті й срібні, а його кубок був дерев'яний. Одяг його теж був скромний і нічим не відрізнявся **ВІД** інших, крім чистоти; ні меч, що **ВИСІВ** у нього збоку, ні перев'язі варварського взуття, ні вуздечка його коня не були оздоблені, **ЯК** у інших скіфів, золотом, каменями або чимсь іншим коштовним. Коли були з'їдені страви, накладені на перших блюдах, ми всі встали і той, що встав, не повертався до свого крісла, перше ніж кожний гість з першого ряду **ВИПИВ** поданий йому повний **КУБОК** вина, побажавши доброго здоров'я **АТТІЛІ**. Вшанувавши його таким чином, ми сіли, і на кожний стіл було поставлено другу блюдо з другою стравою. Коли всі взяли і цієї страви, то знову **ВСТАЛИ** таким же чином, випили і знову сіли. Коли настав вечір, **БУЛИ** запалені факели, і два варвари, виступивши на середину проти Аттіли, заспівали складених пісень, в яких **ОСПІВУВАЛИ** його перемоги і воєнні доблесті; учасники бенкету дивилися на них, і одні захоплювалися піснями, **ІНШІ**, згадуючи про війни, підносилися духом, інші, у яких тілесна сила ослабла від часу і дух був змушений до спокою, проливали **СЛЬОЗИ**. Після співів виступив якийсь скіфський блазень і почав верзти всяку нісенітницю, яка всіх розсмішила.

Вийшовши з бенкету, через три дні після цієї ночі ми були відпущені з добрими дарами. Разом з нами Аттіла послав і Веріха, який сидів вище нас на бенкеті, людину з числа вибраних і начальника багатьох селищ у Скіфії, як посла до імператора, очевидно, бажаючи, щоб і він, як посол, одержав дари від римлян. Коли ми в

дорозі зупинилися в одному селі, був спійманий якийсь скіф, що перейшов з римської землі на варварську як вивідач; АТТИЛА наказав посадити його на кіл. На другий день, коли ми проїжджали через інші села, були приведені два чоловіки зі скіфських рабів, із зв'язаними ззаду руками, які забили своїх панів на війні; ЇХ обох розп'яли на колодах з перекладинами, прив'язавши головами.

ПРОКОПІЙ КЕСАРІЙСЬКИЙ

Грецький історик з У-У! ст. по Хр., учасник багатьох візантійських військових змагань та державних діянь. З його праць до наших днів дійшли фрагменти трактатів «Готська війна», «Анекдоти» («Таємничі історії», «Про споруди» та ін.). Його твори є цінним джерелом з ранньої історії слов'ян та антів, а також готів та гунів, тобто етносів, котрі в різний час мешкали на теренах старожитньої України.

Події з «Готської війни», фрагменти з якої наведено далі, торкаються головно проникнення згаданих народів на терени РOMEЙСЬКОЇ (Візантійської) імперії і протистояннями в зв'язку з цим еллінського та слов'янського світів.

Як відомо, вже, принаймні, з У ст. слов'яни і анти постійно долають таку природну перепону, своєрідний північний кордон імперії, як ІСТР (Дунай) і спустошують місцеві провінції, подовгу залишаючись там на постійне життя. Слов'янські племена проникають у Фракію, Македонію, Мезію, Іллірію та ін., витісняючи автохтонну лодність, приступаючи під стіни самого Константинополя; чималі колонії слов'ян з'являються в Малій Азії, на Криті, Евбеї. У цьому контексті прикметно, що анти, доходячи нерідко аж до Адриатичного моря, невпинно визначалися як слов'янський народ, батьківщина якого простилася за Дунаєм, тобто на території України.

Описані Прокопієм Кесарійським події відбувалися за часів правління візантійського імператора Юстиніана I (527-565 рр.), який здійснив величну спробу реформи імперії, намагаючись поєднати здобутки римського устрою держави з могутністю самодержавства. Згадані Велізарій, Валеріан, Нарзес, Іоанн, Хільбудій, Герман та інші — полководці Юстиніана, а римський імператор Траян (98-117) згадується у зв'язку з придністровським містом Туррис (Тірас) — сучасний Білгород-Дністровський, який був форпостом Риму на Півночі.

Візантійський історик докладно описує походження антів й слов'ян, їхній зовнішній вигляд (вони «темночервоні», тобто, швидше — руді), племінний устрій життя, звичаї, духовні погляди і потреби. Для Прокопія Кесарійського це — народ мирний, незлобивий, хоча й могутній у своїх звитягах. Звично він надляє їх і негативними рисами (брудні, немиті), але, можливо, саме так і було. Хоча цей народ пересувався краями та землями, але був він не

кочовий, а осідлий. Історик на цьому спеціально наголошує, зауважуючи, що назва анти походить від слова «спорадичного», тобто «розсіяного». (Чи не приховується тут етнонім «роси», який Прокопій міг просто перекласти по-грецьки як «спорадеї»). Докладно простежені тактика і стратегія антив і відзначено їхні численні перемоги, що, зрозуміло, не мало б бути для автора приємною інформацією. Але він пише про це, і тому можна вважати, що надійність «Готської війни», як історичного джерела, вельми висока. Про освіченість же антив свідчить епізод з псевдо-Хільбудієм, якого у Константинополі деякий час вважали своїм визначним полководцем Хільбудієм.

Текст перекладено за виданням: *Проконий Кесарійський*. Готская война // Сборник документов по социально-экономической истории Византии. М., 1951. С. 73-79.

ГОТСЬКА ВІЙНА

Книга I

27. Ось що зробили ГОТИ на третій день по тому, як були відбиті при штурмі стін. Днів через 20, як вони взяли порт, місто і гавань, прибули Мартин і Валеріан, ведучи із собою 1 600 вершників. Більшість з них були гуни, слов'яни і анти, які мають житла по той бік Дунаю, неподалік від його берега. Велізарій зрадив їх прибуттю і вважав, що згодом їм потрібно перейти в наступ супроти ворогів. І ось на другий день він наказує одному з своїх ОХОРОНЦІВ, людині сміливій і діяльній, на ймення Траян, взявши з щитоносців 200 вершників, йти прямо на варварів [ГОТІВ]: коли вони підійдуть дуже близько до їхніх укріплень, піднявшись на високий пагорб — він йому вказав **ЮГО**, — триматися спокійно. У випадку, коли ворог рушить проти них, він заборонив своїм воїнам вступати з ними у рукопашну боротьбу чи братися за мечі або дротики, а користуватися тільки луками; коли ж він побачить їхні сагайдаки порожніми, без будь-якого сорому кинутися навтьоки і бігом повернутися у фортецю. Давши такі доручення, він тримав напоготові металні машини і фахівців коло них. Вийшовши з двомастами воїнами з Саларійської брами, Траян рушив на ворожий табір. Вражені несподіваним випадком, готи рушили з таборів, вони озброїлися, кому що трапилося. Траянові воїни [слов'яни, анти, гуни], зійшовши на пагорб, який визначив їм Велізарій, відбивали звідти варварів [готів], вражаючи їх стрілами. А їхні стріли, **ПОПАДАЮЧИ** у великий натовп, завжди вражали або людину, або коня. Коли в них **ВЖЕ** вичерпалися усі стріли, вони мершій помчалися назад, а їх переслідували готи. Коли ці останні опинилися коло стін Риму, то визначені для цього люди почали метати у них з машин стріли, і налякані варвари припинили своє переслідування. Кажуть, що в цій сутичці у готів загинуло щонайменше тисяча [воїнів].

26. Ромеї не меншою мірою були невдоволені, що їм так ДОВГО доводиться проводити облогу у спустошеній країні і дивувалися, чому варвари [готи], терплячи такі біди, не здаються їм. Тому Велізарій намагався понад усе захопити живим у полон когось із славетніших своїх ворогів, щоб дізнатися, заради чого варвари так терпляче зносять такі страшні МУКИ. Валеріан обіцяв йому легко зробити цю послугу. Серед його воїнів були ЛЮДИ СЛОВ'ЯНСЬКОГО племені, які звикли ховатися навіть за маленьким камінням чи за першим зустрічним кущиком і ловити ворога. Це вони неодноразово чинили коло ріки Істра, де розташовані їхні стани, як стосовно ромеїв, так і щодо інших варварів. Велізарій прийшов у захоплення від його слів і звелів якомога скоріше потурбуватися про це. Обравши із своїх слов'ян одного, величезного і міцного тілом, дуже енергійного, він доручив йому привести живим ворожого воїна, давши йому ТВЕРДУ обіцянку, що Велізарій нагородить його за це великими грішми. Цей воїн мовив, що він це легко зробить там, де є трава. Готи вже давно через відсутність харчів жилися нею. І ось цей слов'янин вранці на світанку, підбравшись близько до сгін, накрившись хмизом і згорнувшись у клубок, заховався у траві. З настанням дня прийшов туди гот і швидко почав збирати свіжу траву, не очікуючи для себе ніякої неприємності від купи хмизу, але часто оглядаючись на ворожий табір, як би звідти не рушив хтось супроти нього. Кинувшись на нього ззаду, слов'янин зненацька схопив його і, міцно стиснувши обома руками його ГРУДИ, приніс у табір і вручив Валеріану...

Книга III

13. Перезимувавши там, з настанням весни вони [герули і Нарзес] зібралися прямувати до Велізарія. З ними був і Юанн, який мав прізвисько Фата («пожирач»). На цьому шляху їм судилося геть несподівано вчинити ромеям велике добродіяння. Сталося так, що невдовзі перед тим великий загін слов'ян, перейшовши ріку Істр, почав грабувати тамтешні місця і взяв у рабство велику кількість ромеїв. Герули несподівано напали на них і понад сподівання отримали перемогу, хоча слов'яни набагато переважали їх чисельністю. Вони перебили їх, а всіх полонених ромеїв відпустили, щоб вони повернулися до домівок. Захопивши тут якогось чоловіка, котрий привласнив собі ім'я Хільбудія, людини шановної, що був колись у ромеїв претором — начальником війська, — Нарзес легко виявив його самозванство. Як все це було, я зараз ОПОВІМ.

Був такий собі Хільбудій, наближений до імператорського дому, у військовій справі людина виключно енергійна і настільки безкорислива, що замість величезних багатств, по суті, не надбала ніякого статку. На четвертому році своєї єдиноподержавної влади імператор, призначивши цього Хільбудія начальником Фракії, довірив йому охорону ріки Істр, наказавши стерегти, щоб тамтешні варвари не

змогли вже переходити цю ріку. Справа в тому, що варвари, які мешкали по Істру, — гуни, анти і слов'яни, часто здійснювали такі переходи, завдавали ромеям непоправної шкоди. Хільбудій настільки був грізний для варварів, що протягом трьох років, ПОКИ він був там наділений званням претора, не тільки ніхто з варварів не наслідувався перейти Істр для війни з ромеями, але самі ромеї під зверхністю Хільбудія неодноразово ПЕРЕХОДИЛИ на землі по той бік ріки, побивали варварів і забирали ЇХ у рабство. Через три роки по своєму прибутті Хільбудій зазвичай перейшов ріку з невеликим загonom; слов'яни ж піднялися проти нього геть усі. Битва була жорстокою; загинуло багато ромеїв, зокрема і ЇХНІЙ начальник Хільбудій. У подальшому ріка стала назавше приступною варварам для переходів за бажання, і ромейська земля була геть відкритою для ЇХНІХ вторгнень. Таким чином, вся МОГУТНІСТЬ Ромейської держави у цій справі насправді виявилася зовсім несумірною звизязі однієї людини. Через деякий час анти і слов'яни посварилися між собою і почали війну. Сталося так, що в цій війні анти були переможені ворогами. У цьому зіткненні один слов'янин взяв у полон серед ворогів юнака, який ледь сягнув зрілості, на ім'я Хільбудій, і відвів його до себе додому. З плином часу цей Хільбудій виявився дуже прихильним до свого господаря і у військовій справі дуже енергійним. Не раз знаючи небезпеки задля господаря, він здійснив багато славетних подвигів і зміг досягти великої слави. Десь у цей час анти зробили напад на Фракійську землю і багатьох присутніх там ромеїв пограбували і забрали в рабство. Женучи ЇХ перед собою, вони повернулися з ними на батьківщину. Одного з цих бранців доля привела до сердечного і лагідного господаря. Сам же цей чоловік був дуже підступний і здатен обманути будь-якого зустрічного. Оскільки при всьому бажанні він не знаходив ніяких засобів повернутися в ромейську землю, він вигядав наступне. Прийшовши до господаря, він взявся всіляко ВІХВАЛЯТИ його милосердя і стверджував, що за це йому від богів буде багато добра, що сам він ні за яких обставин не буде невдячний стосовно свого найдобрішого господаря і якщо той захоче вислухати його гарні поради, ЯКІ він дуже вдало придумав, то невдовзі він зробить його власником великої суми грошей. На його запитання, як це станеться, він сказав, що в одному з слов'янських племен на рабському становищі є Хільбудій, колишній ПОЛКОВОДЕЦЬ ромеїв, який приховує від усіх варварів, хто він такий... Якщо, таким чином, він зважиться викупити Хільбудія і переправить у землю ромеїв, то цілком природно, що він отримає велику славу і дуже багато грошей від імператора. Такими словами ромей одразу переконав свого господаря і разом з ним подався до слов'ян. У цих народів було укладено мирний договір, і вони без остраху спілкувалися одні з одними. І ось, запропонувавши господарю Хільбудія велику суму, вони купили цю людину і з ним швидко повернулися додому. Коли вони повернулися додому, господар почав його питати:

чи правда, що він, Хільбудій, — полководець ромеїв. Той не відмовився розповісти все, як було насправді, і зі всією щирістю виклав по порядку все своє життя: що він і сам родом ант, що, борючись разом зі своїми родичами проти слов'ян, які тоді були їхніми ворогами, був кимось з ворогів взятий у полон, тепер же, прийшовши у рідні землі, він згідно з законом буде вже вільним. Той, хто заплатив за нього великі гроші, закляк від здивування і почав страшенно лютувати, втративши таку велику надію на прибуток. Але ромей, бажаючи його втішити і приховати істину, щоб ще більше не утруднити своє повернення додому, продовжував наполягати, що ця людина — той самісінський ромейський Хільбудій, але що він, знаходячись серед варварів, боїться і тому менш за все хоче відкрити правду; коли ж він опиниться на ромейській землі, то не лише не буде приховувати правду, але, природно, буде ще й пишатися цим іменем. І спочатку все це чинилося таємно від інших варварів.

Коли ця чутка поширилася в народі, стала надбанням, то з цієї нагоди зібралися майже всі анти, вважаючи цю справу спільною і що для всіх них великим благом буде те, що вони — господарі Полководця ромеїв Хільбудія. Зібравшись, як сказано вище, анти змусили цю людину визнати, як вони того хотіли, що він — Хільбудій, полководець ромеїв. Вони страхали, що покарають його, якщо він буде це заперечувати. Саме в той час, коли все це відбувалось, імператор Юстиніан, відправивши деяких осіб послами до цих варварів, запропонував їм оселитися в старовинному місті на ім'я Туррис, розташованому північніше за рікою Істром. В минулі часи це місто побудував римський імператор Траян, але вже здавна місто полишено, тільки місцеві варвари ЗАВЖДИ його грабували. Імператор Юстиніан погоджувався обдарувати їх цим містом і навколишньою областю, оскільки одвіку вона належала ромеям, обіцяв, що буде жити, всіляко намагаючись зберегти з ними мир і дасть їм багато грошей, з тим, однак, щоб вони на майбутні часи клятвено обіцяли зберегти мир і завжди перешкоджали гунам, коли вони надумують напасти на Ромейську імперію. Варвари це вислухали і обіцяли зробити все, як що він знову зробить начальником ромейського війська Хільбудія і дасть йому життя разом з ними, стверджуючи, як вони й надумали, що ця людина і є Хільбудій. Сподіваючись на таке високе становище, вже й сам цей чоловік забажав бути ним і стверджував, що він Хільбудій, полководець ромеїв. Коли його відправили з цією метою у Візантію, Нарзес захопив його в дорозі. Повернувшись з ним і з'ясувавши, що він брехун (хоча він розмовляв латинською мовою і вправно прикидався, дізнавшись наперед багато з того, чим можна було пізнати в ньому Хільбудія), він посадив його в тюрму і змусив його розказати всю справу... Ці племена, слов'яни і анти, не керуються однією людиною, але здавна живуть у народоправстві, і тому у них щастя і нещастя в житті вважається спільною справою. Так само і у всьому іншому в обох цих варварських племен все життя і

звичаї однакові. Вони вважають, що один лише бог, творець блискавок, є володарем над усім, і йому приносять в жертву биків і здійснюють інші священні обряди. Долі вони не знають і взагалі не визнають, що вона стосовно людей має якусь силу, і коли їм ось-ось загрожує смерть, захоплені хворобою чи втрапивши у небезпечне становище на війні, то вони дають обіцянку, якщо врятуються, одразу принести богу жертву за свою душу; і, уникнувши смерті, вони офірують те, що обіцяли, і вважають, що порятунок ними надбано ціною цієї жертви. Вони пошановують і ріки, і русалок, і всілякі інші божества, приносять їм всім жертви, і за допомогою цих жертв здійснюють ворожіння. Мешкають вони в жалюгідних хатах на великій відстані один від одного і всі переважно змінюють свої становища. Вступаючи в бій, більшість з них рушає на ворогів зі щитами і дротиками в руках, панцирів же ніколи не одягають; інші не носять ні хламид, ні плащів, а лише одні штани, котрі доходять до статевих органів, і в такому вигляді йдуть на поєдинок з ворогами. У тих і інших одна й та ж мова, варварська, і за зовнішнім виглядом вони не відрізняються один від одного. Вони дуже високого зросту і величезної сили. Колір шкіри і волосся у них не дуже білий чи золотавий і не зовсім чорний, але все ж вони темночервоні. Спосіб життя у них, як і в массагетів, простий, без будь-яких зручностей, вони завжди вкриті брудом, але по суті неогані люди і зовсім не злісні, у всій чистоті зберігають гунські звичаї.

І колись навіть ім'я у слов'ян і антів було одне й теж. У давнину обидва ці народи звали «спорами», на мою думку, тому що вони жили, залюднюючи країну «спорадично», окремими поселеннями. Тим-то і землі їм доводиться займати багато. Вони живуть на більшій частині берега Істра, по той бік ріки. Вважаю, достатньо мовлено про цей народ.

29. Приблизно у цей час військо слов'ян, перейшовши ріку Істр, спричинило жахливе спустошення всієї Ілїрії аж до Епідамна, вбиваючи і навертаючи в рабство всіх зустрічних, не розбираючи статі й віку, грабуючи добро. Навіть багато фортець тутешніх, котрі в минулі часи здавались міцними, слов'яни змогли захопити, оскільки їх тепер ніхто не обороняв, і вони скрізь ходили, де бажали, і чинили спустошення. Начальники Ілїрії з 15-тисячним військом прямували за ними, але підійти до ворога близько ніде не наважувались.

38. Десь у той самий час військо слов'ян, зібравшись у кількості не більшій 3 тисяч чоловік, перейшло через ріку Істр, не зустрівши ні з чийого боку опору. Потім, без великих зусиль перейшовши ріку Гевр [Марицю], розділилось надвоє. У першій частині було 18000 чоловік, у другій всі інші. Зверхники війська ромеїв розпочали з цими військами відкритий поєдинок, але хоча ці частини були роз'єднані, однак ромеї були розгромлені їхнім знепачканим, нападом, і одні з них були забиті, інші в безладді втекли, рятуючись від них. Коли зверхники ромеїв були таким чином прогнані обома за-

гонами варварів, хоча ті були набагато слабкішими від ромеїв, один з ворожих загонів вступив у бій з Асбадом. Це був один із загону охоронців імператора Юстиніана, зарахований у склад так званих кандидатів; він керував регулярною кіннотою, яка здавна мала етановисько у Фракійській фортеці Тзурулі і складалася з великої кількості добірних вершників. І їх без великого зусилля слов'яни змусили тікати і під час цієї ганебної втечі дуже багатьох вбили. Асбада ж взяли живим у полон, а потім вбили, кинувши у палаюче вогнище, попередньо нарізавши із шкіри на спині цього чоловіка пасів. Потому вони безбоязко почали грабувати всі ці місцевості і в Фракії, і в Ілїрії, і багато фортець той і інший загін слов'ян взяв облогою; колись же слов'яни ніколи не наважувалися підходити до стін чи спускатися на рівнини для відкритого бою, оскільки ці варвари раніше навіть не пробували ступати на землю ромеїв.

40. Тим часом, коли Герман зібрав своє військо у Сардинії, ілірійському місті, і налаштував лад у ньому, посилено припасуючи все, що потрібно було для війни, величезна юрба слов'ян, якої раніше ніколи не було, з'явилася на ромейську територію. Перейшовши ріку Істр, вони з'явилися коло міста Наїса. Коли дехто з них, відокремившись від війська, став блукати одинаком, вшптаючись цими місцями, то деякі з ромеїв захопили їх і, зв'язавши, почали допитуватися, задля чого це військо слов'ян перейшло через Істр і що вони збиралися зробити. Вони твердо зголосилися, що прийшли сюди, щоб облягти і взяти Фессалоніку і міста навколо неї. Коли про це почув імператор, він дуже стурбувався і одразу ж написав Герману наказ відкласти у цей момент похід на Італію і захищати Фессалоніку та інші міста і відбити, наскільки він зможе, нашість слов'ян. Через це Герман затримався. Слов'яни ж, достеменно взнавши від полонених, що Герман знаходиться в Сардинії, відчували страх. Серед цих варварів Герман користувався великою славою з наступної причини. Коли Юстиніан, дядько Германа, обійняв престол, анти, найближчі сусіди слов'ян, перейшовши Істр, з великим військом увірвалися в межі ромейської землі. Невдовзі перед тим імператор призначив Германа зверхником військ всієї Фракії. Герман вступив у бій з військом ворога і, завдавши їм відчутної поразки, майже всіх їх перебив. За цю справу Герман уславився серед усіх, а особливо серед цих варварів. Боячись його, як я сказав, і вважаючи, що він веде за собою вельми значну силу, як посланий імператором супроти Тотілі і готів, вони одразу припинили свій похід на Фессалоніку і не наважувалися більше спускатися на рівнину і, повернувши назад і пройшовши горами через всю Ілїрію, опинилися в Далмації. Позбувшись цієї турботи, Герман велів усьому війську готуватися, щоб через два дні розпочати звідси похід на Італію, але якась зла доля, вразивши його раптовою хворобою, змусила його скінчити свій життєвий шлях...

Іоанн, прибувши в Далмацію з імператорським військом, вирішив **зазимувати** в Салоні, маючи на увазі по закінченню зими рушити прямо в Равенну. В цей час слов'яни, які перед тим опинилися в межах володінь імператора, про що я щойно оповідав, і інші, які трохи пізніше перейшли через Істр і з'єдналися з попередніми, отримали повну можливість безперешкодно вриватися в межі імперії. І багато хто підозрював, що Тотіла, зманивши цих варварів великими грошовими сумами, наслав їх тоді на ромеїв з тим, щоб імператору було неможливо добре організувати війну проти готів, пов'язавши його боротьбою з цими варварами. Я не можу сказати, чи ці слов'яни з'явилися, догоджаючи Тотілі, чи самі, ніким не кликані. Розділившись на три частини, варвари спричинили по всій Європі нечувані біди, грабуючи місцевості не просто наскоками, але зимуючи тут, мовби у власній землі, не боячись ворога. Пізніше імператор послав на них добірне військо, на чолі якого, до речі, стояли **Константіан, Аратій, Назерес, Юстин, другий син Германа, та Іоанн з прізвиськом «Фата» («ненажера»)**. Чільним зверхником над ними він [імператор] визначив схоластика, одного з двірцевих свнухів. Це військо захопило частину варварів коло Адріанополя, міста, яке розкинулося посередині Фракії, на відстані п'яти днів дороги від Візантії. Далі вже варвари рушити не могли; вони ж мали з собою незчисленну здобич з людей, всілякої худоби і коштовностей. Залишаючись там, вони готувалися стати на відкриту прю з ворогами так, щоб ті навіть не подумали про це. Слов'яни стояли табором на горі, яка тут височіла, ромеї на рівнині, трохи далі. Оскільки минуло вже багато часу, як вони протистояли, то ромейські воїни почали виявляти нетерпіння і дозволяти собі неприпустимі вчинки, дорікаючи вождів за те, що вони, як зверхники ромейського війська, мають собі харчів з **надлишком** і не звертають увага на солдат, **котрі** потерпають від нестачі **предметів** першої необхідності і не бажають **вступати** з ворогами у бій. Під їх тиском полководці розпочали битву. Відбувся **сильний** бій, і ромеї були вщент розгромлені. Тут загинуло багато чудових воїнів; вожді ж, яким загрожувала видима небезпека втрапити з рештками армії в руки ворога, ледве врятувалися втечею, хто **куди**. Варвари захопили прапор Константина і, не звертаючи уваги на ромейське військо, рушили далі. Вони дістали змогу грабувати місцевість, так звану Астику, з найдавніших часів збереженої від пограбування, і тому їм вдалося захопити тут велику здобич. Далєбі, **спустопивши** великий край, варвари підступили до «довгих стін», які віддалені від Візантії на відстань трохи більшу, ніж один день шляху. Трохи пізніше ромейське військо, йдучи назирці за цими варварами, захопило одну їхню частину і, несподівано напавши на них, змусило їх тікати. З ворогів вони багатьох вбили, врятували величезну кількість ромейських бранців і, знайшовши серед здобичі прапор Константина, знову повернули його собі. Решта варварів з усією іншою здобиччю повернулася додому.

СТЕФАН ВІЗАНТІЙСЬКИЙ

Історик та етнолог, час життя якого достеменно не відомий, автор унікального історико-географічного трактату (словника) «Етніка», який ще часто в літературі називають «Опис племен». Оскільки в цій праці згадуються деякі попередники вченого, зокрема Публій Геренній Дексіп (210-275 рр. по Хр.), Маркіан Гераклійський (народився десь у 400 р. по Хр.), то логічно припустити, що він жив після них; отже, в середині першого тисячоліття нової ери.

«Етніка» Стефана Візантійського первісно складалася з 50 книг, але, на жаль, не дійшла до наших днів; уявлення про неї отримуємо з скороченого варіанта словника, зробленого константинопольським граматиком Гермолаєм в царювання Юстиніана I (527-565). Цей трактат написано у формі тлумачного словника-довідника, де інтерпретовані слова розміщені в алфавітному порядку. Багатство залученого матеріалу, солідна джерельна база робить цей словник безцінним вмістилищем знань про старожитню Україну. До того ж саме завдяки згоді в «Етніці» збереглися фрагменти з втрачених творів Гекатея, Теопомпа, Александра Полігістора та інших істориків. У хрестоматії наводимо основні терміни, котрі стосуються Північного Причорномор'я. Читач сам з'ясує міру науковості та поінформованості автора. Але на одну обставину слід звернути увагу особливо. А саме: на усвідомлення Стефаном Візантійським спадкоємності між сучасним йому світом — між Дунаєм та Доном, з одного боку, та архаїчною Скіфією і Сарматією — з другого. Адже автор — сучасник іншого визначного історика Прокопія Кесарійського, який докладно й із знанням справи описує вже антів та слов'ян як автохтонів української землі. Стефан Візантійський заглиблюється у далеке минуле — тисячолітньої давності — і стоїть на позиціях прямої спадкоємності між Скіфією та Антією, неперервності культурного та етнічного розвитку в Україні.

Чимало цікавого і повчального дізнаємося з коротких слів-статей Стефана Візантійського. Насамперед — про розмаїття етнічної людності в минулі часи: абіїв, алазонів, амадоків, аорсів, аріан(?), аримаспів, бастарнів, будинів та ін.; цікавою є інформація про міста (котра побіжно розвінчує міф про суціль кочовий спосіб життя скіфів — адже кочовикам не потрібні міста): Акру, Антіохію, Афродіаду, Боавлію, Борисфен, Боспор, Гелон, Діоскуріаду, Зефірії, Ілаїс, Кардесс, Конопій, Метрополь (отже — столиця?), Мірмекій, Німфей, Ольвію, Патрасис, Таміраку, Теос, Трафу, Тіру, Халкіду та ін. І якщо одні міста — причорноморські і були грецькими колоніями, то вчений нараховує не менше міст і з континентальної Скіфії.

Текст перекладено за виданням: *Латышев В.В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. //Вестник древней истории. 1948. № 3. С.632-653. (Пер. *О.М.Удовиченко*).

ЕТНІКА [ОПИС ПЛЕМЕН]

А б і ї — скіфське плем'я. Гомер про них говорить: «молокоїдів і абіїв, найсправедливіших смертних». Александр в «Описі Евксинського Понту», за свідченням Діофанта, пояснює їх назву тим, що вони живуть біля річки Абіан; а справедливими Гомер назвав їх за те, що вони не побажали йти разом з амазонками проти Азії, чи вони називаються так тому, що не живуть осілим життям, а на возах переїжджають з місця на місце. Дідім називає їх фракійським племенем, а Есхіл називає габіями з у у «Визволеному Прометей»: «далі прийде ти до габіїв, народу найсправедливішого і найгостиннішого з усіх смертних, де ні плуг, ні грабарський заступ не ріжуть ґрунту, але самі собою лани щедро приносять смертним засоби до життя». Подібним чином говорять Філостефан і інші; але насправді вони скіфи. Більшість коментаторів говорить, що слова «молокоїдів» і «абіїв» є епітет агавів, причому одні пояснюють його в значенні «ті, що не вдаються до насильства» (тому і «найсправедливіші»), інші — в значенні «бездомні», тому що життя їх не схоже на наше, нарешті, треті — словом... «однолучники», тому що вони стрільці.

С в я т е місцевість Скіфії, де, за свідченням Полігістора, шанувався Асклепій.

А т і р а ... є і в Скіфії ... річка Атїра, як говорить Німфодор.

А к р а шоста (а саме шосте місто цього імені) в Скіфії.

А л а з о н — плем'я, сусіднє зі скіфами...

А л а н — тора Сарматії.

А л о п е к і я — острів. Про нього згадує Страбон у IX книзі...

А м а д о к и — скіфське плем'я, про яке згадує Гелланік у творі «Про Скіфів». Земля їх називається Амадокією.

А м а з о н к и — жіноче плем'я біля Термодонту, як говорить Ефор; нині їх називають савроматидами. «Про них розповідають, що фізичною силою вони перевершують чоловіків і пояснюють це кліматичними властивостями місцевості, яка нібито звичайно породжує жінок, більш сильних і високих, ніж чоловіків; але я думаю, що спільні всім властивості полягають вже у самій природі, а отже наведена причина не ґрунтовна. Більш правдоподібна та, яку наводять їх сусіди: савромати ще в незапам'ятні часі рушили походом на Європу, але всі загнули там, і жінки їх залишилися самі... коли у них хлопчики підросли, то повстали проти жінок, але коли останні перемогли, чоловіче населення втекло в густі зарості і там загинуло; побоюючись помсти молодих, жінки ухвалили переламати у них члени і всіх зробити кульгавими. Називалися вони також савроматидами, тому що розтоптували ящірок і їли їх, або савроматидами тому, що жили в Савроматській Скіфії...

А м і р г і й — рівнина саків; Гелланік у творі «Про Скіфію»...

А н а р і а к а — місто біля Каспійського моря, про яке згадує Страбон ... У ньому, кажуть, дається віщування під час сну.

Антиохія — нараховується десять міст з цим іменем, але насправді їх більше... десяте у Скіфії...

Аорси — народ (скіфський), про який згадує Страбон в XI книзі...

Апасіаки — плем'я массагетів. Страбон [згадує] в одинадцятій книзі і Полібій в десятій книзі: апасіаки — кочовики, живуть між Оксом і Танаїсом.

Аргос — ... восьме місто цього імені — Аргос Орестів у Скіфії ...

Аріани — народ, сусідній з кадусіями: Аполлодор [згадує] у II книзі.

Арімаспи — плем'я гіпербореїв...

Аррехи — плем'я меотів. Страбон [згадує] в одинадцятій книзі.

Аспургіани — плем'я з тих, що живуть біля Меотійського озера. Страбон в одинадцятій книзі: «до них належать і аспургіани, що живуть між Фанагорією і Горгіппією».

Асса ... є і село в Скіфії...

Ахани — народ біля Скіфії; вони ж називаються ахарнами у Теономпа.

Афродісія — місто... восьме — приморське в Скіфії, зручне для піратства...

Ахиллів Біз — острів за Таврикою, є і острів Ахиллів чи, як дехто його називає, Білий; є і селище того ж імені біля гирла Меотиди...

Апсили — скіфське плем'я, сусіднє з лазами, як свідчить Арріан в «Об'їзді Евксинського Понту».

Бастарни — народ, що живе над І стром. Діонісій в «Землеописі» говорить: «Багато племен одне за іншим живуть до гирла Меотійського озера: германці, самати, гети і бастарни».

Бехіри — скіфське плем'я...

Бовлія — місто в Скіфії. Про нього згадує Писандр у двадцять шостій книзі.

Борисфен — і ріка Понту біля Меотійського озера і ріки Танаїса; так само називався і Геллеспонт раніше Гелли; є еллінське місто на захід (від Гіпанісу?), мілетська колонія, яку інші називають Борисфеном, а самі мешканці Ольвією; (він лежить проти Гішполаєвого мису?), який утворюють Борисфен і Ппаніс...

Боспор — місто Понту біля Кіммерійської затоки, за свідченням Філона, і протока того ж імені, що названа від Іо (дочки Інаха, як пише Есхіл в «Закутому Прометей»): «Буде у смертних навіть велика слава про твої мандрі, і іменем його названий буде Боспор». Страбон же в одинадцятій книзі «Географії» пише наступне: «усі підлеглі володарям Боспору називаються боспоріанами, і столицю європейських є Пантікапей, а азійських — Фанагорій». Флєтит в п'ятнадцятій книзі «Олімпіад» також свідчить, що Боспор коївся владі боспоріанського царя Котіса, якому Цезар наказав но-

сити діадему і підкорив йому міста, серед яких він визнає і самий Херсон. Є два місця, що називаються **Боспорами**, одне — так званий Кіммерійський близько Херсону, в якому була і столиця боспоріанів, а друге — у Візантії... Є і другий Боспор — індійський...)

Б у д і н и — скіфське плем'я, що називається так тому, що кочують на возах, тягнених биками, бо скіфи — народ кочовий. Про них згадує Парменон Візантійський в першій книзі «Ямбів».

Б і б — місто в Фінікії... Є і скіфське плем'я, що називається біблій...

Г а г а р е ї — народ, що вступає в статеві стосунки з амазонками, як говорить Страбон в XI книзі.

Г е л о н — місто в Європейській **Сарматії**, яке названо за іменем Геракловою сина Гелона, брата **Агафірса**, мешканці називаються так само; наголос на останньому **складі**. Місто це — дерев'яне, розташоване в країні будинів, великого народу, за **словами** Геродота. У них водиться дивна **тварина**, що називається таранд: вона змінює колір свого хутра згідно місця, де знаходиться, завдяки цій здатності її важко ловити, тому що колір її хутра змінюється згідно властивостей місцевості. Це явище дивне, тому що тільки хамелеон і поліп змінюють колір шкіри. Розмірами ж ця тварина як бик, а формою голови скидається на оленя, як свідчить **Арістотель** у п'ятій книзі твору «Про чудесні чутки».

Г е р ϕ — місцевість і ріка близько Борисфену...

Г о т џ — народ, що жив раніше в районі Меотиди; згодом вони переселились у зовнішню Фракію, як сказано у мене в статті про Візантію. Про них згадує Парфеній Фокейський.

Д а ї — скіфське плем'я; вони кочовики, називаються також дасами, з буквою а.

Д а к і я — країна біля Борисфену. Мешканці її — даки, яких ми називаємо даями: «Гетами називають тих, що живуть біля Понту у східній частині країни, а даями — тих, що живуть у протилежній частині, з боку Германії і верхів'я Істру». І у аттиків зустрічаються **імена** рабів **Δαοι** і Гета.

Д а н у б і ї або *Д а н у с і ї* — ріка Істр, яка раніше називалась Матоем, першу назву отримав він, коли скіфів спіткало лихо. **Ματία** грецькою означає «нешкідливий», оскільки під час частих переправ через нього скіфи не зазнавали ніяких бід, а **Δαλονοις** в перекладі означає ніби «винуватець невдачі».

Д і я — місто... сьоме в Скіфії у Фасіса...

Д і о с к р і а д а... місто біля Понту, що називається також Севастополь; раніше, за свідченням Ніканора, воно називалось Еєю.

Д р і л и — поселення в Понтійському районі, недалеко від Трапезунту, як говорить Ксенофонт в п'ятій книзі «Анабасиса».

Е л і к с і я — острів гіпербореїв, не менше Сицилії, під річкою Карамбіком. Острів'яни називаються карамбіками від ріки, як говорить Гекатей Абдерський.

Г е л у р и — скіфське плем'я, про них згадує Дексіпп в XII книзі «Хронік».

Гептакомети [Семисельники] — варвари, що живуть на горі Скідіс, деякі з них називалися також бізерами.

Евергеї [Благодійники] — скіфське ПЛЕМ'Я за Страбоном; називалось також АРИМАСПАМИ. Так вони названі тому, що у них під час бурі знайшли порятунок аргонавти зі своїм кораблем.

Зефірій ... є й містечко в Скіфії...

Геді — скіфське плем'я. Гекатей в описі Європи.

Гемікії [Ципіпсис] — народ недалеко від массагетів і гіпербореїв. Сіммії в «Аполлоні» говорить: «бачив я дивне плем'я мужнів гемікінів: у них на красивих плечах собача голова, наділена міцними щелепами; гавкають вони як собаки і не розуміють славної мови інших смертних». Також [згадує їх] Гесіод.

Февдоє — яриморське таврійське місто. Страбон [згадує] в VII книзі...

Тиссагети — народ біля Меотійського озера, за свідченням Геродота.

Ізабати — народ біля Меотиди; Ефор називає їх савроматами.

Ілаїс — місто на острові Родосі, в Скіфії і на Адріатичному морі ...

Іамі — плем'я в Скіфії..., як розповідає Александр в «Описі Евксинського Понту».

Іамі — плем'я скіфське. Гекатей в описі Азії.

Іксібати — народ біля Понту, сусідній з Сіндікою. Гекатей [згадує] в описі Азії.

Ісен — скіфське плем'я. Гекатей [згадує] в описі Європи.

Іседої — скіфське плем'я. Гекатей [згадує] в описі Азії. Алкман один називає їх еседонами. У інших письменників зустрічається другий склад через *ε*. Зустрічається і трискладова назва «іседі». Є і місто Исседон.

Кадоусії — народ між Каспійським морем і Понтом: Страбон [згадує] в одинадцятій книзі.

Карамбіки — народ гіпербореїв, від ріки Карамбіки, як говорить Гекатей Абдерський.

Кардес — місто в Скіфії. Гекатей [згадує] в описі Європи...

Карінітида — місто скіфське. Гекатей [згадує] в описі Європи...

Каспійське море від нього походять назви: каспії, Каспійська гора, каспійські мужі, Каспійська країна і Каспії. Каспійське море називається також ГІРКАНСЬКИМ: деякі, втім, розрізняють ці моря: «зовнішнє море більшість варварів називає океаном, мешканці Азії — великим морем, а елліни — Атлантичним морем»...

Катанні — народ біля Каспійського моря. Гекатей [згадує] в описі Азії.

Корокондама — село біля Сіндіки. Артемідор [згадує] в XI книзі твору «Географія»...

Крема — місто Понту, Флегонт [згадує] у восьмій книзі «Хронік».

Крос — місто біля Понту. Гекатей [згадує] в описі Азії...
Конопей. *Конопій* на Меотійському озері, де, говорять, вовки, отримуючи харч від рибалок, стережуть їхню здобич; а якщо помітять, що їх ображають, то псують і сіті, і рибу їхню...

Лаз — скіфське плем'я; за свідченням Арріана є й містечко Стара Лазіка.

Меоти — вельми сильне і багаточисельне скіфське плем'я... [Меотійське озеро], яке, за розповідями, назване так тому, що править годувальницею Евксинського Понту. Є і якась риба *μαλωτης*...

Макрокефали [доголові] — народ біля колхів: «бо напівиси, довгоголові і пігмеї...»

Макрони — сучасні сання: [згадують їх] Страбон у дванадцятій книзі, Гекатей в описі Азії; *Аполлоній* у другій книзі.

Мар — народ, сусідній з *Моссініками*. Гекатей [згадує] в описі Азії.

Матикет — скіфське плем'я. Гекатей [згадує] в описі Європи.

Меланхлети [фторизці] — скіфське плем'я. Гекатей [згадує] в описі Європи. Названі так за одягом, який носять, як гіп-пемоли тому, що доять кобилиць, а моссіники — за житлами.

Метрополь [місто]... сьоме у моссіників, які живуть біля Понту, восьме у Скіфії...

Моссіники — народ, про який говорить Евдокс у першій книзі «Землеопису»...

Мірети — скіфське плем'я: Гекатей [згадує] в описі Європи. В деяких творах Геродіана неправильно пишеться через у.

Міркєй — містечко в Тавриці. Страбон згадує в одинадцятій книзі. Геродіан пише через дифтонг і з полегшеним наголо-сом на передостанньому складі...

Напіс — село в Скіфії...

Неври — народ в Сарматії... і країна — Неврида...

Нікони — місто в Понті біля гирла Істру: Страбон [пише] в сьомій книзі...

Німфей — таврійське місто між столицею Пантікапеєм і Феодосією, як говорить Страбон...

Ольвія друга — місто в Понті.

Пантікапей — велике місто, столиця приборського краю; заснований сином Еета, що отримав це місце від скіфського царя Агаета і назвав місто за іменем ріки, що протікає поблизу, Пантікапа...

Святили *Діви* — місце і мис перед боспорським містом Херсонесом, як говорить Страбон: «названі за ім'ям якогось бо-жества і мис, і храм, і статуя *Парфенії*, що має сто стадіїв...»

Парфєї — народ, який раніше жив у Скіфії, а потім вті-чи переселився до мідян і отримав таку назву у мідян від властивос-тей землі, що їх прийняла, — болотистої і багатї на ущелини; або внаслідок їхньої втечі, так як у скіфів утікачі називаються «парфи»...

П а т р а є и Понтієське місто, як говорить Гекатей в описі Азії...

П е в к а [Сосновий] — острів на Істрі...

П о н т, зокрема Евксинський... Є Понт Полемонівський.

П о р т м і я і Портмій — селище біля гирла Меотійського озера...

Р і н е ї — гора гіпербореїв...

С а к ъ народ; так називають скіфів за обладунком («сак» — щит), тому що вони винайшли його...

С а н н і г и — скіфське плем'я, що живе по сусідству з абасгами.

С а р м а т и — скіфське плем'я; країна їх — Сарматія; є і Сарматська гора.

С а в р о м а т и — скіфське плем'я...

С і а г а т у р з и — народ, про який Маркіан [згадує] в описі Сарматії.

С і н д у — живуть на південь від Меотійського озера; дехто говорить, що і сіндське плем'я — гілка меотів...

С к і ф и фракійське плем'я, раніше називалось Νοματοι, а скіфами названі за ім'ям Геракловою сина Скіфа, але деякими від συρσεσθαλ (сердитися), тому що вони дуже сердиті...

С і н д і к — місто з гаванню, суміжне зі Скіфією. Дехто називає його Горгішою.

С і р м а т и — те ж, що савромати, як говорить Евдокс у першій книзі: «близько Танаїсу живуть сірмати».

С ф а к т е р і я ... є і *С в а г і т и д а* /.../, мис у Скіфії.

Т а м и р а к а — місто в Європейській Сарматії...

Т а н а ї — місто одночасно з рікою: Страбон [згадує] у сьомій книзі. Називається також Еплоріов, як говорить Александр Полігістор: «При впадінні Танаїсу в Меотійське озеро збудоване еллінське місто Танаїс, який називається також Еплоріов... Дехто вважає, що ця річка — та ж, що й Акесін і Яксарт, але що багато варварських племен еллінізувалось, як говорить Ніканор.

Т а р к і н і я — ... є і гіперборейське плем'я таркінеї, в яких грифи стережуть золото, як говорить Герокл...

Т а в р і к а — великий і дуже чудовий острів, що має багато народів і який своїм розташуванням замикає колом Меотійське озеро; недалеко від нього лежить невеликий острів Алопекія. До Тавріки прилягають два острови: Фан агора і Гермонаса. Кажуть, що там Осіріс, запрягши биків, зорав землю, і від цієї саме пари биків отримав назву народ... Дехто називає його Танаїсом, інші — Алопекією, треті — Меотидію.

Т а ф р и — і в однині *Т а ф р а* — країна біля Меотійського озера, яку оточили ровами раби, що вступили у зв'язок зі своїми господарями під час довготривалої війни у скіфів, коли господарі їхні воювали з фракійцями, чи тими, що жили по цей бік Істру, як

розповідає Каллістрат у третій книзі... цю країну, мовляв, заселяли саторхеї. Мешканці — саторхеї.

Теоc — місто в Іонії... Є й інше [місто] в країні дирбеїв у Скіфії, в якому, говорять, є озеро, що рясніє рибою; від неї в гарну погоду плаває на поверхні стільки жиру (власне масла), що його черпають руками в човен і використовують у ДІЛО.

Тібаренія — країна біля Понту, суміжна з халібами і мосініками... Ефор у п'ятій книзі говорить, що «Тібарени поставиш метою СВОЇХ прагнень забаву і сміх і вважають це найбільшим блаженством. Сусіди ЇХ — халіби і народ левкосирів».

Токсії і токсіани — народ таврійський. [Про них пише Геродіан] у сьомій книзі.

Травхен — народ біля Понту Евксинського, сусідній з сіндами.

Трафа — місто біля Понту...

Тіра — місто і ріка біля Евксинського Понту... Полігістор місто і ріку називає *Τύρας* ... Місто називалося ще *Офіуссою*.

Тірітажа — понтійське місто...

Тірмені — скіфський народ, вельми відданий мореплавству; в перекладі означає «вигнанці».

Гіпаніс — ріка і місто між Меотійським озером і Понтом. Александр Полігістор говорить, що Гіпаніс ділиться на два рукави, одну частину води виливає в Меотійське озеро, а другу — в Понт. Геродот у четвертій книзі говорить, що в нього впадає якась гірке джерело і робить річкову воду непридатною ДЛЯ ПИТТЯ...

Гіперборей — народ. Протарх говорить, що Альпи називаються Ріпейськими горами і що всі, хто живе вище Альпійських гір, носять ім'я гіперборейів. Каллімах же говорить, що гіперборейі тотожні з арімаспами. Дамаст у творі «Про народи» говорить, що вище скіфів живуть ісседони, ще вище цих — арімаспи, за арімаспами знаходяться Ршейські гори, з яких дме Борей і НІКОЛИ не сходить сніг, а за цими горами живуть гіперборейі до другого моря. Інші говорять інакше...

Фанаго — місто, яке назване за ім'ям Фанагора, як говорить Гекатей в описі Азії. Острів називається Фанагорою і Фанагорією; є ще торговельне місце Фанагорії...

Фараакія — понтійське місто і країна біля Трапезунту...

Халкіда ... є і місто Халкіда в Скіфії...

Херронес ... є і 3-є місто в Таврії. Геродот пише в четвертій книзі: «Плем'я таврів займає землю до так званого Скелястого півострова»...

Хої — народ біля бехірів. Гекатей [пише] в описі Азії: «до цього земля бехірів, а з ними поруч живуть хої; і знову: «до цих ХОЇВ»; і знову: «з хоями на схід межують дізери».

Псевдарт-акарб у Скіфії за так званою Святою горою...

П с е с с и — народ Таврїнії. Аполлодор у другій книзі твору «Про землю» говорить: «Потім Гермонасса і Кепи (місто), а третій — народ псессів».

О л і и н а — місто біля Каспійського моря...

ФЕОФІЛАКТ СИМОКАТТА

Візантійський історик кінця VI - початку VII ст. Походив з Єгипту і дістав **грунтовну** освіту. Автор багатьох творів, **найвідомішим** з яких є його «Історія». У ній оповідається про події 582-602 рр., головню про **війни, які** вела Візантія на півночі і на сході. Створена ця праця, скоріше всього, між 628 і 638 рр. До речі, тут автор нерідко, говорячи про ромеїв, пише «у них», «вони», виразно підкреслюючи тим самим своє суто еллінське, тобто невізантійське походження. Наведені фрагменти окреслюють непрості взаємини ромеїв зі своїми північними, «задунайськими» сусідами. З тексту можна скласти уявлення про етнічний склад цих країв, рух та переселення народів, окремі психологічні та еколого-географічні реалії. Феофілакт Симокатта викладає своє бачення етногенезу гунів та аварів, чи не вперше згадує етнонім «анти»; для нього звичним є розрізнення серед «варварів» аварів, гунів, слов'ян та антів. Чималий інтерес становить також згадка про плем'я лівидинів, столиця яких, на думку дослідників, поблизу сучасного міста Лебедина, що на Київщині. Важливі описи надibuємо і про гепідів — одного з готських племен, що залюднювало береги Тиси (Тиссу) і середнього Дунаю. Ріка Ілівакія — сучасна Яломиця, притока Дунаю. Тавгаст — мабуть, головне місто Північного Китаю, ріка Тілі - Тарим. Описані битви ромеїв під верховенством стратега **Пріска** з аварсько-слов'янським військом відбувалися влітку 600 р. Цікавий, до речі, титул кагана скіфів-гунів, що включає вираз «повелитель семи кліматів всесвіту». «Сім кліматів» — то, власне, всі зони землі. Отже, каган іменувався володарем всієї планети.

При підготовці фрагментів використано видання: *Феофилакт Симокатта. Історія* /Пер. С.О.Кондратьєва, прим. К.А.Осиповой. М., 1957. 224 с.

ІСТОРІЯ

Кн. I. VIII-6

З настанням осені варвари, не рахуючись з військовим союзом, знову стали порушувати перемир'я. Я не ухиляюся від своєї оповіді, розповівши про причини цього. Був якийсь скіф, який мав прізвисько Боколабра. /Якщо хтось хоче геть ясно зрозуміти це прізвисько, то я зараз витлумачу це ім'я, переклавши його грецькою мовою. Переробивши скіфське слово на еллінський лад, ми дістанемо

тлумачення: чародій, що те ж саме, що священослужитель/. Ця людина здійснила тоді бездумний вчинок, який швидко повинен був піддати його небезпеці. Він вступив у зв'язок з однією з дружин кагана і, піймавшись на принаду тимчасового задоволення, піддав себе великій загрозі погибелі. І ось, боячись, як би не був виявлений його злочин і як би з огляду на очевидні докази йому не зазнати страшних мук, ВІН підмовив сімох з гепідів, підданих [аварів], і з ними влаштував втечу до свого рідного племені. Це були гуни, що жили на сході у сусідстві з персами, яких більшість більше звикла звати тюрками. І ось, коли він переправлявся через Істр, прямуючи до міста лівидинів, ВІН БУВ СХОПЛЕНИЙ ромейськими командирами, поставленими для охорони Істра. Він відкрив їм своє походження, назвав місце, де він колись жив, і розповів про те задоволення, яке гнало його звідти.

Кн. VI. 9-14

Наступного дня стратиг Пріск звелів воїнам піти вперед у розвідку і дізнався, що ворожого війська на тому місці немає. Тому він доручив Александру, рушивши далі, здійснити вранці перехід через ріку Ілівакію. Александр, перейшовши через сусідню ріку, зустрів слов'ян. Варвари, побачивши військовий стрій ромеїв, втекли в найближчі болота і дикі ліси. Ромеї намагалися захопити їх там. Але попавши в це bagno, вони зазнали нездоланного лиха, і весь загін пропав би цілком, якби Александр чим скоріше НЕ вивів ромеїв з цього болота. Оточивши це місце, таксіарх Александр намагався ВИКУРИТИ слов'ян, але ПОЛУМ'Я, не маючи змоги розгорітися через вологість, слабшало і затухало. Ця спроба нападу не принесла Александру ніякої слави. Однак серед варварів був один гепід, який був колись християнського віровизнання. Перекинувшись до ромеїв, ВІН пальцем вказав на місце, де вони можуть пройти. Оволодівши цим проходом, ромеї здолали варварів. Александр допитувався, якого племені полонені варвари. Але варвари, у відчай очікуючи смерті, не звертали увагу на муки, немовби ці страждання і удари бичем стосувалися до чужого ТІЛА.

Кн. VI. IX.1

Але цей гепід розповів все і найточнішим чином висвітлив справу. Він сказав, що бранці є підданими Мусокія, якого варвари на своїй мові називають царем, що цей Мусокій знаходиться від них [на віддалі] тридцяти Парасангів, що взятих у полон він послав як розвідників ДЛЯ того, щоб вистежити римські сили, що він чув, ЯКОЇ поразки нещодавно зазнав Ардагаст.

Кн. VII. VII. 6-14

Оскільки мені довелося ГОВОРИТИ про скіфів, які живуть біля Кавказу і [які] поширилися на північ, я вважаю необхідним згадати

про події з життя цих великих народів, які співпадають з цим часом, і помістити їх у мою історію як додаткове оповідання. Коли настало літо цього року, Той, якого тюрки на сході почесно називали каганом, надіслав до імператора Маврикія послів, долучивши з ними листа, у якому були описані з великим уславленням всі його перемога. Початок цього листа точнісінько був такий: «Царю ромеїв каган, великий володар семи племен і великий повелитель семи кліматів всесвіту». Повністю розгромивши вождя племені абделів (я кажу про тих, які іменуються сфталтами), цей каган переміг їх і здобув собі владу над ними. Дуже запишавшись цією перемогою і зробивши Стемвіс-кагана своїм союзником, він поневолив плем'я авар. Нехай ніхто не вважає, що я оповідаю недостатню поінформованим, і не рахує, що йдеться про тих аварів, які, мов варвари, жили в Європі і в Паннонії (вони прибули на ці місця набагато раніше часів імператора Маврикія). Варвари, які живуть [вздовж] Іс-гра, облудно привласнили собі найменування аварів. Звідки вони походять, я поки що не буду казати. По тому, як авари були переможені (я знову повертаюся до своєї оповіді), одні з них втекли і знайшли пристанок у тих, які займають Тавгаст. Тавгаст — відоме місто, від тих, кого іменують тюрками, воно знаходиться на відстані 1500 миль і саме розташоване у сусідстві з Індією. Ті варвари, котрі живуть біля Тавгаста, є племенем дуже сильним і численним, а за своєю величиною не можуть бути порівняні ні з жодним з інших народів, які живуть у всьому всесвіті. Інші з аварів, внаслідок поразки доведені до більш принизливого становища, залишилися жити у так званих мукрі. Це плем'я є найближчим до мешканців Тавгаста; воно дуже міцне у бойових зіткненнях як внаслідок щоденних вправлянь, так і внаслідок твердості їхнього духу у небезпеках. Здійснив каган і інше діяння і підкорив людей племені огор. Це одне з найсильніших племен внаслідок своєї багаточисельності і завдяки військовим вправам у повному обладунку. Вони живуть на сході, там, де тече ріка Тіл, яку тюрки звичайно звать Чорною. Найдавнішими вождями цього племені були Уар і Хунні. Тому і деякі з цих племен дістали назву уар і хунні.

Кн. VII. VIII

Коли імператор Юстиніан займав царський трон, деяка частина племені уар і хунні втекла і оселилася в Європі. Назвавши себе аварами, вони дали своєму вождю почесне ім'я кагана.

Кн. VII. XV.1-3

У ці дні владарюючий над усіма народами Ісус, у якого ми віримо, який успадкував від батька владу над усім всесвітом і володіє всією землею від краю до краю, явив кагану свідчення своєї царської могутності. Всі війська варварів зазнали знещасливої моровиці — це було невідворотне лихо, яке не піддавалося ніяким лікарським засо-

бам, хоч як би хитро вони були вигадані. Таким чином, каган дістав належну кару за те, що він образив мученика Александра. У сімох його синів при високій температурі і запаленні вкрилися пухирями дітородні органи і в один і той самий день вони скінчили своє життя. Так каган нещасно святкував свої щасливі перемоги: замість пеанів та співів, гімнів та оплесків, замість узгодженого хорového співу та гучних хвиль сміху він отримав сльози і ридання, невтішну тугу, нестерпне горе кари. Вражений він був війством ангелів, і видимим був завданий удар, але коло супротивників залишилося незримим.

Кн. VIII. III. 1-15

На другий день варвари вдруге почали готуватися до бою. Зі свого боку Пріск, наскільки був у змозі, вибудував у бойовий лад своє військо і зранку виступив на битву. Він побудував сили ромейів найкращим чином, розподіливши їх на три відділення, він спонукував їх битися якомога хоробріше, потім, поступово витягуючи фланги, оточити варварів так, щоб варварське військо опинилося немов у якійсь котловині і варвари, попавши у середину, зазнали несподіваного знищення. Таким-то чином варвари потрапили у пастку, і сили супротивних ворогів вигубили з них дев'ять тисяч. По заході сонця Стратиг почув, що варварське військо знову пішло у наступ. Посеред дня, озброївши і побудувавши як слід ромейське військо, Пріск рушив у бій. Він знову вибудував своє військо трьома фалангами, а варвар, вибудувавши одну фалангу, рушив на Пріска. Пріск, обравши на місцевості найзручніше розташування і використовуючи собі у поміч напрямок вітру, з височини увірвався в лави варварів, а двома своїми фалангами завдав ворогу вирішального удару. У цих місцях знаходилось озеро — у його воду він і загнав варварів. Тому варвари, відтіснені до бурхливих його хвиль і на своє нещастя бачачи його перед собою, ганебно у ньому втопилися. Чимало їх, а серед них і сини кагана, загинули у цьому озері, а Пріск отримав одну з найблискучіших своїх перемог. У цій битві загинуло п'ятнадцять тисяч варварів. Сам каган, врятувавшись з великою для себе небезпекою, попрямував до ріки Тиссу. На тридцятий день варвар зібрав військо. Він розпочав вчетверте готуватися до наступу. Почувши про це, стратиг ромейів Пріск відправився походом до ріки Тиссу. Таким чином, визначився день битви для тієї та для другої сторони. Коли настав призначений час, на світанку Пріск вишикував своє військо, але змінив місце його частин: лівий фланг фаланга він зробив правим, а загіг центру він поставив на лівому крилі. Варвар же озброїв і виставив своє військо дванадцятьма загонами. Ромейі вели бій з великою звитягою і перемогли варварів у цій боротьбі: у тому поєдинку загинуло багато ворогів. Ця перемога принесла ромейському війську ще більшу славу. Відібравши із свого війська чотири тисячі, Пріск звелів їм переправитися через Тисс і вислідити рух супротивників. Послані полководцем, вони переправилися через рі-

ку. Там вони напали на три містечка гепідів. Щ варвари, нічого не відаючи, влаштували учту і справляли якесь місцеве свято. Зосередивши всі свої помисли на ПИЯТИЦІ, вони всю ніч провели бенкетуючи. У цей день, ще в передсвітанковій імлі, коли минали останні години ночі, ромеї напали на сп'янілих варварів і влаштували страшну різанину: вони знищили тридцять тисяч варварів. Оволодівши силою бранців, вони знову перепливли через ріку і недоторканою передили Пріску свою здобич. На двадцятий день варвар знову зібрав сили біля цієї ріки. Тому Пріску довелося знову повернутися СЮДИ. І в цьому місці відбулася найбільша і знаменита битва. Варвари, розгромлені, можна сказати, на пні, у цей день були потоплені у хвилля ріки. Разом з ними запшув і великий загін слов'ян. Після поразки варварське військо було забране в полон, з них аварів було захоплено три тисячі, інших варварів — шість тисяч двісті і слов'ян вісім тисяч. На цих бранців були одягнені кайдани, і стратиг відіслав як здобич у МІСТО Томіс.

Кн. VIII. V.13

Тим часом каган, діставши звістку про напади ромеїв, направив ТУДИ Апсоха з військом і наказав винищити плем'я антів, які були союзниками ромеїв.

КОНСТАНТИН БАГРЯНОРОДНИЙ

Візантійський імператор [913-959] **«василевс ромеїв»**, Константин VII, історик, етнолог і письменник. Автор унікального твору **«Про управління імперією»**, в якому містяться свідчення про народи, країни, політику та ін. околиць для Візантії держав, зокрема **Русі-України**. Твір підготовлено у 948-952 рр. і призначено для повчання сина і спадкоємця василевса Романа II (959 - 963). Ця особливість — призначення для **«внутрішнього користування»** зробила твір недоступним широкому загалу: лише у XX ст. з'являються повні науково-критичні видання пам'ятки.

Чимало уваги Константин Багрянородний приділяє північним сусідам **Візантії**: зокрема слов'янам, хозарам, печенігам. Для нас особливий інтерес становить опис імператором наших предків-росів, **еколого-географічних** особливостей краю: Дніпра та його порогів, Чорного та Азовського морів, інших рік та проток, взаємин росів із сусідами та ін. Згадані в наведених фрагментах етноси ідентифікуються наступним чином: **пачинакїти** — то печеніги, **кривитеїни** — кривичі, **лендзанїни** — ляхи, **вервиани** — древліани (?), **ругувїти** — дреговичі; **северїї** — сіверяни, **ромеї** — візантійці. Потребують пояснення також деякі специфічні терміни: **архонт** — володар (глава племені), **пактіоти** — данники, **моноксил** — довбанка-однодеревка (лодія), **циканістирїї** — дворцевий ігровий майданчик, **«кружляння»** — збирання оброку.

Константин Багрянородний чи не вперше з такою повнотою описав дніпровські пороги і навів їх назви («по-роськи» і «по-слов'янськи») (докладно цю проблему проаналізував Дмитро Яворницький у книзі «Дніпрові пороги», що була перевидана у 1991 р.), описав способи долання порогів кораблями. Великий інтерес становить і опис каналу на півночі Криму — Перекопу (?): там нині, тобто в часи Константина, «густий ліс». «Золотим» названо берег від Дніпра до Дністра (а зовсім не болгарське узбережжя, як нині вважається); вже тоді херсоніти видобували сіль. Імена Сфендослав та Ингор легко прочитуються як Святослав та Ігор, а Кіоава — то таки Київ. Є у творі й інші матеріали, які роблять його безцінним джерелом про природу і людиність стародавньої України.

Текст перекладено за виданням: *Константин Багрянородний. Об управління імперією // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего Средневековья. М., 1982. С.267-343 (изд. подготовил Г.Г.Литаврин).*

ПРО УПРАВЛІННЯ ІМПЕРІЄЮ

2. Про пачнакітів та росів

[Знай], що пачнакіти стали сусідніми та суміжними також росам, й частенько, коли у них немає миру один з одним, вони грабують Росію, завдають їй значної шкоди і спричиняють збитки. [Знай], що і роси стурбовані тим, щоб мати мир з пачнакітами. Адже вони купують у них корів, коней, овець і з цього живуть легше та ситніше, оскільки жодної із згаданих вище тварин в Росії не водилось. Але й супроти віддалених від їхніх кордонів ворогів роси взагалі виступити не можуть, якщо не знаходяться в мирі з пачнакітами, позаяк пачнакіти мають змогу — тим часом, як роси віддалитись від своїх — напавши, все у них знищити і пограбувати. Тому роси завжди мають особливу турботу, щоб не зазнати від них шкоди, бо ж сильний цей народ, [і] приваблювати їх до спілки і отримувати від них допомогу з тим, щоб позбутися їхньої ворожнечі і користатися допомогою.

9. Про росів, які відправляються з моносилами з Росії до Константинополя

[Нехай буде відомо], що моносилами, які прибувають із зовнішньої Росії до Константинополя, з'являються з Немогарда, у якому сидів Сфендослав, син Ингора, архонта Росії, а також з фортеці Милініски, з Теліуци, Чернигоги та з Вусеграда. Отже, всі вони спускаються рікою Данапр й зіходяться у фортеці Кіоава, званої Самватас. Слов'яни ж, їхні пактіоти, а саме: кривитеїни, лендзаніни та інші Славші рубують у своїх горах моносилами під час зими й, спорядивши їх, з настанням весни, коли тане лід, вводять у сусідні водойми. Оскільки ці [водойми] впадають у ріку Данапр, то і моно-

КСИЛИ з тамтешніх [місць] входять у цю саму ріку і прямують ДО Киоава. Їх витягують для ОБЛАДУНКУ і продають росам. Роси ж, купивши одні ці ДОВБАНКИ і розібравши свої старі моноксили, переносять на нові — весла, УКЛЮЧИНИ та інше приладдя... споряджають їх. І в червні місяці, рухаючись РІКОЮ Данапр, вони спускаються до Витечева, який є ФОРТЕДЕЮ-ПАКТІОТОМ росів, «і, зібравшись там протягом двох-трьох днів, допоки з'єднаються всі моноксили, тоді вирушають у дорогу і спускаються названою рікою Данапр. Насамперед вони підходять до першого порога; йменованого ЕССУШІ, що означає но-роськи і по-слов'янськи «НЕ СПИ». Тіщина його настільки ж вузька, як і простір циканістирія, а посередині його є урвисті високі СКЕЛІ, які стовбичать на взір острівців. Тому вода, що набігає і плине до них, спадаючи звідтіля вниз, видає гучний страшений гуркіт. Через це роси НЕ наважуються ПРОХОДИТИ між СКЕЛЯМИ, але, причаливши поблизу і висадивши людей на суходіл, а інші речі залишивши В моноксилах, потім оголені, намагаючи [дно] своїми ногами [тягнути їх], щоб НЕ наштовхнутися на ЯКИЙ-НЕБУДУТЬ камінь. Так вони роблять, одні — біля прови, другі — посередині, а треті — біля корми, штовхаючи жердинами, і з крайною обережністю вони оминають цей ПЕРШИЙ поріг коліном біля берега ріки. Коли вони пройдуть цей перший поріг, то знову, забравши ІЗ суходолу інших, відпливають і приходять до другого порога, званого по-роськи УЛ-ВОРСІ, а по-слов'янськи Островуні-прах, що означає в перекладі «Ос-ГРІВЕЦЬ порога». Він подібний да першого, тяжкий і важкопрохідний. І знову, висадивши людей, вони ПРОВОДЯТЬ моноксили, як і перше. Подібним же чином оминають вони і третій поріг, званий Геландрі, що по-слов'янськи означає «Шум порога», а потім так само — четвертий поріг, величезний, йменований по-роськи Аіфор, по-слов'янськи ж Неасит, оскільки в каміннях порогу гніздяться пелікани. Отже, біля цього порога всі причалюють до землі ПРОВАМИ вперед, з ними виходять ПРИЗНАЧЕНІ для несення варту мужі і ВІДХОДЯТЬ. Вони невисипуче несуть варту з-за пачинакітів. А інші, взявши речі, які були у них в моноксилах, проводять рабів у ланцюгах суходолом протягом шести миль, допоки не оминають поріг. Потім також ОДНІ волоком, інші на плечах, переправивши свої моноксили по цей бік порога, зіштовхнувши їх у ріку і внісши вантаж, входять самі і знову відпливають. Підступивши ж до п'ятого порога, званого по-роськи Варуфорос, а по-слов'янськи Вулніпрах, бо він утворює велику затоку, і переправившись знову звивинами ріки свої моноксили, як на першому і на другому порозі, вони досягають шостого порога, званого по-роськи Леанді, а по-слов'янськи Беручі, що означає «Кишіня води», і долають його подібним же чином. Від нього вони відпливають до сьомого порога, званого ПО-РОСЬКИ Струкун, а по-слов'янськи Настрезі, що перекладається як «Малий поріг». Потім досягають так званої переправи Криарія, через яку переправляються херсоніти, йдучи з Росії, і пачинакіти на шляху до Херсона.

Ця переправа має ширину гіпнодрома, а висоту — скільки з низу [гішнодрома] до того [місця], звідки звисають запони, і наскільки пролетить стріла, пушена знизу догори. Через це до цього місця приходять пачинакіти і воюють супроти росів. По тому, як пройдемо це місце, вони досягають острова, званого Св. Григорій. На цьому острові вони здійснюють свої офіри, оскільки там стоїть величезний дуб: приносять у жертву живих півнів, встромляють вони і стріли навколо, а інші [кладуть] також шматочки хліба, м'ясо і що має кожен, як велить їхній звичай. Кидають вони і жереб на півнів: чи зарізати їх, чи з'їсти, чи відпустити їх живими. Від цього острова роси не бояться пачинакітів, поки не опиняться в ріці Селіні. Потім, просуваючись таким чином від [цього острова], до чотирьох днів вони плывуть, поки не досягають затоки ріки, що є гирлом, у якому лежить острів Св. Еферія. Коли вони досягають цього острова, то дають там собі відпочинок до двох-трьох днів. І знову вони переобладнують свої моноксили усім тим потрібним, чого їм не вистачало: вітрилами, шоглами, стернами, які вони привезли [з собою]. Оскільки гирло цієї ріки є, як мовилося, затокою і простилається аж до моря, а біля моря лежить острів Св. Еферія, звідки вони відправляються до ріки Данастр і, знайшовши там укриття, знову там відпочивають. Коли ж настане сприятлива погода, відпливши, вони приходять у ріку, звану Аспрос, і подібним же чином відпочивши і там, знову відправляються в дорогу і приходять в Селіну, в так званий рукав ріки Дунай. Поки вони не оминуть ріку Селіну, поряд з ними Пересув аютея пачинакіти. І якщо море, як це часто буває, викине моноксил на суходіл, то всі причалюють, щоб разом протитояти пачинакітам. Від Селіни ж вони не бояться нікого...

Зимовий же і суворий спосіб життя росів такий. Коли настає листопад місяць, одразу їх архонти виходять з усіма росами з Киоава і відправляються в ПОЛЮ дію, що іменується «кружлянням», а саме — в Славшій вервіанів, другувитів, кривичів, северійв та інших слов'ян, котрі являються ПакПотами росів. Годуючись там протягом усієї зими, вони знову, починаючи з квітня, коли розтане лід на ріці Данапр, повертаються в Киоаву. Потім, так само, як було розказано, взявши свої моноксили, вони споряджають [їх] і відправляються в Романію.

42. Землепис...

Від ріки Дунаю до вищеназваної фортеці Саркел 60 днів шляху. У просторі цієї землі є численні ріки, найвеличніші з них дві — Данастр і Данапр. Є й інші ріки, так звана Сингул, Івід, Алмати, Куфіс, Богу і багато інших. У верхів'ях ріки Данапр живуть роси; плывучи цією рікою, вони прибувають до ромейв; Пачинакія займає всю землю до Рбсії, Боспору, Херсона, Сарата, Бурата і тридцяти країв. Відстань узбережжям моря від ріки Дунай до ріки Данастр 120 миль. Від ріки ж Данастр до ріки Данапр 80 миль, так званий «Золотий берег». Від гирла ріки Данапр йдуть Адари. Там є велика

затока, звана Некропіли, по якій геть неможливо пройти. Від ріки Данапр до Херсона 300 миль, а в проміжку — болота та бухта, в яких херсоніти видобувають сіль. Від Херсона до Боспора розташовані фортеці Кліматів, а відстань — 300 миль. За Боспором знаходиться гирло Меотидського озера, яке з-за [його] **обширів** всі іменують також морем. В це Меотидське море впадає багато великих рік; на північний бік від нього — ріка Данапр, від якої роси просуваються і в Чорну Булгарію, в Хазарію, і в Мор дію. Сама ж затока Меотида тягнеться у напрямку до Некропіл, що знаходяться поблизу ріки Данапр, милі на чотири, і **зливається** [з ними] там, де давні, прокопавши канал, проходили в море, **відгородивши** [таким чином] розташовану всередині всю землю Херсона і Кліматів і землю Боспора, яка простилається миль на тисячу чи дещо більше. З-за множини пройдених літ цей канал засипався і перетворився у густий ліс, і є через нього лише два шляхи, якими пачинакити проходять до Херсона, Боспору і Кліматів. Із східного боку Меотидського озера впадає багато всіляких рік: ріка Танаїс, що тече від фортеці Саркел, Харакул, у якому ловиться **верзитік**; є й інші ріки, Вал і Вурлік, Хадир і **інші** численні ріки. З Меотидського озера виходить протока під назвою Вуслік і тече до моря Понт; на протоці стоїть Боспор, а навпроти Боспора знаходиться так звана фортеця Таматарха. Ширина цієї переправи через протоку 18 миль. Посеред цих 18 миль є чималий низинний острівець по імені Атех...

ЄВСТАФІЙ

Митрополит солунський, жив у другій половині XII ст. У часи десь з 1170 по 1175 рр. склав коментарі до «Землепису» Діонісія Периегета, давногрецького поета і географа, котрий походив з Єгипту і жив у II ст. по Хр., найшвидше при імператорі **Адріанові**.

Коментарі — звична форма наукових творів античності і доби Середньовіччя. Їхнє завдання подвійне: з одного боку — тлумачне, герменевтичне, тобто пояснення незрозумілих і малозрозумілих місць (термінів, понять, смислів) текстів, віддалених від коментатора або чималим часовим проміжком, або ж навіть — культурною традицією (тобто тексти представників іншої культури, етносу тощо); з другого боку — це простеження історичної спадкоємності в розвитку описаних в конкретному творі реалій, тобто наповнення уявлень стародавніх авторів про певні об'єкти сучасними для коментатора знаннями.

Митрополит Євстафій — відомий діяч ортодоксальної (православної) християнської традиції, а тому йому добре знайомі історичні події, пов'язані з **візантійсько-еллінським** світом та його околицями (а отже і слов'янськими країнами). Його ж конфесійна та культурна приналежність забарвлює історичні, політичні та етнічні виклади ціннісними вимірами, тобто засвідчує небайдужість, щире захоплення тим предметом, про який ідеться.

XII ст., у якому жив і **творив** митрополит Євстафій, — це, зокрема, часи найвищого злету **Київської Русі**, бурхливого розвитку її архітектури, **красного письменства**, іконопису, літописання тощо. Це час, коли Візантія, занепадаюча імперія, **дедалі частіше** мусить рахуватися з волею, політичними намірами свого північного сусіда, котрий стає однією з визначальних держав тогочасного світу. Давньоруські **реалії**, **внаслідок цього**, **візантійським** авторам (згадаймо хоча б Константина Багрянородного чи Леонтія Діакона) добре відомі. І тим ціннішими є висновки Євстафія щодо спадкоємності та історичної неперервності розвитку культури старожитньої України.

У зв'язку з цим привертають особливу увагу наступні обставини. І в XII ст. кордон між Азією та Європою проходить по Дону (Танаїсу). Скіфи — суть множина племен, котрі одвіку залюднюють Північне Причорномор'я, хоча є й азійські скіфи; серед цих племен надibuємо представників різних культур, господарств, політичного та **громадського** устрою. Так само, як і **раніше**, вченого страхає суворий клімат у Скіфії, однак Євстафій **застерігає** проти перебільшення морозів та холодів. Дуже цікавий опис рік: Борисфена (Дніпра), **Пантікапа** (ймовірно — Південний Буг) та **ін.**, Керченської протоки (Кіммерійського Боспору), Чорного та Азовського морів (відповідно Понту, Меотиди), **їхніх** вод, живності течії, судноплавних справ та **ін.** Привертає увагу застереження, що **Танаїс** плине через величезний ліс (де він тепер?). Докладно Євстафій подає етнічні ознаки, згадуючи, **між іншим**, і народ «**рос**», докладно етимологічно аналізуючи смисли багатьох назв (в тому числі і скіфів). Пильної уваги вимагає також виклад факту та обставин зміни укладу життя скіфів від землеробського осілого до кочового, мандрівного: як засвідчує **археологія**, такі факти дійсно інколи траплялися.

Ще деякі додаткові пояснення. Ріка Силіс — ймовірно **Яксарт** (Сирдар'я), **Термодонт** — ріка на Кавказі, Крон — одне з імен **Зевса**, Іонійська затока — нинішнє **Адріатичне** море, Херсон (Херсонес Таврійський) — **назва**, що вживалася і для позначення всього Кримського **півострова**, і його столиці, що поблизу **нинішнього** Севастополя. **Істр**, тобто Дунай, як зауважує Євстафій, має не п'ять гирл, а сім. Ахіллів біг — сучасна Тендрівська коса; але островом Ахілла (Білим) автор зве не сучасний Зміїний (що звично для античних авторів), а, скоріше всього, сучасний острів Березань, що лежить **одразу** за гирлом **Дніпро-Бузького** лиману. Острів, котрий лежить всередині Меотиди, Євстафій помилково зве Таманський півострів, котрий у давнину вважали островом (а, можливо, так було й **насправді**) і на якому були розташовані міста Фенагора і Гермонасса. Розмірковуючи про скіфів, Євстафій виразно **відає перевагу** легенді про **їхнє** царське (від Геракла) походження, хоча йому відомі й інші версії; так **само** він непогано **обізна**ний з рухом древніх народів, зокрема переміщеннями скіфів, сарматів, **амазонок**, кіммерійців та **ін.**

Виклади Євстафія, таким чином, засвідчують потужну тяглість осмислення старожитньої України як певної геополітичної реальності зі своїми питомими ознаками та глибинними витоками і історією.

Текст перекладено за виданням: *Латышев В.В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе //Вестник древней истории, М., 1948. № 1. С. 367-382.

КОМЕНТАРІ ДО «ЗЕМЛЕПИСУ» ДІОНИСІЯ

14. [Сказано], що південний кордон Азії і Європи — Геллес-понт, а найпівденніша — Ніл. На півночі ж Європу від Азії відділяє Танаїс, який, **ПЛИНУЧИ** через землю савроматів і скіфів, впадає в Меотійське озеро. Слід, однак, знати, що не всі землі, котрі лежать на північ від Танаїса, зараховуються до Європи, а лише ті, котрі відділяються на захід від нього; землі, що східніші Танаїса, зараховуються до Азії. Тому-то сам Діонисій далі каже, що Танаїс відділяє на захід Європу, а на схід Азійську землю, але він не каже, що **ВІН** відділяє Європу на північ, а на південь — Азію; тому ж він самих меотів і савроматів називає азійцями, оскільки Танаїс відділяє їх не на захід. Далі, як він тут каже, Танаїс тече в Скіфію, країну північну, а в іншому місці каже: «тече скіфськими рівнинами». Але скіфи, за Діонисієм — азійці. Таким чином, не всі взагалі землі на північ від Танаїса — європейські, але тільки ті, котрі обмежуються ним з заходу. Слід зазначити, що ця ріка, звана **ПО-ЕЛЛІНСКИ** Танаїс через те, що вона тече протяжно [«тетаменос»] через землі сусідніх з ними варварів, де набуває назви **СЯЛІС**. Відомо, що й інші ріки, **КОТРИ** течуть у варварських землях, дістають, однак, грецькі назви/Такими є Ніл, Термодонт, Аракс і багато інших; навіть Еридан, за Геродотом, не варварська назва, а еллінська, створена, за його словами, якимсь поетом. Джерела Танаїса, за словами інших письменників, невідомі, а Геродот каже, що він витікає з великого озера і впадає у **ЩЕ** більше озеро — Меотиду; він каже також, що Меотида ненабагато менша від **ПОНТУ** і зветься ще матір'ю Понту. Слід знати також і те, що Арріан згадує й про інший Танаїс — скіфський, через який з небезпекою переправився Александр.

19. Діонисій три материки: Лібію, Європу і Азію, найбільш частини землі, «відокремлює» один від **ОДНОГО** водами, **ТОБТО** відокремлює і розмежовує, і кордони їхні визначає водами, що знаходяться між ними, через те, що **ЦЕ** помітніше і чіткіше. Інші ж — з **ЯКИМИ** він, як видно, не згоден, тому що **ТАКИЙ** поділ непевний і неясний, — ці три найбільш материки відокремлюють один від одного іншими, меншими землями, називаючи кордоном Азії і Європи дуже великий і широкий **Пересип** між Каспійським і **Евксинськими** морями, на якому знаходиться, окрім багатьох інших місць, і славетний прометеїв Кавказ, і східна країна іберів, простерта між Колхідію і Албанією. Інший же великий пересип, що знаходиться між Аравійською затокою і Єгиптом, вони вважають кордоном Лібії і Азії...

3. Аримаспи — скіфський народ; Діонисій зве їх «ариманет» або «ари аніої» («шалені» від Ареса, «войовничі»), а Есхіл зве їх «одноокиим військом», тому що вони, вельми вправні стрільці, **ДЛЯ** того, щоб **НАПЕВНІШЕ** прицілитися, закривають одне око, і, можливо, внаслідок старанного вправління цим з дитинства, як кажуть

стародавні, у них одне око зробилося меншим від іншого. А понад те, вони народжуються, природно, з цим недоліком від батьків, котрі отримали його раніше, і через постійне повторення цей недолік зробився відмінною ознакою племені: не інакше, кажуть, витворила природа таке жахливе плем'я. І саму назву «аримаспів» вони дістали, як гадає і Геродот, через цей недолік, як, можна висловитися, однооки [люди]: бо «арі» по-скіфськи означає один, а «маспос» — око. Геродот також оповідає, що НАД аримаспами живуть грипи, що стережуть золото, кажучи при цьому, що, як є якісь гіперборей [мешкаючі на віддаленій півночі], так є і гіпернотей [людність віддаленого півдня], і що казковий Абарис, який, як кажуть, нічим не живився і стрілу обніс по всій землі, був гіперборей.

32. Океан, що обмиває землю аримаспів, зветься льодовим, Кронійським і мертвим. Причиною цієї назви, за словами Діонісія, слугує слабке освітлення сонця, яке не може зменшити волога, змусивши її розтанути і, перетворившись у пару, підійнятися вгору; «сонце, — каже він, — гірше світить над цим морем і завжди затягнуте темними хмарами» через згущення хмар; отже, це місце дійсно холодне і тому носить назву, що відповідає ЙОГО надмірному холоду. Кронійським він же зветься тому, що в цих місцях, як кажуть, панує зірка Крон, яка у звіздарів вважається холодною і спонукає до студеності, тому їй приписується холод. За міфічним переказом, сюди ж був кинутий статевий член, відрізаний у Крона. А у поета АПОЛЛОНІЯ назва «Кронійське море» зустрічається стосовно до кута Іонійської затоки...

142. Слід знати, що є і Кіммерійський Боспор біля Херсона, званий також Меотійським; у найвужчому місці його — двадцять чи трохи більше стадіїв завширшки. Боспором зветься ВІН також з тієї ж причини [ЩО й Фракійський], а саме від КОРОВИ Іо, а Кіммерійським — з-за сусіднього однойменного народу, про який є багато оповідей, як він колись робив наскоки в Азію аж до Віфінії.

146. Евксин, незручний для плавання і тому колись прозваний Негостинним морем, пізніше перейменували в Гостинне у вигляді евфемізму. А негостинним він звався (те ж можна виразити прикметником «апоксейнон», за Софоклом) чи внаслідок того що не має островів з пристанями, чи з-за мешкаючих на його берегах скіфів, нетовариських варварів, які навіть забивали для жертви іноземців і ЇЛИ ЇХНЕ м'ясо, а з людських черепів робили ЧАШІ. Інші ж кажуть, що Геракл очистив тутешні місця і зробив море з Негостинного ГОСТИННИМ. Інші цей подвиг приписують іоніям, котрі заснували на узбережжі багато міст.

147. Слід знати, що Евксинський Понт давнім, через незнайомство з ним, здавався найбільшим з морів, і ті, хто прямував туди, вважалися мандрівцями за край світу, як і прямуючі за Гераклові Стовпи; тоді вважали це море мовби за другий океан, і мандрівка туди вважалася мандрівкою за океан. Тому, як було сказано, він переважно перед іншим морями спеціально звався «Понтом», як зве ЙОГО і наш поет у виразах: «права частина Понту», чи «звуть ма-

тір'ю Понту», чи «незмірими води Понту». Через його негостинність та небезпеки плавання податися в Понт означало те ж, що йти на велике нещастя, як кажуть і давні; ця думка залишається в силі по сьогоднішній час. Про це свідчить і Географ [Страбон], а також і Дейгнософіст каже, що слова «з великого Понту» за значенням тожожні виразу «з вірної погібелі». А Геродот каже, що Евксинський Понт є дивовижним видовищем і і найгідніший подиву: він наводить при цьому виміри його довжини і ширини в стадіях...

157. Поет порівнює Евксин, шляхи якого щойно назвав кривими, з напнутим скіфським луком. Скіфськими ж луками ЗВУТЬСЯ складені з рогів. Подібність тятиві він надає правому, для в'їжджаючих, боковій Понту, тобто південній, «описаній прямо», що пролягла по прямій лінії, минаючи Карамбіс, котрий заступає за цю лінію, але звернений не на південь, а на північ; для того, щоб не стала тятива лука кривою, якби зарахувати до неї і згин Карамбію. Північний же бік Понту, для в'їжджаючих з Пропонтиди, лежить ліворуч, за його словами, має вигляд двох рогів лука, і тому він подібно до рогів лука вигинається подвійним згином обабіч Барянячого лоба.

163. На північ від Евксина знаходиться Меотійське озеро; скіфи його оточують і ним уокремлюється ЇХВЯ земля. Геродот каже: «за Танаїсом вже не Скіфія». Але і меоти — також скіфський народ, дуже численний і сильний, що займається землеробством і війною. Меотійське озеро зветься матір'ю Понту, і від цього, на думку деяких, воно дістало і свою назву: «мата» означає «годувальниця». Тому і наш Периегет каже: «величезна маса води Понту вливається з нього прямо через Кіммерійський Боспор, біля якого мешкають численні кіммерійці коло підшви Тавру». Дехто каже, що і величиною небагатьом поступається Понту ця мати його, тобто Меотійське озеро... Тавром він зве тут іншу гору, не той східний Тавр, про який буде сказано нижче, а північну частину того Тавру, біля підніжжя якого живе скіфське плем'я кіммерійці. Тут же і Таврійський півострів, великий і, за деякими звістками, схожий на Пелопоннес і виглядом, і величиною, прилеглий з заходу до гирла Меотійського озера. Скіфи, що живуть тут, зуться тавроскіфами від тамтешньої гори Тавру, котру знає й Геродот, згадуючи про Таврійські гори в Скіфії...

298. Неподалік від Рейна вивергається Істр, тобто з'являється звідкись знизу: його Діонисій зве навіть священним і висловлює повагу звичним повторенням; за його виразом, «Істр вивергає в Евксин всю піну своїх вод п'ятьма гарлами», тобто гирлами, «звиваючись навколо Певки». Острів Певка має вигляд трикутника і лежить між гарлами Істра. Однак Птолемей зве і Істр, подібно до Нілу, семи-вустим. Також і Географ [Страбон] каже, що Істр — найвеличніша з європейських рік, віддалена від Адріатичної затоки на тисячу стадіїв, і що, дістаючи початок в землі германців, вона плине на південь, потім повертається на схід до самого Понту. Найбільше гарло його — так зване священне, через яке Дарій колись збудував міст,

як Ксеркс — через вузьку частину Гелеспонту. Окрім Певки, Істру утворює своїми рукавами і інші островки.

302. На північ від Істру живуть наступні племена: германці, сармати, тобто сармати (перша форма виникла внаслідок випадіння незмінюваного ρ), гети, бастарни, незмірима земля даків, алани, таври чи роси, що мешкають поблизу Ахіллового бігу, меланхлени, гіпемолги, про яких написано до наших зауважень до «Іліади», неври, гіппоподи чи, за іншими свідченнями, хазари, гелони і агафірси...

304. Діонисій, як сказано вище, знає ГЕТІВ на північ від Істра, так само як і сарматів, які є скіфським племенем. На думку Геродота, гети є частиною фракійців, за словами ж Географа [Страбона], вони живуть обабіч названої ріки, подібно місам і фракійцям. Він каже, що вони женолюбиві і релігійні. У них був і Замолксис, який навчався у Піфагора і в єгиптян, багато передбачував і за це був прозваний богом і брав участь у державному управлінні з царем...

306. Біг Ахіллів, за яким живе плем'я таврів, є вузькою та довгою косою; за Географом, це низький півострів, подібний до стрічки (або перев'язі), завдовжки майже в тисячу стадіїв на схід, піщаний, в дві стадії найбільшої ширини. Цей біг пробіг еллінський герой Ахілл, переслідуючи агамемнонову доньку Іфігенію, викрадену з Авліди у Скіфію, коли Артеміда підмінила її ланню для офіри. Ахілл, пробувши тут тривалий час, як гадає і Лікофрон, дав цьому місцю своє ім'я. За найпоширенішим переказом, Іфігенія раніше була заручена з Ахіллою; інші ж кажуть, що це другий Ахілл, скіфський цар цих земель, котрий закохався у відслану туди Іфігенію і зупинявся тут під час її переслідування, з-за чого це місце і прозвано Ахілловим. Ті, хто це каже, посилаються на слова Агея: «Ахілл, ти, котрий володарює над Скіфською землею». По імені Ахілла і Білий острів, про який буде сказано нижче, звався Ахілловим островом в Евксинському Поті, де, як кажуть скіфи, душа Ахілла звеселяється споминами своїх подвигів. Плем'я ж таврів дістало назву, кажуть, від тварини — юла, оскільки там Озірис, запрягши вола, орав землю.

У них є великий і прикметний острів Таврійський, чи Меотійський, до якого прилягають і Фанагорія, і Гермонасса, як буде сказано нижче. І Артеміда зветься «Таврополою», як здається, від цих таврів, до яких вона благоволила за те, що вони вбивали для неї чужоземців. Згадані ж в Географа норик-таврїски інше, відмінне від цих таврів плем'я.

309. Меланхлени зуться так через звичний у них чорний і темний колір одягу, як гадає і Геродот, котрий каже ще, що вони поїдають людей і що на північ від меланхленів знаходяться озера і незалюднена земля.

310. Неври, кажуть, полишили колись свою країну з-за змії і вважалися чаклунами. За словами Геродота, кожен з неврів раз на рік перетворюється на декілька днів на вовка і потім знову стає людиною. Зауваж, що «неврос», молодий олень, пишеться через ρ, а на-

зва народу «Неоріої» чи «Неоріта» через дифтонг «ео». Гелон і Агафірс були сини Геракла; від них пішли племена — гелони і агафірси, котрі живуть на північ від Істру. У холодних агафірсів, — як каже Діонісій, — водиться блискучий діамант». Гелони ж, за словами інших, обробляють землю, харчуються хлібом і мають сади. Автор же твору «Етніка» [Стефан Візантійський] каже наступне: «Гелони — сарматська держава від Гелона, брата Агафірса і сина Геракла. У них є, за Геродотом, велике дерев'яне місто, простерте у країні численного племені будинів. У них, кажуть, водиться дивна тварина, розмірами майже як бик, а формою голови схоже на оленя, зване тарандом, яке важко ввіймати через його перетворення: він змінює колір шерсті відповідно до місця, у якому знаходиться, і набуває іншого вигляду, подібно до хамелеона та поліпа». Стосовно агафірсів він же каже, що вони так зветься чи від геракловою сина Агафірса, чи від тірсів Діоніса: тірси — це палиці, котрі носять під час святкування на честь Діоніса. Геродот же зве синами Геракла не лише Гелона і Агафірса, але й Скіфа, наймолодшого і найславнішого: Геракл набув їх, прийшовши у скіфську землю в той час, коли гнав биків Геріона і, з'єднавшись, за його словами, з напівдівою Східною, що мала верхню частину тіла до сідниць жіночу, а нижню — зміїну. Він же каже, що агафірси — найпещеніші люди, носять золоті прикраси і спільно користуються жінками. Гелони ж, за його словами, питомі елліни і займаються землеробством.

311. Славетна ріка Борисфен впадає в Евксин коло тамтешнього Баранячого лоба, про який вже було сказано прямо, мовби по лінії, навпроти Кіанейських скель. Там у Рипейських горах Скіфії дзюркотять, каже він, і ріки Алдеск і Пантікап, коло гирл яких «на початку місяця зростає приємно-лискучий бурштин, мовби якесь сяєво». Зауваж, що на цей бурштин справляє вплив місяць і що тут необхідно розуміти під бурштином якийсь камінь, а не «сльозу», згідно поширеної думки, гірських тополь, як мовилося вище. Що в Рипейських горах ніколи не сходить сніг — про це написано раніше. За цими горами, як кажуть, так звані гіпербореї спускаються до моря. Від ріки Пантікапа дістало назву розташоване там велике місто Пантікапей, заснований сином Бета, довкіл залюднений горб в двадцять стадіїв, головне місто місцевих боспорців. Геродот же про ці ріки каже, що Борисфен — найбільша і найкорисніша і з скіфських рік, з вельми приємною для пиття водою, з чудовою течією, поруч з іншими, каламутними. Коло його гирла осідає самородна сіль, і в ньому ловляться для соління великі риби без кісток, звані осетрами. Пантікап же, плінучи з півночі, наприкінці зливається з Борисфеном. Простір між цими ріками залюднюють скіфи-землероби. Від Істра до Борисфена, за його словами, десять днів дороги; стільки ж від Борисфена до Меотійського озера.

541. Навпроти північної ріки Борисфену, що впадає у ліву частину Евксинського Понту, лежить у морі славетний острів героїв,

присвячений Ахіллу; навпроти нього лежить і вищезгаданий Ахіллів Біг, названий його ж іменем. Цей острів, за словами Діонісія, зветься Білим, **ТОМУ** що мешкаючі на ньому кінопксета чи пернаті тварини, тобто птахи, — білого кольору, можливо, чайки, а згідно деяким — лелеки. Кінопксета — ті тварини, рух яких полягає в літанні; слово це незвичне. «Там, — каже він, — за переказом рухаються **ПУСТЕЛЬНИМИ** долинами душі Ахілла та інших героїв», через що **ЦЕЙ** Білий острів **ЗВЕТЬСЯ** островом героїв, подібно **ДО ТОГО, ЯК** оспівані **ПОЕТАМИ** острови на західному океані звуться островами блаженних. «**Такою** є, — каже він, — **нагорода** славетним мужам за хоробрість», тобто такої гідності сягають герої за свою хоробрість, — безтурботно веселяться на згаданому острові.

549. В середині Меотійського озера «вкорінений чималий **Острів**» званий Таврикою, за **ЯКИМ** лежать міста Фанагора і Гермонасса, колонізовані іоніями під зверхністю якогось Фанагора і Гермона, за іменем яких і названі ці міста. Арріан же казав так: «**Фанагорія**, яку заснував **Фанагор** Теоський, котрий втік від перського примусу, потім Гермонасса, названа по імені Гермонасси, **дружини** якогось мілителя Семандра; він відвів у колонію деяких еолян, але помер при заснуванні міста, і **ПО** його смерті **дружина** його оволоділа управлінням у місті і дала йому своє ім'я». Гирло Меотиди зветься Кіммерійським Боспором, про який було написано **вище**; тут найвужче місце протоки, завширшки в 20 стадіїв. Мешкаючі навколо Меотиди [племени] **войовничі**, віддані землеробству і після скіфського племені перші за силою; саме від них, як стверджують деякі, дана і назва Меотиди. Кажуть також, що і всі наступні за ними скіфи колись також харчувалися хлібом, займалися землеробством, але потім, змінивши спосіб життя, зробилися кочовиками, почали жити **осібно і без міст**; про причину цього буде мовлено **згодом**.

652. Коло вищеописаної Меотиди живуть самі меоти, названі чи від Меотиди, чи, далєбі, від яких **Меотійське** озеро дістало свою назву. Біля нього ж живуть і савромати, залюднюючі величезний ліс, посеред якого плине Танаїс, впадаючи в середину Меотиди; він відрізає Європу від Азії, на захід — Європу, а на схід — Азію. Але про це було сказано вже достатньо.

653. Діонісій зве савроматів (скіфське плем'я) славетним **родом** войовничого Ареса чи тому, що вони войовничі, чи тому, що ведуть свій рід від амазонок, а ці останні — від Ареса. А саме, він каже, що вони войовничі, чи тому, що походять від амазонок, від кохання могутніх амазонок, яким вони колись з'єдналися з савроматами, прибулими з батьківщини **від Термодонта до Скіфії**. Таким чином, від них народилися і мужні діти. Заблукали ж амазонки, кажуть, чи тоді, коли вони, пройшовши північні країни і здолавши Істр, здійснили похід супроти Еллади (від них, як родом від Ареса, названий в Афінах Аресів пагорб, оскільки вони дісталися навіть сюди), чи коли Геракл прогнав їх з Азії, здійснивши похід з-за пояса Ішполі-

ти. Геродот же каже про них наступне: «Елліни, перемігши амазонак коло Термодонти і захопивши в ПОЛОН, СКІЛКИ ЗМОГЛИ, відпливли назад Евксином; проте вони, напавши в морі на чоловіків, порубали їх. Потім, гонимі волею хвиль і вітрів, вони були занесені в Меотиду і, зійшовши на берег, почали спустошувати Скіфську землю; спочатку скіфи сприймали їх як чоловіків, але потім, коли взнали, зрештою, ЇХНЮ стать, підкорили мирним шляхом; з'єднавшись шлюбом з місцевими юнаками, вони подались за Танаїс і, пройшовши на схід три дні шляху, зупинились у нинішній країні савроматів. Слово «Амаксонідес» не є зменшувальним, оскільки зменшувальним ім'ям він принизив би хоробрих воївниць, а вжито за образом «парагоге».

666. В місцинах коло Танаїса і тамтешнього північного Кавказу, коли лютує Борей, можна побачити витворену морозом кригу. Потім Діонисій із ширим переконанням, мовби жалкуючи про мешканців цих країв через лютий холод і з перебільшенням описуючи зиму, каже: «нешасні ті люди, вічно у них холодний сніг і дихаючий холодом лід; коли ж від вітрів стає ще студеніше, тоді можна побачити своїми очима замерзаючих коней та мулів, і овець, що пасуться в полі»; останнє є перебільшенням, оскільки, за Гесіодом, на овець не діє холод навіть в ленеоні [січні] внаслідок щільності ЇХНОЇ шерсті. «І навіть самі люди, — каже він, — що мешкають гам, не залишаються НЕУШКОДЖЕНИМИ від холоду, але, спорядивши вози [живуть там на возах], перекочовують в іншу країну, залишаючи свою землю на волю шаленіючих вітрів». Це перетворилось навіть у прислів'я стосовно місцевості, колись залюдненої, а потім запустілої: кажуть, що «таке-то пустельне місто вітри продувають». Зауваж також, що давні жартома звуть сніг шерстевидною водою, за зразком мудрого царя Давида, котрий сказав: «коли тане сніг, він як шерсть». Зверни увагу, що «нешасні» мовлено тут, очевидно, не як осуд, але для висловлення співчуття.

669. Всіма визнано, що країна цих мандрівних кочовиків дуже прохолодна, тому в ній немає навіть віслюків, оскільки ця тварина не терпить холоду. За оповідями, там взимку лопаються навіть мідяні посудини і деякими протоками ЇЗДЯТЬ на возах, але влітку, за деякими повідомленнями, тут буває сильна СПЕКА. Однак Діонисій, мабуть, не вважає, що в цій країні неперервні холоди; це видно із слів: «вічно у них холодний сніг і віючий холодом лід». Так само і Геродот, назвавши Скіфію холодною країною, додає, що «вісім місяців гам бувають неперервні морози; тоді, якщо наллєш води, не зробиш болота, але, розвівши вогонь, зробиш болото [тобто вода тане]. Морс і Кіммерійський Боспор замерзають. Протягом же інших чотирьох місяців там бувають холоди». Можливо, внутрішня Скіфія, що лежить на північ, підпадає під опис Геродота, а інша має, ймовірно, й СПЕКОТНІ дні. Така вся земля скіфів, про яких Арріан оповідає, що вони колись харчувались хлібом і займались землеробством, МЕШКА-

ли в будинках і мали міста, але після завданої їм фракційцями поразки змінили колишній спосіб життя і присягнулися великою КЛЯТВОЮ ніколи в майбутньому не будувати будинків, не орати землю плугом, не ЗАСНОВУВАТИ міст, не нагромаджувати коштовного майна, але зробити своїм житлом вози, ЇЖЕЮ — тваринне м'ясо, питвом і разом з тим ЇЖЕЮ — молоко, а худобу тримати не більше, ніж скільки можна переводити при переселенні з однієї країни в іншу; і ось з цього часу вони із землеробів зробилися кочовиками. Із славетних людей Скіфська земля витворила Анахарсиса, про якого згадує і Геродот, кажучи, що коло Евксина живуть дуже неосвічені племена і що з жодного з племен, що мешкають за Понтом, не згадується уславлена людина, окрім скіфського народу, з якого походить Анахарсис. Кажуть, що ці скіфи-кочовики колись, спускаючись на південь Європи, ДОСЯГЛИ самого Херсонеса Фракійського, коли Дарій роздратував ЇХ своїм походом на Скіфію.

728. Скіфи живуть коло Кронійського моря. Про ЇХ спосіб життя вже мовлено вище. Скіфами ж зветься вони, кажуть, чи від шкір [«скіті»], у які вони одягаються, Ч҃ від «скізеста», тобто сердитися, оскільки вони дратівливі, чи вже від імені Скіфа, сина Геракла, як вже сказано в іншому місці...

772.... Геродот же оповідає, що кіммерійці, втікаючи в Азію від скіфів, заселили півострів, де нині розташоване еллінське місто Синопа...

МАТВІЙ СТРИКОВСЬКИЙ

Хроніст XVI ст., народився 1547 р. в містечку Стрикові, що в Мазовії (Польща), помер, ймовірно, у 1582 р. Стрийковський навчався у Краківському університеті, відбував військову службу у містах Литви та Жмуді. Знаний як автор декількох історичних творів, з яких найпомітнішим є його «Хроніка Польська, Литовська, Жмудська і всієї Русі». В ідрукована у 1582 р. у Крулевці (Східна Пруссія), «Хроніка» одразу привернула до себе увагу багатуо фактографією, цілісною історіософською концепцією. Стрийковський намагається подати повну історію Польщі, Литви, Жмуді і Русі, включаючи їх у всесвітньо-історичний процес. Для хроніста очевидно є обставина поєднання в одній державі різних етно-політичних утворів: власне Польщі, Литви (сучасної Білорусі), Жмуді (сучасної Литви) і Русі (тобто України), на що слід буде звертати пильніш у увагу і сучасним дослідникам.

Нижче подаємо фрагменти «Хроніки» Стрийковського, в яких викладена історіософія мислителя та його опис духовності і звичаїв руського племені.

Текст подається за виданням: *Стрийковський Матвій*. Хроніка Польська, Литовська, Жмудська та всієї Русі /Пер. з пол. Романа Івасіва // Дзвін, 1990. № 1. С. 101-113.

Х Р О Н І К А

ПОЛЬСЬКА, ЛИТОВСЬКА, ЖМУДСЬКА І ВСІЄЇ РУСИ ПРО ПОХОДЖЕННЯ СЛАВНОГО НАРОДУ РУСЬКОГО, СЛОВ'ЯНСЬКОГО, САРМАТСЬКОГО

Існують різні думки істориків про походження назви «славаки» і «слов'яни». Однак очевидним є те, що **наші** предки слов'яни або славаки славилися лицарською мужністю ще за часів Троянської війни. Вони мали свої оселі в Пафлагонії, де тепер проживають турки та греки...

Славний (візантійський) історик Прокопій (Кесарійський) перед тисяча шістдесятма роками, описуючи готську війну за часів константинопольського імператора Юліана 528 року, згадує про славаків (слов'ян).

Не менш стародавній літописець Іорнанд (Йордан) 492 р. пише, що назва славаки — нова, але СЛОВ'ЯНСЬКА мова стародавня. Той же Іорнанд пише, що слов'яни жили в північних країнах за Дунаєм, а потім, переправившись через Дунай, спустошили й завоювали обидві Мізії, Паннонію, Угорщину, Австрію, Македонію, Фракію та Істрію і, здобувши мечем нові землі, одні з них осіли на них, а інші — між ріками Дривою і Савою в Ілїрії і Далмації та всі ці землі назвали слов'янськими від славних своїх подвигів. Розширяючи свої **КОРДОНИ** безперервними війнами, слов'яни дощенту підірвали устрій і лад Римської та Константинопольської імперії.

Голонд 298 року, тобто за сто двадцять років перед падінням Римської імперії, згадує про славний слов'янський народ...

Трог Помпей, один із найбільш давніх римських істориків, котрий ще до народження Христа описував історію різних народів, надує про слов'янський народ.

Коли **наші** славаки (слов'яни) осіли на італійських землях на березі Адріатичного моря, назвали їх істрами від (ріки) Істр, тобто Дунай...

... З тих земель, які сьогодні належать Московії, та від озера Меотиди (Азовського моря) і Чорного моря з холодних країн, шукаючи більш погідного неба та урожайніших земель, прийшли в Європу... спочатку **САРМАТИ** і роксолани або **РУСИЧІ**, котрі вели довгі війни з королем Мітридатом. Після них (прийшли) готи, цимбри і вандалі...

(Пізніше)... з тих же північно-східних країн... з-над ріки **ВОЛГИ**,... прийшли болгари або волгари з великою ордою... шукаючи кращих **ІСМСЬ** (а дехто пише, що їх татари вигнали), і осіли... над Чорним морем між рікою Доном та Дніпром... а потім, коли розмножилися, **ІХОПИЛИ**... Таврію.

Коли (болгари) довідалися про незгоди між римськими імператорами і що Аттіла з **ГУНАМИ** або уграми... завоював більшу частину Європи,... й своїм князем Добралем **ВОДНИМ** шляхом і сушею вирушили до Дакії, у той час **РИМСЬКОЇ** провінції, і, вигнавши даків, 420 року силою оволоділи нею. 454 року, почувши про смерть імператора, (болгари) **перепра-**

вилися через Дунай і захопили Мезію... і від назви свого народу назвали країну Болгарією..., а потім захопили ще більшу частину Фракії.

... Чому, з якої причини, завдяки яким рисам болгари, русичі, хорвати, далматці, серби, босняки,... й інші народи, наші предки, зовуться славаками (слов'янами)?

Суйдас у своїх творах твердить, що славний слов'янський народ жив за Істром, тобто Дунаєм, де сьогодні живуть болгари й серби, а названі вони слов'янами за благородні і славні лицарські подвиги, а не склавенами, як звать їх італійці.

Німець Йоахім Курсус в «Історії Сілезії» пише, що венети були слов'янами, вигнали готів з тих земель, де тепер Литва й Білорусія, та з тими ж відразу після смерті короля Аттіли... сарматські народи, які розмовляли руською мовою,... вирушили з великою силою з Русі... та вигнали німців, сенонів, гермундурів і боїв із тих земель, де тепер Польща.

Поляк Ваповський у своїх хроніках... пише, що славаки або слов'яни названі від озера Слов'янського, що на Русі...

Німецький історик Альберт Крант вважає, що назва слов'яни походить від багатослів'я (балакучості) слов'янського народу, що є помилковим твердженням...

... Про те, що давні русичі, поляки, чехи, наші предки більше цінували доблесть і славу, ніж скарби, (свідчить) навіть те, що князям, їхнім синам та людям із простого народу давали імена, що склалися із слова «слава», як, наприклад: Святослав, Отослав, Борислав, Преслав, Виробослав,... Іміслав,... Станіслав,... Давислав, Мечислав,... Заліслав, Владислав, Ярослав, Братислав, Мирослав, Доброслав, Ізяслав, Болеслав, Вячеслав і т. ін.

Правдоподібним є твердження, якого теж дотримується Кромар... у творі «Історія Польщі» кн. 1, розд. 13, що ті болгари, котрі жили над Дунаєм і над грецьким морем та в (боротьбі) проти Римської і Константинопольської імперії проявили велику й славу лицарську доблесть і часто одержували перемогу над римлянами й греками... через славні свої діла самі назвали себе славаками або славними (слов'янами).

А може цю назву їм дали інші народи: русичі, москвини, поляки за їхні вдалі й славні діла, бажачи своїм землякам доброї слави? А нас, своїх нащадків, вони назвали б «слабаками» від (слова) «слабість», бо стали ми дуже слабкими.

Дуже помиляються італійці та їхні літописці, котрі нас і... болгарів... називають склявами і скявами (від лат. сл. раб), замість славаками або слов'янами... Ця... помилка вкралася і в історії Проконія, Йорнанда, Блонда...

... Йорнанд перед тисяча сто років тому (492 р.) пише, що за його часів слов'яни жили з лівої сторони Сарматських гір,... а інші над річкою Віслою мали свої широкі поселення...

Про (слов'ян) з особливим подивом... писав відомий (римський) поет Овідій Публій Назон, який був засланий до Таврії» (римським

імператором)... Із захопленням пише Овідій про сарматів і про неперевершену хоробрість... слов'ян у своїх «Сумних елегіях»... Овідій писав також слов'янською або руською мовою, яку добре вивчив через її приналежність...

Геродот у кн. 4 пише, що сармати (руські народи), котрі (жили) над Маріцею, тобто болгари,... у той час мали милозвучну мову.

Отже, сармати... відрізнялися народними звичаями й мовою від скіфів і татарів. Однак стародавні грецькі й римські історики помилково називали всі північні та східні народи скіфами і сарматами. (Вони) вважали поляків, русичів, литовців, москвичів, а також гагар одним народом...

Потім грецькі історики зрозуміли свою помилку, як згадує Волягеран у 7 кн. «Сарматії», і лише ті народи називали сарматами, котрі жили між Віслою і Доном та між німецьким морем й Угорськими горами, тобто поляків, мазурів, старих пруссів, литовців, жмудів, русичів і москвинів.

Светоній і Евтропій пишуть (про що згадує Меховіта) у (кн. 1, розд. 6 та Волягеран у кн. 7), що (імператор) Доміціан почав війну проти сарматів, але одержав криваву перемогу, бо (у бою) втратив двох полководців і багато легіонів війська. Імператор Антоній Пій, а також Антоній Верій вели часті війни з іншими сарматами — русичами, що (жили) над Доном, але безуспішно. З тими ж сарматами довго, але даремно воювали й інші римські імператори та полководці: Валентиніан, Галси, Друз, Максиміан, Галієн, Діоклетіан, Пробій, Карій та ін.

Прокопій (кн. 3, розд. 4) пише, що слов'янські сарматські народи завжди були нескоренні й вільні. Тому й імператор Август, котрий був майже весь світ завоював,... коли йому дораджували почати війну з сарматами, так мовив: «Мені не годиться золотом вудкою ловити рибу, тобто, інакше кажучи, не хочу більше втратити, ніж скористати». Про це пише Сустоній. Август, наймогутніший імператор, дуже шанував дружбу із сарматами-слов'янами.

Їх (сарматів) зброя були: луки, балісти та довгі рогатини. Мечів, шабель, а також лат вони не мали через брак заліза. Павзаніас пише, що він сам бачив сарматський панцир, зроблений із кінських копит на зразок кольчуги, котрий міцністю і легкістю не був гірший від грецького... панциря.

Імператор Юстиніан, коли не міг приборкати сарматів ні війною, ні дружбою, наказав будувати замки й фортеці, щоб перешкодити їм переправу через Дунай, але й це їх не відстрашило. (Про це читай ширше у творі Прокопія «Про устрій Юстиніана»).

Ті ж сармати на Каталонських полях розгромили хороброго короля Аттілу, перед яким весь світ дрижав зі страху...

Гіпнократ пише, що (у сарматів) не лише чоловіки, а й і дівчата брали участь у війні і котра з них не вбила трьох мужів на війні, вважалася не гідною стати дружиною.

ПРО БІЛУ І ЧОРНУ РУСЬ (ТА) ПРО СХІДНІ
ПІВНІЧНІ Й ПІВДЕННІ СТАРОДАВНІ **НАРОДИ...**

... Серед учених існують різні думки і докази, звідки, з якої причини і за які властивості руські землі названі Руссю.

... Грецьким та латинським історикам невідомі були русичі, як і інші північні народи, котрі усіх (вони) однаково звали скіфами й сарматами. Хоча назва роксолани й роксани, яка відповідає (назві) русаки, росани, русь, не була таємницею для стародавніх географів. Бо Птолемей, описуючи весь світ, а **ТАКОЖ** історик Страбон і **Пліній** ставлять роксоланські поселення і держави в Сарматії недалеко від озера (моря) Меотиди, у котре Танаїс (Дон) упадає, де сьогодні живуть московський і білоруський народи та канівці, білоцерківці, **ПУТИВЛЯНИ**, рязанці, чернігівці і т. д. Ці роксолани або роксани, як згадує Волянгеран (за Страбоном), вели великі війни з Мітрідатом Сенатором. Сам Страбон у сьомій книзі своєї «Географії» пише, **ЩО...** роксани або русини живуть у степах на північ і схід між ріками Танаїс (Доном) і Дніпром.

Корнелій Тацій... у 17-й книзі своєї «Історії», описуючи часи панування Корнелія Таціта, пише, **ЩО...** роксолани, сарматський народ, перемітиш дві римські армії,... **ВТОРГЛИСЯ** до Мезії, де сьогодні Болгарія. Це відбулося 1010 року від створення світу, 825 року від заснування Рима, 72 року н. е.

Як згадує **ПТОЛЕМЕЙ** та **ІНШІ**, назва роксолани та роксани була відома кількасот років ще до народження Христа.

ДЛУГОШ та **Меховіта...** у **кн.1**, розд.2, с.2 пишуть, що **руські** землі були названі від **Русса**, внука, або, як твердять, від рідного брата **Леха** й **Чеха...**

Інші (вважають), що ... назва русини походить від смуглявого кольору обличчя (**і**) ... русявого волосся, що **ПОШИРЕНЕ** серед руського... народу...

Є і такі, котрі (назву) «руська земля» і «русаки» (русини) виводять від стародавнього містечка **Русса**, що за 120 миль на північ від **Новгорода Великого**.

Однак москвини і... білоруси **НЕ** визнають усіх тих уже наведених тверджень про походження назви свого руського народу як правдоподібні. Вони твердять,... що назва **Русь** або руські народи походить від того, **ЩО** (руський) **НАРОД** був розсіяний, розпорошений по широкому світі...

Драговичі жили над **Двиною**, сіверяни — над **Десною** і **Сулою**, кривичі — там, де **Волга** й **Дніпро** починаються... Було багато інших руських народів, які звалися по-різному, однак певних історичних даних про **ІХНЮ** діяльність ми не маємо аж до **Кия**, **Щека** й **Хорива**.

Руські князі **Кий**, **Щек** й **Хорив** були рідними братами, а четвертою була... сестра **Либідь**. Вони, пануючи над руським народом, **Почали** засновувати міста та будувати замки для оборони. Старший

Кий над рікою Дніпром заснував фортецю та місто Київ, назване від його імені, де потім була головна славна столиця Руської держави.

Другий брат Щек недалеко від Києва на горі Щекавиці, названій від його імені, збудував фортецю і місто.

Третій брат Хорив у своєму удільному князівстві заснував (місто) Коревичі, котре пізніше названо Вишгородом. А їхня сестра Либідь заснувала свої поселення над рікою Либідь та на високій горі побудувала замок Любеч.

Ці князі-брати мали під своєю владою багато інших князів, які звичайно були в них полководцями. Знатнішими серед них був Радим, від котрого були названі радимичі, що (жили) над річкою Сож, В'ятко — від котрого названі в'ятичі — над річкою Волгою і В'яткою, Дуліба, від котрого названі дуліби — над річкою Бугом, котрих сьогодні зовемо лучани...

Коли... князі Кий, Щек та Хорив смерть за життя проміняли, їхні сини та нащадки довгий час спокійно панували кожен у своєму уділі, аж потім їхні місця зайняли князі Аскольд і Дір.

Інші русичі жили в північних землях над озером Ільмень... Вони збудували Новгород Великий над річкою Волховою, котра... пливе серединою міста. Вони з-поміж себе вибрали князем Гостомисла. У той час існувала в сторонніх така думка про силу великоновгородців і могутність міста Новгорода Великого, що німецький історик Крант у кн. 1, розд. 1 наводить таке прислів'я про них: «І хто може або сміє щось вчинити проти бога й Великого Новгорода?»

У стародавніх руських літописах теж знаходимо відомості, що давно на деяких руських землях панували хозари, але нам невідомо, що це за народ був.

Також варяги довгий час панували на Русі. Про те, що це за народ, існують різні думки. Руські літописи, крім самої їхньої назви, більш нічого не говорять про них. Але тому, що москвини, великоновгородці й псковичі називають Балтійське море, котре обмиває (береги) Пруссії, Швеції, Данії, Фінляндії і частину московських земель, Варязьким морем, здається правдоподібним, що шведські або датські, або пруські князі панували в них через спільність кордонів...

Правдоподібно є те, що русичі в той час із варягів та вандалів... вибрали собі князів і доручили їм зверхність над руськими землями. Бо коли на Русі, що лежить на півдні, у Київському князівстві нацупили Аскольд і Дір, нащадки Кия, руські народи поширилися далі на північ і на схід.

... Довгий час русичі вели між собою міжусобиці й... війни за княжий престол. Побачивши це, Гостомисл, муж достойний і розсудливий, на великому віці в Новгороді порадив, що через те, що (русичі) не можуть погодитися між собою і поміж себе вибрати князів хай пошлють до варягів та запросять трьох братів варязьких кня-

зів, котрі в той час славилися лицарською хоробрістю, та виберуть (їх) князями Руської держави.

Русичі послухали тієї мудрої ради Гостомисла (і) відправили послів до варязьких князів та так прямо їм сказали: земля наша й держава великі та квітучі, але немає у них ладу. Ви прийдіть та пануйте й володійте над нами!»

Три варязькі князі-брати — Рюрик, Сінеус (Синев), Трувор (Трубор) - радо прийняли послів та вирушили на Русь разом із ними 6370 року від створення світу, котрий відповідає 801 р. від народження Христа, як уважає Кромер. Коли вони приїхали до руських кордонів, їх прихильно зустріли (представники) усіх руських станів. Одразу ж три брати-князі поділили між собою Руську державу... на три частини.

Старший брат Рюрик узяв в уділ В еликоновгородське князівство й заснував свою столицю на острові Ладога,... віддаленого на тридцять сім миль від Новгороду.

Сінеус (Синев) оволодів руськими землями над Білим озером, котре має вшир і вздовж миль дванадцять і від міст Новгороду Великого й Москви (віддалене) на сто миль. Над цим озером, котре славиться тим, що в нього впадає 360 рік і лише одна ріка Сосна з нього випливає, князь Сінеус побудував замок і столичне місто...

Третій варязький князь Трувор (Трубор) узяв в уділ князівство Псковське (Плесковське), (віддалене) на тридцять шість миль від Новгороду, а столицю заснував у Сворчах (Ізборську)...

Сінеус у Білозері помер через два роки, не залишивши потомства...

Після нього владу в князівстві прийняв (його) брат, псковський князь Трувор. Але й він довго... не панував, бо через рік після (смерті) брата Сінеуса помер у Пловкові (Пскові), де й його поховано за поганським звичаєм і виспано високу могалу.

Старший брат, великоновгородський князь Рюрик, після них заволодів Білозерським та Псковським князівством. Потім він пороздавав своїм дворянам та заслуженим приятелям замки руської землі: Смоленськ, Полоцьке, Муромль, Біле озеро, Ростов і т. Д.

ПРО СТАРОДАВНІ ОБРЯДИ..

РУСЬКОГО, ПОЛЬСЬКОГО,

ЖМУДСЬКОГО, ЛИТОВСЬКОГО, ЛІФЛЯНДСЬКОГО

Й ПРУССЬКОГО НАРОДІВ-ІДОЛОПОКЛОННИКІВ

ТА ПРО РІЗНОМАНІТНІСТЬ ЇХНІХ ФАЛЬШИВИХ БОПІВ

... Сармати, поляки, русичі, литовці, прусси довше дотримувалися давніх непристойних обрядів,... ніж інші народи. Їхня вроджена суворість та тваринна жорстокість утруднювали проникнення у ці країни апостолів та їхніх посланців з наукою Євангелії. Крім того, наші предки, які були в ті часи найвойовничішим народом, усе життя віддавали лицарській справі та не приділяли уваги питанню (нової) релігії.

Поляки, поморяни, мазури визнавали таких найважливіших богів: Юпітера, якого вони називали Есса й котрого вшановували як всемогутнього бога, що **ТВОРИВ** усяке добро.

Плутона, теж бога пекельного, вони називали Ніа. (Його) славили ввечері, просиш в нього **ПО** смерті кращого та вигіднішого місця у пеклі, **ДОШУ** й упокорення негоди. **ЙОГО** храм у Гнезні був найсвятіший, як згадує **Длутощ**.

Церу — богиню землі, винахідницю усякого збіжжя, яку **ВОНИ** звали Мажана. На її честь, як пише Вінценти Кадлубек, перший польський хронікар,... у **Гнезні** теж збудували ошатну святиню, в яку після жнив на її честь жертвували десятину всякого збіжжя, прохаючи кращого врожаю на наступний рік.

Венеру — богиню кохання — вони звали Зізілія. Її просили про плідність та всяку тілесну розкіш.

Діану — богиню мисливства — вони називали Зеванія або Дзеванія. Вони теж вшановували Кастора і Полюкса, римських близнят, котрих називали Лель і Полель... та **ЇХНЮ** матір Леду... На свято цих богів 25 травня і 25 червня, яке називали Купала, чоловіки й жінки, старі й молоді, збиралися в одному місті, де танцювали та проводили різні ігри, що збереглися ще до наших днів на Русі й в Литві. Тут одразу і після провідної неділі аж до свята Івана Хрестителя дівчата й панни збираються громадою до танцю і, взявшись за руки, співають «Ладо, Ладо, Ладо моя» **НА** згадку про Леду або Ладону...

Поляки славили також Живіца — бога вітрів, що шумлять, та **Погоду** — бога **СВІТЛИХ** і веселих днів...

Славили також другого бога вітрів **Похвіста**...

Русичі славили таких богів, як Перун, Стрибог, Макогн, Хорос, котрим (князь) Володимир, володар усієї Русі, син Святослава від наложниці, приносячи жертви на честь померлих братів, спорудив у Києві на довколишніх горах дуже багато храмів та ідолів (богів). Особливо величний був ідол Перун — бог грому, хмар і блискавки, котрого найбільше славили. Його високий **тулуб** було майстерно викарбовано з дерева, **ГОЛОВА** (зроблена) **ІЗ** срібла, вуха — із золота; у руці (він) тримав камінь (зроблений) у **ВИГЛЯДІ** палаючого грому. На його честь і славу (спеціально) призначені жреці палили вогнище, яке називали вічним. Якщо через недогляд сторожів (вогонь) погас, то **ЇХ** карали смертю; Цей звичай зберігся і досі у литовців, жмудів та давніх пруссів.

**АСКОЛЬД Г ДІР, НАЩАДКИ КИЯ,
ПЕРШІ КНЯЗІ РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ, ЩО ЛЕЖАТЬ НА ПІВДНІ.
ЯК ВОНИ ВОЮВАЛИ З ВІЗАНТІЄЮ
І ЗДОБУВАЛИ КОНСТАНТИНОПЛЬ**

У той час у Київському князівстві, що лежить на півдні Русі, вельможі панували нащадки Кия Аскольд і Дір. Вони, зібравши

велике руське військо, як свідчать їхні стародавні літописи,... рушили Чорним морем на кораблях і галерах до Візантії: оточили Царгород, тобто Константинополь. А греки, НЕ маючи іншої надії на допомогу, крім бога, безустанно молилися, щоб ІХ визволив від цього лютого оточення русичів... Потім море ЗАШТОРМИЛО, і руські кораблі розбилися, так що київські князі Аскольд і Дір ЛЕДВЕ повернулися до Києва з малою дружиною. Про ЦЕ згадує ЛЮІТПРОНД і Зонар у грецьких хроніках, а також руські літописи.

Потім помер Рюрик, князь великоновгородський, ПСКОВСЬКИЙ і білоозерський, який залишив сина Ігоря, котрого разом з усією руською державою віддав під опіку своєму родичеві Олегові. Він, довідавшись, що Аскольд і Дір повернулися до Києва, стративши всю армаду під час шторму під Константинополем, негайно вирушив Дніпром на човнах до Києва, узявши із собою Ігоря Рюриковича, і викликав до себе на дружню розмову київських князів Аскольда і Діра. Вони, не підозрюючи нічого лихого від своїх, з малим почтом виїхали до табору Олега й Ігоря, над Дніпром. Там Олег, вказавши на Ігоря, промовив, що він, син Рюриків і його родич, є спадкоємцем усіх руських князівств. Потім (Олег) наказав там же в його присутності вбити двох братів-князів Аскольда й Діра та захопив Київ і всі князівства, що до нього належали. Таким чином, далеко на схід, північ і південь він розширив державу і свою єдиновладність, силою та хитрощами підпорядкував собі й Ігореві багато суміжних країн.

Так на Аскольді й Дірі закінчився рід власних київських князів, коли Олег повбивав їх по-зрадницьки..., а від Ігоря аж до теперішнього великого князя почалася нова ГЕНЕАЛОГІЯ.

Пізніше Олег з Ігорем пішов із військом на древлян, які теж належали до руського народу, і, підкоривши їх, зробив своїми васалами. А коли після ПЕРЕМОГИ (князь Олег) справляв у Києві бенкет, наказав привести до себе коня, якого найбільше любив, і, покликавши вісунів, спитав їх, що вони думають про цього коня. Прибулі відповіли: «Жде тебе, великий князю, смерть від цього коня». Через те (князь) наказав відвести його та окремо годувати.

Зібравши велике військо, (Олег) рушив кораблями Чорним морем на Константинополь, який здобував великими силами, безперервно штурмуючи вежі й мурів і з моря і зі суші. Константинопольський імператор, не МАЮЧИ змоги витримати такий ВЕЛИКИЙ натиск, а допомога не сподівався нізвідкіля, викупив мир в Олега великими дарами, прохаючи зняти облогу. Це й зробив Олег, побачивши, що здобути МІСТО дуже важко. Улещений дарами, він уклав перемир'я з візантійським імператором та, порадившись з ним, залишив там свій щит із гербом нащадкам на пам'ятку. І, мабуть, цей герб, тобто щит, я бачив на власні очі разом з іншою старовиною 1575 року над Галаятськими воротами, навпроти КОНСТАНТИНОПОЛЯ, по-старосвітськи намальований, прив'язаний прямо до гаків шибениці Вишневецького під галаятськими мурами, де стоять дерев'яні КЛІТКИ...

Після того восени Олег повернувся з Царгорода до Києва і згадав про свого коня, від якого пророкували йому смерть, та наказав привести його до себе. Але коли йому сказали, що (кінь) загинув під час його відсутності, він наказав провести себе туди, де (лежать) його кості, щоб побачити їх. І прийшовши на місце, де лежали ті кості, сів на них. А інші хроніки і Герберштейн пишуть, що (князь) турнув ногою кінську голову, промовляючи: «От ви мені пророкували смерть від того коня, а він, як бачите, здох. Я не хотів би, щоб таке трапилося з тіпунами». І тільки-но він це проказав, як із кінської голови раптом вискочила отруйна змія і вкусила його в ногу, від чого він помер, пропавши тридцять три роки в Київському, Новгородському, Псковському, Ізборському і Білозерському князівствах. Поховано його на горі Щекавиці за поганським звичаєм.

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ІГОР РЮРИКОВИЧ І ЄДИНОВЛАДДЯ РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Після смерті Олега Ігор Романович почав панувати в Києві, Великому Новгороді, Пскові, або Пскові, у Білоозері та в усіх руських князівствах і землях, що лежать на півночі й на півдні. Ще за жига Олега, свого опікуна, він узяв собі за дружину Ольгу, правнучку Гостомисла із Пскова. Він наклав на древлян надто велику данину, більшу, ніж за його опікуна Олега.

(Ігор), зібравши велике військо, пішов далі морем на Візантію, де оточив і спалив славні міста Нікомедію і Теракту та спустошив багато країн візантійського імператора Романа в Бітінії і в Понті.

А кож великою силою (він) підійшов до Константинополя, маючи і з собою п'ятнадцять тисяч кораблів (човнів) й іншого морського спорядження, візантійський імператор виступив проти нього з допомогою римлян та інших християнських володарів і в жорстокій битві з руською армadoю на Чорному морі розбив дощенту великі руські війська. Ігор ледве з третиною армadi повернувся до Києва і потім уклав перемир'я з візантійським імператором. Про цю поразку Ігоря руські літописці не згадують. Але Лютпранд, відомий історик, (у праці) «Історія Сиропи» (кн.5., розд.6) пише, що Інгерус, руський король, як він його називає, (а повинен Ікорус або Ігорус), коли з великою армadoю прибув до Константинополя, у морському бою зазнав поразки від константинопольського імператора і був відбитий та вигнаний від Царгорода.

Зонар, теж грецький історик, (у праці) «Анали Греції»), том 3 пише, не називаючи (імені) князя Ігоря, що русичі, яких називає россами, маючи п'ятнадцять тисяч кораблів (човнів), здобували Константинополь, де зазнали від греків жорстокої поразки, так що з такої великої кількості кораблів мало що залишилося. Пізніше русичі втратилися від нападів на Візантію.

Великий князь Ігор, повернувшись із Константинополя до Києва, вирушив з малою дружиною у похід на древлян, вимагаючи

від них знову данини. Тоді древляни зі своїм князем Ніскіною, або як інші його називають — Мальдітом, почали задумуватись, як би позбутися тих частих данин і повинностей, як вибитися з такої тяжкої неволі. І говорили вони між собою: «Коли вовк занадиться до отари, тоді все стадо розпорозить». Тому, побачивши, що Ігор прибув з малою дружиною, раптово вдарили на нього в урочищі біля міста Коростеня. Древлянський князь Мальдіт або Ніскіна убив його (Ігоря). Там же, у Коростені,... поховано його 6458 року згідно з літочисленням від створення світу.

МАРТИН БЄЛЬСЬКИЙ

Польський хроніст, автор праці «Хроніка польська». Народився у 1495 р., помер 18 грудня 1575 р. Започаткував літописання польською мовою, якою були написані його «Всесвітня хроніка» (1551), «Життєпис філософів» (1555), «Линцарська справа» (1569).

«Хроніка польська» — твір, доповнений і доопрацьований сином Мартина Бельського Іоахимом (бл.1540 — 8 січня 1599 р.), був видрукований у 1597 р. Тут містяться описи Русі, особливо Галичини і Волині, її історії, людності, звичаїв, подано багато фактологічного матеріалу по новітній (для Бельського) історії України, зокрема козацьких повстаннях під проводом Івана Підкови та Северина Наливайка.

Наведений фрагмент — один з перших ґрунтовних описів життя козаків, їхнього побуту, військового устрою, локалізації, взаємин з турками і татарами. Згаданий у тексті острів Кохання найшвидше (Д. Яворницький) — Кухарів острів, що між порогами та Хортицею. Відстані до згаданих островів від Києва (в милях), безперечно, применшені. Вже тоді була зрозуміла, зокрема самому хроністу, генетична спадкоємність запорозьких козаків з давньоруською людністю, з одного боку, і їхня видатна роль у стримуванні татарських наскоків на Україну та Польщу.

Текст подається за виданням: *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. В 3-х тт. Т.2. Л., 1991. (Пер. *І.І.Сварника*).

ХРОНІКА ПОЛЬСЬКА

«Ці посполиті люди звичайно займаються на Низу Дніпра тим, що ловлять рибу, яку там же, без солі, сушать на сонці і тим харчуються протягом літа, а на зиму розходяться у найближчі міста, а саме: в Київ, Черкаси та інші, заховавши попередньо на якому-небудь дніпровському острові, в потаємному місці, свої ЧОВНИ і залишивши там кількасот чоловік на курені або, як вони кажуть, на стрільбі. Вони мають і свої гармати, частково захоплені ними в ту-

руських замках, частково відбиті у татар. Спочатку козаків не було так багато, але тепер їх набралось до кількох тисяч чоловік, особливо багато їх стало останнім часом. Вони дуже часто завдають великої шкоди татарам і туркам і вже кілька разів руйнували Очаків, Тягинку, Білгород та інші замки, а в полях немало брали здобичі, так що тепер і турки, й татари остерігаються далеко виганяти овець і рогату худобу на пасовища, як вони пасли раніше, так само не пасуть вони худоби й по той (лівий) бік Дніпра на відстані десяти миль від берега. Козаки найбільше сварять нас із турками; самі татари кажуть, що аби не козаки, то ми могли б добре жити з ними; але татарам вірити не можна: добре було б, щоб козаки були, але треба, щоб вони мали начальство й отримували платню; нехай би вони жили на мисах і на дніпровських островах, яких там так багато і деякі такі неприступні, що якби там засіло кількасот чоловік, то й найбільше військо не справилося б із ними. Серед цих островів є острів, який козаки називають островом Кохання; він лежить між порогами, на відстані 40 миль від Києва, займаючи кілька миль завдовжки. Якщо татари помічають, що на цьому острові чатують козаки, то не так сміливо переправляються на наш бік, бо з цього острова можна перешкодити переправі татарського війська через Кременецький і Кучманський броди, якими вони звичайно до нас переправляються. Неподалік того острова є інший, що зветься Хортицею, той самий, на якому перед тим жив Вишневецький і татарам дуже шкодив, так що вони через це не сміли так часто до нас удиратися; дещо нижче цього острова у Дніпро впадає ріка Тисмениця, на 44 милі від Києва. Є ще третій острів, що називається Томаківкою, на якому найбільше проживають низові козаки, бо він служить їм найміцнішим замком; навпроти нього впадають у Дніпро дві ріки, Тисмен і Фесин, що витікають із Чорного лісу. Є там ще немало інших островів, і коли б на них збудувати замки й осадити населення, татари не сміли б так часто вдиратися до нас, але ми чомусь вважаємо за ліпше захищатися від них біля Самбора. Водою також їм (козакам) нічого не можна було б удіяти, оскільки з моря ніякі галери чи боти не можуть пройти у Дніпро з огляду на пороги, яким сам господь бог призначив бути там, і якби не ця обставина, гурки б давно навідалися в цей край; козаки ж так звикли до цієї місцевості, що проходять пороги у своїх шкіряних човнах, які вони зуть чайками і на яких спускаються вниз і витягають на мотушках угору проти течії. У таких самих човнах Русь у минулі часи завдавала шкоди грецькому імператорові, підпливаючи часом до самого Константинополя, як про це пише грецький історик Зонара. Мабуть, і тепер козаки б зробили так, аби їх було багато. Тому-то гурки і хочуть, аби цей край залишався пустим і незаселеним, щоб вони могли бути безпечними у Царгороді. У цих краях раніше був великий порт у Білгороді, з якого до самого Кіпра пшеницю з Поділля возили; тепер через те місто сухим шляхом на Очаків до

Москви ходять лише каравани. З Білгорода пролягає широка дорога, на якій козаки часто турецьких купців розбивають і, якщо бажають здобути язика, то здобувають його переважно там. Якби ми захотіли привести до ладу козаків, то це легко можна було б зробити — треба прийняти їх на платню і збудувати міста і замки по самому Дніпру та його притоках, що досить легко зробити, бо і дерева, і лісу на островах цілком достатньо — було б лише бажання до цього; про це дуже мудро казав Ян Оришовський; який довший час був у козаків гетьманом і дуже добре вивчив ті місця: він узявся б за цю справу і виконав би її неодмінно».

ЕРІХ ЛЯСОТА

Еріх Лясота фон Стеблау народився у 1550 р., помер десь у 1616, родом з Моравії (ймовірно, слов'янського походження), австрійський воїн і дипломат. У 1594 р. здійснив подорож на Запорозьку Січ за дорученням імператора Священної Римської імперії Рудольфа II (разом з козацьким діачем Станіславом Хлопницьким, дипломатом Якобом Генкелем і представником папи патером Александре Комулео). Свої враження Лясота ретельно занотовував у «Діаріуші» (шоденнику), вперше опублікованому у 1854 р., а тому його твір є надзвичайно цінним документом українського (зокрема запорозького) життя наприкінці XVI ст.

Європейські зверхники у той час були серйозно стурбовані турецькою експансією в Європі. Захопивши Константинополь у 1453 р., турки-османи відверто зазіхали й на інші європейські столиці, навіть на Відень, Варшаву і Київ. Створюючи антитурецьку лігу, володарі могутніх європейських країн — імператори Максиміліан II та Рудольф II звернули увагу на мужню боротьбу проти татар і турків найпівденнішого християнського форпосту — запорозького козацтва і доклали чимало дипломатичних зусиль, щоб залучити їх до спільної боротьби. Саме у цьому контексті і слід сприймати описи Лясоти своєї подорожі на Запорожжя, наведеним обставини переговорів, ухвалені рішення, листи козаків до імператора, їхні обов'язки та права. Сам факт дипломатичних зносин імператора Рудольфа II, з одного боку, і запорозьких гетьманів, з другого, засвідчує ту прикметну і приємну обставину, що, принаймні «де-факто», Запорозька Січ сприймалася в Європі як рівноправний суб'єкт міжнародного права, оскільки в будь-якому іншому випадку навіть думка про переговори не могла б і виникнути. Тут маємо також виразне віднесення (без будь-яких застережень) запорозького воїнства до європейського християнського світу. Мова навіть не йде про видатні військові та моральні чесноти козаків, якими так захоплювався автор «Діаріуша».

Еріх Лясота, водночас, залишив один з найкращих описів порогів, починаючи з часів Константина Багрянородного. Він називає тринадцять порогів (Д. І. Яворницький називає дев'ять і кілька забор), наводить тогочасні їхні назви і назвиська. Цікаво також, що тодішнє генеральне становище козаків розмішувалося на остро-

ві Базавлук у Чортomlaцькому Дніприщі (тобто рукаві Дніпра). Лясота знайомить нас з тогочасним гетьманом козаків — Богданом Микошинським, звичаями та устроєм цієї республіки. Варто пам'ятати, що в тогочасній суціль монархічній та деспотичній Європі побачене в Україні, а саме — демократичні загальні вибори, права членів цього, по суті, громадянського суспільства, водночас — сувора дисципліна і висока освіченість та інше — було вельми дивним і незвичним. Водночас, козаки, навіть в офіційних текстах, іменують себе «рицарством» («лицарством»), і це ж робить імператор, що не може не викликати роздумів, зокрема щодо реального статусу цього стану в Європі, високого рівня самосвідомості.

Текст подається за виданням: *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків. У 3-х тт. Т.2. Л., 1991. С. 26-40. (Пер. *І.І.Сварника*).

ДІАРІУШ

«Плавання через пороги надзвичайно небезпечно, особливо за низької води: люди повинні в небезпечних місцях виходити й одні тримають судно довгими канатами, інші заходять у воду, підносять судно над гострим камінням і обережно спускають його на воду. При цьому ті, хто утримує барку канатами, повинні всю увагу звертати на тих, хто стоїть у воді, і лише за їхньою командою натягати й відпускати мотузку, аби не наразити судно на камінь, адже в такому разі воно негайно ГИНЕ. Таких місць дванадцять: коли ж залічити до них іще одне, Воронову забору, то буде тринадцять протягом семи миль... Червня 6 дня ми вирушили через пороги і до Обіду проминули перші шість порогів: поблизу першого, званого Кодаком, ми **ВИЙШЛИ** на правий берег, біля другого, Сурського, висадилися на острів біля правого берега, при впадінні у Дніпро річки Сури; коло третього, Лоханського, так само виходили на правий берег, а четвертий, названий Стрільчим, проїхали; при п'ятому, **ЗВАНОМУ** Звонець, ми висадилися на правий берег біля підніжжя **ВИСОКОЇ** скелі. Шостий поріг, Княгинин, ми **МИНУЛИ** зліва, залишивши його по праву руку і далі пообідали на Княгининому острові. Після обіду подолали сьомий поріг, Ненаситець, біля якого мусили зійти на лівий татарський берег і довго затриматися, бо це найбільший і **найнебезпечніший** поріг. Місце це небезпечно з огляду на татар, котрі тут нападають найчастіше: зо три тижні тому татари напали на дванадцятьох городових козаків, котрі хотіли спуститись униз, і перебили їх. Тому ми поставили на горі варту, яка **СПОСТЕРІГАЛА** і помітила вдалині чотирьох татар, сповістила про це нас, а ми відразу вислали до двадцяти чоловік зі свого почту в погону за ними, **САМІ** ж з рештою були наготові і стежили, чи не знадобиться їм підкріплення. **АЛЕ** татари, помітивши, що ми сильні і пильнуємо, вирішили не чекати нас, а **СХОВАЛИСЯ** і зникли. Пройшовши цей поріг, ми заночували на поблизькому острові. Червня 7 дня ми пройшли восьмий поріг, Воронову забору; тут

один із наших байдаків, у якому були Андрій Затурський, Ян Ганнібал і якийсь Осцик, наштовхнувся на камінь і затонув; їх самих урятували маленькими човниками, які тут називають шд'їздками, але все їхнє майно пропало. (Якщо лічити лише дванадцять порогів, Воронова заборя не входить до їх числа, вважаючись лише небезпечним місцем). Біля дев'ятого Порога, Вовніга, ми самі зійшли на берег і винесли свої речі. Далі пройшли десятий поріг, Будило, а за ним пристали до лівого татарського берега; там обідали. Тут у наш час є найзвичніша і найвідоміша з татарських переправ, що тягнуться за острів Таволжанський, оскільки Дніпро тече тут лише одним руслом і не ДУЖЕ широкий. Ми знайшли тут багато маленьких татарських човників, плетених з лози й обтягнутих свіжою шкірою. Неподалік від ЦЬОГО ПОРОГА на правому березі ховалося у засідці до чотирьохсот козаків, які витягли свої човни на землю, а самі лежали в кущах і гушавині; їх прислали сюди із Січі, аби перепинити дорогу татарам на випадок, коли б вони частиною своїх сил надумали переправлятися тут, чого побоювалися. Одинадцятий поріг, Таволжанський, ми залишили справа, обійшовши його з лівого боку, а дванадцятий, Ліпшій, пройшли. Біля тринадцятого, а саме Вільного, ми вийшли на татарський лівий берег і, пристаючи до берега, ударилися об камінь, але, на наше щастя, судно вдарилося своїм добре укріпленим носом. Біля цього порога у Дніпро впадає ріка Вільна; тут закінчуються пороги на відстані семи миль від першого; звідси до Кічкаса півтори милі. Тут також є татарська переправа; Дніпро в цьому місці дуже вузький, і його берега, особливо лівий, досить високі і скелясті. Звідси до Хортиці — чудового, гористого, великого й веселого острова, що має зо дві милі завдовжки і ділить русло Дніпра на дві рівні частини, — півмилі. Тут ми провели ніч. На цьому острові козаки тримають узимку своїх коней. Під вечір згадані вище 400 козаків, що пильнували татарів біля Будилівського Порога, долучилися до нас і звідси вже разом зі мною рушили в Січ. Червня 8 дня дійшли ми до острова біля Білопір'я три з половиною милі; там обідали. Звідси до іншого острова 5,5 милі. Червня 8 дня дісталися до острова, званого Базавлук, що лежить при одному із дніпровських рукавів — Чортомлику, або, як вони називають, при Чортомлицькому Дніприщі, 2 милі. Тут була на той час козацька Січ. Вони вислали нам назустріч кількох знатних осіб, щоб привітати нас від імені всього їхнього товариства, і при нашому наближенні салютували безліччю гарматних пострілів. Щойно ми зійшли на берег, як вони відразу провели нас у Коло. Всього за кілька днів до того, а саме 31 травня, їхній вождь Богдан Мікошинський вирушив на море на 50 суднах з 1300 людьми; ми просили доповіді Колу, що ми дуже втішені, заставши усе лицарське товариство в доброму здоров'ї. Потім, оскільки вождь був відсутній і не все ВІЙСЬКО зібралось, ми не бажали зараз викладати своє доручення, обличивши його до щасливого повернення гетьмана і всіх інших. Вони за-

любки **ПОГОДИЛИСЯ** з цим: далі ми пішли до своїх куренів (які вони називають кошами), плетених із хмизу і вкритих зверху конячими шкурами для захисту від дощу.

Лише **18 червня** вождь із рештою війська повернувся у свій табір із згаданого раніше морського походу. Він зустрів татар при очаківській переправі, мав із ним дві сутички, одну на воді, другу на суходолі, причому козаки **ВЗЯЛИ** в полон пораненого в коліно знатного татарина на ім'я Белека з царських придворних. Та оскільки турецькі сили, що захищали татар від небезпеки, були надто великі, а саме склалися із 8 галер, **15 каравел** і **150 сандалів**, то козаки змушені були відступити й не могли зашкодити переправі.

Розпитуючи Белека через перекладача, я довідався про сили й наміри татар: хан виступив у похід з двома царевичами й **80 тисячами** війська, з якого, зрештою, не більше **20 тисяч** було озброєного і здатного до війни; вони повинні були, ніде не затримуючись надовго, іти просто в Угорщину. Окрім того, я дізнався, що в **Перекопській** орді залишалось трохи більше **15 тисяч** чоловік і що **їХНІЙ** хан, повідомлений ще до виступу про деякі невдачі, яких зазнали турки від угорського народу його імператорської величності, дуже неохоче вирушив у **ПОХІД**.

Червня 19 дня зранку вождь відвідав нас разом із деякими старшинами і далі гостив у себе. Після обіду вони вислухали московського посла, який, вручивши подарунки, прямо висловив у Колі те саме, про що говорив зі мною **раніше** в дорозі. Та перш ніж вислухати його, вождь **прислав** до нас із Кола з проханням, **аби** аудієнція, дана московському послові перше, ніж нам, не стала приводом до **испорозуміння**, адже їм добре відомо, що його імператорська величність стоїть вище за всіх інших європейських монархів, отож його послів слід вислуховувати першими. Та оскільки вони припускали, що згодом і підтвердилося, що москвич мав би висловити міркування щодо вербування сил його імператорською величністю, тому вони вважали за потрібне попередньо вислухати його.

Червня 20 дня ми мали аудієнцію і показали письмово в Колі наше доручення про вербування війська. Тоді козаки, попросивши нас **вийти** з Кола, прилюдно прочитали нашу грамоту і запропонували кожному висловити свою думку про неї. Коли ж, після дворазового закликів вождя, усі й далі мовчали, то присутні розділилися, як це прийнято у них при обговоренні важливих справ, і утворили два кола: одне зі старшин, а друге з простого люду, званого в них черню. Після довгих нарад чернь урешті звичними вигуками висловила свою згоду вступити на службу його імператорської величності, на **знак** чого кидала вгору шапки. Після цього натовп кинувся до другого, старшинського кола, погрожуючи кинути у воду і втопити кожного, хто буде проти цієї думки. Тому старшини відразу погодились на все, не сміючи суперечити черні, такій сильній і могутній, коли вона розлютується, і лише вимагали домовитися з нами про умови. **Обрали 20** депутатів, і нас знову запросили в Коло.

Тоді Ці депутати, сівши на землі посеред Кола, утворили маленьке коло і після тривалих нарад запросили час до себе. Ми прийшли і сіли серед них. Тоді вони виявили нам свою готовність піти на службу його імператорської величності, не шкодуючи СВОГО ЖИТТЯ. Вони, по суті, погодилися вирушити у Волощину, переправитися через Дунай і вдертися у Туреччину, але для виконання цієї пропозиції виявилось багато перешкод, які утримували ЇХ і змусили зовсім відмовитися: ПО-ПЕРШЕ, у них не було достатньої кількості коней ні для себе самих, ні для гармат, бо татари під час семи різних нападів, здійснених минулої зими, захопили й забрали понад дві тисячі коней, яких після того не залишилось і чотириста; по-друге, вони не зважуються вступити в Молдавію такою обмеженою кількістю наявного війська, тобто трьома тисячами, бо важко поклатися на господаря, та й самі молдавани — мінливий за натурою, зрадливий народ, віроломність його добре znana козакам. По-третє, за такої незначної винагороди і такої невизначеності наших пропозицій вони не могли укласти договір щодо служби, як ми вимагали, як і здійснити такий далекий похід. Тому вимагали, ЩОБ я полегшив ЇМ шлях і допоміг роздобути коней; вони поцікавилися, чи не поклопотався б я перед брацлавським воєводою про кілька сотень коней для них самих і для гармат. При цьому вони стверджували, що не звикли йти на службу й виступати в похід за невизначених умов, тому жадають, аби я уклав з ними договір від імені його імператорської величності щодо тримісячної платні та продовольства для них самих і коней; тоді вони погодяться прийняти пропозицію і подумають, що робити далі. На це я відповів: щодо коней, то мені, чужинцеві, не знайомому з Польщею, важко радити ЇМ що-небудь, але я не сумніваюся, що, піднявшись вище по Дніпру, вони зможуть роздобути коней у своїх містах і селах, де народились і вирости й де в КОЖНОГО були рідні та знайомі. Брацлавський воєвода, ЇХНІЙ великий приятель, так само міг би забезпечити ЇХ кіньми, якби ВОНИ того зажадали. Що стосується платні, то я не можу вести з ними таких переговорів, бо не уповноважений на те. Його імператорська величність дав би інше розпорядження, якби вони раніше заявили про ці вимоги, і вся справа, МОЖЛИВО, повернулася б інакше. Щодо молдавського господаря, то я певен: при нашій появі він оголосить себе прихильником імператора. Тому я радив ЇМ з огляду на милість і довіру його імператорської величності, які виявилися у тому, що попри далеку й небезпечну дорогу він надіслав ЇМ усім у ЇХНІЙ табір стільки великих і чудових дарів і почестей, рівних яким вони ніколи не отримували від іншого монарха, зі свого боку виявити довір'я його імператорській величності і, вдовольняючи його бажання, піднятися угору Дніпром в Україну, де до них, поза всяким сумнівом, відразу приєднається багато людей; тоді МОЖЦА було б зі значними силами пройти Волощину до Дунаю, наздогнати татар і заступити ЇМ подальший шлях. Виконавши це, вони можуть бути певні, що імпера-

ТОРСЬКА величність як верховний монарх не чинитиме всупереч своїй величі й гідності, а навпаки, переконавшись у ЇХНІЙ добрій волі та відданості й побачивши початок цього в ЇХНІЙ службі, винагородить ЇХ із такою щедрістю, яка може значно перевищити платню, якої вони жадають, на славу собі і до ЇХНОЇ більшої вигоди. На це вони знову відповіли мені, закликаючи Бога у свідки, що всі вони з охотою служили б його імператорській величності, але є важливі причини, про які я вже чув, що ЗАВАЖАЮТЬ ЇМ того разу здійснити такий далекий похід. І все ж, аби його імператорська величність міг переконатися у ЇХНІЙ найпокірнішій відданості, вони готові негайно відрядити до нього своїх послів, уповноважених укласти з імператором угоду про ЇХНЕ утримання, а тим часом обіцяють самі подбати про коней і не сидіти бездіяльно, а задля служби імператорові вийти в море і, за сприятливої погоди, докласти всіх зусиль, аби нападти на Кілію і Бабадаг, два знамениті турецькі міста на Дунаї, вище його гирла в Чорному морі, або ж спробувати зруйнувати Перекоп, головне місто кримських татар, віддалене лише на 26 миль прямої дороги від Січі, хоча, коли йти морем, відстань дещо більша. На це я відповів, що задуманий ними морський похід за інших обставин міг би вважатися службою, але оскільки він не відповідає планам і намірам його імператорської величності, то, на мою думку, не може вважатися якоюсь особливою послугою, адже це не завдять татарам, які вже переправилися через Дніпро і йдуть в Угорщину, напасти на володіння імператора і не змусить турків розділити свої сили. А ці дві речі власне й були головною метою нашого посольства. Отож, я знову повторив від імені його імператорської величності пропозицію якнайшвидше вирушити в похід на Волощину, спробувати наздогнати татар і перепинити ЇМ шлях в Угорщину; а тоді вони могли від кордонів Волощини відрядити посланців до імператора для переговорів щодо ЇХНЬОГО утримання. Безсумнівно, його імператорська величність, побачивши, що вони не байдикують, а навпаки — хоробро діють проти ворога на його службі, ще з більшою милістю і прихильністю поставиться до ЇХНЬОГО прохання при переговорах.

Згодом, коли осавули (яких можна вважати начальниками, рівними поручикам) обійшли навкруги велике Коло і виклали це іншим козакам, чернь знову відокремилась, утворила окреме коло й, порадившись, знову висловила згоду голосними вигуками й підкиданням шапок угору. Коли ми вийшли після цього з Кола, вони почали БИТИ у військові бубни, сурмити, разів десять вистрелили з гармат, а вночі пустили кілька ракет. Але ще того ж вечора деякі НЕСпокійні голови разом із заможнішими козаками, якими, наприклад, є мисливці та власники човнів, пішли до ПРОСТОЛЮДУ й, ходячи від хижі до хижі, переконували, що дорога далека й небезпечна, застерігали, щоб усі добре зважили, що роблять, аби потім не жалкувати. Прислана ЇМ винагорода замала, за неї неможливо УТРИМУВАТИ таку кількість людей у такому далекому поході, тим паче, що серед

них є багато бідних людей. Та й на що ці гроші використати: на купівлю хліба чи на купівлю коней? До цього зауважували, буцімто його імператорська величність може заманити ЇХ далеко вглиб країни, а потім, коли вони стануть непотрібними, збутися ЇХ будь-чим, тим більше, що не обіцяє ЇМ нічого певного своїм листом, скріпленим печаткою. Такими й подібними словами стривожили простий люд, й коли наступного дня, а саме 21 червня рано-вранці знову зійшлися в Коло, вирішили зовсім інакше, а саме: що за таких непевних умов вони аж ніяк не можуть і не хочуть виступати в похід, до того ж не знають, чи є насправді обіцяні гроші, чи ні, і хто ЇМ ті гроші дасть, бо про це його імператорська величність не написав до них жодного листа. Та й на обіцяні згодом подарунки й винагороду також немає ніяких письмових гарантій. Врешті вони прислали кількох козаків до нашого житла, аби повідомити про таке рішення. На це я відповів, що ЇМ легко було б зрозуміти, ці гроші ПОХОДЯТЬ справді від його імператорської величності, адже від себе я не міг би запропонувати ЇМ таких дарів, що, нарешті, я не був би настільки нерозумним, щоб обіцяти ЇМ неіснуючі гроші й викликати цим нещастя на свою голову. Навпаки, вони можуть бути певними, що отримають ці гроші, як тільки погодяться на умови, запропоновані нами від його імператорської величності. На підтвердження своїх слів я показав ЇМ свою інструкцію, скріплену імператорською печаткою. Коли вони повернулися у Коло з моєю відповіддю, а чернь і далі продовжувала стояти на СВОЄМУ, гетьман і деякі зі старшин, особливо Лобода, який попередньо був гетьманом і зруйнував Білгород, усіяло просили й умовляли ЇХ як слід зважити, що роблять, і не відкидати імператорських милостивих пропозицій, які ЇМ слід вважати великим щастям. Інакше вони **РИЗИКУЮТЬ** стати посміховищем для всіх, відмовившись від участі в такій благородній справі — поході проти одвічного ворога християнства, незважаючи на милостиву пропозицію такого могутнього володаря.

Кож ж вони й далі наполягали на попередньому рішенні, вождь посеред Кола гнівно відмовився від своєї влади і зрікся гетьманства, сказавши, що не може й не хоче довше залишатися вождем **ЛЮДЕЙ**, які так мало дбають про свою честь, славу й добре ім'я. Після цього Коло розійшлося.

Після обіду осавули знову скликали до Кола все товариство, а деяких гнали навіть киями. Передовсім збори попросили **МІКОШИНСЬКОГО** прийняти назад гетьманство, що він і зробив. Далі говорили різні дивні речі про **ХЛОПИЦЬКОГО**, зокрема, що він своїми брехливими вигадками вводить в оману не лише його імператорську величність, а й усіх нас і ЇХ самих. Були й **ТАКІ**, які відкрито казали, що кинуть його у воду, чим його дуже збентежили.

З усього ходу справи легко зрозуміти, яку фальшиву роль відіграв **ХЛОПИЦЬКИЙ** при дворі, як і те, що він майже у всіх пунктах брехливо поінформував його імператорську величність. По-перше,

видав себе за козацького гетьмана, яким насправді ніколи не був і навіть не мав надії колись стати, як це я зрозумів з розмов старшини. По-друге, Запорозьке Військо зовсім не посилало його до імператорської величності, просто він якийсь час перебував у Києві разом із козаками і дехто з товариства говорив про те, як би звернути увагу на них його імператорської величності. Він одразу підхопив ці слова і без ЇХНЬОГО відома, побачивши, що йдеться до війни з турками, подався до імператорської величності й запропонував ЇХНЮ службу. Про це нам розповів уже сам Мікошинський. По-третє, він казав, що сили козаків становлять вісім-десять тисяч, що також невірно, бо, спустившись до них, я застав лише зо три тисячі чоловік. Щоправда, вони при бажанні можуть зібрати ще кілька тисяч війська, скликавши до зброї козаків, які живуть у різних містах і селах, але вважають себе запорожцями. По-четверте, стверджував, що вони вдовольняться подарунками його імператорської величності і, отримавши ЇХ, одразу вирушать туди, куди скерує ЇХ його імператорська величність, що також не справдилося.

Оскільки Хлопицький, правду кажучи, своїм самозванством спричинив непорозуміння, яких можна було б уникнути, якби ВІН Ді-яв прямо, я не раз потім різко дорікав йому і так ганив за легковажну поведінку, що зовсім збентежив його і він не раз обливався сльозами, а на чолі виступав піт, бо він і сам гаразд усвідомлював, що вчинив дурницю і добре бачив, що його життя у моїх руках. Коли б я забажав, йому було б непереливки.

Червня 23 дня козаки зранку скликали Коло і прислали до нашого житла кількох депутатів, які просили нас не думати, ніби вони не бажають іти на службу до його імператорської величності, адже ми й самі добре бачимо, що вони погано забезпечені кіньми; аби не ця обставина, вони знали б, що робити. У відповідь я запропонував скласти й передати в Коло умови, які Я міг би укласти з ними. Тоді вони знову пішли до товариства й передали цю пропозицію, після чого розійшлися. Тим часом я наказав написати свої умови, вони зі свого боку також почали писати грамоту про ті умови, на яких вони можуть цього разу вступити на службу до його імператорської величності. А коли після обіду вони знову зібрались у Коло, то не хотіли чекати, поки я передам їм свої умови, а відразу ж прислали кількох з-поміж себе зі своїми письмовими умовами, на які просили відповісти, такого змісту:

«Умови, передані повним зібранням Війська Запорозького послам його величності римського імператора. По-перше, коли минулого року навесні, перед Світлою неділею, наш товариш пан Станіслав Хлопицький привіз нам сюди, за пороги, листа пана нашого милостивого, його величності римського імператора, *ми*, дізнавшись від полонених, що в Білгороді збирається піше й кінне військо турецького султана і що воно має рушити звідси на Угорщину, закликали на допомогу всемогутнього Бога й подалися туди, щоб іменем його

імператорської величності спробувати щастя; пройшли повсюди **вогнем** і мечем, так що на місці поклали до двох з половиною тисяч озброєних вояків і до простого люду.

По-друге, коли вже згаданий наш товариш **Хлопицький** передав нам від його імператорської величності прапор і труби, ми вдячно прийняли ці чудові клейноди й, отримавши певні **відомості**, що кримський хан з усією своєю ордою хоче переправитися біля Очакова через Дніпро, ми вирушили туди разом зі своїм начальником, бажаючи перешкодити **їхній** переправі. Але заставши **там** досить значні турецькі сили на воді й на суші, ми боролися з ним, наскільки дозволили наші слабкі сили, двічі нападали на них, мали сутички і, дякуючи Богові, захопили одного знатного бранця.

По-третє, ми зобов'язуємося боротися протягам усієї **війни** з турками під **присланими** імператором прапором і з трубами, переслідувати ворога й нападати на його країну, винищуючи її **вогнем** і мечем.

По-четверте, за прикладом наших предків ми самі завжди готові покласти своє життя за християнську віру; **не** відмовляємося робити це й надалі. Та оскільки нам добре відома підступність невірних і молдаван, **ми** не зв'язуємося виступати в похід з таким цінним даром, як прапор його імператорської **величності**, а також у супроводі ваших милостей, бо добре знаємо, що немало чесних людей і добрих християн волоський господар зрадливо видав у руки поганих. З **опляду** на це все ми не можемо за таку платню здійснити **такий** віддалений похід через брак коней для нас самих і для гармат.

По-п'яте, хотіли б **послати** посольство до його імператорської величності: пана Станіслава **Хлопицького** з двома іншими нашими товаришами, щоб вони доставили йому від нашого імені **білгородського** полоненого **й** дві яничарські хоругви, розповіли **про** всі наші клопоти й уклали б остаточну угоду про наше утримання.

По-шосте, поки повернуться наші посланці, ми збираємося з **Божою** поміччю і у присутності ваших милостей напасти на землю невірних і, якщо вдасться, дійти аж до Перекопу або **куди** скерує нас воля Всемогутнього й дозволить погода, й іменем його імператорської величності звоювати все вогнем і мечем.

По-сьоме, треба, щоб його імператорська величність листовно звернувся до його королівської величності і станів у Польщі, аби нам дозволили вільний перехід через **їхні** володіння. Сподіваємося, що за таких обставин його імператорської величності не **відмовлять**.

По-восьме, треба буде написати також до великого князя московського, щоб прислав до нас своїх людей, аби ми спільними силами могли вирушити проти ворога аж до Дунаю чи куди буде потрібно й помірятися силами з ним».

Вислухавши ці пункти, я знову повернувся з Кола до свого куреня і просидів там **цілий** день, але, переконавшись у тому, що вони не мають наміру відступати від своїх умов, наступного дня, 24 червня, послав їм у Коло відповідь на передані мені умови.

Відповідь на передані козаками умови:

«З переданих нам умов ми зрозуміли, що ваші милості охоче готові піти на службу до його імператорської величності, але з трьох причин не можете виконати наші умови, а саме: 1) через нестачу коней; 2) через те, що ваші милості не зважаються з такою малою кількістю людей іти на Волощину через відому невірність і зрадливість цього народу; 3) що ваші милості не можете вирушити в далекий похід за такої незначної винагороди й на непевних умовах.

Тому ви бажаєте послати пана **ХЛОПИЩЬКОГО** з двома своїми товаришами до його імператорської величності, уповноваживши їх укласти з імператором договір щодо вашого утримання. Не можемо зволікати з відповіддю вашим милостям, розуміючи, що нічого іншого бути не може, й ви повинні задовольнитися тим, що є. Але ми бажаємо також разом із вашими уповноваженими послати когось з-поміж нас до його імператорської величності і пропонуємо трохи відкласти Посольство до того часу, поки ми, з Божою поміччю, успішно повернемося зі щасливого походу на Перекоп, аби ми могли з'явитися до його імператорської величності з приємною вісткою. Щодо листів до короля та польських станів і до великого князя московського, то ваші милості можуть внести ці пункти до інструкції своїм послам для подання його імператорській величності, а він потім **найласкавіше** зволить усе це вирішити. Врешті вважаємо за потрібне, щоб ваші милості якнайскоріше послали до великого князя московського і попросили його допомога, запропонованої ним, проти турків, з тим, щоб ці посли ваших милостей змогли повернутися сюди до повернення вашого посольства від його імператорської величності».

Причини, через які я не хотів поривати стосунків з козаками, а навпаки, вважав за потрібне втримати їх на службі його імператорської величності, були такі:

1. Гадаючи, що війна, розпочата турками, триватиме не рік і не два, я вважав **КОРИСНИМ** залучити на наш бік таких хоробрих і запов'язливих людей, які з молодих років **ВПРАВЛЯЮТЬСЯ** у військовому мистецтві й добре вивчили того ворога, з яким чи не щодня стикаються, тобто турків і татар.

2. Утримання цього війська коштує значно дешевше, ніж **найманих** солдатів інших народностей, бо **ІХНІ** начальники вдовольняються загальними паями, не вимагаючи великої платні (яка звичайно становить немалу суму). До того ж вони мають власну артилерію і багато з них самі вміють із нею обходитися, тому при них не потрібно **наймати** й утримувати окремих гармашів.

3. Оскільки великий князь московський також зайнявся цією справою і через **СВОІХ ПОСЛІВ** повідомив козаків (яких уважає також своїми підлеглими), що вони можуть стати на службу до його імператорської величності, я не зважився поривати стосунків із ними, бо побоювався, щоб великий князь московський не **ОБРАЗИВСЯ** і не відмовився прислати обіцяне допоміжне військо, про яке я чув і від його посла.

4. Я не міг підшукати іншого місця, де б так зручно могло приєднатися до нас допоміжне військо великого князя, крім цього; звідси його можна скерувати, куди буде потреба.

5. Коли я побачив і навіть частково переконався з великою небезпекою для себе, що ці переговори з козаками суперечать планам канцлера, я тим більше вважав за потрібне продовжувати їх, бо якби він схилив їх на свій бік, то це дало б йому можливість підкріпити й посилити ті шкідливі інтриги, якими він тоді займався (чого слід було остерігатися).

6. Навіть якби я відразу припинив з ним переговори, мені все одно довелось би виплатити їм усі гроші, які вони вже вважали заробленими за два походи, здійснені від імені його імператорської величності, а саме: один під Білгород, який вони зруйнували, а другий, коли вони намагалися перепинити татарам переправу під Очаковом, хоча й безуспішно через велику перевагу турецьких сил.

7. Оскільки внутрішні відносини в Польщі, очевидно, мали найближчим часом привести до перевороту, я вважав справою першочерговою заручитися дружбою цього товариства, яке не лише має величезний вплив на Україну, тобто Волинь і Поділля, але на яке зважає і вся Польща.

Червня 24 дня я вручив їм вісім тисяч дукатів золотом у відкритому Колі, посеред якого майорів увіткнутий у землю прапор його імператорської величності. Вони відразу розстелили на землі кілька татарських кобеньків чи плащів, які звикли носити, висипали на них гроші й посадили кількох старшин лічити їх. Після того я знову вийшов із Кола й повернувся до свого куреня, але збори ще довго не розходилися.

У наступні дні вони дуже старанно збиралися у Коло і врешті дійшли іншого рішення: послати Хлопицького не до його імператорської величності, а до великого князя московського, а замість нього обрали депутатами Саська Федоровича й Ничипора, котрі разом зі мною мали вирушити до його імператорської величності й домовитися з ним про винагороду за службу й утримання. Тим часом Якоб Генкель мав залишатися серед них, щоб своєчасно сповіщати його імператорську величність про все, що вони зроблять для нього за цей час. Похід у Татарію, до Перекопа, також відкладається до сприятливого часу.

Липня 1 дня я попросився у повному зібранні з гетьманом і всім запорозьким лицарством; вони зі свого боку подякували мені за працю і подарували хутро куніці й шапку з чорного лиса. Потім вручили своїм послам листа до імператора й повноваження такого змісту:

Лист Війська Запорозького його імператорській величності: «Божою милістю найясніший і непереможний християнський імператоре, найласкавіший пане! Найпокірніше і від щирого серця вручаємо вашій імператорській величності як панові й голові всіх християнських королів і князів нас самих і нашу завжди вірнопіддану службу. Бажаємо вашій імператорській величності, пану нашому

милостивому, и просимо, аби всемогутній Бог дарував тілесне здоров'я і щасливе панування над християнською країною, і щоб всемогутній Бог **УПОКОРИВ** і кинув під нога вашої імператорської величності ворогів святого хреста, турецьких бусурманів і татар, і щоб дарував вашій імператорській величності перемогу, здоров'я і всіх благ, які ви собі зичите. Цього бажає вашій імператорській величності все Військо Запорозьке вірно і широсердно.

Присланий до нас, Війська Запорозького, з волі й наказу вашої імператорської величності зі значними дарами наш товариш Хлопицький, тепер полковник (тобто начальник над 500 козаками), який у минулому, 1593 році був у вашої імператорської величності, пана нашого милостивого, через багато небезпек і перешкод разом із послами вашої імператорської величності, Еріхом Лясотою та Якобом Генкелем, по дорозі через польські володіння, прибув до нас аж на свято Святої Трійці. Але вже задовго до **ЇХНЬОГО** прибуття, а саме за три тижні до Великодня, ми, **підкоряючись наймилостивішому** наказові вашої імператорської величності, висловленому в надісланій і оголошеній нам тут, за порогами, копії з листа вашої імператорської величності, не бажаючи зволікати, а йдучи за прикладом наших предків, котрі дотримувались лицарського звичаю, як і народ, завжди готовий служити вашій імператорській величності й усьому християнству, за нашим звичаєм закликали Бога на допомогу і на щастя вашої імператорської величності вирушили у морський похід тижнів за два до Великодня, тобто в небезпечну пору року, ризикуючи життям і здоров'ям. Довідавшись напевно від полонених татар, що в Білгороді зібралось багато війська вершників і піших лицарів, звідки вони за наказом свого володаря, турецького султана, повинні напасти на країну вашої імператорської величності Угорщину, **МИ** змогли за допомогою всемилостивого Бога, найвищого володаря, на щастя вашої імператорської величності, зруйнувати вогнем і мечем прикордонне турецьке місто **Білгород** і вбили кілька тисяч як воїнів, так і простолюду. Тому і шлемо вашій імператорській величності одного бранця з того зруйнованого міста і дві яничарські **Хоругви**.

Так само нещодавно кримський хан, бажаючи вдертися у володіння вашої імператорської величності, прийшов зі своїм військом до гирла Дніпра й Бугу, поблизу Очакова, а ми під прапором вашої імператорської величності намагалися зірвати його переправу. Але через велику перевагу його сил — сухопутних на конях та морських на галерах і **СУДНАХ** — не змогли чинити їм належного опору, хоча двічі маж сутичку з ним і захопили **ЗНАТНОГО** бранця, якого також би відіслали вашій імператорській величності, аби він не був тяжко пораненим. Та оскільки Лясота сам із ним розмовляв і розпитав **БАГАТО** про що, він складе звіт вашій імператорській величності про все, що дізнався від нього. Як найнижчі слуги вашої імператорської величності висловлюємо свою вдячність за надіслані вашою імпера-

торською милістю нам як лицарському людові подарунки, вельми для нас цінні: прапор, тулумбаси та гроші. Дай Боже, щоб ми могли з **КОРИСТЮ** служити в цьому морському поході, який **ГОТУЄМОСЯ** здійснити, з божою поміччю від імені вашої імператорської величності. Ваша імператорська величність буде ласкавий милостиво вислухати подробиці про це в усному донесенні послання вашої імператорської величності **ЛЯСОТИ** та наших послів, Саська Федоровича й Ничипора (обидва є сотниками **НАШОГО** Війська Запорозького). **Найпокірніше** прохаємо вашу імператорську величність, християнського володаря, ласкаво і з цілковитою довірою вислухати цих **НАШИХ** послів, уповноважених трактувати про нашу справу. Нашого ж полковника **Хлопицького** ми відрядили до великого князя московського як **християнського** володаря і щирого приятеля вашої імператорської величності з грамотами вашої імператорської величності й нашою, прохаючи його допомогти нам військом **ПРОТИ** турків, що йому легко зробити, бо його кордони зовсім неподалік, а звідси його військові вже буде легко проникнути у Волощину або далі.

Просимо також вашу імператорську величність написати грамоту його королівській величності й сановникам Польського королівства, щоб кожен козак за **ЇХНЬОЮ** охоронною грамотою міг вільно й без перешкод виступати в похід, виїжджати з їхньої країни й повертатися на батьківщину.

Доводимо також до відома вашої імператорської величності, що кількість нашого Війська Запорозького сягає шести тисяч чоловік досвідчених добірних козаків, не рахуючи хуторян, які живуть на кордонах. З огляду на далеку дорогу ми виділили до згаданих наших послів і начальників іще двох з-поміж себе. Пропонуючи ще раз себе і **НАШУ** покірну службу милості вашої імператорської величності, **залишаємося** вашими найнижчими слугами.

Дано в **Базавлуку**, на дніпровському рукаві Чортомлика, липня 3, року 1594».

АНОНІМ

Анонім — невідомий автор, учасник походу збройного рушення Речі Посполитої на приборкання козацького повстання **1625** р. під проводом гетьмана Марка Жмайла; перипетії змагань він зафіксував у «Щоденнику комісії або експедиції проти Війська Запорозького».

По смерті великого гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного зверхники козацтва змінювалися ледь **не щороку**: Олифер Голуб, Михайло Дорошенко, Грицько Савич **Чорний**, Каленик **Андрійович**. У **1625** р. запорожці обрали гетьманом Марка Жмайла (Пирського), котрий і очолив чергову визвольну спробу. В **зв'язку** з

цим польське військо під проводом гетьмана Конецпольського висулося в напрямку Канева і далі, щоб приборкати непокірних.

Наведені фрагменти з «Щоденника» описують кульмінацію протистояння поляків та українців — битву біля Крилова та над Куруковим озером. Після низки сутичок протистоячим сторонам вдалося прийти до мирної угоди, за якою реєстр встановлювався у кількості 6000 осіб, а судочинство залишалося в руках самого козацтва, що фактично означало повну амністію учасникам повстання. Історики (Н. Полонська-Василенко) зазначають, що перемогла поміркована течія серед козацтва, якій вдалося домогтися обрання нового гетьмана (ним став Михайло Дорошенко) і укласти мирну угоду з поляками.

Текст подається за виданням: Селянський рух на Україні. 1569-1647 рр. К., 1993. С.534. (Пер. з пол. *Н.М.Яковенко*).

ЩОДЕННИК КОМІСІЇ, АБО ЕКСПЕДИЦІЇ ПРОТИ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

...(Жовтня) 11. Табір знявся і зупинився за милю від Канева. Від канівських козаків до й. м. п. гетьмана приїхало трос козаків, які розповіли, що їх гетьман Жмайло знаходиться ще на Запорожжі. Просили не нападати на них у місті у зв'язку з тим, що вони хочуть зібрати тут свою раду.

12. Тоді ж 3000 козаків, не дійшовши згоди на раді (чи мають піддатися п. гетьману, чи ні), виступили з міста, і й. м. п. гетьман послав за ними пана Одживольського з 10-ма корогвами.

13. П. Одживольський, наздогнавши козаків, напав на них над річкою Мошною. Там же норовистий кінь заніс сина кн. Четверганською до козацького табору, і ті упродовж усієї експедиції тримали його в себе як в'язня. Сам же табір, пройшовши 3 милі і переправившись під Рожівкою на той бік річки Рось, там і розташувався. Й. м. п. гетьман на допомогу п. Одживольському послав Кавалера Юдицького на чолі німецької піхоти, підтримуваної корогвами п. Косаковського і п. Біленького. Вони його наздогнали над річкою Мошною аж уночі, а козаки, набравшись сил, тим часом простували зі своїм табором до Черкас.

14. П. Одживольський разом зі своїм полком і з допоміжним загоном спішно рушив до Черкас, звідки за годину перед світанням вийшло 20 000 козаків, прямуючи табором до козацького війська, котре направилось з Маслового Ставу до Цалів. Повідомивши Проце й. м. п. гетьмана, сам [Одживольський] залишився біля міста. Табір же, прорунувшись того самого дня на 3 милі, підійшов до річки Мошни, переправився через неї і там став. Й. м. київський воєвода князь Панніцький, князь Вишневецький та їх милості пп. комісари теж прибули до табору.

15. Й. м. п. гетьман з військом та ЇХ милостями ПП. комісарами прибув до Черкас і зупинився табором під містом.

16. Там же табір стояв увесь день у зв'язку з радою, яку вели, зібравшись разом, ЇХ милості пп. комісари.

17. Вранці табір рушив з-під Черкас і, пройшовши 2 милі, став над Дніпром, де й. м. п. гетьмана перестрів козацький посол, повідомивши, що є новини про ЇХНЬОГО гетьмана, який уже виступив з артилерією із Запорожжя.

18. Табір знявся і, пройшовши 2 милі, проминув містечко Боровицю і став за милю позад нього.

19. Вранці до й. м. п. гетьмана прийшли послы від козаків, прохаючи, щоб той не розпочинав наступ свого війська, доки вони не дочекаються прибуття із Запорожжя ЇХНЬОГО гетьмана п. Жмайла. Після цього його МИЛІСТЬ ЗНЯВ табір і, просунувшись ще на 3 милі, став на рукаві Дніпра.

... 23. Там же* вдень побували послы від козаків, знову повторюючи те саме — гетьман ЇХНІЙ ще не прибув із Запорожжя.

24. Табір рушив у напрямку до Крилова, і, ОДІЙШОВШИ милю за містом, а ще милю [[не доходячи] до козацького табору, став над річкою Цибульником. Звідси було добре видно козацький табір і його сторожу.

25. Козаки прислали до й. м. п. гетьмана своїх послів з повідомленням, що до ЇХНЬОГО табору уже прибув запорозький гетьман з артилерією і що через посла сповіщає й. м. п. гетьмана про своє **ПРИБУТТЯ**.

26. Там же й. м. п. гетьман послав до козаків декого з ПП. комісарів, передаючи ЇМ ті умови, які слід виконати, щоб лишатися вірними підданими й. к. м.; козаки прийняли ЇХ для обговорення на раді.

27.. Там же. **Козаки** сповістили, що запропоновані умови для **НИХ** тяжкі і що ЇХНЯ рада розпочалася.

28. Там же. **Козацька** рада тривала до обіду. Надвечір до й. м. п. гетьмана приїхало 13 старших козаків з повідомленням, що товариство **НЕ** приймає жодного пункту із запропонованих умов. Послів затримано на ніч, а всьому війську наказано до **РАНКУ** приготуватися.

29. Вранці й. м. п. гетьман відправив згаданих 13 послів, коротко напугавши ЇХ такими словами: «Оскільки ви, як вірні піддані, не хочете, покоровшись, **ЗАЖИВАТИ** милосердя і **ЛАСКІ** й. к. м., ми покладаємо надію на бога, що ви скоро за свій непослух і свавільство скуштуєте на своїх шнях наших шабель, а це кровопролиття, яке має настати, впаде гріхом на ваші **ДУШІ**». Після цього відразу ж наказав усьому війську рушати слідом за ними до табору...

Під час такого маршу [наші] довго і досить уперто обстрілювали козаків з рушниць, але коли спробували оточити ЇХ з двох боків і напасти з більшою рішучістю і наш кінний загін відтиснув з поля **КОЗАЦЬКУ КІННОТУ** назад у табір, піші козаки вчинили опір під самим окопом. Й. м. п. гетьман, помітивши це, застеріг від можливого ото-

* Тобто за милю перед **Криловом**, куди перемістився табір між 19-м і 23-м жовтня.

чення кавалера [Юдицького] і пл. Вінкрота і Фітінгса, котрі, захопившись погонею, вискочили прямо до табору і занадто наблизились до нього. А и. м. п. київський воевода підтримував їх силами власної **КОРОГВИ** і артилерією, завдяки якій не лише шкодили таборові, але й відбивали кінні напади з правого боку. Й. м. п. гетьман заступив своїм полком та артилерією чоло, тобто середину поля від однієї низини аж до другої і успішно там діяв, вітаючи їх. А й. м. п. галицький (каштелян), помітивши, що з того боку низини, на якому він перебував, табір укріплений гірше, хотів увірватися туди разом з п. капітаном Бутлером. Козаки ж, побачивши це, виставили на тім місці для оборони більшу частину свого війська і боронилися безперервно густою стріляниною.

А далі настав вечір, і частково потомлена, частково поранена піхота стала вимагати перепочинку. Тому й. м. п. гетьман, оглянувши табір, наказав спершу відкликати свою **ТА** й. м. П. київського воеводи **ПІХОТУ** і артилерію, що знаходилась під [**КОЗАЦЬКИМ**] табором, а далі розпорядився завести до [свого] табору і все військо, розташоване там, де раніше козаки несли сторожову службу.

30. Тоді ж удень готували **КОШІ** для штурму, і **КОЖЕН** сам собі робив кулі і **Т. ін.** На бік козаків перебіг гайдук й. м. п. гетьмана, який повідомив їм про коші і планований штурм. Тому козаки, намагаючись вийти з облоги, спробували на кількох човнах перейти за Дніпро, але їх усіх потопила хвиля і страшенна буря, що сталася того дня. Тому вони вирішили, за порадою свого гетьмана Жмайла, краще спускатися вниз по Дніпру до старого городища над Куруковим озером. Тоді ж від них відділилося декілька кінних корогв, які пустилися врзніобіч густими хашами.

31. У п'ятницю, вдосвіта у передень Усіх **СВЯТИХ***, й. м. п. гетьман вислав п. підкоморія з його полком наздоганяти козаків, і той їх наздогнав о першій годині вдень за милю звідси, де вони вже переправилися на той бік через болото чи озеро. Залишивши в **ГУЩАВИНІ** 1500 козаків для оборони переправи, вони рухалися табором з **ПІВМИЛІ** завдовжки до другої води, а перейшовши і її, знову залишивши 2000 варті, йшли табором других півмилі аж до озера, що зветься Куруковим. Вишикувавши над ним біля своїх розставлених півмісяцем возів 2000 вершників для оборони, вони переправили усе своє військо і за чверть **МИЛІ** звідти поставили свій табір біля шанців або старого городища, укріпивши його кількома рядами возів. А й. м. п. гетьман відразу, як розвиднілося, наказав, щоб полки виходили з табору звичним порядком, а кавалерові [Юдицькому] і панам капітанам звелів зі своєю іноземною **ПІХОТОЮ** якомога швидше простувати слідами козаків, що ті й учинили з великою ретельністю...

Тим часом зі своїм полком прибув і й. м. п. **ГЕТЬМАН** і вказав для усієї піхоти зручне місце, щоб шкодити ворогові, а також вигідніше — кінноті, яка перед цим зазнала втрат від частой стрілянини.

* 1 листопада.

Меншу артилерію він розташував у трьох місцях, наказавши з неї вести обстріл табору, тим часом як уся піхота мала **розпочати** наступ. І коли вів усіх під густим обстрілом на штурм, **То не помітив** у густій траві під самим табором жадливої трясовини, аж доки і сам, і піхота, і кіннота не потрапили у неї перед самими [козацькими] возами. **Козаки** його впізнали, бо почали на нього показувати, і він зазнав на собі і великої небезпеки від куль, і чудодійного божого промислу...

Внаслідок безперервного обстрілу і сміливого наступу **наших** козаки зазнали чималих втрат і, переконавшись, що цього з них досить, почали голосно просити про милосердя. Почувши це, й. м. п. гетьман заборонив своїм продовжувати **стрільбу** і наказав звозити з батареї гармати. Коли ж настав вечір, з поля було звернуте і військо, окрім необхідної варті, а сам [гетьман], втомлений, а швидше — заклопотаний своїми турботами, повернувся до табору, поставленого під Ведмежими лозами, тобто над Куруковим озером. Тут власне і відбулася третя битва з козаками.

Листопад 1. Військо на день Усіх святих відпочивало, терплячи від раннього **суворого** холоду та від приморозків і [раптового] снігу. Оскільки ж козаки, вчора, зазнаючи поразки, просили про милосердя, а сьогодні, не виконуючи обіцянки, не зголошувалися вислати своїх послів до розгніваного гетьмана, й. м. п. гетьман наказав усій піхоті серйозно готуватися до штурму, щоб далі **їм** уже не попускати, а чинити з ними так, як із супротивником. Однак за намовою **їх** милостей **Ш.** комісарів послав до них старосту п. Білецького і ротмістра п. Хмелецького. Козаки ж, з вдячністю **їх** прийнявши, просили в ім'я бога про милосердя і обіцяли назавтра ж вислати своїх послів до й. м. п. гетьмана.

2. Уранці до й. м. п. гетьмана прибуло троє козацьких послів з листом, прохаючи переговорів і милосердя. Тому зібралася рада **їх** милостей пп. комісарів, за рішенням якої й. м. п. гетьман відповів козакам, щоб на ранок прислали кілька осіб, уповноважених прийняти [запропоновані **їм**] **умови**.

3. Приїхали послі, наділені повноваженнями **заключити** угоду. Приймаючи умови, записані на раді **Ш.** комісарів, вони пробули цілий день у таборі, а надвечір повернулися **до** свого табору.

4. Пізно приїхали козацькі послі, які чинили опір щодо таких двох **пунктів**: видати злочинців і мати в своєму реєстрі таку малу кількість осіб, як **тільки** 6000.

5. Нехай те буде на благо і щастя. Козаки змушені були погодитися на всі **умови**, крім однієї: злочинців не видавати, а карати **їх** від свого ж старшого згідно з правами і звичаями **їхнього** війська (на що **їх** милості пп. комісари погодилися).

6. Від **їх** милостей **Ш.** комісарів був висланий **їхній** колега й. м. п. красноставський староста з багатьма шляхетними людьми для прийняття присяги козацького **війська**, яке з великим жалем і пла-

чем присягало виконувати запропоновані йому умови. Після цього до табору приїхав п. Михайло Дорошенко, зі своєю старшиною, обраний вчора гетьман Запорозького Війська. Й. м. п. гетьман вітав їх усіх і частував, а коли потім вони від'їжджали до свого табору, попрощався з ними. Вони ж посвідчили, що втрати козацького війська, розгромленого нашими напередодні Усіх святих, становили 8000 осіб. Коли ж згодом повернулися по домівках, то побачили, що число **ПОЛЕГЛИХ** було більшим (рахуючи тих, що загинули по різних місцях і втопилися у Дніпрі під Цибульником)...

АДАМ ОЛЕАРІЙ

Народився в Ашерслебені близько 1599 р., помер у **своєму** домі під Готторном 22 листопада 1671 р.; магістр філософії Лейпцизького університету. Неодноразово (1633-1634, 1639, 1643) брав участь в офіційних посольствах Голштинії у Московію. Автор відомого «**Опису** подорожі в **Московію...**», перше видання якого з'явилось у 1647 р

Праця Адама Олеарія містить небагато **інформації** про Україну — взагалі не згадується Київ, один раз вживає він термін «**Україна**». («**Україна Сіверська**, — пише він, — біля московського кордону»), двічі згадує Дніпро. І це зрозуміло, оскільки він ставив собі за мету описати країну та народ, з яким він познайомився особисто, тобто «**Московію**» та «**московитів**» (руських). І тому наведені описи — це характеристика звичаїв саме цієї країни, власне — москвичів. Можна з ними погоджуватися чи ні, але вони дають нам бачення освіченого європейця мешканців того краю, з яким в середині XVII ст. доля та історія звели український народ всерйоз і надовго. Тому вони становлять інтерес і для сучасного українського читача з погляду ознак того етнічного довкілля, в яких перебувала Україна козацької доби.

Текст перекладено за виданням: *Олеарий Адам. Описание путешествия в Московію и через Московію в Персію и обратно.* СПб., 1906. 582 с.

ОПИС ПОДОРОЖІ У МОСКОВІЮ І ЧЕРЕЗ МОСКОВІЮ ДО ПЕРСІЇ Й НАЗАД

Руські взагалі не люблять вільних мистецтв і високих наук і не мають ніякої охоти займатися ними... Більшість руських дає грубі та невігласні відгуки про високі, чи невідомі, натуральні науки та мистецтва...

Що стосується розуму, руські, щоправда, відрізняються кмітливостю та хитрістю, але користуються вони своєю розумом не для того, щоб сягати добродійності та схвального життя, але щоб вишукувати вигоди та користь і догоджати страстям своїм... вони уникають правди і люблять вдаватися до брехні, і до того ж вкрай підозрілі, тому

вони самі дуже рідко вірять кому-небудь; того, хто їх зможе обдурити, вони вихваляють і вважають майстром...

Щоб проявити своє лукавство, ошуканство та наругу стосовно ближніх, На яких вони сердиті або яких ненавидять, вони, між іншим, діють таким чином: оскільки крадіжка вважається у них вадою, за яку серйозно карають, то вони намагаються того чи іншого звинуватити у ній. Вони йдуть і позичають гроші у своїх знайомих, залишаючи взамін одягу, начиння чи інші предмети. При цьому вони інколи таємно підкидають що-небудь у дім чи засовують у чоботи, у яких вони зазвичай носять свої листи, ножі, гроші та інші дрібні речі, а потім звинувачують і доносять, немов ці речі таємно вкрадені...

Всі вони, особливо ж ті, хто щастям та багатством, посадами чи чинами вивищуються над станом простолюдинів, дуже пихаті та бундючні, чого вони, стосовно чужинців, не приховують, але відкрито демонструють своїм виразом обличчя, своїми словами та вчинками...

Під час спалаху гніву та при сварці вони не користуються заздалегідь, на жаль, у нас поширеними прокльонами та побажаннями з іменуванням священних предметів, посиленням до чорта, лайкою «негідник» і т. ін. Замість цього у них вживані численні огидні, мерзенні слова та глум, які я — якби того не вимагала історична оповідь — ніколи не повідомив би цнотливим умам.... Мовлять їх не тільки дорослі та старі, але й малі діти, ще не годні назвати ані Бога, ані батька, ні матері, вже мають на устах оце: «блядь твою мати» і кажуть це батькам діти, і дітям батьки...

Дошукуватись у руських великої ввічливості та гарних звичаїв дарма: і те й інше не дуже помітні. Вони не соромляться на весь голос і так, щоб було помітно всім, проявляти дію їжі після їди і згори і знизу..

Розпущті та пияцтву вони віддані більше, аніж який-небудь народ у світі.

Згідно з тим, як руські за природою немилосердні і немовби народжені для рабства, їх і доводиться тримати постійно під жорстоким та суворим ярмом і примусом, застосовуючи і побої, і нагаї. Ніякого невдоволення вони при цьому не висловлюють, оскільки становище їхнє вимагає подібного з ними обходження і вони до нього звикли.

П'ЄР ШЕВАЛЬЄ

Французький історик, воїн та мандрівник, радник королівського монетного двору; докладні відомості про його життя відсутні. Шевальє добре знав козацький народ, тобто Україну, оскільки неодноразово бував з різними справами у Польщі та Україні, а з козацьким військом (числом 2400) облягав Дюнкерк. Про останнє свідчить присвята його книги панові Графу де Брежі, у якому він

згадує свої контакти з козаками і Богданом Хмельницьким, згадує **войовничість** та природжену сміливість їх. За часів Визвольної війни Шевальє був секретарем французького посольства у Польщі і міг безпосередньо спостерігати всі колізії тих часів. Перу Шевальє належить кілька праць на українські теми, зокрема «Розвідка про землі, звичаї, управління, походження та релігію козаків», «Історія війни козаків проти Польщі», «Розвідка про перекопських татар» та ін. «Розвідка про землі...», яку тут наводимо, написана не пізніше 1653 р., була вперше видрукувана у 1653 р. у Парижі і з тих пір неодноразово перевидавалася, в тому числі і в перекладах на англійську, польську, російську та інші мови.

Походження Шевальє, його службова заангажованість, політичні симпатії роблять цю працю дещо упередженою. Однак він спромігся зафіксувати чимало унікальних фактологічних обставин тодішнього українського життя, минулого України, її природи, людності, визвольних змагань тощо. В багатьох моментах, пов'язаних з описом визвольних змагань народу, Шевальє піднісся до високих засад об'єктивності та гуманізму. В поєднанні з працею іншого видатного французького **українознавця** Гійома Левассера де Бо плана, праця Шевальє сприяла широкому ознайомленню європейської спільноти з Україною XVII ст.

Текст подається за виданням: *Шевальє П'єр*. Історія війни козаків проти Польщі. К., 1993. 224 с. (Пер. з фр. *Ю.І.Назаренка*).

РОЗВІДКА ПРО ЗЕМЛІ, ЗВИЧАЇ, СПОСІБ ПРАВЛІННЯ, ПОХОДЖЕННЯ ТА РЕЛІГІЮ КОЗАКІВ

Козаки завдячують своєю назвою вправності та спритності, з якими вони досягають **найнебезпечніших і найнеприсутніших** місць, таких як гирло Борисфена, щоб звідти йти війною на турків та малих татар*; польське слово «коза» означає те саме, що французьке *chevêre*.

Колись, а також за часів Сигізмунда Першого це були добровольці з окраїн Русі, Волині, Поділля та інших провінцій Польщі, які гуртувалися так, як це вони роблять і тепер, щоб піратувати на Чорному морі, де вони звичайно захоплювали величезні цінності й багату здобич, як на турецьких галерах, що зустрічалися на цьому морі, так і під час нападів на Анатолію**; там вони часто грабували і плондрували такі міста, як Трапезунд і Сіноп, кілька разів навіть намірилися підійти на дві милі під Константинополь і взяти там бранців та здобич. Коли надходила осінь, кожний з цих сміливців встигався додому, умовившись зустрітися весною на островах і порогах Борисфена, щоб звідти знову робити свої походи.

Король Стефан Баторій, якому Польща завдячує багатьма хоро-

* Тобто кримських татар.

** У тексті «Натолі».

ШИМИ законами, розуміючи, наскільки пі волоцюга можуть прислужитися йому щодо охорони **КОРДОНІВ** Русі та Поділля, яким завжди загрожували напади татар, створив з козаків військо. Він віддав **ІМ** місто Трахтемирів над **Борисфеном** разом з його околицями, яке мало служити для козаків військовим **ЦЕНТРОМ**, призначив **ІМ** гетьмана й уповноважив його добирати **ПІДЛЕГЛИХ** офіцерів, потрібних для командування козаками, надавши першим, крім плати, привілеї та **ВОЛЬНОСТІ**. Король додав до цієї козацької піхоти дві тисячі кінноти, на утримання якої він призначив четверту частину прибутків зі своїх маєтків, а тому названо **ІХ** квартали, або перекручено — квартаїни.

Створене таким чином військо для охорони кордону так його забезпечило від татарських нападів, що всі безлюдні землі за лінією міст **Брацлав**, **Бар** та **Київ** почали заселятися, і там побудовано велику кількість міст та **ФОРТЕЦЬ**, оскільки **КОЖНИЙ** приводив туди людей з усіх сусідніх провінцій. Організоване так військо продовжувало існувати і робило Польщі значні послуга, незрівнянно більші, ніж перед тим, коли, розпорошене та блукаюче, воно не могло діяти одноставно. Проте наскільки його об'єднання було корисним для того, щоб чинити опір татарам і оберігати кордони, настільки воно незабаром виявилось руйнівним та шкідливим для Речі Посполитої, проти якої ця вояччина піднімала заколоти багато разів. Козаки дійсно, відчувши себе такими необхідними, майже не хотіли слухати наказів **СВОЇХ** начальників, ані визнавати польських магнатів, яким вони підлягали. Перше козацьке повстання вибухло 1587 р. під проводом **Івана Підкови**, **ЇХНЬОГО** отамана, який зазнав поразки і якому кінець кінцем відтяли голову. 1596 р. король **Сігізмунд Третій** після скарги султана заборонив козакам провадити свої звичні походи на **Чорне море**, і вони справді припинили **ЇХ**; але натомість козаки кинулися туди на **Русь** та **Литву**, де вони заподіяли нечуванних спустошень під проводом свого отамана **Наливайка**. Даремно **ІМ** надіслано наказ скласти зброю і повернутися додому, вони знехтували той наказ і ще тісніше об'єдналися під проводом свого вождя для того, щоб чинити опір польському війську, яке гетьман **Жолкевський** змушений був вести проти них, щоб примусити **ЇХ** скоритися. Козаки очікували його з великою упертістю під **Білою Церквою** і навіть вели супроти поляків успішний бій: але **Жолкевський**, який був видатним воїном, навалюючи атакував козаків у наступному бою і, відкинувши **ЇХ** у невигідні для них місця, примусив **ЇХ** **ВИДАТИ** йому **Наливайка**, який і загинув подібно до свого попередника.

1637 р. козаки знову повстали, але з такими ж поганими наслідками, як і до того. Причиною **ЇХНЬОГО** повстання було те, що багато польських магнатів, які здобули або одержали в дар прикордонні землі в місцях, призначених для перебування козацького війська, і які хотіли заради збільшення прибутків змусити своїх нових підданих до тієї самої панщини, до якої були зобов'язані мешканці інших провінцій Польщі, переконало короля **Владислава** і **Річ Посполиту**,

що слід покарати зухвалих козаків, які справді могли цілком розстроїти їхні плани: адже вони були розгнуданими людьми і за їхнім прикладом і селяни почали менш терпляче зносити своє ярмо. Отож і вирішено побудувати фортецю в місцевості Кодак, над Борисфеном, дуже зручній для стримування козаків, оскільки Кодак близько порогів, тобто підводних скель цієї ріки, які є для козаків найнадійнішим пристановищем. У зв'язку з тим, що козаки одразу розгромили французького полковника Маріона, якого гетьман Конецпольський залишив там з двомастами чоловік для спорудження фортеці, гетьман відрядив туди на зимування частину своїх військ, аж доки фортеця не стала обороноздатною. Козаки, добре розуміючи, з якою метою так швидко будують цю фортецю, стривожилися і зібралися у якнайбільшій кількості; проте, відчувши в хвилину, коли їм найбільше потрібна була єдність, недовір'я до свого отамана Саваконовича, вони вбили його і в збудженні обрали на його місце якогось Павлюка*, людину неотесану і з малим досвідом. Отож невдовзі вони дорого заплатилися за це обрання, бо доки вони стали табором, їх зустрів в околицях Корсуня польський гетьман Потоцький, а оскільки в козаків було мало кінноти, то їх досить легко розгромлено. Коли втікачі кинулися в Боровицю, Потоцький негайно поспішив, щоб їх там обложити; але тому, що тамтешня місцевість була цілком позбавлена припасів, козаки змушені були видати Потоцькому свого отамана і Павлюка разом з чотирма іншими головними офіцерами, яким у Варшаві під час сесії сейму, що відбулася там наступного року, відрубано голови, незважаючи на те, що козакам було дане слово зберегти їм життя, Річ Посполита не захотіла дотримати цього.

Після загибелі офіцерів втрачено й привілеї та територію Трахтемирова, яка колись була надана козакам королем Стефаном, і, на решті, ліквідовано козацьке військо, яке польський король наказав своїм офіцерам перетворити на інше військо з відмінним устроєм, щоб воно було слухнянішим. Козаки, однак, не втратили бойового духу після цих проявів неласки і зробили одчайдушні зусилля, щоб зберегти свою свободу.

Спробувавши ще раз щастя у війні проти гетьмана Потоцького, козаки значно ослабли в багатьох боях; тоді вони укріпилися по той бік Борисфена, на річці Старча**, де витримували понад два місяці численні наскоки поляків, які, втративши при цьому багато своїх, змушені були поступитися перед цими одчайдушними та пробачити їм, що козаки будуть поновлені у своїх привілеях і що їхнє військо, як і раніше, складатиметься з шести тисяч під командуванням гетьмана, призначеного королем. Проте і цього разу обіцянку дотримано не краще, ніж попередню, і більшість козаків, яка залишила військо, була вбита або пограбована солдатами польського війська. **Козацьке військо** теж було вже не таким, як колись; замість нього

* У тексті Павлюкус.

** Тобто Старець.

утворено інше, майже зовсім нове, в якому часто змінювали комісара*, обминаючи при тому справжніх козаків.

Надто швидко після цього відчуту, яку шкоду заподіяли ці зміни. Через два роки татари рушили походом, зайшовши дуже далеко в глибину України і пограбувавши Переяславщину, Корсуньщину та околиці Вишнівця**, до яких вони перед реформою козацького війська звичайно не наближалися. Через деякий час козаки знову набралися сили, а король Владислав, який надавав великого значення козацтву у війні, що він мав намір розпочати проти турків і татар, чимало сприяв цілковитому поновленню козацького війська. Він бажав збільшити кількість козацького війська і призначив їм за гетьмана одного з козаків, Богдана Хмельницького***.

Тепер на основі цього викладеного про козаків можна зробити висновок, що козаки — це тільки військо, а не народ, як багато дехто думав. Їх найбільше можна порівняти з вільними стрільцями, організованими колись у Франції Карлом VII, набраними з усіх місцевостей французького королівства, здатними носити зброю, які повинні були на перший заклик короля з'являтися на призначене їм місце та були зобов'язані воювати****, а за це їх звільняли від усіх повинностей і податків. Козаки теж набрані і завербовані з Русі, Волині та Подолії, вони мають багато вольностей та привілеїв, вони так само зобов'язані вирушати туди, куди їм скомандують. Колись, як про це вже йшлося, вони своїм пристановищем мали лише одне місто, де була резиденція ЇХНЬОГО гетьмана, а також пороги Борисфена, звідки походить ЇХНЯ назва запорозьких козаків на одміну від козаків з Московії і з-над Дону, або Танаїса.

Порога — це руський термін, який означає кам'яні скелі. Цю річку за п'ятдесят миль від її гирла перетинають скелі, що, сполучаючись одна з одною, творять наче греблю посередині її річища. Ось причина, яка заважає судноплавству і позбавляє Україну можливості збагачуватися, коли б не було такої перешкоди, вивозом до Константинополя збіжжя та інших продуктів, на які вона багатша, ніж будь-яка інша країна світу. Деякі з цих скель розташовані врівень з водою, інші виступають на шість, вісім і десять стоп над її поверхнею; внаслідок цієї нерівності утворюються каскади, або водоспади, що ЇХ лише з великою небезпекою проходять козаки на своїх маленьких суденцях. Таких каскадів є тринадцять, деякі з них мають дванадцять — п'ятнадцять стоп при низькому рівні води. Треба переплисти ЇХ, а потім зробити подорож по Чорному морю, щоб називатися справжнім запорозьким козаком, — так само, як мальтійські рицарі, щоб удостоїтися честі стати членом ЇХНЬОГО ордену, зобов'язані відбути паломництво.

* У тексті «генерала».

** Буквально: Переяславську, Корсуньську та Вишнівцьку території.

*** Це ім'я означає Теодор. Теодор — божий дар. — *Примітка автора.*

**** Буквально: служити війні.

За порогами Борисфена є багато островів. Серед них нижче гарди річки Чортомлик височить один, оточений понад десятьма тисячами інших малих острівців; на деяких з них сухий ґрунт, а на інших — болотяний; всі вони заросли очеретом — ось чому не можна вивести розпізнати проток, які їх поділяють. Саме в цьому лабіринті* козаки мають пристановище, яке вони називають військовою Скарбницею, тобто по-французькому *L'esor de Parmée*, де вони ховають усю здобич, що привозять зі своїх походів на Чорне море; доступ до цього місця такий утруднений і небезпечний, що численні турецькі галери, які гналися туди за козаками, там і загинули.

Саме на цьому місці збираються козаки, щоб іти в похід. Після того, як вони зберуться і виберуть з-поміж себе отамана, який поведе їх у похід і командуватиме ними, козаки починають будувати свої судна завдовжки в шістдесят і завширшки в десять або дванадцять стоп. Вони без кіля, а побудовані як човен з липи або з верби, Обшитий на ботах високо дошками, які козаки прикріплюють одну до одної за допомогою шпів. Козаки ставлять два весла, щоб краще повертати човен, коли вони змушені тікати; для більшої стійкості човна на хвилях прикріплюють до бортів в'язки очерету завтовшки і бочечку. Звичайно судна мають десять — дванадцять або п'ятнадцять весел на кожному борту і більш швидкохідні, ніж турецькі галери; у козаків погані вітрила, але вони користуються ними тільки під час хорошої погоди і воліють веслувати, коли дме сильний вітер. З харчів козаки в дорогу беруть лише сухарі, які вони тримають у бочці і в міру потреби виймають через отвір для чопа. Крім цього, вони мають ще барило вареного пшона та барило хліба, змоченою водою, який вони споживають разом з шпоном. Це слугує їм одночасно і їжею, і питвом і здається їм надзвичайно смачним. Вони не везуть з собою ні горілки, ні якихось інших міцних напоїв, бо хоч цей народ любить напиватися більше, ніж будь-який інший народ Півночі, все ж він напрочуд стриманий під час війни.

Збираються звичайно п'ять або шість тисяч козаків, приблизно чоловік з шістдесят будують човен; протягом трьох тижнів вони виготовляють вісімдесят або сто човнів. Сідають вони по п'ятдесят або шістдесят чоловік у кожне судно, в якому є п'яць або шість фальконетів. Кожен козак озброєний двома аркебузами з необхідною кількістю пороху та куль. Старший** має на своїй щоглі прапорець, який відрізняє його човен від інших. Козаки пливуть разом і так щільно, що їх весла торкаються одне одного. Для виходу з Борисфена вони очікують останньої фази місяця, щоб у темряві безмісячної Мочі залишитися непоміченими з галер, які пильнують козаків біля Очакова, турецького міста при гирлі Борисфена. Як тільки турки запримітять козаків, тривога поширюється відразу по всій країні і домігшись до Константинополя, звідки розсилають гінців повсюди: в

* Буквально: в цих місцях і заворотах.

** У тексті «адмірал».

Анатолію, Румелію та Болгарію, щоб кожний був насторожі. Проте швидкість козаків така велика, що звичайно вони переганяють усіх гінців з повідомленнями про їх прибуття і так уміло використовують час і пору року, що через сорок годин приходять в Анатолію.

Інкони вони зустрічають кілька галер або суден, які помічають значно легше і з більшої відстані, ніж ті можуть їх помітити, оскільки козацькі човни височать лише на дві з половиною ступи над водою. Козаки наближаються до цих галер і **ПРОТЯГОМ** усього вечора залишаються приблизно за одну милю; потім, добре запам'ятавши місце, на якому було помічено судно, **ВОНИ** починають десь **КОЛО ПІВНОЧІ** знову веслувати з усіх сил і за кілька хвилин оточують корабель та захоплюють його відразу, бо неможливо судну, оточеному безліччю човнів, які всі одночасно його атакують, уникнути їх чи оборонитися. Козаки забирають з галери гроші, гармати і весь товар, який можна легко перевезти, потім пускають галеру на дно, бо **ЇМ** не вистачає вправності, щоб забрати її з собою.

Якщо козаки мають перевагу вночі, то галери та інші судна добре відплачують їм вдень: зустрівши їх, **ВОНИ** розкидають їх сильним гарматним вогнем та вбивають багато їхніх людей, головне, коли козаки запаляться до бою, з якого часто назад повертається лише половина екіпажів. Правда, їх ніколи не можна наздогнати, якщо вони, переслідувані, відступають в очерети і в сторону берегів, куди галери не можуть доплисти. Султан часто скаржився на їхні піратські наскоки королю Польщі, який так само не задовольняв його скарг на козаків, як і **СУЛТАН** не задовольняв скарг польського короля на татар, проти яких бог не міг наслати більш відповідніших ворогів, ніж козаки.

Щодо способу ведення війни на суходолі, то козаки ліпші піхотинці, ніж кіннотники; вони витривалі й невтомні, підкоряються своїм керівникам, з надзвичайною вправністю виконують земляні роботи та укріплюються не лише за допомогою шанців, а також використовують свої вози на марші. Вони такі сильні за цими пересувними укріпленнями*, конче потрібними на безлюдних степах, де раз у раз насакають татари, що тисяча козаків, захищена так, чинить опір шесті тисячам невірних, які зовсім не злязять з коней і яких затримусь будь-який рів чи найменша перепона, Було б важко десь в іншій, ніж Польща, країні так вести військо серед возів, бо **В** цілому світі немає таких плоских і рівних просторів.

Країна, де мешкають **КОЗАКИ**, зветься Україною, що означає окрайна. Це вся територія, що простяглася поза Волиню та Поділлям і яка входить до складу Київського та Брацлавського воєводства. Останніми роками козаки самі стали господарями цих областей, а також частини Чорної Русі, яку вони потім змушені були залишити. Цей простір лежить між 51° та 48° північної широти, і поза ними є тільки безлюдні рівнини аж до Чорного моря, які з одного бо-

* Саме це і називається табором. — *Примітка автора.*

ку прилягають до Дунаю, а з другого — до Лиману, або Палюса Меотідського. Трава тут така висока, що людина на коні може в ній легко схватися.

Україна є дуже родючою країною, так само як Русь та Поділля, а земля, тільки-но її обробляти, дає силу-силенну всякого збіжжя, і мешканці здебільшого не знають, що з ним робити, оскільки ріки повсім не судноплавні. Україна дуже багата також на різну худобу, дачішу та рибу, тут сила меду та воску, дерева, ЯКЕ, крім звичайного вжитку, служить для спорудження будинків. Мешканцям України бракує лише вина та солі; перше вони дістають з Угорщини, Трансильванії, Валахії та Молдавії, а до того ж воно в них заміняється пивом, медом і горілкою, яку гонять із зерна і яку тут дуже люблять. Щодо солі, то її вони одержують із соляних шахт Велички, поблизу Кракова, або з Покуття — однієї з польських областей, як і межує з Трансильванією та Молдавією і де більшість криниць має чистішу воду. Коли цю воду випарити, так як це роблять у Франції для одержання білої солі, з неї утворюються малі пластівці. Ця сіль приємна на смак, але вона не така солона, як сіль з Бруажа.

Всі будинки в цій країні дерев'яні, так само як у Московії та Польщі. Мури міст зроблені тільки із землі, їх підтримують палі з поперечно покладеними дошками, немов загата; такі мури можуть носити легко загорітися, проте вони краще витримують гарматну стрілянину, ніж кам'яні.

Головні ріки — це Дніпро*, або Борисфен, Буг**, Дністер***, або Тірас (що тече вздовж кордону Валахії), Десна, Рось, Горинь, а луч, Стар і багато інших менших річок та проток, велика кількість тих свідчить про добру якість ґрунту.

Найвидатніші міста та фортеці, які займають козаки, — це Київ, центр воєводства і митрополії грецької церкви, Біла Церква, Корсунь, Костянтинів, Бар, Черкаси, Чигирин****, Кодак, Ямпіль над Дністром, Брацлав над Бугом — центр воєводства, Вінниця, Умань, Чернігів, Переяслав, Лубни, Паволоч, Фастів. Усі ці міста укріплено кілька років тому, і пан де Боплан, французький інженер, що був на службі у покійного великого (коронного) гетьмана Конецпольського, якому громадськість завдячує двома зробленими ним дуже докладними картами України, позначив на картах укріплення більшої частини цих місцевостей. Крім них, немає жодного містечка чи селища, не обведеного стіною і не забезпеченого принаймні ровом для охорони від нападів татар, які часто навідуються в ці краї.

Селяни України та сусідніх провінцій неначе раби, так само як і в більшості інших частин Польщі: вони зобов'язані працювати кінно або пішо три-чотири дні щотижня для панів. До того ж вони об-

* У тексті «Непер».

** У тексті «Бог».

*** У тексті «Нестер».

**** У тексті «Чегрин».

тяжені різними орендними платами збіжжям та свійською птицею за землі, якими користуються; **ЗОБОВ'ЯЗАНІ** платити десятину від баранів, поросят і всяких земних плодів, а також возити дрова і виконувати інші важкі роботи; а до того — погана поведінка з боку євреїв, орендарів шляхетських земель, які до описуваної війни вимагали виконання всіх тих повинностей з великою суворістю, і, нарешті, дістали оренду на право варити пиво та гнати горілку. Отож не треба дивуватись, якщо селянські заворушення були такими частими і що в останніх війнах селяни відстоювали й обороняли свою свободу з такою завзятістю. Проте це тяжке рабство було причиною розквіту всього хороброго Запорозького Війська, чисельність якого дуже зросла за останні роки **ВНАСЛІДОК** відчаю, до якого довела народ прикордонної землі жорстокість шляхти і євреїв. Цей відчай примусив **ІХ** іти шукати свободи та кінця своїх бід деінде.

Мешканці України, які сьогодні всі називаються козаками і які з гордістю носять це ім'я, мають гарну постать, бадьорі, міцні, спритні до всякої роботи, щедрі і мало дбають про нагромадження майна, дуже волелюбні і нездатні терпіти ярма, невтомні, сміливі й хоробрі, але великі п'яниці, підступні та зрадливі; вони полюють і рибалять, знають різні ремесла, потрібні в сільському житті і на війні; **ІХ** особливістю є те, що вони чудово уміють виробляти селітру, на яку багата **ІХНЯ** країна та яку вони вивозять до різних країн Європи. Селітру відправляють у великій кількості до Гданьська, звідки її забирають голландці та інші народи.

У цій країні дуже докучає мошка. Влітку вона кусає так дошкульно, що від цього напухає обличчя, якщо в людини немає звички спати під наметом, схожим на солдатський, який накривають простирадлом з натягнутими краями, котрі звисають на **ПІВСТОПИ** нижче постелі, щоб не залишалось жодної щілини. Проте значно більше докучає їм сарана, яка у деякі роки налітає сюди, головню, кож дуже сухо. Сарану несе з собою східний або південно-східний вітер з Татарії, Черкеси* та Мінгрелії, які майже ніколи її не можуть позбутися. Сарана летить хмарами, завдовжки в п'ять або шість миль і завширшки у три або чотири, які так затемнюють обрій, що найясніший день робиться хмарним. В місцевостях, де осідає сарана, вона винищує менш ніж за дві години навіть ще зелені посіви. Ці комахи живуть тільки шість місяців; там, де вони перебувають восени, вони відкладають яєчка, кожна близько трьохсот. З кожного яєчка наступною весною, якщо сухо, вилуплюється молода комаха. Сильні дощі вбивають **ІХ**. Лише таким чином оті землі звільняються від цього лиха, а також коли повіє північний або північно-західний вітер, бо він жене **ІХ** до Чорного моря. **ЯКЩО** вони тільки-но народились і якщо **ІХНІ** крильця не досить сильні для льоту, то вони вдираються до хат, обсідають **ЛІЖКА**, столи, м'ясні страви так, що неможливо щось з'їсти, не проковтнувши **КІЛЬКОХ** з них. Вночі во-

* У тексті «Сіркасії».

пи сідають на шлях та лани шаром завтовшки понад чотири дюйми, і коли поверх нього проїхати возом, то звідти нестерпно смердить.

Руським чи козакам дошкуляє властива їм хвороба, мовою лікарів названа рліса, а мовою даної країни — гостець*. Хворим протягом року, наче паралітикам, відбирає руки і ноги, вони відчувають исликий біль у нервах. Коли мине цей строк, у хворих якоїсь ночі так сильно пітніють голови, що наступного ранку все їх волосся вишиється склеєним докупи; тоді хворий відчуває велику полегкість і через кілька днів одужує від паралічу; але його волосся залишається сплутаним, і коли б він дав собі його в цей час зрізати, то рідина, яка виділяється через пори на голові, спадала б йому на очі і зробила б сліпим. Цю хворобу, на яку так само слабують КОШІ, як і люди, вважають у цій країні невилгоюною. Проте пан де Боплан запевняє, що бачив багатьох вилікуваних, якщо їх лікували так, як хворих на пісну; деякі позбулися хвороби непомітно після зміни клімату, переїхавши з однієї місцевості до іншої. Ця хвороба, на загальну думку, походить від тяжкостравності чи якоїсь іншої прихованої властивості тамошніх вод, а особливістю цієї хвороби є те, що вона передається так, як і венерична хвороба, через злягання; її особливістю є також і те, що деякі діти вже народжуються хворими; але дивним є не лише те, що вони такими народжуються, а й те, що, виростаючи, вони одужують і на все життя бувають вже від неї гарантовані.

Мова козаків — це один з польських діалектів, як і польська мова, вона є слов'янською. Вона дуже ніжна і сповнена пестливих виразів** та незвичайно витончених зворотів.

Щодо релігії, то мешканці України є грецького схизматичного віросповідання, прийнятого в цій країні 942 р. Володимиром, князем Русі. Краща частина шляхти додержується католицизму або реформи Лютера чи Кальвіна.

Головною хибною думкою грецької релігії є те, що вона зовсім не визнає походження святого духа від батька і від сина, а тільки від батька, вважаючи, що коли б він походив від обох, то можна б припустити, що в нього є подвійна думка та подвійна воля. Ті, які повідують грецьку релігію, заперечують також чистилище, кажучи, що після смерті кожний, відповідно до своїх вчинків, очікує страшного суду — добрі у приємній і прекрасній місцевості серед добрих духів, а злі — в огидній і страшній разом з демонами. Це вірування вони обґрунтовують таким текстом з святого письма: «Прийдіть, благословенні батьком моїм володіти царством небесним..., ідіть прокляті в огонь вічний», який, на їхню думку, доводить, що нема ніякого іншого суду, крім страшного, який буде тоді, коли прийде кінець світу, бо проти тих, хто вже засуджений, вироку не виносять.

Вони відкидають безшлюбність священників і не приймають нікого з нежонатих, вважаючи, що католицькі римські священники ана-

* Тобто ревматизм.

** Буквально: зменшувальностей.

фемовані собором у Гантрі, в четвертому каноні якого сказано: «Тому, хто ганить священника за те, що має другу законну дружину, кажучи, що не личить з його рук приймати святих тайн, хай буде тому анафема». А в іншому місці сказано: «Кожний священник і диякон, який втрачає власну дружину, втрачає право на священство». Отже, на ЇХНЮ думку, подружжя настільки істотне для духовництва, що священник, який овдовів, не може виконувати ніяких релігійних відправ. Ці священники походять звичайно з монастирів, звідки добирають найздібніших, таких, які найдовше служили в церкві.

Вони рішуче відкидають усі вселенські собори, які відбулися після сьомого, скликаного за папи Адріана, бо на ньому, як вони кажуть, було ухвалено, що все прийняте і вирішене під час попередніх вселенських соборів аж до того, про який іде мова, залишається непохитним і незмінним назавжди, і коли б хтось у майбутньому скликав інші вселенські собори або брав у них участь, той підлягав анафемі. Таким чином, усе, що з того часу діялося в церкві, вважається сретичним і порочним. Отці церкви, яких визнають послідовники грецької релігії, — це святий Василій Великий, святий Григорій Назіанський і святий Іоанн Златоуст. Вони вивчають також проповіді святого Григорія Великого і шанують та вважають святими всіх пап, які були до сьомого вселенського собору.

У Греції та в Анатолії православні правлять свої богослужіння старогрецькою мовою, але московита та русини* правлять їх своєю мовою, додаючи, однак, кілька грецьких гімнів. Вони освячують хліб на розчині і вважають дивним, що римські священники вживають прісний хліб і що католицька релігія наслідус в цьому євреїв, не перейнявши в них ні свята суботи, ні обряду обрзання. Крім цього, твердять вони, в Євангелії виразно сказано, що Ісус Христос під час тайної вечері взяв хліб, а це зовсім не означає хліб без розчину, бо євреї їли опрісноки тільки на Пасху, і до того ж навстоячки, а наш господь, навпаки, під час тайної вечері возлежав разом з дванадцятьма апостолами, з чого прибічники грецької релігії роблять висновок, що це була зовсім не пасха, а якась інша трапеза.

Вони так само, як і католики, моляться святим, Пречистій Діві та апостолам, свята яких урочисто відзначають. Але понад усе, принаймні руські, ШАНУЮТЬ святого Миколая, єпископа мірлікійського, якого оточують особливим культом.

ЇХНЕ хрещення, сповідь, вінчання, висвячення священників та ЄЛЕСПОМАЗАННЯ трохи відрізняються від наших. Різниця євхаристії** полягає в тому, що вони причащаються під обома видами і що в них дітей причащають з трьох років. Для хворих вони мають окрему проскурку, яку освячують під час страсного тижня.

ЇХНІ пости частіші та суворіші від наших, оскільки сповідуючі грецьку релігію утримуються не лише від м'яса, але також від масла,

* Тобто українці.

** Тобто церковного обряду під час літургії.

молока, сиру, яєць та навіть від риби і живляться тільки капустию, буйяками, грибами та іншими овочами. Серед них є такі побожні, що споживають лише хліб та воду, за винятком все ж субот і неділь.

Усе це не означає, що московита не напиваються часто у піст, бо вірять, так само як і поляки, що пиття, яке б надмірне воно не було, посту не ламає. У них чотири пости на рік: перший відповідає нашому великому посту й триває сім тижнів, другий починається через вісім днів після Трійці і кінчається на свято Петра і Павла, і третій — з 1 серпня до Успіння Богородиці, останній же — перед П'ятвом, яке починається за п'ятнадцять днів до нашого. Вони так само протягом року утримуються від скромного щосереди та щоп'ятниці.

Зрештою, крім відмінності в способі причащатися і вимоги, щоб священники та диякони були одруженими, немає різниці, принаймні щодо основних релігійних принципів, поміж ними і греками, з якими їх в'яже спільність поглядів, а до того ще вісімдесят років тому всі руські визнавали константинопольського патріарха. Відтоді великому князеві Московії спало на думку іменувати та призначати московського архієпископа*, якого після цього призначення висвячують два чи три церковні сановники. Єпископи Чорної та Південної Русі створили відтоді немовби окрему церкву. Нарешті, побачивши, що в їхній країні поширюються лютеранська та кальвіністська секти і шукаючи способу, щоб зміцнитися, вони вирішили під час одного із соборів відновити зв'язок своєї церкви з католицькою. З цією метою вони відрядили 1595 р. до Рима двох з-поміж себе, які від імені церкви Чорної Русі прочитали декларацію про свій символ віри перед папою та кардиналами у відповідності з догмами православної та Тридентського собору при єдиній лише умові, що буде збережено обряд грецької церкви, якого вони й дотримуються від часу унії з католицькою церквою на вселенському соборі у Флоренції; проте згодом вони знову повернулися до схизми.

ЙОГАН-ЙОАХИМ МЮЛЛЕР

Вчений з Лейпцизького університету, німець-протестант із Сілезії, котрий написав і 7 червня 1684 р. успішно захистив дисертацію, присвячену історії запорозьких козаків.

Студії Мюллера і його трактат логічно лягають у річище європейської зацікавленості мужнім народом з берегів Дніпра, котрий уславився в XVII ст. своїми звитягами супроти загрози Європи — Османської імперії. У Європі уважно слідкували за перебігом подій на сході континенту і віддавали належне «щиту», котрий створили там українські лицарі.

* Тобто патріарха.

** У тексті помилково «або».

Мюллер у своїй дисертації торкається питань походження, ладу, військових манер та стратегії, природи краю козаків. Попри зрозумілі для того часу упереджені чи оманливі положення трактату, дослідник загалом творить не лише цікаве, але й повчальне бачення українського воїнства. Не менш важливе і його міркування щодо красот Дніпра, хліборобства, топографії краю.

Текст подається за виданням: Мюллер Йоган-Йоахим. Історична дисертація про козаків // Всесвіт, 1988. № 6. С.131-137, (Пер. з лат. та коментар Юрія Мицика і Миколи Куліньського).

ІСТОРИЧНА ДИСЕРТАЦІЯ ПРО КОЗАКІВ

ВСТУП

Це наукове дослідження про мужів, котрі подібні до нас. Вони постають перед нами, породжені нашою уявою та науковими аргументами. Ще в ті часи, коли християнські народи проливали в Австрії свою кров через наслані на них нещастя, тобто варварські наскоки, ми багато чули про німців, поляків, угорців, тальпачів, гусарів, яничарів, татар, морлаків. Згадували також часто про козаків, багато чого повідомляючи із знанням справи про те, як цей рід заволодів колись скіфськими землями. Отже, наша розвідка варта тієї праці, яка була в неї вкладена, і ми вважаємо її гідною сьогоднішнього обговорення, тим більше, що ми сумлінно і методично дослідили походження та розвиток козаків. Цілковитим присвятивши себе науковим дослідженням, ми не ставимо за мету ображати тут когось.

Хай помагає нам бог!

Теза I

Ім'я козаків походить від турецького слова **كازاک** (kazak), що в перекладі з турецької мови означає «розбійник».

§1. Таке першопочаткове значення слова «козак» не визначається всіма авторами одностайно. Як вважає месір Іоан Гербіній у «Київських підземеллях» (розділ 2, с 7), це найменування слід пов'язувати із слов'янським словом «коса», яка вживається в Польщі. Звідси походить і назва козак, тобто людина, озброєна косою. Навпаки, Павло П'ясецький у «Хроніці європейських справ до 1645 р.» (арк. 53), а за ним і його послідовники, пов'язують це найменування з «козою», що саме так звучить ПО-ПОЛЬСЬКИ. Частина з цих письменників вважає, що козаки нагадують кіз своїм швидким бігом та голосною розмовою, ІНШІ — ТИМ, ЩО вши одягаються в козячі шкури, захищаючись від шкідливих туманів.

§ 2. Автор схиляється до першої точки зору, а над іншою, яку підтримують майже всі польські письменники, ВІН МОЖЕ ТІЛЬКИ ПОСМІЯТИСЯ...

Теза II

§ 2. Ми маємо на увазі лише ТИХ козаків, які живуть у пониззі Борисфену... Значимо, щоправда, що цю ріку тепер називають Ніпер або Дніпер, додаючи тут літеру «Д». Вона витікає з боліт, які лежать на сході, у Московії, і тече, вигинаючися на захід повз Смоленськ і Київ. Потім вона тече на південь і впадає нарешті до моря, до Понту Евксинського. Більша частина Дніпра протікає по ЗЕМЛЯХ Литви, але в його пониззі проходять кордони різних народів, і зокрема] кордони турецьких та московських або російських провінцій. Саме тут зустрічаємо тих козаків, які нас цікавлять.

3. Ці вояки об'єднуються в різні союзи та орди і тому їх називають по-різному. За місцем проживання поляки називають їх Niszi та Nisly, тобто козаками низовини, бо вони володіють пониззям Дніпра. Інші козаки, за нашими даними, називаються польським словом «писуваті» (lisowaty), тобто руді, лісові (Lisovii, Lisoviani). Вони проживають коло Червоної Русі¹⁰ або на 13 островах, півостровах чи скелях, які розташовані на Борисфені і називаються по-русинськи «пороги», по-польськи — «прогі» (progі), тобто кордони: нагадуючи собою сходи, по котрих вода стікає вниз. Нижче порогів ріка тече спокійно, розгалужується на різні русла, утворює запорозькі острови, тобто такі, які містяться за порогами, по ІНШИЙ бік кам'яних сходів чи кордонів. Звідси й назва — запорозькі козаки, або острівні люди (Inselmanner), як перекладає на нашу мову Фрідріх Лойтхольф фон Франкенберг у «Великому огляді світу, котрим правлять» (с. 905). Від сіверського князівства походить назва сіверських козаків¹¹, від міста Шаргород у брацлавському, або брацлавському, воєводстві — шаргородських, від ріки Танаїс, у просторіччі — Дон — донські.

Теза III

Подібні до згаданих, є й інші назви (в інших країнах). Це катадули, а також багауди, або бакауди; на кордонах Угорщини, Хорватії та Далмації є марголоси, тобто розвідники, котрі створюють заслону для чужих [людей]. У Піренейських горах є бандольєри, тобто бандити, або ті, хто перебуває поза законом; в Галлії — козаки (les cosaques) і в Італії — козаки (іі cosacchi)...

Теза IV

Найранішу згадку про козаків ми відносимо до 1206 року, коли незліченні маси татар вдерлися в Україну. Саме тоді руси покинули свої поля і обернули вигнуті рала на коси та шаблі і висунули одразу цю зброю проти різних загарбницьких племен...

§ 2. Оскільки землероби — сусіди варварського та вояничого народу — опинилися у дуже тяжкому стані, вони почали втікати з сіл та міст на береги Борисфену та місцини, чудово укріплені природою, де й збиралися. Дивись у Симона Старовольського «Польща, або

Опис положення (Королівства польського)», с.98. А коли татарське військо поверталось назад з Поділля та інших країн, то вони його [розбили], прогнали, **вбили** багатьох татар й силою забрали **пограбоване**. Амурат, який розбестив татар, перетворив у 1584 р. увесь Херсонес Таврійський на турецьку провінцію. А оскільки перешийок півострова лежав від запорозьких козаків на відстані чотириденного переходу, то вони своїми безперервними наскоками шматували Крим. Пізніше ці нападники, котрі покинули **землеробство** і перейшли до **безперервних** воєн, сподіваючися пожитися здобиччю у **ворожих** оселях, стали прозиватися від татар козаками, або грабіжниками,...

§ 4. Козацьке військо збільшується таким чином. З сільських плебей, вживаючи тут визначення Катона («Про землеробство», розділ I), козаки відбирають **для себе найхоробріших** людей, котрі не цураються зброї. І дійсно, козаки становлять собою дужих, загартованих на сонці людей, що харчуються простими стравами. У разі потреби вони із завзяттям полюють [на звіра] та ловлять рибу. Рибу просолюють, сушать на сонці, а потім споживають (у П'ясецького, у «Хроніці європейських справ до 1654 р.», арк. 53). Вони завжди можуть стати напоготові, з нетерпінням вхопивши зброю, бо дуже дисципліновані, а **їхня хоробрість** не є таємницею для жодного народу. Про це пише Симон Старовольський і додає, що військо польського короля мало б **найсильнішу** на світі піхоту, коли б до козаків приєднали молодих вибранців з усієї Речі Посполитої і навчили б останніх воєнної науки під керівництвом **начальників** та тисяцьких. Це козацьке військо з давніх-давен войовниче і зберігає свою могутність завдяки досвіді старшин. Воно не може згаснути, бо постійно поповнюється найкращою молоддю. Це стверджує Рейнгольд Гейдешптейн в «Історії» (кн. III, с. 119).

Теза VI

З плином часу, коли чисельність козаків збільшилася, у **їхньому** війську виник лад, за яким вони публічно обирали воєнного вождя, чотирьох воєнних радників, легата, тисяцьких, сотників та писаря. І до цього часу вони обирають керівників на загальній раді і там же судять, карають та страчують тих з них, хто чимось провинився. Таких вони скидають, а на **їх** місця обирають нових.

§ 1. Чисельність козаків не постійна і може значно збільшитися протягом одного дня. З шести тисяч душ вони можуть мати наступного дня вісімнадцять тисяч, а трохи перекодя — вже тридцять тисяч. Коли вся Русь була охоплена повстанням, то під **владою** Хмельницького перебувало понад 200 тисяч душ. Сьогодні до бою **може** стати 18 тисяч низових та 40 тисяч запорозьких козаків, бо на таку **їхню** кількість погодився польський король. Ми можемо ствердити, що до тих пір, поки козаки будуть приймати до себе злочинців та нетяг, а **вони** це роблять, бо дуже сильні і не звертають увага на власті, то до них звідусіль будуть збігатися безчесні люди, сподіваю-

ЧИСЯ уникнути кари закону. (Дивись Шурифлейша в диспутації про Степана Разіна, ДОНСЬКОГО козака, року 1683, Віттенберг, 11).

§ 2. Військо без вождя — тіло без душі, а у міцного вождя — міцне тіло. Турки вважають **МІЦНЕ** тіло ознакою шляхетного походження, а козаки — ознакою сміливості та суворості. Виходячи з військової необхідності, вони обирають вождя серед сильних людей. Таким могутнім вождем був **ІВАН** Підкова, гетьман низових козаків, який був такої міцної породи, що гнув підкови. Ось чому за ним закріпилося прізвисько Підкова, тобто залізна підкова (дивись: [Пасторш] де Хіртенберга «Флорус польський, кн. IV, 19). Отакою ж людиною був і Степан Разін, муж незначного походження, але **ТАКО** (10) **ГРІЗНОГО** вигляду, що козаки, які жили коло Танаїсу чи Дону, вшачали його гідним володарювання над ними і під його проводом розпочали війну (у Шурифлейша, **ЗАЗНАЧ.** твір.). Отже, козаки помічають **ГРІЗНИХ** та **ВОЙОВНИЧИХ** людей. Автори не згадують козацьких вождів, котрі б правили удвох, ворогуючи між собою, за винятком **Лободи**, котрий керував колись низовцями, та Северина Наливайка, котрий стояв на чолі втікачів та голота.

Коли є така потреба, то козаки обирають собі вождя у такий спосіб. Вони збираються у відомому їм місці і не визначають кандидатів (більшістю голосів), як це звичайно робиться на **ЕЛЕЖЦІ**, але обирають одного з-поміж себе криком та підкиданням догори численних шапок. Потім вони подають обраному булаву або жезл з очерету, що їй він приймає як ознаку влади. При цьому козаки присягають бути слухняними вождю і виявляють йому всіляку повагу. Так, коли вождь говорить, вони слухають його **МОВЧКИ**, після чого висловлюють свою думку криком і підкоряються рішенням **ВОЖДЯ**, які стосуються життя й **СМЕРТІ** кожного козака.

§ 3. Мужній вождь судить і козаків, і плебей, котрих козаки надійно охороняють, подаючи їм по-дружньому притулок. Як свідчить недавнє достовірне повідомлення, любачевський каштелян дав **КО** **НАЦЬКОМУ** **ВОЖДЮ** Могилі клейноди, подарунки і багаті шати. Тоді мінсько, побачивши такий пишний одяг вождя, звернулося до нього з такими словами: «О вождю! Скинь цю пишноту і вдягнися, як твої попередники, якщо ти не хочеш, щоб від тебе відвернулася доля!» Крім того, поштивість серед козаків не є рідкістю і **ЦЕРПНИЙ-ЛІПНИЙ** плебей, котрого несприятливі обставини змусили стати там на службу, засвідчує свою пошану і покірливість до вождя. **КО** **ЗАЦЬКИЙ** вождь добре знає своє місце і стоїть з непокритою головою біля чотирьох радників, а вони просять його зайняти переднє місце, і тоді він промовляє перед усіма народними зборами. Таким же чином вислуховують козаків і тоді, коли ті підлягають суду, і тоді, коли вони **ВИСТУПАЮТЬ** перед товариством відносно своїх справ.

§ 4. Але ця **ЇХНЯ** повага до вождя і навіть страх перед ним, недоторканністю його особи часто зникають. Коли вождю не сприяє фортуна або він підозрюється у якомусь злочині, то непостійна чернь

скидає обраного нею ж раніше старшого або позбавляє його життя. Так було з вождем низової старшини Лободою після того, як останнього у чомусь запідозрили. Тоді Лободу було забито, а на його місце поставили **Кремцського** (у Рейнгольда Гейденштейна, кн. XI, с. 328). Так само вони звинуватили Грицька (**Hiriczkonem**), котрий був на королівській службі, і стратиш його на заїжджому дворі у Києві. Почуваючи себе винними у його загибелі і охоплені духом непокори, вони вчинили бунт проти королівських військ (у П'ясецького в хроніці, арк. 500). У 1637 р. вони підняли повстання і стратиш у фортеці Боровиця вождя Саву Кононовича та його радника Федора Онушкевича (там же, арк. 548). Як сповістиш нас поінформовані люди, така ж доля судилася Куницькому, кош жителі міста Могилева поставиш перед ним питання відносно теперішньої війни. Оскільки тоді зайшли люди дотримувалися іншої думки, ніж Куницький, вони билися з ним, поки не переконалися, що він віддав богу душу.

§ 5. Кош ж вождь їх задовольняє у всьому, то вони його оберігають і захищають. Чотирьох воєнних радників вони називають осавулами, а легата — заступником начальника. Далі йдуть обозний, який керує табором та гарматами, тисяцькі й сотники. Нарешті згадаємо писаря, котрий займає почесне місце, бо він фіксує прибутки й витрати, пише листи королю та близьким до короля особам (дивись: Гарткнох, **ЗНАЧ.** твір, § 16).

Теза VII

Своїм верховним правителем козаки визнавали польського короля, турецького султана і московського царя. Останні в свою чергу визнавали того козацького вождя, котрий їм присягав. Сьогодні низові й запорозькі козаки **ПІДЛЯГАЮТЬ** Польщі, а донські й сіверські — Великому князівству Московському...

Теза VIII

Буш щасливі роки, кош козаки завжди захищали Річ Посполиту, але остання даремно тішила себе надією, що так буде завжди. Козаки оберігали свою волю і вимагали її **ВСЕ** більше.

§ 1. На радість Русі, котра перебувала **ПІД** владою Речі Посполитої, козаки були грецької віри, через що **ВОНИ** схилилися до турків **ЧИ** будь-якого [іншого] протектора. Ось чому поляки пробували обернути козаків у свою віру. Почалося з того, що у 1595 р. два руських єпископи, вододимирський Іпатій Потій та **ЛУЦЬКИЙ** Кирило Терлецький, відправилися до Рима. Там вони поклонилися римському папі Клементію VIII і віддали йому свою душу. Пізніше у палаці Костянтина у Ватикані вони були представлені всім кардиналам і перейшли разом зі своєю паствою у римську віру. На пам'ять про цю подію було випущено в обіг монети, які скидалися і на папські, і на руські зразки і які символізували знов завойовану Римом покору. Кош ж єпископи повернулися додому, то побачиш, що чимало з тих людей,

у підтримці яких вони не сумнівалися, навіть серед значних, стали їхніми ворогами. Першим серед таких був київський воєвода князь Костянтин Острозький, муж великого багатства і влади, вільний у своїх рішеннях. Саме він став ворогом і руйнівником [здумів згаданих єпископів]. Останніх переслідували також багато хто з священників, або як їх там називають, попів, а також козаків, які разом з іншими русинами сильно атакували унію, як її звичайно називали. Тільки зачувши саме слово «унія», вони підіймалися на повстання.

Безперервні свари між прихильниками і ворогами унії роздирали Польське королівство, і з цього джерела витекла війни, які немилосердно потрясли не лише одну Русь, а і всю Польщу (дивись: П'ясецький у «Хроніці» під 1595 роком, арк. 164, 165; Пасторій де Хіртенберг у «Флорусі польському», кн. 7, с. 626, 627...)

Теза IX

... У 1586 році козаки виявили свавілля і без згоди короля сплюндрували кордони Валахії, котра перебувала під турецькою владою. Вони розбили також турецький гарнізон Козлова, знищили дерев'яну фортецю Ягорлик, у міцності якої турки були впевнені. Після цього вони посунули на старовинну, багатолюдну і багатющу фортецю Тягиню і, не злякавшись її, оволоділи величезною здобиччю. У 1625 р. вони сміливо вдарили на білгородські землі і на Таврію (Гейденштейн, кн. V, с. 213). Ось так вчинивши, низові козаки залишили Річ Посполиту незахищеною, а султан докоряв тоді Польщі за порушення мирної угоди, погрожував їй війною, дуже бажаючи її пошматувати.

§ 2. ... імператор Рудольф прислав до козаків своїх послів, пропонуючи їм союз проти турків. За цю службу він передав їм гроші, амуніцію, кілька срібних сурм і бубни, про що пише Гейденштейн (кн. XI, с. 327). Ці блискучі дарунки були погордливо відхилені всією старшиною, котра не бажала накликати на себе та на Річ Посполиту злість турків і татар. Адже й без того своїми вчинками козаки накликали небезпеку на польське військо. У 1592 р. під час правління Сигізмунда III козацьким вождем Русі був Косинський, тяжкий [для Речі Посполитої], котрого переміг Януш, каштелян краківський. У тому ж році він припинив ворожі, грабіжницькі дії козаків у Київщині та Литві, але ті дуже хотіли позмагатися з шляхтою руських провінцій і безбоязно поставили вождем Наливайка. Успіх козаків був не тривалим і знесли їх. Польний гетьман Станіслав Жожевський поставив пізніше Наливайка у тяжке становище, змусив його до капітуляції і привів разом з товаришами до Варшави. Там Наливайка було страчено. У 1596 р. козаки воювали проти короля і так його стурбували, що Сигізмунд III видав декрет, в якому висловився за те, щоб цей рід було знищено, і вся шляхта отримала [тоді] королівський дозвіл на розправу з ними. (Дивись у цитованого Христофора Гарткноха [сеймову] КОНСПИТУЦІЮ 1596 р. під титулом; «Про козаків»...)

У 1601 році козаки надали полякам допомогу проти іноземних військ, але потім зійшли з того шляху, бо в своїх душах тримали ненависть до поляків. У 1630 р. декілька королівських когорт рушили на Україну, щоб приборкати свавілля, і зайняли її. У 1637 р. свавілля козаків досягло таких розмірів, що Владислав IV, бачачи, що воно може дати погані наслідки, наказав зруйнувати дуже зручну місцину на їхніх кордонах, багатолюдне укріплення Кодак, або Худак. Цим він хотів обернути в ніщо козаків, над котрими прагнув володарювати, і майже досягнув своєї мети. У 1638 р. поляки розбили козаків, а декількох їхніх керівників на чолі з Павлюком стратили. І вождем козаків було поставлено Дмитра Тимофійовича, забрано їхні привілеї, фортецю Трахтемирів, а козацькі мужі були змушені до покори. У 1647 та 1648 р. король згасав, а в 1649 р. вже після його смерті став панувати Ян Казимир. Козаки одразу ж захопили волі і обрали собі вождем Богдана Хмельницького, котрий був козацьким писарем, з молодих літ був при війську, знав двірські звичаї. [Потім] вони передали Київ та інші русинські фортеці під захист московитам. Вони змушені були у той час з крайності з'єднатися з татарами, котрі весь час ворогували між собою. Війну [проти Речі Посполитої] вони вели з 1650 по 1656 рік.

Теза X

Безперечно, що козаки були для Речі Посполитої найнебезпечнішою отрутою і водночас її найміцнішим щитом. Внаслідок небезпечних нападів вони опанували Понт Евксинський, а землю на кордонах Туреччини та Московії робили корисною для польського короля...

§ 1. Не завжди погане, але й добре чинили козаки, як-от під час морських воєнних походів проти турків. Запорозькі поділяють війни на морські та звичайні. Вони беруть міцні і водночас м'які липові колоди, видовбують їх, нагрівають, розтягують, надають їм форму човна. Останній може вмістити 60 душ. Човни захищають зсередини шкірою, приробляють до них поплавки з очерету, щоб під час бурі, коли гніваються шалені морські хвилі, можна було безпечно переплисти море. Якщо ж їм загрожує небезпека, то вони можуть [на цих човнах] врятуватися на мілководді. Про це свідчить П'ясецький у «Хроніці» (на арк. 54) та Анджей Максимі ліан Фредро в «Історії Генріха I» (с. 218).

§ 2. Ось на таких човнах козаки ходять Дніпром до Понту Евксинського, завойовують приморські фортеці, погрожуючи самим турецьким гарнізонам. Так, у 1614 р., коли посла турецького султана розпитували і так і сяк про козацькі напади, запорозькі козаки перепливли сотнею човнів Понт Евксинський і оволоділи знаменитою фортецею Синоп. Там вони захопили дорогоцінні шати, повбивали жителів міста, спалили фортецю — символ турецької влади, чим перелякали навіть Константинополь. У 1615 р. вони спалили 24 турецькі галері, Фракію, Віфінію, Пафлагонію, сплюндрували Тра-

ПЕЗУНД з його пристанями, складами й галерами. У 1624 р. вони знов перешливіли Понт Евксинський і ДОСЯГЛИ аж передмість Константинополя. Приставши до берега, вони спалили фортецю Єдікуле, звідки перед тим винесли здобич та зброю. Сплюндруванням фортеці, ВОНИ налякали султанський двір, а турецький галерний флот відступив і не наважився битися з козаками. Султан Мурад звичайно казав, що він з СВОЇМИ військами відчуває себе єдиним повелителем (землі), і лише козаки заважають йому спати спокійно. (Читай Х. Гарткноха, кн. II, розділ 8, 16).

§ 3. ... У 1621 р. 30 тисяч козаків ПІД загальним керуванням Сигізмунда III²⁷ виявили у Хотині зразки видатної мужності. Коли турецький султан Осман намагався з великим військом захопити оточений возами табір запорозьких козаків, вони захищали його з величезною мужністю. (Дивись: Якоб Собеський. «Хотинська війна», кн. II, с. 109 і Симон Старовольський. «Польща», гданське видання, с. 284). Запорожці хоробро стримували султана і завдали йому поразки, хоч і голодували цілими днями, в той час як татари давали кожному козакові-перекинчикові по 50 злотих. КОЗАЦЬКИЙ вождь Конашевич змусив до втечі [ворога] від табору, причому у переслідуванні брали участь і поляки. У 1626 р. козацьке військо подало полякам допомогу від татар, КОТРІ зрошували землю дощем своїх стріл і швидко пересувалися. Тоді було отримано славну перемогу.

Мало хто знає, що у 1684 р. козаки завдали відчутної ПАМ'ЯТНОЇ поразки туркам і татарам. Останні прикидалися, наче обдумують ЇХНЮ пропозицію відносно війни та миру. Козаки так ЇХ переслідували після блискучої перемоги, що можна написати нову «Іліаду» після Гомера, після того, як спеціальна РЕЛЯЦІЯ була опублікована²⁸ і зблиснула, ЯК промінь сонця. Ми молимо бога, щоб він сприяв прагненням козаків до перемоги і надихав ЇХ на нові хоробрі вчинки.

КОМЕНТАРІ

¹ Польські автори XVII ст. звичайно відносили Торунь до т. зв. Королівських Прус, які входили до складу Польщі.

² Під тальпачами, можливо, слід розуміти калмиків.

³ Під «скіфськими землями» Мюллер, йдучи за античними авторами, розуміє насамперед Середнє та Нижнє Подніпров'я.

⁴ Слово «козак» — безсумнівно тюркського походження. Воно означає насамперед вільну незалежну людину (у мові кримських і казанських татар, джагатайській книжній мові). (Стрижак О. С. Козацтво в топоніміці України //Середні віки на Україні. К.: Наукова думка, 1973. Вип. 2. с. 32). Саме так пояснюється термін «козак» і у деяких джерелах XVI — XVII ст., наприклад, у хроніці О. Гваньїні.

⁵ Під «татарськими козаками» Мюллера слід розуміти казахів. Слово «казак» є, до речі, самоназвою казахів. Див. Стрижак О, С. Зазнач. твір, с. 32.

⁶ Під литовськими, полоцькими та маршальськими козаками слід розуміти частини легкої кінноти регулярного війська Речі Посполитої, які спочатку формувалися з поселених у Литві та Білорусії татар. Пізніше ЇХ стали називати уланами.

⁷ Борисфеном називали Дніпро, а Понтом Евксинським — Чорне море ще дав-

ньогоцькі автори. Ці назви вживали також письменники доби Відродження та їхні послідовники.

⁹ Під «Литвою» Мюллер розуміє всю територію Великого Князівства Литовсько-го, котре у XV — першій половині XVII ст. охоплювало Білорусію разом із Смоленщиною, а також значну частину України.

⁹ Лісовчиками називали наймані загони шляхтича Лісовського, які діяли проти Росії під час «смутного времени» початку XVII ст. Пізніше лісовчики, до складу яких увійшли деякі загони запорожців, діяли на боці Габсбургів під час Тридцятилітньої війни на території Чехії, Моравії, Словаччини, Угорщини, Австрії, Німеччини та інших країн Центральної Європи. Мюллер неввірно переклав польське слово «lisowaty» як «лісові» або «руді» (в значенні червоні) і неправильно пов'язує його з Червоною Руссю.

¹⁰ Під Червоною Руссю звичайно мали на увазі більшу частину Галичини. Включення Подніпров'я до Червоної Русі Мюллером є помилковим.

¹¹ Тут маються на увазі козаки Лівобережної України, воз'єднані з Росією у 1654 р.

¹² Мова йде про тих козаків Правобережної України, котрі після загарбання частини цих земель Османською імперією у 1672 р. були змушені визнати зверхність Речі Посполитої.

¹³ Катадуни — нільські пороги у Південному Єгипті та Судані, які, за Мюллером, котрий посилається на Ціцерона, Сенеку, Плінія Старшого та Х. Гарткноха, дали найменування тутешнім жителям.

¹⁴ У С. Старовоцького знаходимо дещо інший вираз: «Всі вони з поспільства, зібрані з наших сел та містечок, не мають ніякої освіти, але, незважаючи на це, мають у своїх таборах дисципліну стародавніх римлян, а воєнною мужністю та досвідом не поступаються жодній нації у світі. Якби до них долучити відбірну молодь з цілого королівства й дати їм воєнну науку під керівництвом комендантів і шляхетських тисяцьких, то жодний християнський монарх у цілому світі не мав би у своєму королівстві сили, рівної польському королеві» (Starowolski 8. Polska albo opisane położenia Królestwa Polskiego. Kraków, 1976, з. 145).

¹⁵ Під запорозькими козаками Мюллер має на увазі реєстровців, чисельність яких за умовами Зборівського миру 1649 р. збільшувалася до 40 тисяч.

¹⁶ Тут мова йде про 2-е видання праці Ю. Марція, видруковане у Віттенберзі 1683 р.

¹⁷ Мається на увазі м. Могилів-Подільський.

¹⁸ Очевидно, тут мова йде про наказного гетьмана.

¹⁹ Під тисяцькими слід розуміти полковників.

²⁰ Наприкінці XVII ст. Лівобережна Україна входила до складу Росії, а Правобережна — була ареною боротьби між Османською імперією та Річчю Посполитою, на котрих орієнтувалися деякі старшинські угруповання. Запорозька Січ визнавала тоді формально зверхність Росії та Речі Посполитої, але фактично визнавала лише Росію.

²¹ Автор натякає на горезвісну Флорентійську унію 1439 р., коли київський митрополит Ісидор визнав зверхність римського папи і був за це вигнаний киянами з митрополії.

²² Мається на увазі м. Гезлеве (сучасна Євпаторія).

²³ Автор помиляється. Згаданий союз було укладено, і запорожці здійснили пізніше антитурецький похід у Молдавію.

²⁴ Під «Литвою» тут треба розуміти Білорусію.

²⁵ Автор помиляється. Владислав IV наказав побудувати Кодак на початку 30-х рр. XVII ст. для того, щоб перервати зв'язок Запорозької Січі з Київщиною. Побудована у липні 1635 р. фортеця вже в серні того ж року була завойована козаками під проводом І. Сулими.

²⁶ У розповіді Мюллера про визвольну війну чимало поверхового та неточного. Так, Владислав IV помер 20. V.1648 р., а Ян Казимир був обраний на престол у листопаді 1648 р. (коронований у січні 1649 р.). Визвольна війна почалася у 1648 р., а не 1650 р.

²⁷ Король Речі Посполитої Сигізмунд III навіть не був під Хогином.

²⁸ Тут мова йде про вдалий похід козаків на чолі з Куниньким проти турецько-татарських військ. Про цю операцію говорилося зокрема в італомовному «леточому листку», виданому у Венеції у 1684 р.

ХРИСТОФ-ВІЛЬГЕЛЬМ ХЕГЕЛЬМАЙЄР

Німецький протестантський пастор, учасник російсько-турецької війни 1735-1739 рр., не виключено, як зазначають дослідники, був духовником головнокомандувача російської армії графа Мініха. Таким чином, пастор мав змогу ознайомитися з Україною не лише як споглядач, але й як людина, прилучена до найпоетемніших глибинних рухів тодішньої історії.

По закінченні баталії Хегельмайєр написав у серпні 1739 р. у м. Штутгарті трактат під назвою «Безсторонні повідомлення про р'юноманітні визначні пам'ятки Російської імперії», які того ж року були ввдруковані в м. Еслінгені. Зрозуміло, ці нотатки були такі «пристрасненими», але навіть суб'єктивний погляд іноземця зафіксував високий — європейський — рівень української освіти, дав чудові описи Києва та його частин, його перлини — «Академії Києво-Могилянсько-Заборовської». В останньому випадку вельми об'єктивно описано побут та звичаї професури, характер учбового процесу, зокрема диспутів. Прикметно, що, ведучи мову про «київську вченість», пастор покладає на меті описати стан ученості і в Петербурзі, де вона лише «прокладає собі дорогу». І це при тому, що автор, із зрозумілою німецькою погордою, дещо зверхньо ставиться до країни перебування взагалі.

Текст подається за виданням: Хегельмайєр Христоф-Вільгельм. Повідомлення про стан ученості у Києві в російській Україні /Пер. з нім. та публікація Олени Дзюби //Київська старовина, 1994. № 2. С. 95-99.

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО СТАН УЧЕНОСТІ У КИЄВІ В РОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ

Шановний читачу!

Нема жодного, хто не мусив би визнати необхідність і потребу вивчати географію.

Між іншим відомо, що географія в першу чергу поділяється на загальну і спеціальну. Одна розповідає переважно про ЯКОСТІ землі, ішла — про стан окремих земель, міст, монастирів, річок, замків, сіл і тому подібне. Хто хоче поширювати СПРАВЖНЮ географію, мусить добре знати як одну, так й іншу.

Коли ми прочитаємо старі й нові письмена, то побачимо, що багато й великих змін відбулося переважно з нашою планетою, ніж з окремими її частинами. Тому необхідно цю науку розчленувати вдруге на давнішу й нову, причому одна описуватиме минулий, друга — сучасний стан землі.

Оскільки для пізнання як загальної, так і спеціальної, як давньої, так і нової географії потрібно багато грошей, часу і праці, то немає ніякої надії, що вдасться коли-небудь у вивченні її досягти бажаної досконалості. У випадку, коли МАТИМЕМО достатньо таких людей, які охоче взяли б на себе всю працю і старання для вдоско-

налення цього мистецтва, то все ж у першу чергу це буде проявом неминучості й необхідності.

Між тим все ж маємо право увінчати славою сучасних учених, котрі протягом свого життя так багато займалися як загальною, так і спеціальною географією, що ми могли б у наші дні добрими географічними працями легко заповнити велику кімнату, на противагу античності та Давньому Риму, коли їх було небагато. Це не моя ВОЛЯ так послідовно розповідати, багато вже зробили інші й заслужили, щоб їхні твори прочитали. Це особливо стосується пана Християна Хибнера та його «Студії з загальної географії», яку він реферативно виклав у Галле 1710 р., далі пана професора Лібкнехта та його «Елементів загальної географії» і пана Йогана Христовона Бекмана, його праця «Географічна та цивільна історія світу». Нарешті пана Еберхарда Давида Хаубера з його працею про стан географії.

Однак, незважаючи на те, що нова географія у більшості випадків має перевагу перед давнішою, в ній також є чимало помилок. Серед інших я знайшов їх також у наявних описах ландшафту та міста Києва. Це або ж недостатні й недосконалі зображення, або ж необґрунтовані чи помилкові твердження.

Але таке добрими людьми не вважається поганим, тому що подібні речі не висмоктуються із пальця, а мусять бути побачені на власні очі або ж взяті з достовірних джерел, яких ми про вищеназану землю і місто до цього часу мали зовсім небагато. Козацький народ частково занадто лінивий та інертний, частково занадто невмілий, щоб підготувати географічні праці. А іноземці, котрі приїждять на українські землі, переважно солдати, які не мають для цього ні часу, ні умов, а можливо, також нахилу та бажання.

Працюючи тривалий час проповідником у російській армії, я змушений був досить часто зупинятися у Києві, де поряд з виконанням своїх звичайних обов'язків доклав багато зусиль для того, щоб у цих умовах зібрати повніші відомості про це місто. А оскільки це місто так часто згадується в офіційних газетах, то я зважився для цікавості всього світу видати його повний опис, поклавши початок цими листками. Я маю намір про все розповісти у чотирьох частинах, з яких у першій буде зображено стан ученості, в другій — церкви та духовності, у третій — політичний, у четвертій — військовий.

Київ — місто в російській Україні, розташоване близько Дніпра, який у латиня називається Борисфен. Він досить ГЛИБОКИЙ і з сильною течією, але не скрізь судноплавний, оскільки в багатьох місцях забитий великими скелями, як це чітко видно на виданих у Петербурзі картах. Незважаючи на це, Дніпро відіграв велику роль частково у забезпеченні продуктами, частково в укріпленні міста, що я детально покажу у третій та четвертій частинах.

Місто складається з чотирьох частин, які я тут опишу загалом. Перша — фортеця Київ, де руський архієпископ Рафаїл Заборов-

ський у Свято-Софійському монастирі має свою резиденцію. Друга частина — Печерськ, там знаходиться російський правитель Київської провінції, а також живе архімандрит багатого і красивого монастиря Іларіон Неребецький. Третя — широко розкинуте передмістя при згаданому Печерську, де поруч живуть росіяни і козаки. Четверта — Поділ, де переважно живуть козаки, котрі займаються великою торгівлею з сусідньою Польщею.

Як мені здається, цього МОЖЕ бути достатньо, щоб мати в цілому уявлення про місто. Але на цьому не БУДЕМО зупинятися, а я перейду зараз до описування особливих пам'ятних місць Києва. Так як за своїм поділом на перше місце я поставив стан ученості, то хочу нагадати тільки про те, що розумію слово вченість у широкому значенні, включаючи у це поняття філософію, філологію та теологію.

Ця небесна богиня навіть у цьому місті перебуває не в такому щасливому стані, як у більшості земель Німеччини. Тоді як досягти її незрівняної краси і зацікавленості тим багатом тисячам її прихильників і друзів? Отже, вона має у КОЖНОМУ боротися з його темнотою та забобонами, щоб її світло, яке до цього часу не повністю пролилося, змогло стати очевидним. Все ж надія, що, коли настане знову мир, ученість також пошириться й в Україні, оскільки в деяких козацьких душах завдяки вченим-іноземцям, з якими вони підтримують контакти, запалиться потреба у високих і кращих справах, мудрому знанні. На підставі правдивих свідчень я вважаю цю націю схильнішою і здібнішою до вченості, ніж власне росіян.

Відомим осередком ученості у цьому місті є навчальний монастир на Подолі, який за іменем своїх засновників названий Академія Києво-Могилянсько-Заборовська. Архієпископ має великий вплив і владу над академією, якому допомагає префект Сильвестр Кулябка, їх особливо мають слухатися тамтешні студенти.

Усі науки читаються викладачами як публічно, так і приватно, для чого два архієпископи Могила та Заборовський побудували на власні кошти кілька років тому красиву і простору БУДІВЛЮ з каменю. Раніше, до початку останньої війни з турками і татарами, студентів брали до академії щоденно, їх нараховувалося 400, чию повільну старанність так багато могло б наслідувати, якби НЕ підняЛИСЯ, внаслідок розквартирування не так вже й багатьох російських полків на Подолі, ціни на квартиру та продукти харчування. Зараз кількість студентів зменшилася до 200 чоловік, причому у скрутному становищі опинилися професори, оскільки вони не мають усталеної платні, а БІЛЬША частина з них мусить жити на гроші за навчання та добровільні подарунки своїх учнів.

Для опанування наук в академії є достатньо можливостей — тут є 9 професорів. Перший називається Ієроним Міткевич, він викладає теологію, другий — Сильвестр Кулябка — професор філософії, третій — Варлаам Новицький, викладає риторичку, четвертий — Сильвестр Ляскоронський, він навчає поетиці; п'ятий — Симон Тодор-

ський, котрий 1738 р. після повернення з Галле до Саксонії, де він переклав російською мовою духовні книги Арндта, став професором грецької та єврейської мов; шостий — Амвросій Неребецький, який викладає у класі синтаксиси; сьомий — вікарій Григорович, навчає граматики; восьмий — Іюкентій Мигалевич, викладає в класі інфими; дев'ятий — Сильвестр Данилевич, є професором аналогії.

Ці панове-професори винятково ченці, вони не їдять протягом року м'яса, але натомість їм дозволяється пити горілку, а то риба, за їх власними словами, може завдати їм великої шкоди. Вони недобре говорили про творця цієї суворої заборони, оскільки самі визнають, що це було зроблено свавільно і поспіхом, менш усього дбаючи про природу людини. Тому, здається, буває так, що вони нерідко таємно переступають цю сувору заборону без докорів сумління. Для таких випадків у них знаходиться м'ясо, гуси, дичина, які у великій кількості копяться і соляться у Печерському монастирі. Вони шукають для себе виправдання навіть у тому, що до їхнього монастиря прибувають знатні гості, серед яких є і його величність принц Гессен-Гамбурзький. Але на підставі інших очевидних випадків можна зробити висновок, що вони в утриманні не заходять так далеко, а часто, маючи палку людську потребу у м'ясі, знають, як її задовольнити при наявних сприятливих обставинах.

Щодо одягу панів-професорів, то він являє собою таке довге до землі чорне плаття, через що одяг їхніх священників дуже подібний до одягу духовних на наших землях. На голові носять особливий головний убір, який звисає на плечі. Особливо чистою і доглянутою має бути борода, тому що вони вважають її великою прикрасою чоловічої статі. Вони гладять її руками майже цілий день, тому вона у них ніколи не буває сплутана, а постійно має правильну форму. Коли вони виходять на прогулянку, то беруть чотки подібно до католиків, виготовлені з кості або бурштину, або ж дорогоцінного дерева.

Мешкають вони у дерев'яному будинку, розташованому серед чудового саду, у якому залюбки прогулюються. Кожен має свою власну кімнату чи келію, які прикрашені килимами і чудовими картинами. При цьому вони завжди мають запас цукерок, угорського вина і горілки, так що у них добре можна було б жити, якби не жахливий сморід від часнику, який вони вживають у великій кількості і яким пропахнуті не тільки кімнати, а й все довкола. Наскільки я знаю, помірне вживання цієї рослини не шкодить, а навпаки є корисним. Все ж необхідно визнати, що цей запах для мене, як і для всіх інших іноземців, завжди нестерпний.

Переважно панам-професорам бракує нічого іншого як добрих праць, для одержання яких, можливо, коли закінчиться ця теперішня неспокійна й руйнуюча війна, буде знайдено зручний шлях з Петербурзької академії наук. Книжки, які вони мають, це темний світ старої схоластики, вони ледве чи можуть додати розумові ясності. Тому у їхніх лекціях і диспутах, хай вони не ображаються, багато

лукавого мудрування, але мало повчального і ґрунтовного. Вони до цього не мали ніякої можливості піднятися вище. Справді, мудрість проростає в мозку не однієї людини, а як показує давня і нова історія вченості, є сукупність деяких менших істин. Через це, перебуваючи у Києві, я намагався передати їм добру систему філософії, що врешті мені й вдалося зробити. Коли ми одного разу з професором Кулябкою вели розмову про стан філософії у Німеччині і я так пишномовно хвалив йому нашу систему філософії, що у нього з'явилося велике бажання що-небудь про це почитати. Я йому відразу послав філософські праці Клеріці і Будде. Ясність і ґрунтовність їхня так глибоко заповонила його душу, що він наполегливо просив залишити йому ці твори. Я це зробив від душі, бо переконаний, що благородний дух цього чоловіка, який не має такого рабського страху перед забобною давщиною, не тільки пізнає й перейметься істиною, а й також передасть її іншим. Він представник шляхетного роду останнього українського гетьмана, одержав добре й світське виховання.

В академії відбувається багато подібних до наших публічних і урочистих актів, але є такі, яких у нас немає. Серед спільних — диспути, причому вони намагаються проводити їх за зразком німецьких університетів. Керівник сидить на підвищеній кафедрі, щоб його голос міг звучати в аудиторії голосніше. Він піклується про своїх вихованців так старанно і ревно, що після свята Вознесіння може бути вільним від всякої праці та турбот. Він часто приймає рішення на підставі власної думки, як це має місце також у інших академіях, коли пан головуючий не хоче погодитися з висунутими аргументами і висновками. У більшості випадків він ховається за валом різних схоластичних хитрощів, про що опонент навіть не підозрює, бо він рівною мірою звертається до душі і розуму.

Наступ з боку опонентів розпочинається з великим галасом, отже, можна подумати, що мова буде йти про справжню істину. Але у більшості випадків все залишається, як у відомій сентенції: мучаться у пологах гори, а народжується смішна миша. Кожен опонент також має свого керівника, котрий свої наявні аргументи пробує висловити і захистити. Коли покінчено зі звичайними (ординарними) опонентами, яких буває три, тоді виступають запрошені екстраординарні, серед яких часто бував і я. Не було жодного диспуту, на який я, коли перебував у Києві, люб'язно не запрошувався деякими студентами. Це дозволяло мені як у філософських, так і теологічних матеріях висловлювати свою власну думку, хоча мене могли сприйняти за еретика.

Чим більше я з ними спілкувався, тим вільніше міг відкрити свої потаємні думки про події, які відбувалися. Я говорив також про різкий і незвичний спосіб вести дискусію, яким до цього вони користувалися, коли істина більше втрачається, ніж знаходиться. Отже, я закликав їх замість темної, необґрунтованої схоластичної терміно-

логії опиратись у своїх лекціях на чіткість, ГРУНТОВНІСТЬ, систематичність. Тоді вони могли б з часом покінчити з лайкою. Хоча це не подобається більшості з них, і їм важко зрозуміти, оскільки вони звикли більше сперечатися навколо слів, ніж ГРУНТОВНИХ понять. Все ж гризтися так ЗАТЯТО навколо голого поняття понад годину, як це було раніше, вони вже не хочуть.

Оскільки я взявся описати стан ученості у Києві, то мушу також запропонувати переконливі зразки і свідчення. Я хочу започаткувати філософським диспутом, який передусім думаю опублікувати. Моїм попереднім наміром було дати шановному читачеві короткі витяги з нього, як це прийнято в деяких їхніх учених виданнях. Але оскільки у ньому не йдеться про деталі обговорення однієї ЄДИНОЇ матерії, а більшою мірою представлено зібрання різних учень, то робити це недоцільно. І чим подібні твори і праці рідкісніші у Німеччині, тим менше я побоююсь викликати у шановного читача відразу до читання таких праць, тому що таким чином він одержить найкращу можливість мати ґрунтовне й правильне судження. А це є кінцевою метою читання цієї книжки: запобігти злу, яке може статися, а одержане добро повернути на наше добро і задоволення.

Отже, це так, шановний читачу! Диспут, який кілька років тому був надрукований і захищався у Києві. Я нічого у ньому не змінив, а передав його тобі тими ж його словами та абзацами, як це є у моєму друкованому примірнику, ЩОБ ти міг одержати чітке уявлення про їхній спосіб писати і навчати.

Якщо я побачу, що цим виданням тобі зроблена послуга, тоді можуть з'явитися ще й інші, у яких, можливо, дам начерки відповідей на тези. Це не ті поняття, котрі поглиблюють пізнання істини. Все ж вони будуть служити тому, що ти, з одного боку, зрозумієш блаженство Німеччини, де майже у всіх частинах її як знання світу, так і божественне вчення викладені чітко й ґрунтовно. З іншого — зможеш одержати деякі достовірні відомості про стан науки у козаків і росіян, про що ми так мало знаємо. І якщо обставини мені дозволять, то я бажав би постійно одержувати кореспонденції з цих віддалених місць, щоб тобі, принаймні кожен рік, прислужитися деякими вченими новинами з російської України.

Особливо мені радісно, коли я тим, які турбуються про царство Боже, дам добру і щасливу звістку про пана професора Тодорського. Посаду, яку він займає при академії, можна по праву назвати ключем, який відкріє багатьом душам двері до чистого Євангельського Ісуса Христа. Без сумніву, він спробує це зробити при підтримці старших, оскільки є відданим і стараним знавцем і сповідником свого Спасителя. Він привіз з собою із Галле різні книжки про наше божественне вчення, які, напевно, не залишаться без вжитку. Він розуміє латинську, грецьку, єврейську мови, за свідченням галльських теологів, зарекомендував себе у свій час працелюбним і стараним студентом, Отже, він приверне в Україні до себе

увагу багатьох тисяч, позаяк дві останні мови до цього часу залишаються маловідомими у козаків і росіян. Знання їх може дати засіб, що значно полегшить вхід до їхніх душ.

Нічого іншого йому не можна побажати, як того, щоб Бог дав йому обережності у словах і діях. Диявол буде поширювати серед їхніх дітей забобони, гаситиме завезене сюди світло, бо воно може зашкодити його владі. Він має також достатньо можливостей досягти такого клятого наміру, оскільки зміни у релігії у цих людей будуть вважатися невдалими і каратимуться. Деякі докази про це я хочу навести у іншому місці, коли буду описувати стан духовності та церкви у Києві. Вони дотримуються згубної думки, від якої відмовилося багато інших християн і не дурні. Але з цим смішним судженням скоро буде докінчено, коли пан Тодорський з Божою поміччю дасть своїм учням читати привезене Святе письмо. Це міг би читати професор теології університету, але його голова повна схоластичних химер, так що **ГРУНТОВНИМ** і повчальним речам у ній не залишилося місця. Він дуже старанно читає латинською мовою навіть грецьких отців церкви, щоб врешті у них дещо знайти, **ЧИМ** він намагається аргументувати свої помилкові тези.

Коли я шановному читачеві знову запропоную уривок моїх повідомлень про стан ученості у Києві, то детально доповім про їхню бібліотеку, ректора, декана, інспекторів, колегію публічну і приватну, почесні ступені та інші речі, які є в академії. При цьому я свято запевняю, що ніщо не **БУДЕ** написане, у правдивості і правильності чого я сам повністю не переконаний. До того ж я знаю, як важко читати повідомлення, які до цього надходили з цих віддалених місцевостей, бо вони ґрунтуються переважно на байках і брехні, а це викликає відразу.

Між іншим, я не обмежусь описом київської вченості, а буду намагатися повідомити про стан ученості у Москві, Харкові, Чернігові, Петербурзі, особливо у Петербурзі, де вона переважно прокладає собі дорогу, що добре видно на прикладі Петербурзької академії наук і кадетського корпусу. Про неї поширилось дуже багато вісток у світі, але, на мою думку, одні з них — достатні, інші — ні. Деякі вчені з **ВІДОМИХ** німецьких університетів **ДОТРИМУЮТЬСЯ** думки, що вчені академії втягаються у різні державні афери [...]

ЖІЛЬБЕР РОММ

Діяч Великої французької буржуазної революції XVIII ст. Особливо активно працював у Національному конвенті на теренах «народної освіти» і при укладанні нового Республіканського календаря. Був засуджений повсталими термідоріанцями до смертної кари. Не очікуючи страти, ледь покинувши лаву під-

судних, Ромм і п'ять його соратників умертвили себе самі, використавши для цього два кишенькові ножі, передаючи їх один одному.

До революційних подій Ромм близько шести років жив у Російській імперії, переважно в маєтностях графа А.С. Строганова. Навесні 1786 р. він здійснив подорож до Криму, починаючи з Києва, враження про яке виклав у власноручному щоденнику «Подорож у Крим в 1786 р.».

Часи ці — страшні як для України, так і для Криму: зруйновано Січ, завойовано Крим. Ромм з болем в серці (не випадково потім він стане борцем за свободу) описує ту руїну, яку полишили по собі російські завойовники, безпардонно при цьому наділяючи себе новими титулами і званнями. Уважно мандрівник приглядається до української землі, її родючості, вигляду окремих частин України. Особлива увага Ромма — до людей: для нього різниця між росіянами та українцями очевидна, як і неповторні риси ментальності останніх. Ромм залишив також описи запорозького краю, включно з способом життя та звичаями козаків. Об'єктивність і порядність Жильбера Ромма роблять його працю цінним українознавчим джерелом часів остаточної втрати Україною атрибутів державності.

Текст перекладено за виданням: Жильбер Ромм. Путешествие в Крым в 1786 г. Л., 1941. 79 с.

ПОДОРОЖ У КРИМ в 1786 р.

4-го березня о 4 годині надвечір ми виїхали з Києва...

Ми щасливо переправились через Дніпро, екіпажі попереду, ми пішки позаду. О восьмій годині прибули в Бориспіль, віддалений на 32 версти од Києва. Шлях піщаний і твердий, в деяких місцях покритий водою, в інших талим снігом, який майже вже скрізь розтанув. В декількох верстах від Дніпра дорога перетинає вельми рідкий ліс, котрий тягнеться верст на 9. В 7 верстах від Києва, праворуч, розташоване озеро з назвою Дарниця, на березі якого влаштовано кепський заїзд. Приблизно верст через 10 звідти ґрунт стає нерівним, дорога в низинах поганою і навіть небезпечною в цю пору року внаслідок того, що на самій дорозі зустрічаються наповнені водою баюри. Розташовані тут невисокі пагорби зветься Козачими горами. Інша місцина геть рівна, надзвичайно мокра в цю пору року і дуже суха влітку. Ці різкі перепади зовсім не сприяють землеробству. Втім, аж до Борисполя не зустрічається ніякого житла, якщо не зважати на Микільську церкву, розташовану на березі, в 6 верстах від Києва...

Відвідав село Коврай [за Переяславом], щоб відвідати Степана Васильовича Тамара...

В минулі часи земля тут давала врожай сам-25 і сам-30, тепер — сам-16, зрідка сам-20.

Він [Тамара] стверджує, однак, що робив досліди, які, за його словами, доводять, що цей ґрунт ніколи не виснажується, що, якби його підживлювати гноєм, хліб спочатку родить прекрасний, стебло товсте, [борошно] жирне, але при перших літніх дощах зерно обсіпається, і поле вкривається бур'янами, які тлумлять злаки. Доводиться відмічати, що цей, від природи масний і родючий, ґрунт наразі настільки позбавлений в'язкості, що достатню невеликого дощу, щоб їсти його розмити, так що корінню злака ні на чому триматися...

Він знаходить велику різницю у звичаях росіян і малоросів. Перші веселі, горлають пісень навіть і в тому випадку, якби з ними погано обходилися, останні — завжди сумні, меланхолійні, навіть коли у змозі задовольнити свої потреби. Малорос з дитинства звик їсти багато і часто. Попрацювавши в полі декілька годин, він зупиняється — він хоче їсти, і, якщо йому нічим задовільнити цю догребу, він повертається додому, почісуючи собі груди і наспівуючи нудну і сумну пісню: «я піду додому покуштую хлібця». Росіянин стриманіший і терплячіший до голоду...

Ніч [з 7-го на 8] застала нас у Кропивні, за 10 верст від Золотоноші: дорога була така погана, що у цьому селі ми заночували. Тут впадає у вічі чистота селянських хат, і всередині і знадвору вишених білою глиною....

В цих місцях [біля Кременчука] на берегах Дніпра зустрічається граніт; мені казали, що його знаходять у різних місцях коло цієї ріки під Черніговом. На захід від Голтви тягнуться солонці, які до сих пір ніким не використовуються. У Бахмуті і в Торі, тепер Слав'ян-Ці, колись видобували сіль з соляних колодязів, які викопували коло ріки з тією ж назвою, але з тих пір, як стало легко отримувати сіль з Криму, ці копальні там занедбали. Вода в цій річці така солонна, що череди не можуть її пити. Земля дає хліба сам-20, а інколи й сам-30. Мене запевняли, що під Таганрогом сіють особливий сорт пшениці, котра дає до сам-200. [На правому березі Дніпра, на землях Запоріжжя] сіна тут збирають у достатній кількості в балках, де ґрунт вологий, і в степах, де трави ростуть в такій кількості, що після танення снігів нерідко в цих обширних пустелях стаються пожежі, які є наслідком вогнищ, котрі розводять проїжджі, причому в цій сухій траві вогонь поширюється надзвичайно швидко. Тут сіють арнаутку — різновид пшениці, яка дає великий врожай і зерно якої більше звичайного, але має, за словами декого, ті недоліки, що вона вологе і важче відокремлюється від колоса. Земля в цих місцях, дається, менш родюча, ніж у Малоросії і зазнає влітку сильної посухи через спадистість ґрунту і нестачі лісу, які захищали б її від сильної дії гарячих вітрів...

Заняттями запорожців були рибалка, полювання, скотарство і торгівля. Якщо серед них зустрічалися незаможні, статечніші безкорисно наділяли їх грошіми, навіть не очікуючи їх прохання. Цьому щирому діянню відповідала виключно чесність боржника, який за-

звичай повертав отриману суму, як тільки те дозволяв стан його справ...

Зраднику чи порушнику закону вони відсікали руки, осліплювали його чи вішали, інколи виставляли його коло стовпа: поряд знаходився кийок, і кожен мав право **ПІДЙТИ** і вдарити його...

Харчувалися вони переважно рибою, яку одразу варили у великій кількості і подавали на стіл, довгий і вузький, у дерев'яному, та кож вузькому, кориті. Славлячись поміркованістю настільки, як і хоробрістю, вони задовільнялися цією простою **ЇЖЕЮ**, додаючи кашу і тетерю; але й пили вони нестримно і завжди ладні були битися з тими, хто чинив не так, як вони...

В околицях Перекопа видніються руїни, власне кажучи, сліди будинків передмістя.

Немає нічого сумнішого цієї подорожі по місцях, спустошених війною. Час також чинить руйнування, але вони не справляють такого ляку і жури. Коли ви бачите чудові руїни **СПОРУДИ**, на якій лежить печатка віків, до меланхолії, яку ви відчуваєте, додається свідомість долі і непохитної волі творця, котрий встановлює вічність лише для своїх законів і відмовляє в ній людям, котрі є **ПОХІДНИМИ ЦИХ** законів. Але при вигляді спустошених полів, хат, зруйнованих рукою воїна, при вигляді природи, яка мовби втратила енергію через відсутність рук, котрі б підтримували її зусилля, уява притлумлена сумом. Міста, щойно прикрашені і залюднені, дістають ім'я свого засновника, а потім це ім'я переходить до **ПЛЮНДРУВАЧА**, який хвалювано переймає це нове прізвисько, що свідчить лише про його велику здатність повсюди сіяти смерть і жахи, в результаті уславлених битв спричиняти спустошення виробництва і землеробства, занепащати щастя багатьох тисяч сімей, котрі стають жертвою користюлюбця. Саме так у 1771 р. князь Долгорукий спустошив Перекоп, і **КРИВАВИЙ** успіх цей приніс йому титул Кримський...

В Україні користуються дотепним способом для відшукування **НАЙСПРИЯТЛИВІШИХ** для копання колодязів місць: викопають яму, кладуть в неї шерсть, накривають горщиком. Потім належним чином накривають яму, щоб згори в неї не попадала вода. Роблять це ввечері після жаркого дня. Наступного **РАНКУ**, перед світанком, мацають шерсть; якщо під землею є вода, вся шерсть буде вкрита краплинками роси; якщо ж вона покрита ними лише з одного боку, роблять нову яму з цього боку і повторюють спробу до тих пір, аж **ПОКИ**; нарешті, не знайдуть місця, де шерсть вкривається вологою знизу; там копають колодязь.

ОЛЕКСАНДР ПУШКІН

Пушкін Олександр Сергійович — російський поет, **прозаїк**, драматург та історик. Народився 26 травня (6 червня за н. ст. 1799 р. у Москві у статечній дворянській сім'ї. Дістав блискучу освіту (ліцей у Царському селі), рано виявив **своє** творче обдарування. Для російського народу вважається національним поетом, творцем літературної мови. 27 січня 1837 р. дістав важке поранення на **дуелі**, після якого помер 29 січня 1837 р. у Петербурзі. Пушкін чимало працював і над українськими темами як у поезії, так і на терені наукових студій. Йому **належить, зокрема**, глибоке осягнення військових дій імперських військ на просторах України (Полтавська баталія, Прутська кампанія, протистояння на Дону, Дунаї, Дніпрі супроти турків і татар тощо). Він виношував навіть задум написати спеціальну працю з історії України. На **жаль**, до кінця довести його не вдалося, хоча підготовчі матеріали та нотатки уможливають мати досить певне судження щодо сутності історіософської концепції мислителя.

Тут наводимо переклад «Нарису історії України», написаного на початку 30-х рр. XIX ст. Пушкін спирається переважно на три джерела: «Історію Государства Российского» Карамзіна, «Історію Малої России» Бантиш-Каменського та «Історію Руссов» Кониського. Попри зрозумілу **упередженість**, для Пушкіна наш край — то таки **Україна**, і вона має власну траєкторію розвитку, **звичаї**, устрій тощо.

Текст перекладено за виданням: Пушкин А. С. Очерк истории Украины //Поля. собр. соч. Т. 6. М., 1950. С. 26-28.

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Україною чи Малою Руссю звать великий простір, з'єднаний з гігантом Руссю і котрий складається з губерній Чернігівської, Київської, Харківської, Полтавської і Кам'янець-Подільської. Клімат тут м'який, земля родюча, країна в своїй західній частині вкрита лісом. На півдні тягнуться величезні рівнини, перетяті широкими ріками, де мандрівник не зустріне ні лісів, ні горбів.

Слов'яни споконвіку заселяли цей **великий** регіон; міста Київ, Чернігів і Любеч не менш старовинні, ніж Новгород Великий, вільне торгове місто, заснування якого відноситься до перших століть нашої ери.

Поляни жили на берегах Дніпра, сіверяни і суличі — на берегах Десни, Сейма і Сули, радимичі — на берегах Сожа, дреговичі — між Західною Двіною і Прип'яттю, древляни — у Волні, бужани і дуліби — вздовж Бугу, лутичі і тиверці — біля гирл Дністра і Дунаю.

До середини дев'ятого сторіччя Новгород був завойований норманнами, відомими під ім'ям варяго-русів. Ці завзяті сміливці, вдираючись далі вглиб країни, підкорили собі одне за одним племена, які жили на Дніпрі, Бугові, Десні. Різні слов'янські **шлємена**, що взяли ім'я руських, збільшили військо своїх переможців. Вони захопили Київ, і Олег зробив його своєю столицею. Варяго-руси стали гро-

зою Східно-Римської імперії, і не раз їхній варварський флот загрожував багатій та слабкій Візантії. Не в змозі відбита їх силою зброї, вона пишалася тим, що впокорила їх релігією. Дикі прихильники Перуна почули проповідь Євангелія, і Володимир охрестився. Його піддані з тупою байдужістю засвоїли віру, обрану їхнім зверхником.

Руські, котрі наганяли жах на віддалені народи, самі постійно зазнавали нападів сусідніх племен: болгар, печенігів і половців. Володимир розділив між своїми синами завойовані його предками землі.

Ці князі у своїх обширах буж представниками володаря, котрим було поручено приборкувати збурення і відбивати напади ворогів. Це, як ми бачимо, зовсім не була феодальна система, що заснована на незалежності окремих осіб і на **ОДНАКОВОМУ** праві їхньої участі у здобичі.

Але невдовзі розпочалися чвари і війни, котрі тривали неперервно понад двісті років. Столиця володаря була перенесена до Володимира. Чернігів і Київ поступово втратили своє значення. Тим часом на півдні Русі виникли інші міста: Корсунь і Богуслав на Росі (в Київській губернії), Стародуб на Бабинці (в Чернігівській губ.), Стрецьк і Вострецьк (в Чернігівській губ.), Триполь (під Києвом), Лубни і Хорол (в Полтавській губ.), Прилуки (в Полтавській губ.), Новгород-Сіверський (в Чернігівській губ.). Всі ці міста існували **вже наприкінці XIII ст.**

Тим часом як онуки Володимира чинили чвари і войовничі племена, що мешкали на схід від Чорного моря, допомагали одним з них ділити здобич, котру дістали від інших, несподіване лихо впало на руських князів і увесь народ.

Татари з'явилися біля кордонів Русі...

П л а н

Що нині зветься Малоросією?
Що колись складало Малоросію?
Коли відірвалась вона від Росії?
Чи довго знаходилась під пануванням татар?
Від Гедиміна до Сагайдачного.
Від Сагайдачного до Хмельницького.
Від Хмельницького до Мазепи.
Від Мазепи до Розумовського.

МІЖНАРОДНА КОМІСІЯ З РОЗСЛІДУВАННЯ ГОЛОДУ В УКРАЇНІ 1932 — 1933 РОКІВ

На 60-й конференції Асоціації міжнародного права (Монреаль, Канада, 29 серпня — 4 вересня 1982 р.) була створена неурядова структура — Міжнародна комісія з розслідування голоду в Україні 1932-1933 рр., до складу якої увійшли представники Великобританії, Канади, Франції, Аргентини, США, Швеції та Бельгії. Основ-

на мета **Комісії** визначена вже в її назві — **неупереджене** дослідження причин, **наявності, тривалості, наслідків** та відповідальності за спричинене лихо. Тут наводимо основні висновки Комісії.

У питанні про голод в Україні одразу слід звернути увагу на дві обставини: по-перше, тоталітарна система збрала шлях примусового позбавлення українського народу засобів до існування, включно з їжею, як систематичний метод його **впокорювання** та поневолення; по-друге, до сих пір ні відповідальні за трагедію державні структури (СРСР та КНРС), чи їх спадкоємці (насамперед, Російська Федерація) не взяли на себе відповідальності за штучний голодомор в Україні, не зробили **ніяких** кроків по моральному чи якомусь іншому полагодуванню його страшних наслідків. Тим ціннішими у цьому зв'язку є висновки **неупереджених** міжнародних організацій та комісій, висновок яких є практично однозначним. **Так**, голод в Україні в 1932 -1933 рр. дійсно був, його розміри величезні, цей голод був штучним, спричинений він був існуючим режимом, а тому всю цю акцію слід розглядати як акт геноциду (Р.Конквест) держави проти українського народу з усіма **витікаючими** звідси юридичними та політичними наслідками.

Слід **нагадати**, що організацію штучного голоду більшовики обрали зброєю проти українського народу одразу після жовтневого перевороту 1917 р. (згадаймо хоча б жадливі акції **продзагонів** в Україні, масові каральні та репресивні акції під час вилучення хліба у селян). Та і цього здавалося замало, і тоді кістлявою рукою голоду намагалися накинути зашморг на шию всієї нації — в Україні, на Дону, Кубані, Омщині, Зеленому Клині та інших місцях **питомого** українського люду. Великий голод був уже у 1921-1922 рр. **особливо** у південних землях України: померло понад 1 млн. чоловік. Страшний голод, досконало і всебічно **організований** владою (документи щодо цього вже оприлюднені, згадаймо хоча б «Постанову ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про хлібозаготівлі в Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р.) у 1932-1933 рр., призвів до людських втрат у кількості від 7,5 до 13 млн. чоловік. Знову голодна мара прийшла в Україну у 1945-1947 рр., і знову вмирали люди, **вмирали** цілі села та округи. Загалом, лише під час голодомору 1932-33 рр. людські втрати українського народу перевершили жертви, яких він зазнав під час обох світових **воєн** — першої (1914-1918) та другої (1939 - 1945). Ось яка ціна життя в тоталітарній державі...

Текст подається за **виданням**: Міжнародна Комісія з розслідування голоду в Україні 1932-1933 рр. //Золоті ворота, 1993. № 4. С. 20-29.

МІЖНАРОДНА КОМІСІЯ З РОЗСЛІДУВАННЯ ГОЛОДУ В УКРАЇНІ 1932 — 1933 рр.

Дискусія навколо фактів, які свідчать про умисно спланований голод в Україні 1932 — 1933 рр., є причиною створення Комісії як **неурядового** органу, в основу якого покладено структуру проекту Статуту комісії з розслідування. Вона була схвалена на 60-ій кон-

ференції Асоціації міжнародного права, що відбулася у Монреалі (Канада) 29 серпня — 4 вересня 1982 року. Мета створення Комісії — не обмежуватись загальним характером розслідування, проводити його і доповідати про результати за такими пунктами:

- наявність і тривалість голоду;
- причина або причини цього голоду;
- його наслідки для України та її народу;
- рекомендації стосовно відповідальності за організацію голоду.

Комісія вивчила дані про скорочення населення, що відображено у переписах радянського населення до й після голоду. Ці дані дають можливість зробити висновки, що Україна втратила понад 3 мільйони свого населення, і ще мінімум 3 мільйони — це втрати в національному прирості населення. Водночас за **ТАКИХ** же умов сусідні республіки одержали приріст населення: Росія + 28 % і Білорусія + 11,2 %. Своїм створенням Комісія зобов'язана ініціативі, яку започаткував 1984 року Світовий Конгрес Вільних Українців. СКВУ звернувся до відомих юристів та учених — **правників** в усьому світі з проханням взяти участь у розслідуванні голоду, який, за повідомленнями, мав місце в Україні у 1932 — 1933 рр. Серед тих, хто погодився були: полковник Джеральд І. А. Д. Дрейпер, професор прав у Сасекському університеті (Великобританія), колишній прокурор на Нюрнберзькому процесі; професор Джон П. Хамфі, **Макгільський** університет (Канада), колишній директор відділу прав людини Секретаріату ООН (1946-1966 рр.); професор Джордж Левассер, Паризький університет, колишній член комісії з перегляду французького кримінального кодексу (1981-1986 рр.); професор Рікардо Левене, Буенос-Айреський університет (Аргентина), колишній голова апеляційного суду, нині президент верховного суду Аргентини; професор Ковей Т. Олівер, Пенсильванський університет (США), колишній посол у Колумбії; професор Джейкоб В. Ф. Сандберг, Стокгольмський університет (Швеція); професор Джо Верховен, Католицький університет Лувена (Бельгія). Організаційне зібрання членів Комісії відбулось у Торонто (Канада) 12 лютого 1988 року.

Участь представників Радянського Союзу

Щоб гарантувати неупередженість та незалежність Комісії, було визнано за необхідне також надати Радянському Союзу можливість брати участь у слуханні. Листом від 13 лютого 1988 року виконавчий голова Комісії запросив голову Ради Міністрів СРСР пана Миколу Рижкова сприяти направленню на її засідання відповідних державних службовців, осіб та групи осіб з СРСР. В інтересах дотримання історичної правди Комісія дала запит також на дозвіл щодо доступу до певних архівів та публічних матеріалів в СРСР. Безпосередньо від Рижкова відповідь так і не надійшла. Лише перший секретар Посольства СРСР у Канаді пан Юрій Богаєвський після одер-

жання копії цього листа запропонував Комісії свої коментарі, які містяться у листі від 1 березня 1988 р. та 23 січня 1989 р.

ГОЛОД: ФАКТИ

А. ПЕРЕВАЖАЮЧІ СВДЧЕННЯ

Існування голоду в Україні приблизно з серпня — вересня 1932 р. по липень 1933 р. більше не викликає сумніву. Хоча протягом багатьох років існування голоду категорично заперечувалось радянськими властями, сьогодні цей факт повністю визнано в СРСР.

а) Свідчення

Факт існування голоду чітко виникає із свідчень очевидців, які вижили. Вони розповіли Комісії про умови життя в період, **ЯКИЙ** розглядається. Ці свідчення, щирість яких не викликає сумніву, підтверджуються й тими відомостями, що представлені іншими зібраннями та самою Комісією.

Які б сумніви не викликали пояснення свідків щодо становища, яке склалося в Україні у 1932-1933 рр., цілком очевидно, що Україна знаходилась у лабетах голоду; це безперечно. Справді, селяни й раніше часом страждали від нестачі продуктів. Однак сугужність із продуктами, звісно ж, вважати не можна причиною їхніх жахливих страждань. Подібний висновок був би неправомірним фактично, оскільки українське селянство загалом жило в достатках, а його найбільш привілейована частина — вирізнялася заможністю.

б) Звіти преси (західні країни)

5. Радянська влада традиційно здійснювала суворий контроль над зарубіжними журналістами, які приїжджали у країну. Тому представникам західної преси було важко у повному обсязі висвітлювати ситуацію в Україні 1932-1933 рр., окрім того, 1933 року будь-який доступ в Україну та райони Північного Кавказу був заборонений. Зрозуміло, що висвітлення у західній пресі голоду, що лютував в Україні, носило досить обмежений характер. Однак не можна сказати, що його не було зовсім. Статті про голод друкувалися, наприклад, у «Дейлі телеграф», «Манчестер гардіан», «Нью-Йорк геральд триб'юн», «Фігаро», «Нойс цюрхер цайтунг», «Стампа». Вони свідчать про існування й тривалість голоду. Ці статті, написані журналістами, які задля поїздки в Україну з метою розслідування і направлення повідомлень про ситуацію не завжди поважали правила, що застосовувалися до журналістів в СРСР. Не варто, втім, робити висновок, що такі порушення радянських правил є достатньою підвалиною для виникнення сумнівів стосовно вірогідності висвітлюваних фактів.

Статті Малкольма Магтеріджа в «Манчестер гардіан» 1933 року та дослідження, яке опубліковано 1934 року кореспондентом «Крісчен сайєнс монітор» у Росії Уільямом Чемберленом, заслуговують у

цьому зв'язку особливої уваги. Повідомлення цих журналістів, порядність яких ніколи не ставилася під сумнів, у свою чергу, свідчать про безперечність існування голоду, про що вони буж добре поінформовані.

б. Правильно, що преса не була одностайна: деякі журналісти, особливо У. Дюранті та Л. Фішер, навіть заперечували голод, що прийшов в Україну 1932-1933 рр. Вони не приховували труднощів, які стояли перед людьми, особливо щодо постачання продуктів, але категорично заперечували голод, що уразив Україну. Позицію цих журналістів можна пояснити ідеологічною симпатією, обумовленою у контексті, що зазначений дипломатичною ізоляцією Радянського Союзу, попереджувати ерозію народжуваного комуністичного іміджа. Л. Фішер, який не був свідком фактів, про які він повідомляв, пізніше вибачився. На відміну від нього У. Дюранті, кореспондент «Нью-Йорк таймс», який бував в Україні та Північному Кавказі, продовжував заперечувати реальне існування голоду, про що він не міг не знати. Це особливо прикро, якщо врахувати широку популярність журналіста, котрий на той час одержав премію Пулітцера.

в) Дипломатичні джерела

7. У різних випадках повідомлення західних консулів у Харкові та співробітників дипломатичних місій, акредитованих у Москві, недвозначно говорять про голод, що лютував в Україні з осені 1932 року по літо 1933 року. Німецькі та італійські дипломатичні консульські звіти були, насамперед, подані на розгляд Комісії, що мали інформацію про переписку між великими європейськими державами з цього питання.

Згадані звіти НС в усіх аспектах є достовірними, оскільки у деяких випадках не виявляють повного знання про повідомлені факти. Однак вони виразно підтверджують наявність голоду, про тривалість та жорстокість якого західні країни були повністю поінформовані.

Очевидно, серед зарубіжних офіційних осіб були й такі, які, подібно до деяких журналістів, заперечували голод. Наприклад, колишній прем'єр-міністр Франції С. Еррію після відвідування Радянського Союзу у серпні-вересні 1932 року категорично заперечував існування голоду в Україні і без вагань звинуватив журналістів, які заявляли протилежне. Незалежно від того, чи був С. Еррію відвертим, чи ні, його свідчення не можуть викликати цілковитого довір'я, оскільки п'ятиденну поїздку прем'єр-міністра в Україну було широко розрекламовано, до неї заздалегідь підготувалися. Це робилося з метою створення найкращого враження про Україну, про яку багато місяців поширювалися найтривожніші чутки.

г) Радянські джерела

Протягом багатьох років Радянський Союз обходив повною мовчанкою існування голоду в Україні 1932-1933 рр. за винятком офіційних спростувань, які давалися за необхідністю владою та офіційною пресою, а також науковими та університетськими колами. Як наслі-

док, 1932-1933 рр. Українська СРР та Радянський Союз відкрито заперечували наявність голоду, про що повідомляла, зокрема, західна преса і що стало приводом для важких звинувачень. Більше того, свідчення, що давалися Комісії, переконливо доводять, що люди в Україні, навіть у школах, вимушені були зберігати мовчанку з приводу голоду через страх, що санкціям підлягали ті, хто ігнорував заборону.

Ця організована мовчанка тривала до того часу, поки Сталін керував усіма сферами радянського політичного життя. Після його смерті факт засудження Хрущовим важких несправедливостей, як наслідок політики його попередників, пояснює, чому згадки трагічної долі України 1932-1933 рр. стали більш правдивими. Як правило, про голод не говорилося детально, використовувались ухильні висловлювання. Наприклад, Роман Терехов, український партійний секретар, якого увільнили з роботи у січні 1933 року, опублікував 1964 року статтю в «Правде». Він заявив, що особисто попереджав Сталіна про голод 1932 — 1933 рр. Про голод ясно мовиться у спогадах Хрущова.

Завершення процесу десталінізації тривало багато років. Загалом це зрозуміло. Лише після того, як до влади прийшов Горбачов, факт існування голоду в Україні 1932-1933 рр., напевно, широко висвітлюється сьогодні, навіть радянськими офіційними особами, незалежно від розходжень у думках про його причини та тривалість, а також міри відповідальності.

д) Праці учених

Комісія відзначає, що за останні двадцять років спостерігається збільшення кількості наукових праць та досліджень, присвячених голоду в Україні 1932-1933 рр. Ці праці були надані Комісії позивачем та генеральним адвокатом (професор Ян А. Хантер). Комісія дуже ретельно вивчила ці джерела, а деякі їхні автори, наприклад, пани Конквест, Косинський, Луцюк, Мейс, Славутич виступили на публічних слуханнях у Брюсселі та Нью-Йорку.

Комісія, однак, не оцінила наукової вартості цих праць. Вона зробила висновок, що праці дотримуються єдиної думки про існування голоду.

Відомо, що дані дослідження почасти є працями фахівців українського походження або ж фінансувалися спонсорами з української діаспори. Через цю причину дотримувалася обережність під час прийняття доказів, що могли б викликати підозру та упередженість. Але Комісія не може відхилити результати досліджень, які мають неспростовні докази наявності голодомору.

Б. ТРИВАЛІСТЬ ГОЛОДУ

10. Ми вивчили такі три аспекти питання про тривалість голоду 1932-1933 рр. в Україні: а) довгочасність; б) географія; кількість жертв.

а) Довгочасність

Характер подій робить майже неможливим визначення точного дня початку та закінчення голоду в Україні 1932-1933 рр., що ціл-

ком зрозуміло. З цим застереженням усі джерела, мабуть, одноставні у тому, що стосується ходу подій: голод розпочався наприкінці літа 1932 року, досяг свого апогею на початку весни 1933 року і закінчився на початку літа 1933 року. Цей консенсус усіх свідчень, які були надані Комісії як уцілілими очевидцями, так і експертами; ЇХНЯ позиція також чітко підтверджується літературою про голод.

Вочевидь, голод являв собою поступовий феномен. Очевидні його ознаки з'явилися на початку 1932 року і буж легко передбачені кульмінацією наступу, що розпочав Сталін проти селян загалом і України зокрема з кінця попереднього десятиріччя. Послідовні поставки зерна, які були нав'язані Україні, значно скоротили запаси продовольства для населення. Вирішальний удар було завдано у липні 1932 року, коли Москва довела план здачі зерна до 7,7 мільйона тонн. Пізніше ця цифра була зменшена до 6,6 мільйона тонн на вимогу Третьої Всеукраїнської партійної конференції. Але навіть така занижена квота вочевидь перевищувала можливості селян, які, не дивлячись на досить добрий урожай, поступово були доведені до стану голоду, що розпочався в Україні восени 1932 року. Між іншим, слід завважити, що на першому засіданні Третьої Всеукраїнської партійної конференції у липні 1932 року перший секретар ЦК КП(б) України Косіор офіційно заявив про тривожну нестачу продуктів.

З усіх одержаних свідчень випливає, що найстрашніша ситуація склалась у березні 1933 року, навіть якщо називаються інші дати (кінець квітня, наприклад). Наражені важким випробуванням суворої зими, вичерпавши останні запаси продуктів, які їм вдалося зберегти від реквізиції, селяни вмирали голодною смертю у великій кількості. Призначення Постишева на пост першого секретаря ЦК КП(б) України у січні 1933 року, схоже, ускладнило становище; за ним прийшло збільшення жорстоких заходів, спрямованих проти населення України. Це призвело до жахливих страждань на початку весни 1933 року.

Можна сказати, що до початку літа 1933 року голод припинився, хоча потрібні були роки для пом'якшення трагічних наслідків понад десятимісячних злигоднів, що призвели до масової загибелі населення.

б) Географія

12. Як видно з матеріалів, що одержала Комісія, а також з наданих їй досліджень, голод охопив усю без винятку територію у рамках політичних кордонів Української республіки, не милуючи і місцевості, заселені людьми неукраїнського походження. Їхня доля могла і не бути абсолютною ідентичною до долі місцевостей, де проживала українська більшість, хоча серйозні докази такої диференціації перед Комісією не висувалися.

13. Голод не обмежувався Україною. У 1932 — 1933 рр. він також охопив інші регіони Радянського Союзу, переважно Казахстан, райони Дону та Кубані, Північного Кавказу та райони в басейні Волги та деякі частини Західного Сибіру.

За хронологією Казахстан був першою територією, ураженою голодом. Заселений переважно пастухами-кочівниками, регіон дуже рідко проявив ознаки активного спротиву насильницькій колективізації сільського господарства, яку проводив Сталін. Відзначимо, що коли кочівники різали свою останню худобу, щоб прогодувати себе й уникнути офіційних реквізицій, вони не могли розраховувати на унікальну сільськогосподарських культур, навіть нехай недостатній, оскільки не займалися землеробством.

Ситуація на Північному Кавказі загалом дуже нагадувала ту, що склалася в Україні. Райони Дону та Кубані з переважно більшістю козачого населення від голоду постраждали найважче. Після більшовицької революції на цій території були створені автономні козацькі республіки з тим, щоб задовольнити традиційні національні почуття населення. 18 липня 1923 року ці республіки скасували і козаків стали насильно записувати росіянами, почасти — українцями. Після 1923 року на Кубані майже повсюдно здійснювалась політика українізації. Заходи, що проводились тут радянською владою під час голоду, відтворили політику, яку застосовували в Україні і, схоже, були спрямовані на райони з українською етнічною більшістю.

Дуже дивно, що Білорусія, яка межує з Україною і має схожі загальні умови, уникла голоду.

в) Кількість жертв

15. Не існує точного обліку жертв голоду в Україні 1932-1933 рр. і, отже, кількості загиблих. У мемуарах Хрушова, які цитував Ж. Сопілка у виступі перед Комісією, говориться: «Я не можу вказати точні цифри, оскільки ніхто не вів обліку. Усе, що ми знали, — це те, що люди вмирали у великих кількостях».

Загальноприйнято, що ці цифри були надмірно високі. Комісія могла б задовольнитися цим широковідомим фактом, але, зважаючи на те, що від неї вимагалось підтвердити точні масштаби наслідків голоду, вона вважала за необхідне більш глибоко вивчити це питання.

16. Перша проблема — це методика. За відсутності надійних реєстраційних записів важко прийти до методики, яка дозволяє достовірно оцінити кількість жертв. Оцінку такого роду можна провести кількома шляхами. Можна, наприклад, провести простий підрахунок і застосувати його для усієї України. Павло Глушаниця захищав цей метод перед Комісією. Кількість жертв у його селі (Новоселиця Попільнянського р-ну Житомирської обл.) склала 42% від усього населення, на підставі чого Глушаниця визначив кількість жертв голоду в Україні — 16 мільйонів осіб. Навряд чи цей метод придатний, бо в розрахунок беруться лише кілька припустимих прикладів. Результати, до яких веде такий метод підрахунку, навряд чи достовірніші, ніж багато офіційних оцінок, що зроблені без будь-яких об'єктивних обґрунтувань. Наприклад, у листі серу Джону Саймону від 17 липня 1933 року У. Стрентциц: «Розбіжність в неофіційних оцінках кількості померлих як прямо, так і опосередковано минулого року складає фантастичну цифру в

10 МЛН. осіб». Подібним чином, доктор Шіллер, аташе з сільського господарства Німецького посольства, вказував кількість жертв голоду, рівне 6 мільйонам осіб (згідно з листом італійського посла у Москві своєму міністру іноземних справ від 13 липня 1933 р.).

Комісія НЕ бачить сенсу описувати усі доступні методи, які можна було б використати і які були представлені її увазі. Необхідно лише зауважити, що з МЕТОЮ виправдання своїх оцінок усі найнадійніші експерти користувались демографічним методом, який базується на аналізі результатів Перепису населення, що проводився у Радянському Союзі. У цьому відношенні особливо цінними є два переписи. Перший проводився 1926 року, тобто за шість років до початку голоду; за його результатами з 147.627.900 осіб, які проживали в СРСР, населення України становило 31.195.000 осіб. Другий перепис проводився 1939 року, тобто через шість років після закінчення голоду. За результатами цього перепису в Україні проживало 28.111.000 із загального населення СРСР — 170.557.100 осіб. Населення України, отже, зменшилось за 13 років на 3.084.000 осіб або ж на 9,9 %. Це зменшення різко контрастує з ростом населення у сусідній Білорусії — 11,3 % і з ростом загалом по Радянському Союзу на 15,7 %. Різниця у Казахстані, що складає 21,9 %, ще значно більша.

Наукові кола у Радянському Союзі та на Заході загалом дотримуються думки, що цифри, одержані під час перепису 1926 року, є занадто низькими. І навпаки, результати перепису 1939 року звично сприймаються як завищені. Надлишок населення можна пояснити бажанням тих, хто проводив перепис, ПІД страхом перед санкціями, реєструвати зростання населення у задовільних пропорціях у світлі, як вважалось, неминучого прогресу комуністичного суспільства. Правильно, що результати Перепису 1937 року знищено або принаймні не друкувались, оскільки це вважалось неприпустимим з політичної точки зору, а особи, відповідальні за перепис, були розстріляні за спробу дискредитувати соціалізм шляхом поданих вочевидь занижених даних про населення Радянського Союзу. Цей прецедент безперечно спонукав їхніх послідовників діяти обережно.

17. Для встановлення прийнятної оцінки кількості жертв голоду основні дані, що одержано шляхом порівняння результатів двох переписів, мають бути скоректовані відповідно до кількох факторів, таких як загальне зростання населення та число жертв розкуркулення.

У завдання Комісії не входить детальний аналіз усіх цих корективів, як і з'ясування протиріч, що можуть виникнути під час їх застосування. Вона із задоволенням зазначає, ЩО експерти не мають однієї думки стосовно згаданих корективів, і це пояснює різницю в оцінках — 4,4 мільйона (Максудов), 4,5 мільйона (Косинський), 5 мільйонів (Конквест), 7,5 мільйона (Мейс). Не дивлячись на численні пояснення, що одержано з цього питання, Комісія неспроможна РОБИТИ вибір між тією чи іншою цифрою. Однак зрозуміло, що кількість жертв голоду в Україні становила принаймні 4,5 мільйона, чо-

ГО ПІХТО не заперечує. До цього числа слід додати 3 мільйони жертв голоду за межами України, з яких по 1 мільйону припадає, відповідно, на Казахстан та Північний Кавказ. Отже, можна вважати, що голод 1932-1933 рр. забрав щонайменше 7,5 мільйона людських життів. У світлі висновків деяких експертів ця цифра є дуже заниженою; можливо, так воно і є.

18. До прямих жертв голоду необхідно віднести інші жертви сталінської політики і особливо розкуркулення, щоб повною мірою оцінити втрати, які зазнав український народ на той час.

В. ПРИЧИНИ ГОЛОДУ

19. Надмірні заготівлі зерна у липні 1932 року є прямою причиною голоду, що спалахнув в Україні тієї осені. Згідно з твердженням позивача глибші корені слід шукати у примусовій колективізації сільського господарства та розкуркуленні, що проводились радянською владою протягом багатьох років; а також у бажанні центрального уряду дати бій традиційно українському націоналізму.

е) Висновки

Не підлягає сумніву, що Україна була важко уражена голодом у 1932-1933 рр. і що українська та радянська влада знали про страшну нестачу продуктів для населення.

Також не підлягає сумніву, що, знаючи про драматичне становище в Україні, радянська влада утрималась від будь-якої допомоги до літа 1933 року. Вона дозволила голоду охопити Україну, що вело до усе більших і більших спустошень протягом десяти місяців; не проводились дії задля усунення важких наслідків...

Радянська влада вживала різних заходів юридичного характеру, які збільшували страшні наслідки голоду, перекриваючи будь-який доступ людей до продовольства і забороняючи залишати регіон, уражений голодом.

Згідно із свідченнями, які були надані Комісії, з'ясувалось, що містам та селищам у переважній більшості вдалося уникнути голоду, як і місцевій сільській владі, що відповідала за забезпечення постачання зерна та за проведення колективізації. Також очевидно, що серед міських жителів було багато не українців, а сільську владу часто представляли росіяни.

Це правда, що радянська влада на той час заперечувала існування голоду в Україні і що, не дивлячись на усі докази протилежноГО, продовжувала заперечувати голод протягом п'ятдесяти років.

Усі факти, які були надані Комісії, засвідчують, що Сталін та його прибічники намагались максимально використати голод і покінчили з ним, як тільки він прислужився. Комісія дотримується думки, що радянська влада добровільно використала голод для успіху своєї політики денационалізації.

ДЖЕЙМС Е. МЕЙС

Д-р Джеймс Е. Мейс — сучасний американський історик та політолог. Працював в Іллінойському університеті (США), Інституті Гаррімана при Колумбійському університеті (США); з початку 90-х рр. активно співпрацює з українськими дослідниками — в Інституті національних відносин і політології НАН України, часописах «Український світ» та «Політологічна думка» тощо.

Джеймс Мейс у 80-х рр. очолював Комісію по дослідженню голоду в Україні в 1932-33 рр., створену законодавцями США. Висновки цієї Комісії, котра однозначно підтвердила факт голоду, його штучне спричинення і кваліфікувала це явище як геноцид проти українського народу, сприяли формуванню громадської думки в цивілізованому світі щодо голодомору, індукували подальші дослідження та діяння в цій сфері.

Стаття д-ра Мейса, котру подаємо далі, є певною мірою підсумковою для останнього етапу дослідження голодомору 1933 року, оскільки знайомить як з основними підходами до проблеми, здобутками в цій галузі, так і з подальшими перспективами пошуку.

Текст подається за виданням: *Джеймс Е. Мейс. Висновки та перспективи дослідження голодомору 1933 року* //Сучасність, 1993. № 4. С. 150-154.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ 1933 РОКУ

Хотів би почати з питання геноциду. Цей термін виник 1944 р. Вперше його застосував Рафаель Лемкін, польський юрист єврейського походження, мешканець США. У його книжці під назвою «Влада країн Вісі в окупованій Європі» (Вашингтон, 1944) це слово використано на означення всього комплексу германської нацистської політики, спрямованої на постійне знекровлення — фізичне, біологічне, структурне, політичне та духовне різних націй та народів, що опинилися під німецькою окупацією. Ця політика була побудована так, що, навіть якби Рейх програв війну, Німеччина все одно мала б змогу цанувати над сусідніми націями. Лемкін багато зробив, аби цей термін був визнаний у міжнародному праві. Тричі його зусилля увінчувались успіхом. У ЖОВТНІ 1945 р. термін прозвучав в обвинувачувальному акті найважливіших воєнних злочинців під час Нюрнберзького процесу. Наступного року Генеральна асамблея ООН прийняла Резолюцію № 46, де вперше зазначено, що геноцид чинився впродовж людської історії. Нарешті, 1948 р. ООН ствердила та запропонувала своїм членам ратифікувати Міжнародну конвенцію про застереження та покарання злочину геноциду. Значення цього факту ілюструє така обставина: в ході обговорення конвенції представники практично всіх країн — членів ООН, тери-

Торії яких були окуповані країнами Вісі, скористалися нагодою, щоб Пояснити, як у конвенції відображено всі ті страждання, через які Пройшли їхні народи.

Звідси очевидно, що поняття геноциду не базувалося на понятті «ГОЛОКОСТ» та що «геноцид» і «голокошт» — це два різних поняття. Концепція геноциду не спирається на нацистську політику щодо євреїв та циганів — або точніше не стільки на неї, як на таку ж саму політику гітлерівців щодо, скажімо, слов'ян. На відміну від цього, слово «голокошт» (яке Елі Візель уперше використав, говорячи про знищення Гітлером єврейства в Європі) є насправді неточним перекладом івритського поняття «шоа», що дослівно означає «повне, безжалісне знищення». В англійській мові це слово має додаткове розуміння, а саме: «знищення святим вогнем усіх пожертв» (про це, між іншим, згадується у Святому Письмі).

Конвенція з питань геноциду визначає його як дії, спрямовані на часткове або повне знищення певної національної, расової, релігійної або етнічної групи. Тут мова йде не тільки про вбивства окремих членів згаданих груп, а про детально сплановане створення умов, за яких членів згаданих груп можна фізично знищити.

Американська Комісія розслідування голодомору в Україні (що і ній я був на посаді штатного директора) дійшла висновку, що голод 1932 — 1933 рр. становив акт геноциду проти української нації. У резолюції було сказано, що Сталін та його поплічники навмисно створили в Україні умови — причому зробили це за заздалегідь розробленими планами — аби велика частина українського населення загинула. Це вчинено з метою придушити те, що Сталін уважав основою націоналізму, — а основа та була серед селянства.

У своїх висновках згадана комісія висловила думку про те, що голод прийшов в Україну через повний занепад сільського господарства — а той занепад став результатом насильницької колективізації. Але все це було лише одним з аспектів загального, багатогранного наступу на те, що ще недавно вважалося українською національною самосвідомістю. Наступ той провадився у всіх сферах політики, культури та науки.

Особисто я гадаю, що правильно зрозуміти голодомор в Україні Можливо лише в контексті оцього різнобічного наступу на все українське, коли все українське влада цюкувала із завидним завзяттям. Тут треба брати до уваги всі аспекти, показати, що Сталін бажав смерті мільйонів мешканців України, бо він хотів нейтралізувати Україну, що, на його думку, була бар'єром на шляху утворення централізованого російськоцентристського тоталітарного режиму. А саме такий режим виник у 30-ті роки. Саме тому ми не зможемо пояснити голодомор лише як явище, що сталося в сільських регіонах. Ми новинці підійти до нього у контексті загального наступу проти українства у той період. Якщо ми це зробимо, стане ясно, що голодомор був нічим іншим як проявом геноциду. Водночас сам харак-

тер того, яким чином режим зробив Україну своєю жертвою, не повинен спричинити хибне розуміння того, що сталося з тамтешніми росіянами. Відомі випадки, кож цілі російські села вимирали, а на Поволжі, де голод розпочався 1932 р. — офіційною причиною названо посуху, — селян теж полишили сподіватися на Божу ласку. Ба більше, політика русифікації, що її проводив у життя режим Сталіна, зокрема в Україні, жодною мірою НЕ була на користь росіянам, ЇХНІЙ культурі чи мові. Не можна забувати про те, що під Сталіним, незважаючи на повсякденне розширення вживання російської мови, росіяни страждали так само, як і всі ІНШІ етнічні групи, а ЇХНЯ культура була зведена до рівня роману Гладкова «Цемент».

Друге питання, яке я бажав би порушити, стосується джерелознавства. Якщо ми не маємо достовірних записів джерел, ми не маємо історії. Адже єдине, що відділяє НАС ВІД доісторичного періоду, — це наявність писаних джерел, бо саме з них почалась історія. Чи можете ви знайти у будь-якому НАУКОВОМУ дослідженні таке поняття, як «авторитетне джерело»? Звичайно, ні. Середньовічний літописець творив, докладаючись на ПОГЛЯДИ свого єпископа або князя. Якби ми мали можливість прочитати думки інших людей, що не були пов'язані з такими інституціями влади, — мабуть, ми мали б зовсім інше уявлення про середньовіччя. Скажімо, секретар якої-небудь офіційної установи за часів Сталіна повинен був описувати події саме так, як на тому наполягали керівні інстанції, використовуючи саме ту термінологію, ЯКА була до вподоби їм. Проте за всіма тими міфічними «КЛАСОВИМИ ворогами», «шкідниками», «шпигунами» та «заколотниками» стояли чіткі вказівки, завдання та канали зв'язку в сталінській адміністративній системі. Якщо підходити до таких джерел критично, ВИНИКАЄ можливість отримати безліч цікавої, корисної інформації, без якої неможливо мати навіть приблизне уявлення про історичні розміри та значення голодомору в Україні.

З другого боку, свідчення людей, ЯКІ бачили все те на власні очі, становить найголовніше, найцінніше джерело. Проте навіть тут треба керуватися застереженнями науки джерелознавства. В цьому розумінні, мені здається, корисним було б провести певну паралель із вивченням джерел єврейського «голокосту». Там є буквально сотні свідчень, зроблених євреями, яким удалося вижити після страхіть Варшавського гетто та його повстання у 1943 р. Багато з них розповідають про вояків із дивізії СС «Галичина», що мали жовто-блакитні нарукавні пов'язки або шеврони. Але на час повстання в'язнів Варшавського гетто ЗГАДАНА дивізія ще не була сформована — а що вона РОБИЛА після утворення, дуже добре відомо з німецьких військових архівів та з інших офіційних джерел. Чи означає це, що всі свідчення очевидців фальшиві? Ні в якому разі. Річ у тому, що ці ЛЮДИ, переживши страхіття того часу, страхіття, НЕ знаного в історії людства масштабу, отримали своєїрідну душевну травму; вони відчули ПЕВНЕ моральне зобов'язання давати свідчення на користь

усього, що було спрямоване проти окупантів та їхніх поплічників. Проте нині, коли минуло багато років, пам'ять людська може бути упрощеною, з підсвідомими «забарвленнями» щодо конкретних минулих подій. Люди розповідають про минулі події саме в тому контексті, який їм підказує їхнє моральне зобов'язання нещадно викривати та засуджувати трагедію тих років, — вони можуть навіть розповідати про те, чого вони не бачили на власні очі, широко вірячи, що вони це справді бачили. Кож мені довелося — на своїй посаді — керувати збиранням показів 200 свідків та перевіряти ті свідчення, я поставив своєрідне «контрольне» запитання, а саме: «Що ВИ особисто пам'ятаєте про «двадцятип'ятитисячників?» Є цілком документальні відомості про цих останніх: усього їх було 27 тисяч робітників, яких зібрали по всьому СРСР (серед них 7 тисяч в Україні), щоб вони працювали у колгоспах по всій країні. Проте у відповідь на це запитання майже кожний свідок казав щось на зразок: «То була 25-тисячна армія, яку надіслали з Росії, щоб задушити Україну». Така відповідь не була брехнею: просто люди так говорили, бо вони використовували власну пам'ять, покладаючись на неї як на «історичне джерело». Взагалі, історик повинен ставитись до очевидця, як до певного історичного мемуару — тобто вивчити його, вилучити все, що можливо, про автора, щоб дійти певного висновку про правдивість його інформації, а потім порівняти її з відомостями, отриманими з інших джерел. Тут просто не можна запобігти окремим неточностям, але їх досить легко виправляти, порівнюючи інформацію з різних джерел. Тут мова йде не про те, же саме джерело треба вважати найнадійнішим, а про те, щоб порівнювати всі такі джерела. Ми просто не можемо вважати те чи інше джерело найбільш «авторитетним», якщо ми не враховуватимемо інших джерел. Якщо ми виберемо перший шлях, виникає ризик подати не досить правильну інформацію про минулі події — а без точності інформації немає справжнього розуміння.

Третє питання, яке я хотів би порушити, стосується сьогоденного стану наших знань. Якщо немає авторитетних джерел, не може бути більш-менш надійних пояснень того, що відбулося. У своїй доповіді Конгресові США у 1988 р. Комісія розслідування голодомору в Україні намагалася провести дослідження наукової літератури, а також джерел додаткової інформації, перш за все офіційної Преси того часу, бо у нас на Заході є нині доступ до таких джерел. З того часу знято багато офіційних заборон на подібну інформацію (хоча неофіційних заборон ще аж надто багато щодо подій в Україні). Завдяки цьому ми змогли набагато розширити наші знання саме того періоду, який нас цікавить. Особисто я думаю, що багато з таких джерел заслуговують на окрему увагу. Наприклад, добірка документів під назвою «Голод 1932 — 1933 рр.: очима істориків і мовою документів», що її видав 1990 р. Інститут історії партії. Так само не можна ігнорувати збірку архівних документів, що з'явилась

на сторінках «Українського історичного журналу» (В. Марочко, 1989 — 1990), або прикінцевої доповіді та супровідних матеріалів Міжнародної комісії дослідження голодомору під егідою СКВУ; добірку свідочств очевидців, що її склали покійні Володимир Маняк та Лідія Коваленко (Книга-меморіал «33-й: голод»), добірку Олександра Міщенка «Безкровна війна», а також «Збірник усних свідчень Комісії дослідження голодомору в Україні, що його упорядкували Леонід Герець та автор цих рядків. Із згаданих джерел та з історіографічних праць маємо багато відомостей про політику уряду й перебіг подій, що сприяли виникненню та розвитку штучного голоду. Звідси ми дізнаємося про різні державні установи, які збирали інформацію про стан життя на селі. Там можна визначити також час отримання інформації. Є матеріали, отримані від свідків. Проте насправді ми можемо лише торкнутися поверхні всіх таких офіційних джерел — маю на увазі офіційну пресу та архівні матеріали, особливо «на місцях». Конче потрібно здобути якомога вичерпнішу інформацію від свідків, бо всі вони — літні люди, то ж треба скористатись їхньою пам'яттю (доки їх не відвезли на ЦВНТАР!). Треба пам'ятати, що події, які нас цікавлять, відбулися шістдесят років тому, а свідки — такі ж самі смертні, як і ми з вами.

Коли ми з Герцем контролювали збирання свідчень очевидців, ми намагались зібрати якомога більше відомостей про кожного окремого свідка — так, щоб історики мали змогу оцінити кожного такого свідка окремо, індивідуально та винести рішення про вартість його свідчень неупереджено. Наш підхід полягав у вивченні біографії кожного свідка: ми заохочували кожну таку людину розповідати насамперед про себе — а тоді, на тлі цієї розповіді, будували й записували те, що така людина пережила, що вона бачила під час голодомору.

Нарешті, бажав би додати кілька слів про перспективи згаданого дослідження. Відверто кажучи, постає безліч питань, тем для подальшого пошуку. Наприклад, яким чином державі вдалося мобілізувати буквально мільйони людей на участь у кампанії, спрямованій на знищення таких самих громадян? Тут треба віддати належне Анатолієві Шаблію, який, на мій погляд, зробив добрий початок, надрукувавши у «Пам'ятках України» (1990, №2) своє дослідження про роль профспілок, у якому автор покладається переважно на багатий «місцевий» архівний матеріал. Але знов-таки, це лише початок.

У нас немає детальних відомостей про сам процес ухвалення рішення на різних офіційних рівнях у сільських місцевостях, де відбулися радикальні зміни у середині 1932 р. — після так званих «травневих реформ», офіційно спрямованих на відносне послаблення більшовицького режиму під гаслом укріплення «соціалістичної законності». Конкретним втіленням цього стала відома Дравівська справа, коли в червні 1932 р. засуджено керівництво цілого району, звинувачене у зловживанні владою під час кампанії постачання сільськогосподарських продуктів урядові 1931 р., а потім розпочалося

ВИТЯГУВАННЯ зерна з населення, задля чого влада не гребувала жодними методами. Наприкінці 1932 р. відбулися гучні відкриті процеси над місцевими керівниками, яких засуджено як «куркульських агентів» — за те, що вони залишили селянам трохи зерна прожити та посіяти. Дуже важливо використати оригінальні протоколи засідань ЦК та Політбюро ЦК КП(б)У, а також відповідні документи з московських архівів. А в нас немає навіть повних текстів виступів Миколи Скрипника, який очолював опозицію сталінізації КП(б)У в лавах партії, водночас виступаючи проти політики розорення села та русифікації міста.

Виходить, що найважче дістатися до джерел саме тієї інформації, яка найпотрібніша для подальших досліджень у цьому плані. З одного боку, ми повинні наполягати на отриманні відомостей із самої верхівки сталінської соціальної піраміди — тобто інформації про Сталіна та його найближче оточення, а також про державну законодавчу еліту в Україні. З другого боку, маємо ретельно записувати все, що можна отримати від живих свідків. Адже тільки з таких усних розповідей (сподіваюсь, що моя власна праця правитиме тут за певний методологічний посібник) учені майбутнього зможуть отримати основу для оцінки не ТІЛЬКИ фізичної шкоди, завданої суспільству, але й шкоди психологічної, духовної — ТРАВМАТИЧНИХ наслідків будь-якої ситуації, що призводить до масового насильства, смерті, коли простим людям силоміць доводили речі, що не мали НІЧОГО спільного з реальним життям (згадаймо сталінське гасло «Життя стало кращим, жити стало веселіше!» чи те, як режим виховував «синівські» почуття в дітей на прикладі Павлика Морозова). Такий масовий наступ на людський розум не міг не завдати значної шкоди — а це також було частиною трагедії голодомору.

Сподіваюсь, що наведені вище тези сприятимуть подальшим дискусіям та обговоренням. Був би дуже вдячний за відгуки, коментарі, критичні зауваження, бо дискусії мають надзвичайно ВЕЛИКЕ значення для успіху наших зусиль, мета яких — більше дізнатися про цей жахливий злочин проти людства.

ЗБІГНЄВ БЖЕЗІНСЬКИЙ

Збігнєв Бжезінський — американський політолог, державний діяч, славіст. Народився в 1928 р. у Варшаві в сім'ї дипломата, котрий після 1938 р. жив у Канаді (ген. консул), а по війні залишився там на постійне проживання. З 1958 р. Бжезінський натуралізувався у США.

Освіту здобув в університеті Макгілла в Монреалі (1948), а доктором філософії став у Гарвардському університеті (США, 1953). Працював у Гарвардському та Колумбійському університетах, у

1962 - 1976 р. — директор Інституту дослідження проблем комунізму Колумбійського університету. У 1977-81 рр. був помічником президента США з національної безпеки. По цьому — співпрацює з різними американськими та міжнародними організаціями, багато виступає з лекціями; неодноразово був в Україні.

Збігнев Бжезіньський своїми дослідженнями та громадською позицією чимало зробив для визнання незалежності України у світі, створення її позитивного іміджу. Не випадковим тому було і присудження йому престижної премії фундації Антоновичів, виступ при отриманні якої тут наводимо. Бжезіньський обгрунтовує висновок про те, що поява незалежної України — «одна з трьох найбільших геополітичних подій ХХ століття», і це висновок не мінтингового активіста, а чи не найглибшого політолога сучасності.

Текст друкується за виданням: Збігнев Бжезіньський. Україна має стати європейською державою. Виступ при отриманні нагороди Антоновичів у Києві 2 липня 1992 р. //Сучасність. 1992. № 9. С. 125-126. (Пер. з англ. М. Рябчука)

УКРАЇНА МАЄ СТАТИ ЄВРОПЕЙСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ

Виступ при отриманні нагороди Антоновичів
у Києві 2 липня 1992 р.

Цей вечір є святом українського інтелектуального життя, святом життєздатності й волелюбства української нації. Нагорода, яку я мав честь отримати, є також свідченням мого внеску української діаспори у життя України. Я гордий бути у блискучому товаристві колег-лауреатів, що отримують премію нині зі мною, і в не менш блискучому товаристві колег-лауреатів, що отримали цю премію раніше. Я, зокрема, знаю, що одним із перших лауреатів премії Антоновичів був Василь Стус, котрий життям заплатив за відданість своєму народові. З огляду на цей факт Я хотів би присвятити свою премію, себто її грошову частину, родинам політ'язнів, що віддали життя за свободу. Знаменно, що будинок, у якому ми отримуємо цю премію і який донедавна носив ім'я відомого міжнародного терориста (В.і. Леніна. — Ред.), перейменовано нарешті на «Український дім».

Я маю особисті причини почувати себе щасливим тут цього вечора. Ще з юних літ я вважав, що Україна має бути вільною, і вірив, що одного дня юна така здобуде собі волю. Мій батько бився за Львів з українцями, але згодом завжди пояснював мені, що польсько-українська війна була братовбивчою, а передвоєнна польська політика щодо України — помилковою. Тож я ніколи не поділяв думки, що свобода для нації не конче має пов'язуватися з незалежністю. Гадаю, вони неподільні — як душа й тіло. Я завжди відчував це серцем і, можливо, одна з причин цього відчуття — моє польське походження, мій польський досвід.

Я маю й геопоштинні підстави вітати українську незалежність. Може, тому що однією своєю частиною, серцем, я поляк, а другою, розумом, американець. Незалежна Україна змінює всю геополітичну карту Європи. Її поява — одна з трьох найбільших геополітичних подій ХХ століття. Перша подія — розпад у 1918 р. Австро-Угорської імперії. Друга — поділ Європи у 1945 р. на два блоки. Поява незалежної України може вважатись третьою такою подією, оскільки вона ознаменувала кінець імперської Росії. А це більше, ніж кінець комуністичного СРСР, це кінець останньої імперії в Європі. Ця подія, в свою чергу, обумовлює цілий ряд інших важливих політичних змін. Розваливши Російську імперію, незалежна Україна створила можливість для самої Росії — як держави і нації — стати нарешті демократичною і європейською. Українська незалежність, таким чином, корисна для Росії. Вона не є явищем антиросійським, навпаки — є явищем, по суті, проросійським. Тому що коли б Росія збереглась як імперія, її народ мусив би й далі жити в державі злиденній і диктаторській. Поява незалежної України є, таким чином, не лише важливим геополітичним явищем, а й явищем політико-філософським. Слід пам'ятати про це і про те, що приязні, доброзичливі стосунки між Україною і Росією цілком можливі. Ми в Америці зацікавлені в добрих, нормальних взаєминах між Україною і Росією. Але, зрозуміло, це жодною мірою не ставить під сумнів нашого прихильного ставлення до самої української незалежності.

Україна сьогодні — незалежна держава, а проте треба визнати, що наступною фазою є нелегка фаза її зміцнення. Наступні три-п'ять років будуть критичними і надзвичайно важкими. Ви вже заклали основи незалежних фінансів і незалежної армії, і те, й те справді вкрай необхідне для незалежної держави. Ви здобули — здобули нещодавно — міжнародне визнання, і це теж неабиякий успіх для України. Був час, коли дехто у нас вважав, що Америка має зробити вибір між Росією й Україною, але сьогодні, здається, вже всі збагнули, що добрі стосунки і з одною країною, й з другою лише сприятимуть стабільності у Європі. А проте зміцнення української незалежності потребує ще величезних змін в українському суспільстві та економіці.

Український народ мусить зрозуміти як неминучість майбутніх труднощів, так і їх необхідність. Час не тільки для світлих мрій, а й для гіркої правди. А полягає ця правда в тому, що протягом найближчих років людям доведеться зіткнутися з неймовірно важкими соціальними проблемами і що вирішення цих проблем потребуватиме від кожного неабияких жертв. Люди мусять знати про це, бо ілюзії щодо цього не просто хибні і безпідставні, вони можуть виявитись для України взагалі фатальними. Але й мрії потрібні. Бо якщо український народ буде терплячим і наполегливим, він стане в кінці цього шляху справді європейським народом, стане повноправним членом європейського співтовариства, господарем новочасної процвітаючої держави.

Захід **МОЖЕ** допомогти вам у цьому, але основна й вирішальна праця має бути зроблена в Україні самими українцями. Коли заходить мова про трансформацію колишніх комуністичних систем, як правило, розглядаються дві моделі. Одна з них — польська — передбачає всебічні, стрімкі зміни знизу догори. Друга — китайська — передбачає поступове й контрольоване проведення реформ згори донизу. Обидві моделі — кожна по-своєму — виявились загалом успішними. Але жодна з них, на мій погляд, не підходить **ДЛЯ** України. Поляки спробували зробити усе відразу, українці, думаю, до цього ще не готові. Що ж до китайської моделі, то вона, гадаю, для України застаріла політично. Тому Україні варто б розробити власну модель, уникаючи механічного копіювання як **ПОЛЬСЬКОГО**, так і китайського досвіду.

Я абсолютно переконаний, що **обдарованість**, наполегливість українського народу, його відчуття історичної перспективи сприятимуть успіхові цих нелегких перетворень. І я нітрохи не сумніваюсь, що ви є на доброму шляху до Європи — як новочасна і, що найважливіше, навіки вільна Українська держава.

Частина друга

**УКРАЇНСЬКА ІСТОРІЯ
ТА ІСТОРІОСОФІЯ**

ВЕЛЕСОВА КНИГА

Велесова книга — унікальна пам'ятка староукраїнської культури з V-IX ст. по Хр. За своїм змістом, походженням, лексикою, долею вона має величезне значення для розуміння української минувшини.

У вирі подій 1919 р., у серпні місяці полковник полку Маркова Білої Гвардії Ф. А. Ізенбек опинився у спустошеному мастку на півночі України — як тепер вважають (Б. Ребіндер), у володінні родини Задонських, що у Великому Бурлюку, поблизу Волчанська та Куп'янська. У бібліотеці він звернув увагу на розкидані по підлозі дощечки, дуже древні на вигляд. Закінчивши не лише Морський Корпус, але й пройшовши студії в Академії художеств, Ізенбек одразу збагнув виняткову **вартість** знахідки і наказав зібрати дощечки і ретельно їх оберігати. Згодом, волею долі, Ізенбек (і дощечки) опинилися аж у Бельгії, де й почалося опрацювання їх таємничої суті.

«Дощечки Ізенбека», як їх часто називають, по його смерті у Брюсселі в 1941 р. зникли. Однак, на щастя, залишилися сумлінні копії їх, здійснені у 1925-39 рр. талановитим українським дослідником Юрієм Миролюбівим, залишився опис їх, а також фотографії чотирьох дощечок. Дощечки були березові, розміром приблизно 38 на 22 см., завтовшки 6-8 мм. Деякі частини їх були геть струхлявілі, але й того, що залишилося, достатньо, щоб вести мову про культурну **вартісність** зображеного на дощечках. На кожній з них у куточку був якийсь простий малюнок — тварина, сонце чи ще щось, а на поверхні були накреслені лінії, під якими розміщувався текст. На думку Б. Ребіндера, паризького вченого українського походження, цей текст було зроблено або розжареним стилем (з наступним нанесенням фарби), або ж, найімовірніше, технікою, яку використовують в українському писанкарстві дотепер: на дощечки наносився віск, потім робились у ньому подряпини, а далі занурювали у рідину, яка просочувала продерті місця.

Знаки, якими намальований текст на дощечки, складають **праукраїнську** абетку, названу Сергієм Лісним (Парамоновим), дослідником з Канади, «**влесовицею**», котра має виразні паралелі з абеткою давньогрецькою і є докириличною. Вона складається з двадцяти **п'яти** букв і трьох подвійних звуків: **oi-io-ia**. Сам текст було названо «**Велесовою книгою**» («**Влес книгою**») — одна з дощечок **починається** присвятою: «Я присвячую цю книгу нашому **Богу Влесу**, вищій силі, яка нас захищає». Дослідження засвідчили його виразно протоукраїнський характер, як в історичному, так і в мовному контексті. Події ж бо, описані в книзі, подовжують історію нашої країни і її автохтонного етносу ще принаймні на півтори тисячі років до Володимира Великого. Виклад доведено десь до 870 р. по Хр., бо в книзі згадується Рюрик, князь Новгороду, але не згадується його спадкоємець Олег.

З мовного ж погляду «**Велесова книга**» настільки виразна, що

українець може читати і розуміти її навіть без перекладу, подивуючись кришталевій чистоті та ясності її лексики, чимало втраченій в сучасній мові під пізнішими староболгарськими, польськими чи російськими нашаруваннями.

Перекладами, аналізом та тлумаченням книг займався багато дослідників: Юрій Миролібов, А. А. Кур (**Куренков**), Сергій Лісний, М. Ф. Скрипник, Володимир Шаян, Олесь Білодід, Валерій Шевчук та ін. В радянській історіографії цей твір було оголошено фальшивкою «буржуазних націоналістів», котрі «зазіхнули» на офіційну доктрину про Київську Русь як попередницю Росії, про «спільну колицку» тощо. Але нині, на щастя, проблема ідентичності, тобто справжності «Велесових книг», практично розв'язана в позитивну сторону. Йдеться, зрештою, про їх повноцінне осмислення та вчитування в текст і контекст.

Насамперед, це стосується української історії, в яку вводиться нова низка осіб (легендарних чи реальних), подій, ознак і т. ін. Такими є, наприклад, **Ір (Орь)** та **Богумир**. **Ірвові сини** — то вже знайомі нам **Кий, Щек, Хорив**, предків русичів, чехів, кроватів. **Богумир** з дружиною **Славуею** мали трьох дочок — **Древу, Скреву і Полеву**, котрі одружилися з посланцями Сонця — **Ранком, Полуднем і Вечором**: так започаткувалися племена **древлян, кривичів і полян**, і розселилися вони по зеленій країні задовго до приходу сюди готів. Так у «Велесовій книзі» переплітаються сюжети історичні, міфологічні і, навіть, космогонічні. І таких місць у тексті чимало.

- Унікальна «Велесова книга» і в плані реконструкції світогляду і міфології праукраїнців. Перший **Бог** слов'ян — **Три** глав (він же **Троян**), який водночас є поєднанням **Сварога, Перуна і Світовид**. **Діють** й інші **боги** — **Ява, Нава і Права**, уособлення єдності **світів** (явного і потойбічного). Згадуються боги, знайомі з інших джерел, і геть незнані, лише відомі за цим текстом: **Хорс, Яр, Коляда, Рік, Числобог, Берегиня, Лета, Мара, Жаль, Горинь, Карна, Ладо, Яр, Купало** і багато інших, навіть **бог Індра**, герой «Рігвед».

Пам'ятка містить згадки географічного та екологічного чину: неодноразово йдеться про **Гелон**, що локалізувався десь на **Полтавщині**, — добре знаний з «Історії» **Геродота**; докладно осмислюється тема **Сурожа** та **Корсуня** (тобто **Криму** і його столиці) та їх слов'янської колонізації, низка нових, безцінних свідчень є про **Дніпро** та **Київ**, землю **Русколань** — одну з назв старожитньої України. **Діють** у книзі відомі дотепер і незнані історичні постаті — **вожді племен: Германаріх, Огоріх, Скотень, Вишень, Славен, Скїф, Колун, Голун, Альдоріх, Бобрець, Боревлен** та інші, яких ще належить осягнути і віднайти їхнє місце в праісторії.

Багато нового проливають «Велесові книги» на устрій життя та побут наших предків: вони розводили худобу, обробляли землю, пили мед, шанували предків, людських жертв не чинили... Одним словом, статечні, добropорядні мешканці землі української, яких, далебі, можна було знайти в усі часи і скрізь в Україні. Тут наводимо лише деякі показові фрагменти цієї пам'ятки.

Текст подається за виданням: **Велесова книга. Збірка польських пам'яток V-IX століть** (Переклад Б. Яценка)// **Хроніка** — 2000. 1994. № 3-4. С. 72-131.

ВЕЛЕСОВА КНИГА

ЗБІРКА ПОЛІСЬКИХ ПАМ'ЯТОК V-IX СТОЛІТЬ

... А йдемо куди — знаємо: по землі на **ГОРИ** і в луку моря.
А і то всякий день звертаємо погляд свій на **БОГІВ**,
які є **СВІТ**,
його ж звемо Перун, Дажбо, Хорс, Яр та іншими іменами.
Так співасмо славу богам і живемо милістю божою,
допоки й **ЖИТТЯ**.

Се лишились Сурожа — там вороги наші,
які у темній ямі повзають і погрожують нам хворобами,
Маром-Марою і кінцем життя всім.
Явитися богові сильному і бити п'їтьму мечем-блискавкою.
Хай та здохне, хай сяйво світить на нас і до нас і
видно всім.

Перша слава Сурію *стлудіду* є, той прогонить зло.
Із тієї темні ізійшло, іздигилося зле плем'я дасуво.
А те зле **ПЛЕМЕНО** на пращурів наших набігло, напало,
і багато людей було забраних і померлих.

А той Ор-старотець казав:
«Ідімо од землі цієї, де хуни братів наших убивають.
Тоті бо криваві хвостаті звірі нашу худобу крадуть і
дітей убивають».

То бо той старотець сказав: «А підемо до іншої землі,
в якій течуть меди і молоко, і та земля є».
І рушили всі і трос синів Орівих — Кий, Пашек і Горовато,
звідки і три славні племена виникли.

Сини були хоробрі, вожді дружинам.

Отак сіли на коней і рушили.

За ними **ІХАЛИ** молодіші дружини;

йшла худоба — корови, пов'язані бики і вівці;

Іхали діти, старотці і матері, жінки, як марні люди.

І так просувалися до півдня, до моря, мечами разячи ворогів.

Йшли до Гори великої, до долини травної,

багатої злаками.

Там і оселився Кий, що був засновником Кієва.

Та то був престол руський.

Багато крові коштував той похід слов'янам.

Анти не зважали на зло і йшли, куди Ор вказував.

Бо кров є свята.

А кров наша про те каже, що ми русичі всі.

Не слухайте ворогів, які кажуть: нема у вас доблесті.

Од отця **Орія** походимо,

і той час од часу народжується серед нас;

і пов'язано се с'як бо є до самої смерті...

Не забудемо також **ІЛЬМЕРЦІВ**, які нас охороняли.

Були не окремі, а з нами злилися і кров свою давали

і за нас.

Давно були на Русі хозари, нині варяги;

ми ж русичі, аж ніяк не варяги...

Залишмо на суру молоко наше в травах на ніч,

додамо до нього шавелю і інші трави, як говорили прастарот ці,

і даймо се суритися.

І приймо тричі на славу богам і п'ять разів щодня.

То бо наше старе почитання богам повинні потребити,

і треба та буде пов'язом поміж нами.

Ані Мара, ні Морока не сміємо славити.

Ті бо то диви є нашим нещастям...

Наші діди в небесах... (4 г)

З підкорення се починали ми те заселення.
Мовимо також, що за тисячу п'ятсот літ до Діра пішли прадіди наші
до гори Карпатської
і там оселилися і жили ладно.
То бо родами правили отці-родичі,
а старійшиною роду був Щек, од оріян той був.
Паркун благоволив нам і дякуючи йому жили спокійно.
І таким було життя п'ятсот літ,
а потім подалися на схід сонця і пішли до Дніпра.
Та бо ріка є, що до моря тече.
І там на півночі оселилися на ній,
І називали Дніпро Прип'яттю, як і отці називали
Дніпро Прип'яттю.
І там жили п'ятсот літ.
І віче правило, і боги оберігали од багатьох ворогів,
які звалися язиги.
Нині інші часи, а тому мусимо братись за узду і тягнути
до переду.
І хай не буде сказано, що ми залишили землю свою і захопили ін.
А хай скажуть, як ми билися вперто то за себе,
Боруси не залишили греків на землі нашій, билися за неї.
А в ті часи Рай-ріка відокремлювала нас від інших земель.
А нині зажадали вороги наші [йти] на нас,
і мусимо битися за вруків наших,
і утримаємо степ наш,
і не дамо землю іншим,
Отож мусимо інакше робити:
не паліть дубів на полях своїх,
і не сійте на них, не жніте жатву в попелі,
бо маємо степи травні.
І ведіть туди, худобу оберігаючи.
Оберігаючи її від ворогів. (10)
Се бо молячись, найперше Триглаву поклоняйтесь маємо
і йому велику славу співаємо.
Хвалимо і Сварога, діда божого,
який тому роду божеську є началом
і всьньому роду криниця віща,
яка витікає влітку од джерела свого і взимку ніколи не замерзає.
А тієї води живущої п'ючи, живемо,
допоки не прийдемо до нього; як свої
прибудемо до лук його райських.
І богові Перуну, громовержцю, і богові прі і боріння скажемо
не переставати живих явищ кола крутити.
Це він нас веде стежею правою до брані
і до тризни великої о всіх полеглих,
які йдуть у життя вічне до полку Перунового.
І богові Світовиду славу проголошуємо —
се бог Прави і Яви і йому співаємо пісні, ако свят є,
і через нього знаємо світ бачити і в Яві бути.
І той нас од Нави убереже, і тому хвалу співаємо.
Співаємо і танцюємо йому
і звертаємось до бога нашого,
який ті землі і сонце, суне наше, і зірки тримас,
і світ міцний творить славу Світовидінову велику.
Слава богові нашому!
То бо скорбить серце наше.
І се одречемось од злих діянь наших
і прилучимось до добра.
Се бо рабів відпустимо, обнімемось
і скажемо, се зробивши, — се бо нас знаєте:
як розумом усвідомили, так і подбали, як уміємо.
А се тасмнища велика, як і Сварог.
Перун і Світовид — ті обое удержані в небі.

А з обох боків Їх Білобог і Чорнобог б'ються —
і ті небо тримають, аби світу не бути повергнутому.
А за тими обома — Хорс, Ведес, Стрибог держать,
а поза ними — Вишень, Ді сло, Лігиць (11а), Радогош,
Календо, Кришень;
і се тих удержують Сивий Яр і Дажбо,
і се інші є — Білояр, Лало, Купало, Сіниць, Житниць,
Віниць, Зерниць, Освяниць, Просиць, Студець, Ледиць і Лютюць,
а по тих — пташиць, звірниць, милиць, дощиць, плодець, ягодець,
бджолиць, тростиць, кленчяць, озерець, вітриць, соломияць,
грибиць, ловиць, бесідиць, свіжиць, страниць, святиць,
родиць, світиць, кровиць, красиць, травиць, стеблиць.
А також суть — родиць, маслиць, живиць, відиць, листвиць,
квітиць, бодиць, звідниць, громиць, сімиць, липець,
рибець, брезич, зелиниць, гориць, страдиць, спасиць,
листоверзиць, маслиць, гостиць, ратиць, страниць, чурць, родиць.
І тут бо наш огнебог Семаргл, і овча яре швидко роздане частинами.
І ті суть Триглавові віви, — і нам од нього.
І тут же, отроче, одкрисш ворота і ввійдеш в них.
То красен рай слов'янський;
і там Рай-ріка тече, що відділяє Небо од Яви.
І Числобог рахує дні наші і говорить, богові числа свої,
чи бути дню небесному, чи бути ночі.
І засинають ті, бо се всякий живий во дні божім,
а вночі хтось інший — бог дід, дуб, сніп наш.
Слава богові Перуну огнекудру,
який стріли на ворогів пускає і вірного проведе во стезі,
адже він є воінам честь і суд і, як златоруи, милостивий
і всеправеден є. (11б)
Поки зорі сяють, співаємо хвалу богам і вогнищу Перуна,
який, як сказано, йде на ворогів.
І проголошум велику славу отцям нашим і дідам, які суть у небі.
Скажемо так тричі і йдемо і отари наші ведемо на трави.
А коли їх вести в інші степи, — ідемо.
Ще вдруге богам хвалу возносимо, славу співаємо, і так до полудня.
Проголошум, славу велику Хоросові, що крутить
златоруни кола.
І суряну п'ємо так до вечора.
А коли прийде вечір і вогнища уже розкладені,
запалимо їх і славу вечірню заспіваємо Дажбу нашому,
який, кажемо, був нашим прадідам чим вуха й очі мають бути.
І, сотворивши молитву, йдемо ко сну.
А старші родичі наші не вибирали інших для себе,
аби ними правила, а самі йшли до інших.
І варто розповісти про те і потручати на несподівану
тружду.
І се страждали за тими і сльози лили за ними.
Б'є крилами Мати наша слава
і говорить нам о труднім часі засухи і мору худоби.
І се знаємо, як сказано од праотців, що кіельци
допомогли їм.
І се бо пішли до них і так були сто років при їхній
допомозі; теж знаємо і про Ілмів, тобто, Ілдерів: ми ж родичі.
І се роду рожаниць імена до серця увійдуть і
захистять нас от ворогів.
Се бо впали нині [на коліна] і молили богів про заступництво
наше: і те було.
Тако бо Ясна є за нас.
І се поведи [боги] отців наших крізь гори і степи
мимо готів.
І се Дону пили; мали ту ріку як нашу, бо пролили кров
нашу на землю.
І та є руська земля і буде руська.

Се бо русичі, масмо згідно з промислом небесним про нас.
І се творимо труд наш о житьбі.
І се жмудь каже нам, що прийде до нас
і підтримас нас проти ворогів наших;
коритися бо не повинні нікому.
То було сказано вам і те я казав, що помогли у боротьбі
руській проти ворогів моїх і ваших.
І се в трудний час наш не берегли себе і йдемо вмирати
за рід наш.
І се огидний Яма жере убитих.
І се ворони виїдають очі їхні.
І се трава росте крізь щелепи їхні.
І те бачити не могли, бо билися до гори і землі і
силою нашою,
аби не бути в неволі біля рала їх ного,
щоб, як коні, тягнути на оранці їхній і жнива їхні він ити;
щоб хліб наш їли, а ми їли землю.
І те не можемо уявити мислю нашою.
І шії наші не для долі кметів.
І се боги наші долають ворогів наших і зламують хребти
їхні,
щоб не могли посягати на зв'язки наші,
тягти жінок і дітей наших на торги і там лишати сланам
і грекам за прикраси срібні і золоті.
Се ворогам казали: шезніть, яко тьма по сонцю.
І се Перун найде на вас і розтратить вас, як овець,
і багато разів тремтіли.
і небесних воїв убоялися.
І се б то є знамення, що біля Дніпра проквітла лоза
взимку.
І се Купало покаже для нас знамення на перемогу над
ворогами, і те масмо творити. Се б то Мар іде на них і Мор.
Тож Перуну мовимо, яко не збавилися ворожих грабунків.
Хай іде той, який хочеш ти!
І убоїмся розмаревих печей і громів тих на нас.
Хай сила твоя наші поля запліднить,
грім і дощ хай поллються на них.
І тому ми благі, яко йдемо по волі твоїй.
Як ранкову славу тобі мовити масмо,
то так і мовимо, яко благ є і основа благ наших,
що упрощені вони суть, як вівці нам течуть.
Та матимеш нас в усі дні, та будемо тобі вірні
і до кінця слави твоєї, отче наш назавжди.
І хай будеш так усі дні...
Жертву тобі правимо — вівсяне борошно
і так співаємо славу і велич твою...
Славимо Д аж бога, і буде він наш до крові тіла заступник
од коляди до коляда.
Хай плодить на полях і дає трави для худоби,
і дає нам у загонах скоту умножитися і зерна житнього
багато,
аби мед віщій заколотити і варити.
Бога світла славимо Суронжа, аби минула зима і повернуло
на літо.
Тому то співаємо славу, як отці в полях.
Славимо огнебога Семаргла,
який гризе дерево і солому і розвівас огнекуделицю врані, вдень і ввечері.
А тому вячяні за створене борошно і питво,
що як єдине зберігаємо в поелі;
того роздухаймо, щоб горіло...
Прийдемо в домівки свої і дамо [в огонь] сушняку.
Хай святиться ім'я його Індра,
бо то є наш бог серед богів і веди знає, так оспівали
були його.

Од нього маємо отари худоби, яку бережемо од зла.
Примножуються ті отари, що були збережеш, так ми і його [зберегли].
Дитиною прийшов він із землі аріїв до краю Інського.
Думали прийти до раю травного, а для худоби то були злі злаки.
Так веселощі великі нас обійняли.
І там казав отець Глас Аріїв трьом синам своїм поділитися на три роди і йти на південь і на захід сонця.
А то були Кий, Щек і Хорив.
І так зробили, і пішли три роди, і сіли всі на землю свою.
А Кий, як розповідають, поставив град, і тому ім'я дано Київ.
Там прожили зиму і пішли по весні знов на південь і там худобу пасли до першого літа...
Земля наша простяглася од сонця до сонця Сварожія.
І великі там бо суть луки Хорса,
і там водимо худобу, аби проплодитися їй волею Дажбога, його ж славимо...
Якщо хто знає це і не воздасть хвалу богам, триклятий буде.
Слава Впаруні богу нашому, який бо нас охороняє і здоров'я дас.
Блага земні дає тому, хто палить вогонь віщий у граді Нові на Волхові і на Горі в лісах:
і в діброві берези або дуби.
В тому наші боги,
бо Дажбо дає тим, хто просить,
і за те хвалимо його. (31)
... І боги, що там є, скажуть тоді:
«Се русич і залишиться ним,
бо взяв землю до рани своєї і несе її до Нави».
В ті часи після Кия князями обирали багатьох отців,
а князі окремі і всякі після князювання ставали на вічі простими мужами;
І так ставала земля розквітлою, і вибрані князі дбали про людей і хліба,
одержували і їжу, і всякий пожиток од людей своїх.
Нині маємо інше: і князі полюддя беруть,
і синам владу передають — од сина до сина і аж до правнука (376)
[Писано се рукою.]
І паки настала велика холоднеча.
Родичі бо се воювали за волості, і багато хто казав:
«Не йдемо до роду, оскільки нема спокою огнищанам,
і будемо ліпше самі в лісі або в горах тирлувати».
Се бо тими словами родичі відокремилися [від інших]
і дуже сердилися і жалілись.
Се бог Сварог, караючи велике сум'яття, горам зробив.
А слов'яни вночі пробудилися од великого грому і землетрусу.
І чули, як угорі коні іржали, і сповнилися страхом,
і зібрались, і пішли з села, а овець лишили.
А вранці побачили хати зруйновані — одна вгорі,
інша — долі,
а ще в дірі великій земній,
і більше віяких слідів не лишилось.
Були ті слов'яни у великій скруті, не могли нічим прогодуватись.
І сказали Іру-отцю: «Веди нас геть».
І сказав Ірей: «Се я на вас із синами своїми».
І відповіли ті: «Подлегнемо».
І пішли з Києм, Щеком і Хоривом, трьома синами Ірьовими,
іншу землю глядати.
І з того почався рід слов'ян аж до днесь.

Не дав Богдаждь знати його будучину смертним.
Так возхвалимо премудрість його і давнє згадаємо,
і те, що знаємо, речемо.
Давно був рід слов'ян у горах великих-високих.
Тамо [знали] землю орати, овець і ягнят доглядати і
пасти в травах.
Якось люди пробудилися, а коні під хмарами од страху
іржуть.
Чуючи це, [люди], обійняті страхом, остерігалися,
боялися, не лягали вже.
І був по цьому мор і голод великий.
І пішли з краю Інського світ за очі.
Пройшли по землі перській і пішли далі,
яко не годилася земля тая для овець.
Пішли горами і бачили каміння,
і ті проса не сіяли — також пройшли мимо.
І знайшли степ квітучий і зелений.
Там стояли літа два, а потому пішли далі,
оскільки хисниці з'явилися.
Пройшли повз Каялу і прийшли до Дніпра,
яко той усякій прі граничите має бути перпоною
для ворогів.
На тому Дніпрі мав осісти рід слов'ян.
А ті були огнищанами, кожен мав діру земну
і огнище.
Нам Сварогу славу співати і Дажбогу, які же суть
в небі пречистім; Перуну і Стрибогу, які громами і блискавками
повелівають.
А Стрибог вітри ярити на землю візьметься.
І тому Ладобогу, який править лади родинні
та благості всякі;
і Купалбогу, який до митниць правитиме і всяке
омовіння;
І Ярбогу, який править весняним цвітінням і русаліями,
водяними, і лісовиками, і домовними.
А і Сварог тими править.
Всяк рід мав щурів і пращурів,
які померли віки тому назад.
Тим богам почитання маємо дати і од них
радоші маємо.
І поставив перше рід слов'ян молебнше в граді
Індікєві, який названий Київ.
І в ньому стали селитися.
А в лісах дубових лісовики в гілках колисатися почали,
і борода хмелем утичені,
і волосся в травах,
тїї суть листя зелене.
А мокошани, які внизу сплять,
того [листя мають] до бороди затиченого. (38а)
Дажбог на струзі своєму був на небі премудрім, яке
сине.
А струг отой сяє і виглядає, як золото, Огнебогом
розпалене.
Його подих — це життя кожної істоти і притулок.
Всяк муж блага того знати може або зла.
І хто богом не сподоблений,
той буде, як сліпий, і не матиме з ним частки,
яко же всяке, що до злого йде,
з ним до кінця лишиться. (38б)

ЛІТОПИС РУСЬКИЙ

«Літопис руський» — фундаментальне зведення початку XIV ст. універсального змісту. Структурно складається з трьох частин — «Повісті минулих літ», «Київського літопису» і «Волинського літопису». Найповнішим списком є т. зв. Іпатський кодекс, скопійований на півночі Русі (Іпатський монастир біля Костроми) десь біля 1425 р.

Події в книзі розпочинаються з осмислення космогенезу (створення світу) та етногенезу (походження племен та народів) і закінчується 1292 роком. Дослідники підраховали, що на його сторінках діють десь дві тисячі постатей, тут згадуються князі і блаженні; боги та герої, святі та грішники, міста і села, битви і природні події, влада і рабство, смерть і вічність — ось лише з деяких тем «Літопису».

Автором-укладачем «Повісті минулих літ» є Нестор, чорноризець і мислитель. Свій трактат — ще не літопис — він розпочинає викладом власної історіософської концепції, намагаючись «вписати» розвій руської землі у всесвітню історію. І це йому блискуче вдалося. Далі текст набуває класичного для літопису хронологічно-подієвого змісту, включно до подій 1112 року. Далі наводимо перші сторінки твору, а також опис подій, пов'язаних з кардинальною для княжої Русі чинністю, — прийняттям Володимиром Великим східного християнства і хрещенням іншої київської людності. І те, й інше — невичерпне джерело осягнення світобачення та способу мислення наших предків, хоча й безліч раз коментоване та потрактоване.

На жаль, у світову (та й українську літературу) «Літопис руський» увірхив насамперед через російську науку, наслідки чого зрозумілі. Тому залишається лише глибоко пошанувати титанічну працю Леоніда Махновця, стараннями якого ця унікальна пам'ятка вперше була введена в український науковий обіг.

Текст подається за виданням: Літопис Руський // (Переклад з давньоруської мови, передмова, іменно-особовий та географічно-археологічно-етнографічний покажчик, генеалогічні таблиці, карти і плани Л.Є. Махновця). К., 1989. т. XVI. 591 с.

ЛІТОПИС РУСЬКИЙ

Повість минулих літ *Нестора*, чорноризця Феодосієвого монастиря Печерського, звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала.

Тож почнемо **ПОВІСТЬ** ОЦЮ.

Після потопу, отже, три сини **Носєві** розділили Землю — **Сим**, **Хам** і **Яфет**.

І дістався схід Симові: **Персіда**, Бактрія і аж до Індії в довготу, а в широту ж до [города] **Рівокорури**, — як ото сказати, від сходу і аж до півдня, — і Сирія, і Мідія, і Євфрат-ріка, і **Вавілонія**, (і) **Кордуена**, і Ассірія, і Месопотамія, Аравія Старіша, Елімаїс, Індія, Аравія Сильна, Колія, Коммагіна, Фінікія вся.

Хамові ж дісталась південна частина: Єгипет, Ефіопія, прилегла до Індії, і друга Ефіопія, з якої витікає ріка ефіопська Червона, та, що

плине на схід, [город] Фіви, Лівія, прилегла аж до Кірінії, Мармарія, Сірт, Лівія друга, Нумідія, Масурія, Мавританія, котра є навпроти [города] Гадіра. А [з країв], що є на схід, він узяв Кіпкію, Памфілію, Пісідію, Місію, Лікаонію, Фрігію, Кавалію, Лікію, Карію, Лідію, Місію другу, Троаду, Еоліду, Віфінію, Стару Фрігію. І острови також він узяв: Сардинію, Кріт, Кіпр, і ріку Нону, яку називають Нілом.

Яфетові ж дісталась північна сторона і західна: Мідія, Албанія, Армения Мала і Велика, Кашшадокія, Пафлагонія, Галатія, Колхіда, Боспорій, Меотія, [город] Дервія, Сарматія, Тавріанія, Скіфія, Фракія, Македонія, Далматія, Молоссія, Фессалія, Локрія, Пеленія, котра й Пелополоннесом зветься, Аркадія, Іпіротія, Іллірія, Слов'яни, Ліхнітія, Адріакія, Адріатичне море. Узяв же він і острови: Британію, Сіцилію, Евбею, Родос, Хіос, Лесбос, Кіферу, Закінф, Кефалінію, Ітаку, Кекіру і частину азійської сторони, яку називають Іонією, і ріку Тігр, що тече межі Мідією і Вавілонією. [Узяв він також краї] до ПОНТІЙСЬКОГО моря на північних сторонах: Дунай, Дністер і Кавкасієвські гори, себто Угорські, а звідти, отже, й до самого Дніпра. [Дісталися йому] й інші ріки: Десна, Прип'ять, Двіна, Волхов, Волга, що йде на схід у частину Симову.

В Яфетовій же частині сидить русь, чудь і всякі народи: меря, мурома, весь, мордва, заволоцька чудь, перм, печера, ям, угра, литва, зимігола, корсь, летьгола, ліб. Ляхи ж, і прусси, і чудь сидять поблизу моря Варязького. По сьому ж морю сидять варяги: сюди, на схід, — до наділу Симового; по тому ж морю сидять вони на захід — до ЗЕМЛІ Англійської і до Волоської. Яфетове бо коліно й це: варяги, свеї, нормани, готи, русь, англи, галичани, волохи, римляни, німці, корляги, венециї, фряги та інші. Вони сидять [одні коло одних] од заходу до півдня і сусідять з ПЛЕМЕНЕМ Хамовим.

Сим же, Хам та Яфет, розділивши землю і метавши жереб, [поклали] не переступати анікому в братній уділ, і жили кожен у своїй частині.

І був [тоді] один народ. А коли намножилося людей на Землі, то намислили вони у дні Іоктана й Фалека спорудити башту до неба. І, зібравшись на містині поля Сенаар зводити башту до небес і город навколо неї Вавілон, будували вони башту сорок літ. І не була вона завершена, бо зійшов господь бог глянути на город і на башту, і сказав господь: «Се народ один і мова одна». І змішав бог народи, і розділив на сімдесят і на дві мови, і розсіяв [ІХ] по всій Землі. По змішанні ж народів бог вітром великим развалив башту, однак є останок її межі Ассірією і Вавілоном: і є він у висоту [?], а в ШИРИНУ 5433 лікті. Багато літ держиться останок той.

Після того ж, було розвалено башту і розділено народи, взяли сини Симові східні краї, а Хамові сини — південні краї; Яфетові ж сини захід узяли і північні краї. Від ЦИХ ото сімдесяти і двох народів, од ПЛЕМЕНІ таки Яфетового, постав народ слов'янський — так звані норики, які є слов'янами.

По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми, — [Од того], де сіли, на котрому місці. Ті, що, прийшовши, сіли по ріці на ймення Морава, і прозвалися **МОРАВАМИ**, а другі чехами назвалися. А се — ті **САМІ** слов'яни: білі хорвати, серби і **ХОРУТАНИ**. Кож ж волохи найшли на слов'ян на дунайських, і осіли між них, і чинили їм насильство, **ТО СЛОВ'ЯНИ ТІ**, прийшовши, сіли на Віслі і прозвалися ляхами. А від тих ляхів [пішли одні, що] прозвалися полянами, другі ляхи [прозвалися] лютичами, інші — мазовшанами, ще **ІНШІ** — поморянами.

Так само й ті ж слов'яни, **ПРИЙШОВИ**, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — деревлянами, бо осіли в лісах: а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і назвалися половчанами — од річки, яка **ВПАДАЄ** в Двіну і має назву Полота: Од сеї [річки] вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, [що] сіли довкола озера Льменя, прозвалися своїм іменем — [словенами]; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами.

І так **РОЗІЙШОВСЯ** слов'янський народ, а від його [імені] й дістали [свою] назву слов'янські письмена.

Кож ж поляни жиж особливо по горах сих [київських], то була тут путь із Варягів у Греки, а із Греків [у Варяга]: по Дніпру, а у верхів'ї Дніпра — волок до [ріки] **ЛОВОТІ**, а по **ЛОВОТІ** [можна] увійти в **Льмень**, озеро велике. Із цього ж озера витікає Волхов і впадає в озеро **ВЕЛИКЕ** Нево, а устя того озера входить у море Варязьке. І по тому морю [можна] дійти до самого Риму, а од Риму прийти по тому ж морю до Цесарограда, а від Цесарограда прийти в Понт-море, у яке впадає Дніпро-ріка. Дніпро ж витікає з **ОКОВСЬКОГО** лісу і плине на південь, а Двіна із того самого лісу **ВИБІГАЄ** і йде на північ, і входить у море Варязьке. Із того ж лісу витікає Волга на схід і вливається сімдесятьма гирлами в море Хвалійське. Тому-то із Русі можна йти по Волзі в Болгари і в **Хваліси**, і на схід дійти в уділ Симів, а по Двіні — у Варяга, а з Варягів — і до Риму, од Риму ж — і до племені Хамового. А Дніпро впадає в **ПОНТІЙСЬКЕ** море трьома гарлами: море це звать Руським. Побіля нього ж учив святий апостол Андрій, брат Петрів.

Як ото говорили, кож Андрій учив у **Синопі** і прийшов у [город] Корсунь, він довідався, що од **Корсуня** близько устя Дніпрове. І захотів він піти в Рим, і прибув в устя Дніпрове, і звідти рушив по Дніпру вгору, і за приреченням божим прийшов і став під горами на березі.

А на другий день, уставши, **СКАЗАВ** він ученикам своїм, які буж з ним: «Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіяє благодать божа, і буде город великий, і церков багато **ВОЗДВИГНЕ** бог». І зійшов він на гори сі, і благословив їх, і поставив хреста. І, поклонившись богу, він спустився з гори сеї, де опісля постав Київ, і рушив по Дніпру вгору.

І прибув він до словен, де ото нині Новгород, і, побачивши лю-

дей, тут **СУЩИХ**, — який їхній обичай, і як вони **МИЮТЬСЯ** і **ХВОЩУТЬСЯ**, — здивувався їм.

І пішов він у Варяга, і прибув у Рим, [і] повідав, скільки навчив і скільки бачив, і розказав їм: «Дивне бачив я в землі Словенській. Коли йшов я сюди, бачив бані дерев'яні. І розпалять вони їх вельми, і роздягнуть, і стануть нагими, і обіллються мителем, і **ВІЗЬМУТЬ** віники, і почнуть **ХВОСТАТИСЬ**, і [до] того себе доб'ють, що вилізуть ледве живі. А обіллються водою студеною — і тоді оживуть. І так творять вони повсякдень. Ніхто ж їх не мучить, а самі вони себе мучать, і творять не миття собі, а мучення». І, це чувши, [римляни] дивувалися. Андрій же, побувши в Римі, прийшов у Синоп.

Коли ж поляни жили особно і володіли родами своїми, — бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із **РОДОМ** своїм на **СВО** їх місцях, володіючи кожен родом своїм, — то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив, і сестра їх — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Шекавицею, а Хорив — на третій горі, од чого й прозвалася вона Хоривицею. Зробили вони **ГОРОДОК** [і] на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола города ліс і бір великий, і ловили вони [тут] звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні.

Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з тої сторони Дніпра. Тому [й] казали: « На перевіз на Київ». Коли б Кий був перевізником, то не ходив би він до Цесарограда. А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаємо, [шоправда, до якого], а тільки **ПРО** те відаємо, що велику честь, як ото розказують, прийняв він од [того] цесаря, — котрого я не знаю, [як не знаю] і при котрім він цесарі приходив [туди].

А коли він вертався назад, [то] прийшов до Дунаю і вподобав місце, і поставив городок невеликий, і хотів [тут] **СІСТИ** з **РОДОМ** своїм. Та не дали йому ті, що жили поблизу. Так що й донині називають дунайці городище те — Києвець. Кий же повернувся у свій город Київ. Тут він і скончав живота своє. І два брати його, Щек і Хорив, і сестра їх Либідь тут скончались.

А по сих братах почав рід їхній держати княжіння в полян. А в дrevлян [було княжіння] своє, а дреговичі [мали] своє, а словени — своє в Новгороді, а другі [сиділи] на [ріці] Полоті, котрі й [називаються] полочанами. Од сих же [полочан на схід (?) є] і кривичі, що сидять у верхів'ї Волга, і в верхів'ї Двіни, і верхів'ї Дніпра; їхній же й город є — Смоленськ, бо туди сидять кривичі. Також сіверяни [сидять на схід (?)] од них. На Білім озері сидить весь, а на Ротіві-озері — меря, а на Клещині-озері сидить теж меря. А по Оціріці, де впадає вона у Волгу, [сидить] окремий народ — мурома. І черемиси окремий народ, і мордва окремий народ. Бо **СЄ** тільки слов'янський народ на Русі: поляни, дrevляни, новгородці, полочани,

дреговичі, сіверяни, бужани, — бо сидять вони по [ріці] Бугу, — а потім же волиняни. А се — інші народи, які данину дають Русі: чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, ЗИМИГОЛА, корсь, нарова, ліб. Ці мають свою мову, [походять] від коліна Яфетового, бо живуть у північних краях.

Коли ж слов'янський народ, як ото ми сказали, жив на Дунаї, то прийшли од [землі] скіфів, себто від хозар, так звані болгари, і сіли вони по Дунаєві, [і] були насильники слов'ян.

А по сьому прийшли білі УГРИ і усадкували землю Слов'янську, прогнавши волохів, які раніш захопили були Слов'янську землю. Бо ці угри з'явилися за Іраклія, цесаря [грецького], які ходили [з ним] на Хоздроя, цесаря перського.

У ті самі часи існували й обри, що воювали проти цесаря Іраклія і мало його не схопили. Ці ж обри воювали проти слов'ян і примучили дулібів, що [теж] були слов'янами, і насильство вони чиниш жінкам дулібським: якщо поїхати [треба] було обринові, [то] не давав він запрягти ні коня, ні вола, а велів упрягти три, або чотири, або п'ять жінок у телігу і повезти обрина, — і так мучили вони дулібів. Були ж обри тілом великі, а умом горді, і потребив їх бог, і померли вони всі, і не zostався ані один обрин. І єсть приказка в Русі й до сьогодні: «Погинули вони, як обри», — бо нема їхнього ні племені, ні потомства.

Після цих же прийшли печеніги, а потім ішли чорні угри мимо Києва, — але опісля, за [часів] Олега.

Поляни, що жили особно, як ото ми сказали, були з роду слов'янського і називалися полянами, а деревляни теж [пішли] від слов'ян і називалися дровлянами. Радимичі ж і вятичі [походять] од ляхів. Бо було в ляхів два брати — [один] Радим, а другий Вятко. І, прийшовши, сіли вони: Радим на [ріці] Сожу, [од якого] й прозвалися радимичі, а Вятко сів своїм родом по Оці; од нього прозвалися вятичі. І жили в мирі поляни, і дровляни, і сіверяни, і радимичі, і вятичі, і хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а улличі [й] тиверці сиділи по [другому] Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні. Через те називали їх греки «Велика Скіфія».

[Усі племена] мали ж свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне — свій норів. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику поштану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили [її] ввечері; а назавтра приносили [для її] родини те, що за неї дадуть. А дровляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, [і] їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимичі, і вятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамслів'я [було] в них перед батьками і пе-

рід невістками. І весіль не було в них, а ігрища межі селами. І сходилися вони на ігрища, на пляски і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі, — з якою ото хто умовився. Маж ж вони по дві і по три жони. А кож хто вмирав — чинили вони тризну над ним, а потім розводиш вежкий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали [його]. А після цього, зібравши кості, вклада аж [їх і у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі, як [це] роблять вятичі й нині. Сей же обичай держали і кривичі, й інші погани, не відаючи закону божого, бо творили вони самі собі закон.

Говорить Георгій [Амартол] у літопису, що «кожному народові Ідано] закон. В одних є писаний, а в других — звичай, який ті, що не мають [писаного] закону, вважають отчим законом. Серед них же — це насамперед сіри, які живуть на краю Землі. Вони мають закон отців своїх і звичай: не розпустувати, не перелюбствувати, не красти, не обмовляти, чи убивати, чи загалом усім діяти зло.

[Такий] же закон і в бактріян, — яких називають брахманами й островичами, — котрі за настановами прадідів і з благочестя м'яса не їдять, вина не п'ють, блуду не чинять і ніякого зла не коять через страх великий *перед богом*. Бо ж явно інакше в прилеглих до них індів — убивців, негідників, гнівливих надприродно: адже у внутрішній [частині] країни їхньої людей їдять і подорожніх убивають, та ще й *одні одних* вони їдять, яко пси.

А інший закон у халдеїв і вавілонян: брати [за себе] матерів, і з дітьми братів блуд чинити, і вбивати. Усяке безстидне діло вони діють, вважаючи його за доброчесне, навіть якщо й далеко від землі своєї вони будуть.

Інший же закон у гелів: жінки в них орють, і доми зводять, і мужські діла роблять. Але [й] розпутствує [кожна], скільки хоче, бо мужі їхні зовсім їх не здержують і не ревнують. У них же є і хоробрі жінки, здатні ловити звірів. Володіють [ці] жінки мужами своїми і володарюють над ними.

У Британії ж багато мужів з однією жінкою сплять і так само багато жінок з одним мужем задовольняють похоть, і беззаконня як закон отчий чинять вони щедро і нездержливо.

Амазонки ж мужа не мають, яко скот безсловесний, а один раз на рік, під весняні дні, ідуть вони із землі своєї і злягаються з навколишніми мужами, вважаючи цей час за якесь для них торжество і велике празникування. Коли [ж] од них зачнуть вони у чреві, то знову розбігаються звідси всі. А як прийде пора родити [і] як народиться хлопча — погубляють його, якщо ж дівочої статі — то вигодують і дбайливо її виростять».

Так само оце й нині, при нас, половці держать закон предків своїх: кров проливати і похвалитися цим. І їдять вони мертвеччину і всяку нечисть, хом'яків і ховрахів. А [за себе] беруть вони мачух своїх і ятрівок, і інші [сповняють] обичаї отців своїх. А ми ж, християни, — скільки [єсть] земель, що вірують у святую трійцю, і в

єдине хрещення, і в єдину віру, — закон маємо один, оскільки ми в Христа охрестилися і в Христа втілились.

По сих же літах, по смерті братів сих, [Кия, Шека, Хорива], утискувалися [поляни] деревлянами та іншими навколишніми [племенами]. І знайшли ІХ хозари, коли вони сиділи в лісах на горах, і сказали хозари: «Платіте нам данину». Поляни тоді, порадившись, дали [ІМ] од диму по мечу. І понесли [це] хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали ІМ: « Ось, знайшли ми данину нову». А ті запитали ІХ: «Звідки?» І вони сказали ІМ: «В лісі на горах, над рікою Дніпровською». А ті запитали: «Що вони дали?» І вони показали меч, і мовили старці хозарські: «Недобра [се] данина, княже. Ми здобули [її] однобічним ОРУЖЖЯМ, себто шаблями, а сих оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель». І все це збулося, [бо] говорили вони не з своєї волі, а за божим повелінням.

Так [було] й за фараона [Рамзеса?], цесаря єгипетського, коли привели перед фараона Мойсея, і мовили старці фараонові: «Сей усмирить землю Єгипетську». Як воно й сталося: погинули єгиптяни од Мойсея, а спершу [євреї] були в рабстві у них. Отак і ці [хозари]: спершу вони володіли, а після [ними] самими володіють бо хозарами руські князі й до сьогоднішнього дня.

У рік 6360 /852/, індикта 15, коли почав Михайло царствувати, СТАЛА називатися [наша земля] — Руська земля. А про се ми довідалися [з того], що за сього цесаря приходила Русь на Цесароград, як ото писав [Георгій] у літописанні грецькому. Тим-то і звідси почнемо, і числа положимо...

Володимир же, взявши цесарицю [Анну], і Анастаса, і попів корсунських, мощі святого Климента і Фіва, ученика його, узяв також начиння церковне [й] ІКОНИ на благословення собі. Поставив він теж церкву святого Іоанна Предтечі в Корсуні на горі, що її насипали [корсуняни] посеред города, крадучи насип, і та ж церква стоїть і до сьогодні. Узяли ж вони, ідучи [в Русь] двух мідяних ідолів і чотирьох коней мідяних, які й нині стоять за святою Богородицею [Десятинною?]; про них, не знаючи, думають, що вони мрамурові є. Корсунь же він оддав грекам як віно за цесарицю, а сам вернувся до Києва.

І коли [Володимир] прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями. І це [діяли йому] не яко древу, що відчуває, а на знеславлення біса. Коли спокушав він сим образом людей — хай одшлату прийме від людей! «Велик ти єси, господи, дивні діла твої!» Учора шанований людьми, а сьогодні знеславлений!

І КОЛИ ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони були хрещення. І, приволік-

ПИ ЙОГО, вкинули його в Дніпро. І приставив Володимир [до нього людей], сказавши: «Якщо де пристане він, то ви **ОДПИХАЙТЕ** його від берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його». І вони вчинили звелене. Коли пустили [його] і пройшов він крізь пороги, викинув його вітер на рінь, **ЯКУ** й до сьогодні зовуть Перунова рінь.

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не **З'ЯВИТЬСЯ** хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, — то мені той противником буде». І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: «Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли». А назавтра вийшов Володимир з попами цесаринними і **КОРСУНЬСКИМИ** на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і **ВЛІЗЛИ** вони у воду, і стояли — ті до ший, а другі — до грудей. Діти **Ж** [не відходили] од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили [у воді], а попи, стоячи, молитви творили.

і було видіти радість велику на небі й на землі, що стільки душ спасається, а диявол тужив, говорячи: «Горе мені, бо проганяють мене звідси! Тут бо думав я житво мати, бо тут немає вчення апостольського, не **ЗНАЮТЬ** [тут люди] бога. І радів я з служіння **ІХ**, тому що служили вони мені. І ось побіждає мене невіглас оцей, а не апостол і мученик, і вже не буду я царствувати у землях сих».

Люди ж, охрестившись, ішли кожен у дома свої. А Володимир, рад бувши, що пізнав він бога сам і люди його, і глянувши на небо сказав: «Боже великий, що сотворив небо і землю! Поглянь на новії люди свої! Дай же їм, господи, узнати тебе, істинного бога, як ото узнали землі християнській, і утвердили в **НИХ** віру правдиву і незмінную. [А] мені поможи, господи, проти **вРАГА-ДИЯВОЛА**, щоб, надіючись на тебе і на твою силу, **ОДОЛІВ** я **ПІДСТУПИ** його».

І, це сказавши, повелів він робити церкви і ставити [**ІХ**] на місцях, де ото стояли кумири. І поставив він церкву святого **Василія** [Великого] на пагорбі, де ото стояли **кумири** Перун та інші і де жертви приносили князь і люди. І почав він ставити по городах церкви, і попів і настановляти], людей на хрещення приводити по всіх городах і селах. І, пославши [мужів своїх], став він у знатних **ЛЮДЕЙ**, дітей забирати і оддавати **ІХ** на учення книжне. А матері ж дітей своїх оплакували, бо ще не укріпилися вони були вірою і, як померлого, вони оплакували.

Коли ж цих роздавали на учення книжне, то збулося пророцтво на Руській землі, яке говорить: «У ті дні почують **ГЛУХІІ** слова книжній [і] ясною буде мова **недорікуватих**». Бо сі не чули були раніше книжних словес, але за божим приреченням і по милості своїй помилював [**ІХ**] бог: Як ото сказав пророк [Мойсей про слова господа]: «**Помилуй** [того], кого я захочу». Помилував бо він усе-таки нас **ХРИСТИЯНАМ** та оновленням духа, і [це] за волею божою, а не за наші діла. **Благословен** господь Ісус Христос, що возлюбив новії люди, Руськую землю, і просвітив її хрещенням **СВЯТИМ**.

Тим-то й ми припадаєм до нього, говорячи: «Господи Ісусе Христе! Чим тобі воздамо ми за все, що ти дав нам, грішникам суцим? Ми

не знаєм, що дати тобі за дари твої, бо велик ти еси, і дивні діла твої, і величі твоїї немає кінця. Із роду в рід будемо **ВОСХВАЛЯТИ** ми діла твої, кажучи з Давидом: «Прийдіте, возрадуємося господеві і [в піснях] вигукнемо **БОГУ** і спасителю нашому. Станем перед лице його, славословлячи. Славте його, бо він благий, бо вовіки милість його», бо ізбавив та нас еси од ворогів наших, себто од ідолів суетних. І ще скажемо з Давидом: «Заспівайте господеві пісню **НОВУ**; заспівайте господеві, вся Земля: заспівайте господеві, благословіте ім'я його, благословіте день за днем спасіння його; возвестите в народах славу його і в усіх людях чудеса його; бо велик господь і прехвален, і величі його немає кінця». Яка це радість! Не один, не два спасаються! Сказав бо господь: «Так, радість буває на небі [й] за одного грішника, який кається!» А се не один, не два, а незчисленне множество до бога приступило, святим хрещенням просвітлені. Як ото пророк [Ізекііль] сказав: «Окроплю вас водою чистою, і ви очиститеся од ідолів наших і од гріхів ваших». І ще другий пророк [Міхей] сказав: «Хто, яко бог, одпускає гріхи і прощає несправедливість? Як той, що хоче [милості], — він милостив єсть, він наверне і помилує нас, занурить гріхи наші в глибину [морську]». Бо Павло говорить: « Браття! Скільки нас охрестилося в Христа [Ісуса, [стільки] і в смерть його охрестилося; бо погреблись ми з ним хрещенням у смерть [тому], що як ото встав Христос із мертвих зі славою отця, так само й ми в оновленім житті підемо». І ще: «Старе минуло, і тепер усе стало нове»; «нині наблизилось нам спасіння; ніч пройшла, а день наблизився»; «через нього бо, [Ісуса Христа], здобули ми вірою князя нашого Володимира **ДОСТУП** до благодаті сієї, якою ми хвалимось і [в якій] стоїмо»; «нині ж, звільнившись од гріха [і] ставши рабами господеві, маєте ви плід наш — святість». Тому-то повинні ми есмо служити господеві, радуючись йому. Сказав бо Давид: « Служіте господеві **Зі** страхом і радуйтеся йому з трепетом». Ми ж волаємо до владики бога нашого, говорячи: «Благословен господь, що не дав нас у добучу зубам **ЇХ!** Сіть розірвалась, і ми ізбавлені були від обману диявольського». «І загинула пам'ять його з **ШУМОМ**, а господь пробуває **ВОВІКИ**», якого прославляють руськїї сини, оспівують у трійці, а демони проклинаються благовірними мужами і благочестивими жонами, що прийняли хрещення [і] покаєння для одпущеная гріхів, — нові люди християнськії, вибрані богом».

Володимир, отже, просвітився сам, і сини його, і земля **ЙОГО**.

ГЕОРГІЙ КОНИСЬКИЙ

Георгій (Юрій) Кониський (1717, Ніжин — 1795) — український письменник, філософ, педагог, церковний діяч. В Києво-Могилянській академії пройшов всі сходи від студента до ректора. У 1755 р. був висвячений на архієпископа Білоруського, і з цього часу його життя протікало переважно за межами Батьківщини.

Кониський — найімовірніший автор визначної пам'ятки літописно-історичної літератури «Історії Русів». Принаймні, до такої думки схилився Осип Бодяньський (1846), який ввів твір до науковою обігу, її розділяють чимало сучасних аналітиків, хоча про остаточний висновок вести мову ще зарано.

«Історія Русів» викладає історію України з найдавніших часів аж до кінця XVII ст., простежуючи життя держави як самостійне, так і в неволі. Автор трактату виразно обстоює особність України від своїх сусідів, самобутність її народу, мови, культури, звичаїв. Водночас, тут зустрічаємо оборону прав людини взагалі, що робить «Історію Русів» не лише патріотичним, але й гуманістичним твором. Тут наводимо фрагменти, пов'язані з викладом історіографії та історіософії автора, його етногенетичною концепцією.

Текст подається за виданням: Історія Русів /Пер. І. Драча/ К., 1991. 318 с.

ІСТОРИЯ РУСІВ

ПЕРЕДМОВА

Історія Малої Росії до пори нашестя на неї Татар ханом ІХВІМ Питием злучена з Історією всієї Росії або ж вона і є єдина Історія Російська; бо ж відомо, що початок сеї історії, разом з початком правління Російського, береться од Князів і Князівств Київських, з прилученням до них лише одного Новгородського Князя Рюрика, і триває до навали Татар безперервно, а від сього часу буття Малої Росії и Загальній Російській Історії ледве згадується; по визволенню ж її від Татар князем Литовським Гедиміном і зовсім вона в Російській Історії замовчана. Саме тому пропонується тут Історія Малоросійська писана на два періоди, тобто до нашестя Татарського екстрактом, а від того нашестя — широко і докладно,

Істориків та Літописців сеї доби було в Малій Росії задосить. Але як ця країна, начеб створена або приречена на руїну од частих навал чужинців, а ще частіше наскоків та січей од народів сусідніх і, зрештою, од ненастанних міжусобиць і побоїщ зазнала всіляких пљондрвань, згуби та веспалення і, так би мовити, залита і напосипана кров'ю людською і ПОСИПАНА попелом, то в такій нещасній іє млі чи можливо було зберегти будь-що цілим? А з тої причини внято цю Історію із літописів і записок Білоруських, як із країни одноплемінної, сусідньої і од руїн Малоросійських віддаленої.

Вченістю відомий і знатністю славний Депутат Шляхетства Малоросійського пан ПОЛЕТИКА, коли виряджався у справах Депутатства до тої великої Імперської Комісії для створення проєкту НОВОГО укладу, то мав конечну потребу роздобути вітчизняну Історію. Ві II удався з приводу цього до первісного навчителя свого, Архієпископа Білоруського Георгія Кониського, котрий був ПИТОМИМ

Малоросіянином і впродовж значного часу перебував у Київській Академії Префектом і Ректором.

І сей-бо Архірей передав Панові Полетичі Літопис, або ж Історію цю, **ЗАПЕВНЮЮЧИ** архіпастирськи — що юна ведена з давніх літ в кафедральному Могильовському монастирі тямущими людьми, **ЯКІ** здобували потрібні відомості **ВІД** учених мужів Київської Академії і різних **найповажніших** Малоросійських монастирів, а найбільше від тих, де перебував ченцем Юрій Хмельницький, колишній гетьман Малоросійський, що полишив у них чимало записок і паперів батька свогого, гетьмана Зіновія Хмельницького, і самі журнали **ДОСТОПАМ'ЯТНОСТЕЙ** і діянь національних, та й до всього вона знову ним переглянута і виправлена.

Пан Полетика, звіривши її з багатьма інтими літописами Малоросійськими і знайшовши її од тих найліпшою, завше дотримувався її у довідках і писаннях по Комісії. І так ся Історія, пройшовши стільки умів видатних, здається, мусить бути достовірною. Лише воснні дії видадуться, можливо, декому сумнівними, бо ж занадто численні. Та, міркуючи про становище землі сеї з-поміж народами сливе непримиренними, судячи про часи та обставини, в яких народ сей завжди майже був у вогні та плавав у крові, варто зробити висновок, що сього народу все ремесло й управа полягали у війні та убивствах. Одна Польща доказом всьому тому. Вона лише тоді була могутньою і страшною, коли мала у себе війська Малоросійські; а **лише** скоро **їх** позбулася, **відразу** занепадати почала, а наслідки ті відомі.

Історики Польські та Литовські, справедливо запідозрювані у **вигадках** та **самохвальстві**, описуючи діяння народу Руського, що начебто у підданстві польському пробував, затьмарювали **всіляко** великі **подвиги** його, учинювані на користь **спільної** вітчизни своєї і Польської. **Навіть** самі постанови та привілеї **їхні** у сій **вітчизні** затаювали, **наближаючи** якомога народ сей до рабського стану й нікчемства. А коли дійшла **повість** **їхня** до часів гонінь і тиранства Польських, на народ Руський учинений з приводу вигаданої від них Унії, а саме як дійшло до визволення народу свого з кормиги Польської власною його мужністю і **майже** безприкладною хоробрістю, **то** тут виригнули письменники **тії** **всі** свої лайки і **всілякого** роду неправди і наклепи на сей народ і на його вождів та начальників, називаючи **їх** **непостійним** і **бунтівливим** хлопством, що по сваволі і буйносах своїх бунти і заколоти чиняло. Але діла Гетьманів **Руських** Косинського, **Наливайка**, Острияниці і, нарешті, великі діла **Хмельницького**, листування **їхні** і декларації **доводять** вельми тому противне, і **всіляка** людина здорового глузду добачить в них істину несумнівну і **справедливі**; побачить при тому і визнає розумний, що **всіляке** творіння має право **буття** своє **боронити**, власність і свободу і що для того воно споряджено самою природою, або Творцем своїм достатніми знаряддями чи способом.

Про мужність і заповзятливість народу Руського даємо пораду творцям байок та критикам заглянути в Історії Грецькі, Римські та інші іноземні; і вони **їм** покажуть Кагана, Кия, Аскольда, Святосла-

ви, Володимира, Ярослава та інших великих Володарів, або Князів Руських, що воювали славно з війнством Руським в Європі, Азії, Греції і на самі столиці їхні Константинополь і Рим нападали. І хіби такий народ, який пожив дещо в поєднанні з Поляками і Литовцями у повсякчасних майже війнах за їхню і за свою вітчизну, чи ж міг він загубити свою хоробрість, яка згодом і над самими Поляками і Литовцями зрештою доволі себе показала?

Але, незважаючи на все те, варто з жалем сказати, що занесені «сякі безглузді речі і наклепи в самі літописи Малоросійські, на нещастя, творцями їхніми, питомими Русами, що необачно наслідували безсоромних і злостивих Польських і Литовських байкотворців. Так, приміром, в одній шкільній історіїці виводиться на сцену зі Стародавньої Русі, або нинішньої Малоросії, нова якась земля над Дніпром, названа тут Україною, а в ній зводяться Польськими Королями нові поселення і заснуються Українські козаки; а до того ця земля була пустельна і безлюдна, і Козаків на Русі не було. Але, видно, пан письменник такої нікчемної історіїки не був ніде, окрім своєї школи, і не бачив у тій стороні, що її називає він Україною, Руських міст найдавніших або принаймні далеко давніших од його Королів Польських, себто: Черкаса, Крилова, Мишурина та старого Кодака над рікою Дніпром, Чигирина над Тясмином, Умані над Россою, Ладижина і Чигарлика над Бугом, Могилева, Рашкова й Дубосар над Дністром, Ким'яного Затону і Білозерська у гирлі Лиману. З тих міст були деякі провінціальними та обласними Руськими містами впродовж багатьох віків. Але в нього все те пустеля, і Князі Руські, що виводили великі флотилії свої в Чорне море із ріки Дніпра, себто з тих самих країн, які воювали на Грецію, Синоп, Трапезонт і на самий Царгород і військами саме тих областей, ним у непам'ять пущено; рівно як і сама Малоросія повернута кимось з Польського володіння без зусилля і що добрій волі, а тридцять чотири кривавих герці, що були при тому од військ Руських супроти Поляків та Королів їхніх і посполитого рушення, не заслуговують на те, щоб визнати за народом сим та його вождями за подвига їхні і геройство належну справедливість. Однеж хто що не кажи, а кінець діло вінчає завжди.

Прийди і виждь!

ІСТОРІЯ РУСІВ, або МАЛОЇ РОСІЇ

Народ Слов'янський, що походить од племені Афета, Носового сина, на шани Слов'янами за родоначальником і Князем своїм Славеном, нащадком Росса Князя, внука Афетового. Він, переселившись з Азії од часів Вавілонського змішання мов, став мешкати од гір Поясних, або Ри(лейських, і від моря Каспійського на Сході до ріки Вісли і моря Варязького на Заході; і від Чорного моря і ріки Дунаю на Півдні до Північного океану і Балтійського моря на Півночі. Доказом тому є

Історія Преподобного Нестора Печерського і його послідовників і попередників, які ту історію писали і які всі були Академіками, або Членами тої головної школи, яку в Слов'янах заведено було в місті Києві **КИРИЛОМ**, філософом Грецьким, невдовзі по запровадженню там релігії Християнської. А взята вона з книг Священних Біблій і з старовинної багатой бібліотеки, в Києві зібраной, яка в пору **НАШЕСТЯ** варварів і од колишніх руїн загинула; від чого і самі школи ховалися в самих монастирях та підземних житлах навіть до днів Руського обраного Князя, або **ГЕТЬМАНА**, Сагайдачного і Митрополита Київського Петра Могили, які стародавню Академію Київську поновили.

Не меншим доказом означених меж Слов'янських суть спорожнілі міста і румовища, Слов'янською мовою поименовані, і написи, **ЇХНІМИ** літерами і наріччям писані на каменях, цвинтарях і статуях кам'яних; також назви рік, озер, гір та улусів, які розташовані в степах Кримських, Заволжанських і на острові Тамані, або на стародавньому **ТМУТАРАКАНІ**, — все це очевидно свідчить про Слов'янське тамтешнє поселення. А зауважені деякими письменниками в тих межах чужоплемінні **СЛОВ'ЯНАМ** народи, а саме: Кімеріани, або Готи, Маїюти, Гуни та інші, — нарівні з ордами **ПОНТІЙСЬКОГО** Царя Мітридата були перехожими через Слов'янську землю та іноземні колонії, які найшли сюди зі Сходу та Півночі і по короткому тут перебуванню в країні південні і західні відійшли. Та і самі Греки і **ГЕНУЕЗЦІ**, які вважалися мешканцями над Чорним і Азовським морем, були не чимсь іншим, як купцями, які оселилися за згодою Слов'ян на **ЇХНІХ** приморських землях заради **ОБОПІЛЬНОЇ** торговельної вигоди; а війни Слов'ян з містами **ЇХНІМИ** Херсоном, Феодосією та Босфором означають хіба короткочасні сусідські чвари, що закінчувалися згодою.

Історики суміжних зі Слов'янами народів: Птолемей, Геродот, Страбон, Діодор та інші — приписували Слов'янам давність сиву, за 1610 років до Різдва Христового відому, мовлять, що вони, ведучи з сусідами безнастанні війни та переслідуючи чужоплемінні народи, які переходили **ЇХНЬОЮ** землею, зайшли і переселили колонії свої за ріку Дунай, до моря Адріатичного в Іллірії і від гір Карпатських до ріки Одра; а на західних берегах Балтійського моря оселили всю Померанію, **ЇХНІМ** наріччям так поименовану. Але дають ці історики Слов'янським племенам різноманітні назви, залежно від способу **ЇХНЬОГО** життя і вигляду народного, приміром, Східних Слов'ян називали Скїфами, або ж Скїттами, тому що жили вони мандрівним життям і часто переселялися з місця на місце; Південних — Сарматами, по гострих **ЯЩУРИНИХ** очах з **ПРИМРУЖКОЮ**, і Русами, або Русняками, — за волоссям; Північних приморських Варягами назвали через хижацтво і засідки, де чигали на перехожих; а всередині од тих **МІШКАНЦІВ**, за родоначальниками **ЇХНІМИ**, нащадками Афетовими, так називали: по князю Русу — Роксоланами і Россами, а по Князю Мосоку, кочівникові над річкою Московою, що дав **ЇЙ** цю назву, — Москвитами і Москами, від чого згодом і Царство **ЇХНЕ** дістало назву московського і нарешті Російського.

(амі Слов'яни і того більше собі назв наробили. Болгарами називали тих, які мешкали над рікою Волгою; Печенігами тих, що жили в степах безлісих; Древлянами — мешканців полісних, а Козарами всіх тих, що їздили верхи на конях та верблюдах і чинили набіги; а сю нашу дістали зрештою і всі ВОЇНИ слов'янські, вибрані з їх же породи для війни та оборони вітчизни, якій служили у власній зброї, комплектуючись та переміняючись також своїми родинами. Та коли у пору війни виходиш вони поза свої межі, то інші цивільного стану мешканці давали їм підмогу, і задля цього заведена була у них складка громадська, чи податок, прозваний нарешті з обуренням Даниною Козарам.

Ці воїни, часто своїм союзникам допомагаючи, а паче Грекам у війнах з їхніми ворогами, перейменовані Царем Грецьким Константаном Монамахом з Козарів на Козаків, — і така назва назавжди вже у них залишилась. А описувані деякими письменниками війни Слов'ян з Печенігами, Половцями, Козарами та іншими слов'янськими народами і бездоказово чужоплемінними війнами звані, означають не що інше, як міжособні самих Слов'ян січі за межі обласні, за відгін худоби і за інші домагання і чвари Князів, що їх творили; а помилки від істориків виникли з причин множества різних назв, одному й тому самому народові приписуваних. Справедливість цього доводиться тим, що описувані вище чужоземні народи, себто Готи, Гуни та інші, знані з Історії та переказів, звідки вони вийшли і куди пішли; а про них нічого того немає, і начеб з неба вони впали і в землю ввійшли, не залишивши й потомства свого; ТАКОЮ історія ніяк терпіти не повинна як вигаданого.

Таким чином, частина Слов'янської землі, яка лежить од ріки Дунаю до ріки Двіни і од Чорного моря до рік Стару, Случі, Березини, і Дінця, і Сиви, дістала назву Русь, а народ, що на ній проживав, названо Русами і Русняками взагалі. Згодом та ж сама земля поділилась назвою на Чермну, або Червону, Русь — за землею, що родить барвні трави та червець у краю полуденному, і на Білу Русь — за великими снігами, що випадають у стороні північній. Провінційними поділами тої землі були Князівства: Галицьке, Переяславське, Чернігівське, Сіверське, Древлянське і чільне, або Велике, князівство Київське, котрому вся решта підлягала. Князі, або Верховні начальники, обирали народом в одній особі, але на цілу династію, і нащадки обраного володіли за спадком. Із князів сих найзначніші за Історіями: Каган, що Грецією воював і облягав флотилією своєю та сухопутним військом столичне місто Константинополь, що врятувалось дивом Богоматері; Кий, засновник міста Києва і князівства свого імені; переможні у війнах Аскольд і Дір, що славно воювали з Греками та Генуезцями на морі і суші, що зруйнували славні міста Синоп і Трапезонт і наголову розбили війська ворожі над рікою Осколом; Ігор, що підступно побив Аскольда і Діра і сам був убитий Древлянами; Святослав, що підкорив собі Болгар Задунайських і жив там у місті Переяславці, в сучасному І'у і цуку; і Володимир, який першим хрестив усю Росію.

І сей Володимир, понад означені князівства, з'єднав всі інші Слов'янські Князівства, які розділилися були під різними назвами поміж його братами і родичами, був один над ними Самодержець і звався Великим Князем Руським і Цариком над усіма Князями; і, будучи могутнім і лихим у війнах, що безнастанно точилися з сусідами, набув од них і від народів віддалених великої повага, чому ж всі Держави запобігали його дружби, а для утримування її пропонували йому свої віри або релігії. Але він, звідавши спершу ІХ, слушно відав перевагу перед усіма Християнській Грецького, або Єрусалимського обряду і року 988-го по Різдві Христовому, вирушивши з військом до приморського міста Херсона, хрестився там од Греків і побрався з Грецькою Царівною АННОЮ; а повернувши до Києва, хрестив родину свою і народ. Перед хрещенням же всі Слов'яни мали віру східних поган і, визнаючи єдиного Бога Вседержителя, вважали символом і житлом його сонце, а знаряддям гніву — його грім, або Перун.

Тому і вшановували сонце запалюванням вогню як його образу, викидаючи туди початки од всього ростучого, а празник сей називаючи Купалою.

Хрещення Володимирове вважається третім в літописах Слов'янських; перше у них введене за-днів Апостольських, благовістим Апостола Андрія Первозванного, що приплив був кораблем з Чорного моря і рікою Дніпром до тої Київської гори, котра по заснуванню міста Києва завше Андрієвою горою звалася і що на ній опісля збудовано в ім'я його церкву. Сей же апостол рікою Десною був тоді і в Новгороді-Сіверському, благовістив Євангелію і дивувався з того, як тамтешній люд лазні свої уживає, де, за словами його, розпалювала кожна людина себе, немов розпечений камінь, сікла себе хворостом до знемоги, а тоді, кидаючись з шумом в річкову воду, виходила звідтіля жива й бадьора, начебто ніколи не розпалювана й не бита. Річки тії до упадку Чорного моря мали води вищі од нинішніх, і пороги на Дніпрі не були відкриті. Друге хрещення перевела баба Володимирова, Велика Княгиня Київська Ольга, що сама хрестилася в Царгороді і була наречена по хрещенню Оленою.

Після скону Володимира Першого незабаром скінчилося і об'єднання його царства. Сини та небожі Володимирів поділили його на дванадцять князівств, залишивши ж, одначе, по-старому найвищим над усіма Велике Князівство Київське, де найголовніші від інших Князів були: Ярослав Володимирович, який поширив і утвердив Християнство, уложив через обраних мужів Руські закони, заснував у Києві головну школу Богослов'я та інших красних наук з багатою, із Греції виписаною, бібліотекою і додержував першості своєї зі славою; Володимир Другий, названий Мономахом по дідові його з матириного боку, імператорові Грецькому Константанові Мономахові, по якому і він визнаний од Грецької Імперії Царем Руським і одержав на те дідівську корону з усіма інтими Царськими регаліями. Та міжособні війни за першість і наслідство, що постали були за розподілом князівств і все

триннали між Князями, спершу ослабили Велике Князівство Київське, а людом і зовсім його розірвали, і з 1161 року назвалися Великими князівствами: Галицьке в Чермнорусії, Володимирське на Клязьмі і, на рєчпії, московське по місту Москві. Але й ті князівства славилися першістю своєю до 1238 року; а від ТОГО року нашестя війною Мунгальських Татар під начальством Хана їхнього Батия, онука Чингісхановою, всі князівства удільні і великі зруйнувало майже дощенту; міста їхні і сєла сплюндровано і багато спалено; князі і воїнство вбито, а ті, що лишилися, розсіялись по віддалених Північних провінціях, і від ТОГО мису більша частина Руських князівств підпала в Татарську неволю. І хоч Князівства знову постали, та перебували вони з Князями своїми в підданстві Татарських Ханів, які, сягаючи данину з народу, настановляли в НИХ Князів і змінювали їх на свій розсуд, що тривало аж до 1462 року, у який князь Московський Іван Васильович, Третій сього імені, скориставшись зі слабості Татар, які знемоглися від міжусобних війн і а розділів, відмовив ханові Ахматові щорічної данини з народу і своєї покори; а внук сього Князя, Іван Васильович Четвертий, названий І рюшим, злучивши багато князівств Руських воєдино, в році 1547-му персьменував себе з Князя на Царя і Самодержця Московського, і відтоді завше вже Царство Московське і його володарі сею назвою титулувались з перейменуванням, нарешті, Царства Московського на Російське, яке, на відміну від Чермної і Білої Русі, звалося Великою Росією; ті ж обидві Русі вкупі названі тоді Малою Росією.

Князівства Малої Росії, зазнавши в пору нашестя Батия і його Татар року 1240 більшої поразки, аніж інші, в міру впертого їм спротиву і кровопролитних боїв, зруйновані були також дощенту, Князі їхні і воїнство вибиті; міста зруйновано і спалено, і народ залишився під кормигію татарською, а дехто переховувався в Білорусії та в землі Дрсмянській чи Поліссі; найзначніші ж родини з небагатьма князівськими сімействами відійшли в сусідне князівство Литовське, і, там перебуваючи, чимало з них споріднилися з панівними та вельможними родами тамошніми і з допомогою такою подвигаули Литовського володаря князя Гедиміна визволити їхню землю од зверхності Татарської і злучити її зі своєю державою під одне право і начальство.

МИКОЛА ГОГОЛЬ

Гоголь (Яновський) Микола Васильович народився 20. ШІІ. ІV)1809 в с. Великі Сорочинці, Полтавщина, помер 21. Ц(4. ШІ) 1852 р. у Москві. Великий український письменник, реформатор російської літератури, писав російською мовою. На весь світ Гоголь возвеличив український дух та героїзм народу («Миргород», «Вечори на хуторі біля Диканьки», «Тарас Бульба»), проанатомував та висвітлював ірраціоналізм та нехлюйство імперського російського життя («Мертві душі»,

«Ревізор», «Шинеля»). Все життя Гоголя пронизане внутрішньою боротьбою двох начал — генетичним українським, з одного боку, і державно-офіційним петербурзьким, — з другого. Ця дилема, очевидно, так і не була розв'язана, що прискорило смерть письменника.

Гоголь — не тільки митець, але й науковець та педагог, що, втім, ще потребує свого докладнішого осмислення. Деякий час (з 1834 р.) він обіймав посаду ад'юнкт-професора кафедри загальної історії Петербурзького університету; мріяв про професуру на Батьківщині — у Київському університеті св. Володимира. Та не судилось.

Гоголь, як історик осмислює всевітньо-історичний процес і, водночас, аналізує місце в ньому історії України. Тому він звертається до спадщини, наприклад, Гердера, викладає свій погляд на викладання всевітньої історії, але також — готує фундаментальну історію України: вже в 1834 р. в № 24 «Северной Пчель» з'явилось його звітлення про готовність перших томів цієї праці. Видрукований у тому ж році «Погляд на укладання (утворення) Малоросії» має прикметну пагінацію: Том 1. Книга 1. Глава 1. На жаль, цей спадок мислителя не став надбанням спільноти.

Як історик України, Гоголь відає належне, здається, теорії Погодіна, за якою татаро-монгольська навала витіснила «росіян» з Кисва, а знелюднені місця заселили українці з Карпат. Але це лише на перший погляд. Насправді Гоголь дотримується протилежної позиції: росіяни — продукт змішування прийдшлого слов'янського й місцевого фінно-угорського населення, а українці — продукт змішування корінного слов'янського етносу і прибульців з сусідніх країн. Прикметне у зв'язку з цим і вживання Гоголем назв — « Росія» і «Малорасія», а також «Русь» і «Україна»: перші використовуються, коли мова йде про політичні реалії, тобто **включеність** колонії в метрополію, другі — у випадку аналізу історичних та геополітичних феноменів. Тут Гоголь категоричний: не Малоросія, а Україна. На обґрунтування цього він наводить аргументи соціального, станового, фізіогномічного, природного, мовного та іншого характеру.

Ще чекають глибокого аналізу **природничі, зокрема, географічні** погляди Гоголя. Як це не дивно, але за рядками його текстів проступає намір обґрунтувати як **системне**, так і історичне бачення землі, водночас висунення положення про те, що довоколишні умови **істотно** визначають **характер, історію, долю народів**. До речі, саме в незахищеності України природними кордонами бачив Гоголь головнішу причину її політичної залежності. Тому викладання географії в школі, наприклад, Гоголь вважає слід сконцентрувати на створенні цілісного образу **планети**, її головніших прикмет, а огляд поверхні простежувати відповідно черговості антропогенезу — від Азії до Африки, потім — до Європи і, наостанку — до Америки та островів Океанії. Нагадаємо, що в цей же час подібні **предтечні** біосферним погляди розвивав у Петербурзі інший великий українець — Михайло Максимович.

Гоголь пише про «фізичну географію». Однак фактично він говорить про загальне землезнавство, котре включає і людину. Наприклад, можна згадати **видруковану** сторіччям пізніше книгу «Землезнавство» академіка Павла Тутківського, який незбагненним чином багато в чому реалізовує саме план огляду реалій поверхні планети, викладений Гоголем. Можливо, що тут не лише зовнішній збіг. У будь-якому разі Гоголь ще далеко не вичерпав своїх таємниць.

«Оголошення про видання історії малоросійських козаків» з'явилося 30 січня 1834 р. в № 24 «Северной Пчель». «Про викладання загальної історії» було написано у грудні 1833 р. Виправлена, вона з'явилась у лютому в «Журнале Министерства Народного Просвещения» за 1834 р. «Погляд на укладання Малоросії» датується 1833 р., видрукований був у квітні в тому ж журналі під назвою: «Отрывок из истории Малоросіи». Том. 1. Книга I. Глава I.

Текст перекладено за виданням: Сочинения Н. В. Гоголя. Издание пятнадцатое. Ред. Н. С. Тихомирова. Т. IX СПб., 1900. 264 с.

Про видання історії малоросійських козаків

До сих пір ще немає в нас повної, задовільної історії Малоросії і народу. Я не називаю історіями багатьох компіляцій (втім, корисних, як матеріали), складених з різних літописів, без строгого критичного погляду, без загального плану і мети, більшою частиною неповних і не показаних до сих пір цьому народу місця в історії світу. Я наважився взяти на себе цей труд і подати, якомога ґрунтовніше: яким чином відділилась ця частина Росії; який отримала вона політичний устрій, знаходячись під чужим пануванням; як утворився в ній войовничий народ, означений виключною оригінальністю характеру і подвигів; яким чином він три сторіччя зі зброєю в руках здобував права свої і вперто відстоював свою релігію; як, зрештою, назавжди приєднався до Росії; як зникало войовниче буття його і перетворювалось у землеробське; як тихо-потихо вся країна отримала нові, замість колишніх, права і, цим пою, повністю злилась в одне з Росією. Біля п'яти років збирав я з великим старанням матеріали, що стосуються історії цього краю. Половина моєї історії вже майже готова, але я не видаю у світ перші томи, підозрюючи існування багатьох джерел, можливо, мені невідомих, які, поза сумнівом, зберігаються де-небудь у приватних руках. І тому, звертаючись до всіх, сердечно прошу (і неможливо, щоб освічені співвітчизники відмовили у моєму проханні), хто має які б то не було матеріали, літописи, записки, пісні, повісті бандуристів, ділові папери (особливо ті, що відносяться до первісної Малоросії), надіслати мені їх, якщо неможливо в оригіналі, то, принаймі, в копії.

Погляд на укладання Малоросії*

I. Який жахливо-нікчемний час для Русі — XIII сторіччя! Сотні дрібних держав єдиновірних, одноплемінних, одномовних, означених одним спільним характером, яких, здавалося, супроти волі єднала спорідненість, — ці дрібні держави так були між собою роз'єднані

* Нарис цей становить вступ до Історії Малоросії; але оскільки вся перша частина Історії Малоросії цілком перероблена, то він залишився одставленим і вміщується тут як чисто окрема стаття. (Примітка М. Гоголя).

Ні, як рідко трапляється з різнохарактерними народами. Вони були роз'єднані не ненавистю — сильні пристрасті не сягали сюди — не постійною ПОЛІТИКОЮ, наслідком непохитного розуму й пізнання життя: це був хаос воєн за тимчасове, за хвилинне — воєн руйнівних, бо вони потроху знівечили народний характер, що ледь починав набувати відмінної фізіогаоміки за сильних норманських князів. Релігія, яка понад усе зв'язує й витворює народи, впливала на них мало. Релігія не зрослась тоді тісно з законами, з життям. Ченці, настоятелі, навіть митрополити були схимниками, які повідходили у свої келії й позаплющували очі на світ; які молилися за всіх, але не відали, як ухопити за допомогою своєї могутньої зброї, віри, владу над народом і запалити цією вірою натхнення й заподливість до ентузіазму, що єдиний у змозі з'єднати дитинні народи й налагодити їх на велике. Тут була цілковита протилежність Заходу, де самодержавний папа, наче невидимим павутинням, облудав усю Європу своєю релігійною владою, де його могутнє слово припиняло війну чи запалювало її, де загроза страшного прокляття приборкувала пристрасті й напівдикі народи. Тут монастирі стали пристановищем тих людей, які сумирністю й незлобівістю становили виняток із загального характеру й доби. Зрідка пастирі з печер та монастирів усовіщали удільних князів; але їхні усовіщання були марні: князі вміли тільки постити й будувати церкви, думаючи, що виконують цим усі обов'язки християнської релігії, а не вміли вважати її законом і підкорятися її велінням. Найнікчемніші причини породжували між ними нескінченні війни. Це були не суперечки королів з васалами чи васалів з васалами: — ні! це були війни між родичами, між рідними братами, між батьком і дити-ми. Не ненависть, не сильна пристрасть збурювала їх: — ні! брат брата різав за клапоть землі чи просто — аби показати відвагу. Приклад жажливий для народу! Кривість руйнувалась, бо жителі двох сусідніх уділів, родичі між собою, ладні були щохвилини повстати один проти одного з лютістю вовків. Їх не штовхала на це спадкова ворожнеча, бо хто був сьогодні другом, той завтра ставав ворогом. Народ набув спокійного звірства, бо він різав, сам не знаючи за віщо. Його не розпалювало жодне сильне почуття — ні фанатизм, ні марновірство, ні навіть забобон. Через те, здавалося, вмерли в ньому майже всі людські сильні благородні почуття, і якби з'явився якийсь геній, який захотів би тоді з цим народом здійснити велике, він не знайшов би в ньому жодної струни, за яку міг би вхопитися й потрясти безтямний склад його, окрім хіба фізичної залізної сили. Тоді історія, здавалося, застигла і перетворилася в географію: одноманітне життя, що во-рушилося в частинах і було нерухоме у цілому, могло вважатися географічною належністю країни.

II. Тоді сталася надзвичайна подія. З Азії, з середини її, з степів, які викинули стільки народів у Європу, піднявся найстрашніший, найчисельніший, який учинив стільки завоювань, скільки до нього шробив ніхто. Жахливі монголи, з численними, ніколи доти не баче

ними Європою, табунами, кочовими будами, ринули на Русь, освітивши ПИЛЯХ свій ПОЛУМ'ЯМ і пожежами — просто азійською буйною на- (МОЮДОЮ). Це нашестя наклало на Русь двохсотлітнє рабство й схвало її від Європи. Чи було воно порятунком для неї, зберігши її для незалежності, бо удільні князі не вберегли б її від литовських завоювників, чи воно було карою за ті безупинні війни, — хоч що б там, а не ця страшна подія спричинила великі наслідки; вона наклала яр- **мо па** північні й середні руські княжіння, але дала тим часом походування новому слов'янському поколінню в Південній Русі, все **ЖИТ- ІЯ** якого була боротьба й історію якого я взявся подати.

III. Південна Русь найбільше постраждала від татар. Випалені міс- **та** й степи, обгорілі ліси, давній, зруйнований Київ, безлюддя й пус- теля — ось чим була ця нещасна країна! Налякані жителі повтікали **чи** в Польщу, чи в Литву; багато бояр та князів повиїздило в Північ- ну Русь. Ще раніше людність почала помітно зменшуватися в цій сто- роні. Київ давно вже не був столицею; значні володіння були набага- **то** північніше. Люд, наче розуміючи сам свою нікчемність, залишав ті місця, де розмаїта природа починає ставати винахідницею, де вона розкинула степи прекрасні, вільні, з безліччю трав майже гігантсько- го зросту, часто несподівано посеред них нагорнула косогір, убраний дикими вишнями, черешнями, чи провалила рівчак, весь у квітах, і **ПО** **ВСІХ**, звивистих стрічках річок порозкидала чарівні краєвиди, простяг- нула на всю довжину Дніпро з невиситимими порогами, з величними горяними берегами й незмірними луками — і все це зігріла помірним подихом півдня. Він **ПОЛІЩАВ** ці місця й скупчувався у тій частині Ру- сі, де місцевість, одноманітно-плавна й рівна, скрізь майже болотис- та, втикана сумними ялинами й соснами, являла **НЕ** живе життя, спов- нене руху, а якесь нидіння, **ЩО** вражало душу мислячого. — Наче цим с твердилось правило, що тільки народ міцний життям і характером шукає потужних місць або **ТІЛЬКИ** сміливі й дивовижні місця витво- рюють сміливий, пристрасний, характерний народ.

IV. Коли перший страх минув, тоді потроху вихідці з Польщі, Лит- ви, Русі почали селитися в цій землі, справжній вітчизні слов'ян, зем- лі давніх полян, сіверян, чистих слов'янських племен, які у Великій Ру- сі починали вже змішуватися з народами фінськими, все тут зберігали- ся в колишній **ЦІЛОКУШНОСТІ**, з усіма язичницькими повір'ями, **ДИТЯЧИ-** **МИ** забобонами, піснями, казками, слов'янською міфологією, що так простодушно в **НИХ** змішалася з християнством. Колишні жителі, які поверталися на свої місця, привели слідом за собою й вихідців з інших земель, з якими **ВІД** тривалого перебування уклали зв'язки. Це заселе- ння відбувалося з острахом, боязко, бо жадливий кочовий люд був не за горами: їх розділяли або, краще сказати, з'єднували самі **СТЕПИ**. Не зва- жаючи на неоднорідність населення, тут не було тих міжусобиць, які не припинялися в глибині Русі: небезпека з усіх боків не давала мож- ливосте займатися ними. Київ, давня мати городів руських, дуже по- руйнований страшними володарями табунів, довго лишався убогим і нав-

рад чи міг зрівнятися з багатьма, навіть не дуже значними, містами Північної Русі. Всі покинули його, навіть **ченці-літописці**, для яких він завжди був священний. Звістки про нього враз перервалися і, не зважаючи на те, що там залишалася ще парость князів руських, ніщо не врятувало його від піввікового забуття. Зрідка лише, наче крізь сон, мовлять літописці, що він був страшенно зруйнований, що в ньому буж ханські баскаки, — і потім він від них запнувся ніби непроникною запоною.

V. Тим часом як татари повергли Русь у бездіяльність та заціпеніння, великий язичник, Гедимін, вивів на сцену тодішньої історії **Новий народ**, — народ убогий і життям, і засобами для життя, який населяв дикі соснові ліси нинішньої Білорусії, ще носив звірчу шкіру замість одягу, ще боготворив Перуна й поклонявся первісному вогневі в неторканих сокирою гаях, народ, який сплачував раніше данину руським князям, відомий на ім'я литовці. І цей народ при своєму князеві Гедиміні став **найпомітніший** на величезному північному сході Європи! Тоді міста, князівства й народи на заході Русі були якимись обривками, крайками, що лишилися за межами татарського поневолення. Вони не становили нічого цілого, і тому литовський завойовник майже самим рухом язичницьких військ своїх, що він їх створив досконало, підкорив своїй владі увесь проміжок між Польщею й татарською Руссю. Потім рушив він війська свої на південь, у володіння волинських князів. Цілком природньо, що успіх супроводжував його скрізь. У Луцьку, одначе, князь Лев дуже опирався, та нездужав був оборонити земель своїх. Гедимін, призначивши своїх старост і начальників, ішов далі на південь, до самісінького серця Південної Русі, до Києва. Луцький князь Лев утік і встиг якось умовити київського князя Станіслава вийти з своїми нечисельними дружинами назустріч грізному переможцеві; дружини було підслено союзниками-татарами; але все розбіглося перед могутнім литовцем. Гедимін дуже побив їх біля річки Ірпеті, увійшов з перемогою в Київ, що мав на собі свіжий знак татарських відвідин, і настановив у ньому правителем князя Міндовга Ольшанського, який прийняв грецьку віру. Отож литовський завойовник у самих татар вихопив майже з-перед очей землю! Це мусило, здавалося б, викликати боротьбу між двома народами, але Гедимін був людиною міцного розуму, був політиком, не зважаючи на очевидну свою дикість і свою неосвічену добу. Він зумів зберегти дружбу з татарами, володіючи відібраними в них землями й не сплачуючи ніякої данини. Цей дикий політик, який не знав грамоти й сповідував язичницького Бога, у жодного з підкорених ним народів не змінив звичаїв і старожитного правління: усе залишив по-давньому, підтвердив привілеї й суворо наказав старшинам поважати народні права, ніде навіть не означив свого шляху спустошенням. Цілковита нікчемність довоколишніх народів та інших історичних осіб надають йому якоїсь велетенської постави. Він помер 1340 року; мертвого посадили на коня з його зброєю і з мисливськими собоками, соколами й спалили за язичницьким звичаєм литовців. Слі-

«ом за ним такі ж два сильні характери, Ольгерд і Ягайло, піднесли Ли Гну, використовуючи ту ж саму політику з приєднаними народами.

VI. І ось Південна Русь, під могутньою опікою литовських князів, ювсім відокремилась від Північної. Усякий зв'язок між ними порвав-ся; уклалися дві держави, що називалися однаковим ім'ям — Руссю, одна під татарським іГОМ, друга під одним скіпетром з литовцями. Але НЖС зносин між ними не було. Інші закони, інші звичаї, інша мета, інші зв'язки, інші подвиги уклали два цілком відмінні характери. Яким чином це відбулося — становить мету нашої історії. Але насамперед гржба поглянути на географічне становище цієї країни, що неодмінно повинно передувати всьому, бо від вигляду землі залежить спосіб ЖИТ-ія й навіть характер народу. Багато чого в історії вирішує географія.

Ця земля, що дістала згодом назву України, сягає на північ НЕ да-лі 50° широти, більше рівна, ніж гориста. Невеликі височини зустрі-чаються дуже часто, але жодного гірського пасма. Північна її частина НСРМЕЖУЄТЬСЯ лісами, в яких раніше водилися цілі зграї ведмедів і ди-ких кабанів; південна — вся відкрита, вся із степів, що кипіли родю-чістю, але тільки зрідка засівалися хлібом. Незайманий і потужний трупт їхній свавільно вирощував СИЛУ-СИЛЕННУ трав. Ці степи кишіли стадами сайт, оленів і табунами диких коней. З півночі на південь пли-не великий Дніпро, оповитий галуззям річок, які впадають у нього. І Правий берег його горяний і являє чарівні й разом зухвалі місцевос-ті; лівий — увесь із лугів, укритих гаями, які затоплювалися водою. Дванадцять порогів — скель, що вирости з дна ріки, — неподалік від впадіння його в море перегороджують течію й роблять плавання по ньому надзвичайно небезпечним. Коло порогів водилась порода диких кіз — *сугаки* з білими лискучими рогами, з м'якою, атласною шер-стю. Раніше води в Дніпрі були вищі, розливався він ширше й далі за-топлював луги свої. Коли води починають спадати, тоді вигляд вра-жаючий: усі височини виступають і здаються незліченними зеленими островами посеред неозорого океану води. У Дніпро впадає тільки од-на судноплавна ріка, Десна, яка плине в Північній Україні, з лісисти-ми берегами, що їх майже з обох боків затоплює вода; але й ця ріка тільки в деяких місцях судноплавна. Крім того, на півночі Остер і час-тина Сейму, на Півдні Сула, Псел, з низкою красвидів, Хорол та інші; але жодна з них не судноплавна. Сполучення ніякого немає, виробам-и не могли взаємно обмінюватися — тому тут не міг і виникнути тор-говий народ. Усі ріки розгалужуються посередині, жодна з них не про-тікала на кордоні й не правила за природню межу з сусідніми народа-ми. Чи на півночі з Росією, чи на сході з кипчацькими татарами, чи на півдні з кримськими, чи на заході з Польщею, — скрізь вона межувала полем, скрізь рівнина, усіма сторонами відкрите місце. Був би хоч з однієї сторони природній кордон з гір чи моря — і народ, який оселився тут, утримав би політичне буття своє, уклав би окрему державу. Але беззахисна, відкрита земля ця була землею спустошень і нападів, місцем, де стиналися три ворогуючі нації, угносна кістками,

удобрена кров'ю. Один татарський напад нищив усю працю хлібороба; луки й ниви витолочували кіньми й випалювали, легкі житла руйнували вщент, жителів розганяли чи гнали в полон разом з худобою. Це була земля страху, і тому в ній міг витворитися тільки народ воювничий, дужий своїм єднанням — народ відчайдушний, усе життя якого було повите і вишлекане війною. І ось виселенці вільні й невільні, бездомні, ті, яким нічого було втрачати, яким життя — копійка, буйна юля яких не могла терпіти законів і влади, яким скрізь загрожувала шибениця, отаборились і вибрали найнебезпечніше місце на виду азійських завойовників — татар і турків. Це нагуртування, розрісшись і збільшившись, склало цілий народ, який накинув свій характер і, можна сказати, колорит на цілу Україну, який зробив диво — перетворив мирні слов'янські покоління у воювничий, відомий під іменем козаків, народ, який є одним із дивовижних явищ європейської історії, яке, можливо, одне стримало це спустошливе розлиття двох магометанських народів, що загрожували поглинути Європу.

VII. Якщо не до кінця XIII, то до початку XIV сторіччя можна віднести появу козацтва, до тих віків, коли свята, сильна ширість до релігії ще не проходила в Європі, коли майже раптово в усіх кінцях невпинно утворювалися братства й ордени рицарські, які становили дивну протилежність тодішньому роз'єднанню, які з дивовижним самозреченням знищили й відкинули умови звичного життя, безшлюбні, суворі, невідбійні споглядачі справ світу, залізни поборники віри Христової. Чим слабкіший був зв'язок тодішніх держав, тим дужче росла жажлива сила цих товариств. Розлиття магометанства й магометанських нових сильних народів, які вже вривалися в Європу, збільшувало їх ще дужче. Дух цих братств поширився скрізь і не поміж рицарями, і не для подібних призначень. У цей час з'явився біля порогів городень, чи остріг — Черкаси, збудований відважними виселенцями, ім'я якого бринить жителями Кавказу, навіть побудову якого багато хто приписує їм, і де було головне зборище і таборище козаків. Спочатку часті напади татар на північну частину України змушували жителів рятуватися втечею, прилучатися до козаків і збільшувати їхнє товариство. Це було пістряве зборище найвідчайдушніших людей прикордонних націй. Дикий горянин, пограбований росіянин, польський холоп, що втік від деспотизму панів, навіть утікач ісламізму — татарин, можливо, започаткували це дивне товариство по той бік Дніпра, яке згодом поставило собі за мету, як і орденські рицарі, вічну війну з невірними. Це нагуртування людей не мало ніяких укріплень, жодного замку. Землянки, печери й тайники в дніпровських кручах, часто під водою, на дніпровських островах, у гушавині степової трави, слугували їм сховком для себе і для здобутого багатства. Гніздо цих драпівників було невидиме; вони налітали зненацька і, схопивши здобич, поверталися назад. Вони повернули проти татар їхній же спосіб війни — ті ж азійські наскоки. Як життя їхнє приречене було на вічний страх, так само, з свого боку, вони зважились бу-

и страхом для сусідів. Татари й турки повинні були повсякчас ждати цих невблаганних жителів порогів. Магометанський сусід не знав, як назвати цей ненависний народ. Якщо хтось хотів до когось висловити найбільше презирство, то обзивав його козаком.

VIII. Більша частина цього товариства складалась, одначе, з перісних, корінних жителів Південної Русі. Доказ — у мові, яка, не зважаючи на прийняття багатьох татарських і польських слів, мала завжди суто слов'янську південну фізіогномію... Усяк мав повну волю приставати до цього товариства, але він повинен був неодмінно прийняти грецьку релігію. Це товариство зберігало всі ті риси, якими змальовують ватагу розбійників, але, поглянувши глибше, можна було побачити в ньому зародок політичного тіла, засади характерного народу, який уже на початках мав одну головну мету — воювати з нешрими й зберігати чистоту своєї релігії. Це, одначе, не були строгі рицарі католицькі: вони не накладали на себе ніяких обітниць, ніяких постів; не гамували себе здержуванням та умертвінням плоті; були неприборкані, як їхні дніпровські порога, і у своїх шалених бенкетах і гульбищах забували цілий світ. Те саме міцне братство, яке зберігається у розбійницьких ватагах, зв'язувало їх між собою. Все було в них спільне — вино, цехи, житла. Вічний страх, вічна небезпека навіювали їм якесь презирство до життя. Козак більше турбувався про добру міру вина, ніж про свою долю. Але в наїздах видно було всю гнучкість, усю кмітливість розуму, все вміння користуватися обставинами. Треба було бачити цього жителя порогів у напівтатарському, напівпольському вбранні, на якому так різко відбилися прикордонність землі, який по-азійськи мчав на коні, що зникав у іустій траві, який нападав із швидкістю тигра з непомітних тайників своїх або вилазив несподівано з річки чи болота увесь у мулові й здавався страховиськом втікаючому татарину. Цей же самісінський козак, після наскоку, коли гуляв і пив із своїми товаришами, сипав здобутими скарбами, був нестямно п'яний і безтурботний до нового наскоку, якщо тільки не випереджали їх татари, не розганяли їх п'яних і необачних і не руйнували щент їхнього городця, який, наче дивом, будувався знову, і спустошливий, жажливий напад був помстою. Потім знову та сама необачність, таке саме гульбове життя.

IX. Здавалося, існування цього народу було вічне. Він ніколи не зменшувався: вибулі, вбиті, втоплені замінювалися новими. Таке гульбове життя приваблювало кожного. Тоді був той поетичний час, коли все здобувалося шаблею, коли кожен у свою чергу намагався бути дійовою особою, а не глядачем. Це нагуртування потроху набуло цілком одного спільного характеру й національності, і, що ближче до кінця XV сторіччя, то дужче збільшувалося новопрійшлими. Нарешті цілі слободи й села почали оселятися з господами й родинами біля цієї грізної твердині, щоб користуватися її захистом, за умови деяких повинностей. І таким чином місця коло Києва почали безлюдніти, а тим часом по той бік Дніпра людноїли. Сімейні та одружені від

поступування та стосунків з ними потроху набували того ж войовничого характеру. Шабля й плуг здружилися між собою й були в кожного селянина. Тим часом гультиви безженці, разом з червінцями, цехинами й кіньми, почали уникати татарських жінок та дівчат і одружуватися з ними. Від цього змішування риси обличчя їхнього, на початку різнохарактерні, набули однієї спільної фізіогномії, більш азійської. І ось склався народ, який за вірою й місцем перебування належав Європі, проте за способом життя, звичаями, вбранням цілком азійський, — народ, у якому так дивно зіткнулися дві супротивні частини світу, дві різнохарактерні стихії: європейська обачливість і азійська необачність, простодушність і хитрість, потужна діяльність і прелевеликі лінощі й млюсть, прагнення до розвитку й довершення — і водночас бажання видаватися погордливим до всякого довершення.

МИКОЛА КОСТОМАРОВ

Микола Іванович Костомаров — видатний історик, фольклорист, поет, політолог, діяч національно-визвольного руху. Народився 16 травня 1817 р. у селі Юрасівка на Вороніжчині, помер 19 квітня 1885 року у Петербурзі. Він навчався у Харківському університеті — потужному українознавчому центрі XIX ст., де спізнався з І. Срезневським, П. Гулаком-Артемовським, А. Метлинським та іншими видатними діячами української культури, і який скінчив у 1837 р. Вже перша магістерська дисертація Костомарова « О причинах и характере Унии в Западной России» (1842) містила критичне осмислення догматичного погляду на унію як вкрай негативне явище і, викликавши спротив російської церкви, була знищена. Ступінь магістра Костомаров здобув лише в 1844 р. за дослідження «Об историческом значении русской народной поэзии». Після викладацької праці в рівненській та київській гімназіях, він в 1846 р. призначається адьюнкт-професором Київського університету св. Володимира по кафедрі російської історії.

Костомаров — один із засновників у 1846 р. Кирило-Мефодіївського Братства, чи, як його іменували в поліційних паперах 1847 р. — Українсько-Слов'янського Товариства. Разом з В. Білозерським, М. Гулаком, П. Кулішем, Т. Шевченком та іншими братчиками, він працював над ідеологією Братства, формулюванням його програмових засад, мети, принципів діяльності тощо. Костомаров є автором основного політичного документу Братства — «Книг Битія українського народу». Після розгрому Братства у 1847 р. був засуджений на рік ув'язнення та заслання до Саратова. Лише в 1859 р. Костомаров зміг повернутися до Петербурга, де працював професором університету до виходу в 1862 р. на пенсію, після чого повністю присвятив себе науковій роботі.

Насамперед Костомаров — історик, автор низки фундаментальних монографій: «Богдан Хмельницький» (3 тт., 1857 — 1876), «Мазепа» (1882-84), «Руська історія в життєписах її найголовні-

ш их діятелів» (Зтг., 1875 — 77) та багатьох інших. А ще — фольклорист, збирач, публікатор чи редактор численних етнографічних збірок, та публіцист-полеміст, нариси якого з'являлися в найавторитетніших часописах того часу. Але Костомаров, це ще й талановитий прозаїк («Сава Чалий», 1838; «Передславська ніч», 1841) і тонкий поет-лірик романтичного напрямку.

«Книги Битія українського народу» — стилізований під біблійний текст, афористичний, напрочуд лаконічний, але ідейно дуже багатий твір, у якому викладено бачення минулого України, окреслено її тодішнє підневільне буття, накреслено можливі шляхи вільної будучини. Як в своїй історичній та історіософській концепції в цілому, в цій праці Костомаров обстоює самобутність та окремішність української нації, а процес її розвитку розумів як опредмечення (втільнення) її козацького духу з його прагненням волі і злагоди. Рушієм історії вчений вважав самі народні маси, а тому у минулому дослідника мають цікавити не тільки і не стільки діяння і постаті вождів та зверхників, а власне громадські рухи, динаміка і поступ самого суспільного життя.

«Лежить в могилі Україна, але не вмерла», пророче писав Костомаров, встане вона зі своєї могили, встане вся Слов'янщина, і постане коло вільних, рівноправних слов'янських народів, у якому наша Батківщина займе своє належне гідне місце. Інакше кажучи, Костомаров обстоював ідею всеслов'янського братства, федеративного союзу вивільнених народів, співпраці та співробітництва між ними. Але й ці, як на наш час досить помірковані думки, здалися царату страшенною отрутою, і він безжалісно розправився з кращими синами України, позбавивши їх домівки, здоров'я, а декого й життя...

Непростим був сам шлях «Книги Битія українського народу» до широкого загалу. На довгі 70 років цей твір було поховано в спецсховах царської охранки і виявлено лише у 1917 р. Вперше цей твір було оприлюднено у 1918 р. Павлом Зайцевим у часописі «Наше минуле», а згодом з'явилися і наукові публікації, щоправда, всі — за межами України. Лише в 1992 р. кварталний часопис «Політологічні читання» (№ 2) дав повний текст «Книги...» і для українського читача в Краї.

Текст подається за виданням: Костомаров М. І. Книги битія українського народу // Вивід прав України. Нью-Йорк. 1964. С. 96-114.

КНИГИ БИТЫ УКРАЇНСЬКОГО НАГОДУ

57. Племено слов'янське ще до прийняття віри не йміло ані царей, ані панів і всі були рівні, і не було у них ідолів, і кланялись слов'яни одному БОГУ Вседержителю, ще його й не знаючи.

58. Як уже просвітилися старіші брати Греки, романці, німці, тоді Господь і до менших братів слов'ян послав двох братів Константина і Мефодія, і духом святим покрив їх Господь, і переложили вони на слов'янську мову святоє письмо і одправоватъ службу Божую постановиш на тій же мові, якою всі говорили посполу, а сего не було ні в

романців, ні в німців, бо там ПО-ЛАТИНСЬКИ службу ОДПРАВЛЯЛИ, так що романці мало, а німці овсі не второпали, що ІМ читано було.

59. І скоро слов'яни приймали віру Христову так, ЯК ні один народ не ПРИЙМОВАВ.

60. Але було два лиха у слов'ян: одно — незгода між собою, а друге те, що вони, як менші брати, усе переймали од старших, чи ДО діла, чи не до діла, не бачучи того, що у ІХ своє було лучче, ніж братівське.

61. І попримали слов'яни од німців королів і князів, і бояр, і панів, а ПРЕЖ того королі були в ІХ вибрані урядники і не чванились перед народом, а обідали з самим простим чоловіком зарівно, і самі землю орали, а то вже у ІХ стала пиха, і помпа, і гвардія і двор.

62. І панів у слов'ян не було, а були старшини, хто старший літами і до того розумніший, того на раді слухають, а ТО ВЖЕ стали пани, а у ІХ невольники.

63. І покарав Господь слов'янське племено гірше, ніж другії племена; бо сам Господь сказав: «Кому дано більше, з того більше і зищеться». І попадали слов'яни в неволю до чужих: чехи і полабці до німців, серби і болгары до греків і до турок, москаль до татар.

64. І здавалось от згине і племено слав'янське, бо ті слов'яни, що жили около Лаби і Помор'я БАЛТИЦЬКОГО, ті пропали, так, що і сліду ІХ не осталося.

65. Але не до кінця прогнівився Господь на племено слов'янське, бо Господь постановив так, щоб над сим ПЛЕМЕНОМ збулось ПИСАНІЄ: камінь, його же не брегоша зиждущі, той БИСТЬ во главу угла.

66. По МНОГИХ літах стало в слов'янщині три неподлеглих царства: Польша, Литва і Московщина.

67. Польша була з поляків, і кричали поляки: «У нас свобода і рівність!» Але поробили панство, і одурів народ ПОЛЬСЬКИЙ, бо простий люд попав у неволю, саму гіршу, яка денебудь була на світі, і пани без жадного закону вішали і вбивали своїх невольників.

68. Московщина була з москалів, і була у ІХ велика Річ Посполита Новгородська, вільна і рівна, хоч не без панства, і пропав Новгород за те, що і там завелось панство, і цар московський взяв верх над усіма москалями, а той цар узяв верх, кланяючись татарам, і ноги ціловав ханові ТАТАРСЬКОМУ бусурману, щоб допоміг йому держати в неволі неключимій народ московський християнський.

69. І одурів народ московський і попав в ідолопоклонство, бо царя свого нарик богом, і усе що цар скаже, те уважав за добре, так, що цар Іван в Новгороді душив та топив по десятку тисяч народу, а літописці, розказуючи те, звали його христоробивим.

70. А в Литві були литвяки, та ще до Литви належала Україна.

71. І поєдналась Україна з Польщею, як сестра з сестрою, як єдиний люд СЛАВ'ЯНСЬКИЙ до другого люду слов'янського, нерозділмо і незмісимо, на образ іпостасі Божої нероздільної і незмісимої, як колись поєднаються всі народи слов'янські поміж собою.

72. І не любила Україна ні царя, ні пана, а скомпонувала собі козацтво, єсть то істее брацтво, куди кожний пристаючи, був братом других — чи був він преж того паном, чи невольником, аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слуховати всім по слову Христовому, і жадної помпи панської і титула не було між козаками.

73. І постановили вони чистоту християнську держати, тим старий літописець говорить об козаках: «Татьби же і блуд ніже іменується у них».

74. І постановило козацтво віру святую обороняти і визволяти ближніх своїх з неволі. Тим то гетьман Свирговський ходив обороня ти Волощину, і не. взяли козаки миси з червонцями, як їм давали за услуги, не взяли тим, що кров проливали за віру та за ближніх і служили Богу, а не ідолу золотому.

А Сагайдачний ходив Кафу руйновати і визволив кільканадцять тисяч невольників з вічної підземної темниці.

75. І багато лицарів таке робили, що не записано і в книгах мира сього, а записано на небі, бо за їх були перед Богом молитви тих, котрих вони визволили з неволі.

76. І день одо дня росло, умножалоса козацтво, і незабаром були б на Україні усі козаки, усі вільні і рівні і вже мала б Україна над собою ні царя, ні пана, опріч Бога єдиного, і дивлячись на Україну, так би зробилось і в Польщі, а там і у других слав'янських краях.

77. Бо не хотіла Україна іти услід язиків, а держалась закону Божого, і всякий чужестранець, заїхавши в Україну, дивувався, що ні в одній стороні на світі так щиро не моляться Богу, ніде муж не любив гак своєї жони, а діти своїх родителей; а коли пани та єзуїти хотіли насильно повернуть Україну під свою владь, щоб українці-християни повірили, буцім справді усе так і єсть, що папа скаже, — тоді на Україні з'явилися братства так, як були у перших християн, і всі пишущучись у братство, був би він пан чи мужик, називались братами. А се до того, щоб бачили люди, що в Україні істинная віра, і що гам не було ідолів, тим там і єресі жадної не з'явилося.

78. Але панство побачило, що козацтво росте, і всі люди стануть скоро козаками, єсть то вільними, закартали зараз своїм крепакам, щоб не ходили в козаки, і хотіли забить народ простий, як скотину, так щоб у йому не було ні чувствія, ні розуму, і почали пани обдирати крепаків, оддали їх жидам на такую муку, що подобную творили тільки над першими християнами, драли з їх з живих шкури, варили в котлах дітей, давали матерям собак грудьми годувати.

79. І хотіли пани зробити із народа дерево, або камінь, і стали їх не пускати навіть в церков хрестить дітей і вінчатися, і причащатися, і мертвих ховати, а се для того, щоб народ простий утервя навіль постать чоловічу.

80. І козацтво стали мучить і нівечить, бо таке рівне братство християнське стояло панам на перешкоді.

81. Але не так зробилось, як думали пани, бо козацтво піднялось, а за ЇМ увесь простий народ; вибили і прогнали панів, і стала Україна земля козацька вільна, бо всі були рівні, але не надовго.

82. І хотіла Україна знову жити з Польщею по-братерськи нерозділиво і незмісимо, але Польща жадною мірою не хотіла одректись свого панства.

83. Тоді Україна пристала до Московщини і поєдналась з нею, як єдиний люд СЛАВ'ЯНСЬКИЙ "з слав'янським нерозділиво і незмісимо, на образ іпостасі Божої нерозділивої і незмісимої, як колись поєднуються усі народи слов'янські між собою.

84. Але скоро побачила Україна, що ПОПАЛАСЬ у неволю, бо вона по своїй простоті не пізнала, що таке було цар московський, а цар московський усе рівно було, що ідол і мучитель.

85. І одбилась Україна од Московщини, і не знала бідна, куди прихилити голову.

86. Бо вона любила і поляків і москалів, як братів своїх, і не хотіла з ними розбрататися; вона хотіла, щоб всі жили вкупі, поєднавшись, як один народ слав'янський з ДРУГИМ народом слав'янським, а ті два — з третім, і було б три Речі Посполиті в одному союзі, нерозділиво і незмісимо по образу Тройці Божої, нерозділивої і незмісимої, як колись поєднуються між собою усі народи слав'янські.

87. Але сего не второпали ні ляхи, ні москалі. І бачуть ляцькі пани і московський цар, що нічого не зроблять з Україною, і сказали поміж собою: «Не буде України ні тобі, ні мені, роздеремо її по половині, як Дніпро її розполовинив: лівий бік буде московському царю на поживу, а правий бік польському панам на поталу».

88. І билась Україна літ п'ятдесят, і єсть то найсвятіша і славінша війна за свободу, яка тільки єсть в історії, а розділ України єсть найпоганіше діло, яке тільки можна найти в історії.

89. І вибилась з сил Україна; і вигнали ляхи козацтво з правого боку Дніпрового і запановали пани над бідним остатком вольного народу.

90. А на лівім боці ще держалось козацтво, але час од часу попадало у неключиму неволю московському цареві, а потім петербургському імператорові, бо останній цар московський і первий імператор ПЕТЕРБУРСЬКИЙ положив сотні тисяч в канавах і на костях ЇХ збудував собі столицю.

91. А німка цариця Катерина, курва всевітна, безбожниця, убійниця мужа свого, востаннє доконала козацтво і волю, бо, одобривши тих, котрі були в Україні старшинами, наділила їх панством і землями, надавала ЇМ волю братію в ярмо і поробила одних панями, а других невольниками.

92. І пропала Україна. Але так здається.

93. Не пропала вона; бо вона знати не хотіла ні царя, ні пана, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі, і хоч з української крові були ті вирідки, одначе не псовали своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями, а іс-

тий українець хоч будь він простого, хоч панського роду тепер, повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і Пам'ятовати одного Бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею.

Так воно було преже, так і тепер засталося.

94. І Слав'янцина хоч терпіла і терпить неволю, то не сама її сотворила, бо і цар, і панство не слав'янським духом сотворено, а німецьким, або татарським. І тепер в Росії хоч і є деспот цар, одначе пін не слов'янин, а німець, тим і урядники його німці; оттого і пани хоч єсть в Росії, та вони швидко перевертуться або в німця, або в француза, а істий слов'янин не любить ні царя, ні пана, а любить і пам'ятає одного Бога Ісуса Христа, царя над небом і землею.

Так воно було преже, так і тепер засталося.

95. Лежить в могилі Україна, але не вмерла.

96. Бо голос її, голос, що звав всю Слав'янщину на свободу і братство, розійшовся по світу слав'янському. І одізвався він, той голос України, в Польщі, коли 3 мая постановили поляки, щоб не було панів, а всі були б рівні в Речі Посполитій, а того хотіла Україна ще за 120 літ до того.

97. І не допустили Польщу до того і розірвали Польщу, як преже Україну.

98. І се їй так і треба, бо вона не послухала України і погубила сестру свою.

99. Але не пропаде Польща, бо її збудить Україна, котора не пам'ятує зла і любить сестру свою, так як би нічого не було між ними.

100. І голос України одозвався в Московщині, коли після смерти царя Олександра хотіли прогнати царя і панство і установити Річ Посполиту, і слов'ян поеднати, по образу іпостасей божественних нерозділимо і незмісимо; а сього Україна ще за двісті років до того хотіла.

101. І не допустив до того деспот, одні положили живот свій на шибеницю, других закатували в копальнях, третіх послали на заріз Черкесові.

102. І панує деспот-кат над трьома народами слов'янськими, править через німців, псує, калічить, нівечить добру натуру слав'янську і нічого не робить.

103. Бо голос України не затих. І встане Україна з своєї могили і шову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слав'янцина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сиятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хоруган, ні у Сербів, ні у Болгар.

104. І Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі Слав'янським.

Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карії буде намальована Україна: «От камень, него же не берегоша зиждушиї, той бисть во главу угла».

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ

Михайло Петрович Драгоманов народився 18 вересня 1841 р. у Гадячі на Полтавщині, помер 20 червня 1895 р. у Софії, де й похований; видатний учений, публіцист, громадський діяч. Після Полтавської гімназії поступив до Київського університету, який закінчив у 1863 р. Згодом працював у ньому приват-доцентом, доцентом, аж поки за свої погляди та діяльність не був у 1875 р. звільнений. Емігрувавши за кордон, Драгоманов заснує у Женеві вільну українську друкарню. Саме тут він у 1878 — 79 рр. видає 5 випусків збірки «Громада», а в 1881 р. — два числа однойменного журналу (разом з Михайлом Павликом та Сергієм Под ол инським). З 1889 р. — професор Вищої Школи (згодом університету) у Софії.

Драгоманову належить велика кількість праць з різноманітних напрямків науки, зокрема: «Шевченко. українофіли і соціалізм» (1879), «Пропащий час — українці під Московським царством, 1654 — 1876» (бл. 1880), «Историческая Польша и великорусская демократия» (1883), «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893) та ін. Фундаментальні розвідки належать вченому на теренах дослідження історії та словесності українського народу: «Исторические песни малорусского народа» (разом з В. Антоновичем, тт. I-II, 1874-75), «Малорусские народные предания и рассказы» (1876), «Нові українські пісні про громадські справи» (1881), «Політичні пісні українського народу 18-19 ст.» (I-II, 1883-85) та ін. Низку праць залишив вчений і в царині міжнародної конституційної та культурної політики, теорії лібералізму в цілому.

Михайло Драгоманов, за словами акад. О. Прицака, посідає «вигмкове» місце в українській інтелектуальній історії — насамперед завдяки відкриттю того, що всякий український рух на Україні мусить бути політичним, а всякий політичний рух мусить мати українську національну окраску і, зазначає далі О. Прицак, «крім того, Драгоманов проповідував, що українство має сенс тільки тоді, коли витворить свою власну високу культуру європейського типу; що українські письменники повинні залишити етнографізм науковцям, а натомість вчитися на взорах творів світової літератури...» (Див.: Щорічник: Україна. Наука і культура», 1991, вип. 25, стор. 113). Ці духовні заповіді великого мислителя напрощуд актуальні і для сучасної України, котра повиниться відверто антиукраїнськими рухами, а в багатьох питаннях науки та культури загрузла в тенетах малоросійщини та провінціалізму.

«Переднє слово», частину якого тут передруковуємо, — суть звернення Драгоманова до читачів зб. «Громада», видруковане у 1878 р. Ця праця — розлоге українознавче дослідження, аналіз вченим феномену українства, українського світу у просторі та часі, виклад нагальних проблем національно-визвольного руху, простеження шляхів здобуття свободи та незалежності, увиходження України в цивілізовану Європу.

Спочатку Драгоманов окреслює геополітичне становище України як краю від Білостока та Пришева на заході до Тамані, Кубані, Новочеркаська та Богучара на сході, від Чорного моря на

півдні до Лоева та Пінська на півночі (цікаво порівняти з обширами Скіфії за Геродотом). Далі вчений коротко окреслює минуле України, а докладніше зупиняється на подіях XIX ст., коли суттєво зростає національна самосвідомість та зароджуються національно-визвольні рухи та громади. Драгоманов аналізує значення в житті України братств (громад) минулого, релігії, **красного** письменства. Особлива його увага — до причин поразки української державницької ідеї, долі українства в різних часах та різних імперіях. Віддаючи належне всьому цьому, **пошановуючи** козацькі традиції та Запорізьку Січ як **унікальне** явище світової цивілізації, Драгоманов **все** ж приходиться до висновку, що майбутнє належить організованій політичній силі свідомого своєї високої мети українського **суспільства**, що слід переймати набутий досвід визвольних змагань народів Європи та Північної Америки. І ще одне: розмірковуючи у річищі ідей Миколи **Костомарова**, котрий, у свою чергу, солідаризувався з **шевченковим** ідеалом вільного життя **«у сім'ї вольній, новій»**, Драгоманов також розумів, що свобода України немислима без звільнення від гніту найближчих сусідів, насамперед слов'ян. Так само, як і від гніту найближчими сусідами — деякими з тих самих «братів-слав'ян» — (поляків, росіян). Але найголовніша **потуга**, звісно, має належати самому українському народу, оскільки ті ж самі сусіди дбають, як стається, насамперед про справи власні, **«домові»**, а не про волю України. І це — також урок для нас, нині суших.

Текст подається за виданням: Драгоманов М. П. Переднє слово., [до «Громади» 1878 р.] // Драгоманов М. П. Вибране. К., 1991. С. 276-336.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО [ДО «ГРОМАДИ» 1878 р.]

«Громада» видається для громад тієї країни в царствах Росії й Цісарщини (Австро-Угорщини), на котрій живуть люди, що зовуть себе *українцями, русинами, русняками*, а іноді й просто *людьми*, а од книжників зовуться малорусами, малоросіянами, рутенами і т. і. Люди по цих громадах, хоч і розкидані по великій Країні, а все-таки стільки подібні одні до одних **МОВОЮ** й звичаями, як це рідко де **СІТКАЄШ** по таких великих країнах на світі. Не раз за сотні років з того часу, як про **ТИХ** наших людей говорить писана історія, громади тієї нашої України показували, що й на найдальших кінцях її люди пам'ятали добре про других земляків своїх. І досі **НАШІ** селяни-чорнороби йдуть на заробітки й на виселки найбільше в ті країни, по котрих здавна жили або ходили батьки їх, по котрих і тепер живуть земляки, і мало вважають на те, як поділені ті країни між царствами та начальствами. Тільки між письменними людьми й на нашій Україні заслабла чутка про громади наших людей, і більше вважаються казенні межі й поділи її, бо ті письменні люди тепер мало мають спілки з мужиками, а більше з начальством, і ви-

вчені по чужим школам, для служби чужим царствам і панствам, між котрими поділена наша Україна.

От через те ми бачимо, що треба перш усього нагадати тим ПИСЬМЕННИМ людям про ті межі, в котрих живуть НАШІ люди і в котрих лежить наша земля.

Українська земля — там, де живуть такі самі мужики, як на колишній козацькій Україні по Дніпру, котру здавна більше знають письменні люди з усіх наших країн.

Отже мужики ці живуть в тій межі, котру читач наш сам собі може навести на карті по тих місцях, що перелічимо далі. Хай почне він на заході сонця трошки на південь од Білостока в Городненській губ. в Російській імперії і трошки на СХІД СОНЯЯ ОД Седльця в Царстві Польським і веде межу через *Красностав, Янів, Крешив* в тому Царстві, а далі в Цісарщині через *Ярослав* на захід *Дубенка, Сянока*, а звідти трохи не під самий *Старий Сандец*, а од того через гори *Бескиди* (Карпати) мало не до *Пряшева* (Eperjess) в Угорщині, а од нього до *Ужгорода* (Ungvar), *Мукачева* (Munkacz), *Хуста* (Huszt), *Сегіма* (Sziget) до *Чорногори* в тім кутку, де сходяться казенні межі Галицька й Буковинська до Угорської, а звідти до *Кірлібаби*, на межі Угорській, Буковинській і Седмигородській (Трансільванській).

Тут починається південна межа нашої України: йде вона од *Кірлібаби* на *Чернівці* (Czernowitz), столицю Буковини, й звідти недалеко знов входить в Російську імперію, йдучи на південь од *Хоти́на* в Бессарабщині, далі через *Сороки* з добрим крюком під *Білиці* в Бессарабщині ж, а потім понад Дністром, подавшись трохи на захід аж до *Дністрового лиману* й до моря, до *Білгороду* (Алькерман), а звідти на захід понад морем аж до *Дунайського гирла* з довгою вузьенькою половою од Алькерману в середину Бессарабщини, а на схід од Алькерману морем до *Перекопа*, а потім по *Арабатській косі* під *Феодосію* та *Керч*, далі через пролив на Тамань, а звідти через *Новоросійськ* по південній межі землі козаків війська *Кубанського* (чорноморці) і далі мало не до великого коліна на р. *Кубані*

Східна межа нашої України йде, закручуючись, то на схід, то на захід повз *Новочеркаськ* в землі козаків донських, *Слав'яносербськ* в Катеринославщині, а далі на схід поза *Богучари* й *Павловське* в Воронежській губернії.

Північна межа нашої України йде поза *Павловським*, через *Коротоянь* в Курській губ. на середину між *Старим Осколом* і *Обоянню*, а звідти під *Корочу*, навкруг *Суджі*, вище *Новгорода-Сіверського* та *Городні* в Чернігівщині, до *Лоева* на Дніпрі в Могилевській губ., далі Дніпром до *гирла Прип'ятського*, а далі мало не скрізь р. *Прип'яттю* до *Пінського* в Мінській губернії, а там через *Пружани* в Гродн [енській] губ. під Білосток.

Всього буде в цій межі землі більше 13 500 кв. миль. А наших людей в ній налічують в Росії 14 239 129 та в Австрії — 3 032 000

(в Галичині — 2 312 000, в Буковині — 200 000, в Угорщині — 520 000), всього більше 17 000 000*.

По цих межах наші мужики мають сусід мужиків од Білостока до Бескидів — *ляхів*, або *поляків*, за Бескидами до Ужгорода — *словаків*, од Ужгорода до Хуста — *угрів*, од Хуста аж до гирла Дунайського — *молдаван* (волохів, руминів), коло гирла — *болгарів*, тих, що в Болградських виселках живуть; по морю Чорному проти наших мужиків сидять *татари*, (в Добруджі) *болгари*, *турки*, *греки*, *грузини*, *абхазці* і т. і.; далі по сухій межі коло наших мужиків сидять сусіди-мужики: *татари* (в Криму), *черкеси* (за Кубанню), а од Кубанського коліна по межі східній і північній аж під Новгород-Сіверський — *москвини* (москалі, руські, великоруси), а далі *білоруси* (невірно — *литвини*, *литівяки*).

Ніхто не може перечити, що така сила народу, коли б була на своїй волі й в СІПЦІ, то здолла б що-небудь зробити доброго для себе й стати в пригоді для сусід. Тільки ж отдавна усе те, що робилось на нашій землі й навколо, вело не до того, щоб міцніше звести наші громади в спілку, а щоб розбити й ту спільність, яка й була сама по собі й поміж громадами, й поміж людьми в кожній громаді. Не час тепер розказувати багато, через що юно так було. Перша причина й тут, звісно, була — місце, на котрому довелось жити НАШИМ громадам: на великій дорозі, через котру перлись в Європу степовики — вояки з Азії і через котру до них добирались великі царства, сусідні з нашою Україною. Закарпатську нашу Україну (країну, яка звалась ДАВНО Мукачівщина) ще в X ст. захопила держава Угорська, в XIII ст. по степах наших і на самому Поділлію сіли татари, аз XIV стол. Польща забрала Галичину, Молдавщина — Буковину, литовсько-білоруські князі по волі й по неволі загорнули під себе все, що зосталось нашої землі, і тоді наші люди вкупі з білорусами й литвинами почали хоч увільнятися од гатар і посунулись до самого Чорного моря. Але в XV — XVI стол. берег Чорного моря із тим, що було під Молдавщиною, захопила Турецька держава. Тоді ж таки Литовська держава дісталась під Польщу з усією нашою Україною, що була за князями литовського роду. Панство, що вийшло з своїх і чужих вояків, котрих мусили багато держати наші громади, затим що IX з усіх боків чіпляли, а далі й велика доля попівства й частина МІЩАНСТВА, приладжуючись до чужого Начальства, повергались у нас в людей зовсім чужих мужикам НАШИМ, а далі, коли ПОДПІПРЯНСЬКА Україна з 1/2 XVII ст. перейшла по волі й по неволі під Московське царство — в москвинів. А в Цісарщині, куди дістались в XVIII ст. частини нашої землі то од Польщі (Галичина), то од

* Про це все дивись: Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», IV. («Чтения в Моск[овском] общ[естве] истор[ии] и древностей», 1876, I, III, 676 — 747, с этногр. картою); Михальчука «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины» (Труды этногр.-стат. экспедиции в Юго-зап. край) П. П. Чубинского, т. VII, 453 — 512 с картою); Риттиха «Этнограф. карта Европ. России»; Риттиха «Племенной состав контингентов русской армии»; Суворина «Русский календарь на 1877 г.».

Туреччини (Буковина), стаж засідати на **нашій** землі ще й пани-німці. Міста ж **наші** за поміччю чужого начальства населились найбільше жидами, котрих чужі нашим громадам начальства то навмисне накликали до нас, як польське, то не пускали виходити з нашої землі, як московське. Так **наші** українці zostались майже тільки селяни й **городяни-чорнороби**, та трохи з малого купецтва й попівства, а попівства, **панства**, начальства й купецтва на **нашій** Україні єсть і *московського* (найбільше на лівім боці Дніпра й в степах), *польського* (найбільше од Дніпра до Бескид), *угорського* (за Бескидами), *молдавського* (в Бессарабщині й в Буковині). Всі ті, чужі нашим мужицьким громадам, люди між собою, кожна порода, спільніші, ніж де-небудь, бо окрім того, що одно роблять, ще й однієї мови, віри й породи, а **нашим** мужикам чужої, нагнітали й нагнітають **наші** мужицькі громади ще більш, ніж по всіх других країнах нагнітає їх начальство, панство й купецтво.

Кілька разів за останні триста років селяни **наші** вставали, щоб скинути з себе панування чужих людей, і всякий раз показувалась сила й **родинства** й земляцтва між мужицькими громадами на **нашій** Україні, незважаючи на те, що вони були не дуже то письменні, й на те, що вони ніколи не були під одною державою. *В часи найдузжих повстань нашого мужицтва проти панства показувались і найбільші змагання громад по всій нашій Україні стати в спілці проміж себе.* Найбільша сила, чутка про котру дійшла до самих далеких мужицьких громад нашої України, була козацька *Січа Запорозька*, куди зібралось найвільніше мужицтво з усієї України, — осередок «*Вольності Війська Запорозького*», або вільної землі української. Так в 1/2 XVII ст. за приводом вибраного «січовим товариством старшим і меншим» і всім повставшим проти польської неволі народом за «гетьмана Війська Запорозького й всієї України малоросійської» Богдана Хмельницького спільне повстання мужицьке, а почасти й мішанське, піднялось од *Лубенщини* до Надвірної під Бескидами. Війна між сусідніми царствами за **нашу** Україну та безладдя між козацтвом поділили знов **нашу** Україну й положили пустелю між правим **боком** Дніпра й лівим, котру потім суд царства та панства Московського, Польського та Турецького звелів zostавити віковичною. Тільки ж наше мужицтво не послухало того суду й знов почало оселяти правобічну Україну **Підніпряньську** під захистом знов появившогося там козацтва за *фасетівського полковника Палія* (1688 — 1704). Знову стали горнутися до того козацтва й селяни й міщани з усієї України обох боків Дніпра аж до *Перемишля* в Галичині, а також і деякі пани, котрі не хотіли зовсім ділитись од мужицтва й між котрими ми знаходимо перший в **наших** країнах **примір** пана *хлопотна*, написавшого перш польську книгу, а потім пійманого в мужицькій одежі з листом, звавшим народ до повстання (Данило Братковський, скараний судом в Луцьку 1702 р.).

В часи найбільшої сили козацтва українського, од Хмельниччини (1648 р.) до першого руйнування Січі за Мазепи (1709 р.), видно, як росло в **наших** людей знаття про те, що вони осібна порода людей,

невважаючи на підданство **ЯКІЙ** державі або й на саму віру, осібна од поляків (універсали, вселюдні листа Хмельницького й др.), далі од **МОСКВИНІВ** (універсали Виговського й др.), од тих і других (листа Петрика й січових товаришів), що вони всі мусять бути вільними й стати всі вкупі й спілці (лист Б. Хмельницького, Петрика, січових товаришів*). Далі до кінця XVIII ст. ті всі думки йдуть, все слабіючи.

Важливе діло: в ті ж часи, коли *найближче було наше мужицтво до волі, а вся наша Україна до спілки національної, тоді ж наша Україна найбільше звертала на себе увагу й сусіднього мужицтва усякої породи й становилась і йому в пригоді, або, інакше кажучи, мала найбільше ваги інтернаціональної*. В ті Ж названі часи козацька Україна була й притулком для міщанських і мужицьких втікачів польських, волоських, сербських, московських, а найбільш усього білоруських; од чутки про козацтво українське піднімалось мужицтво й польське, а білоруське так цілими повітами козачіло й *приставало до спільних громад (федерації) козацьких полків українських*.

Тільки через що б там не було, а сталося не так, як бажалось козацтву й мужицтву українському, і коли сила держав польської й московської, за помічю козацького панства, скасувала козацтво перше на правім боці Дніпра (1711 — 1713), а потім і на лівім (Гетьманщину й городове козацтво — в 1765 р., Січу й Низове — раз в 1709, вдруге в 1775), **МУЖИЦТВО** наше скрізь дісталось в тяжку неволю, а земля наша розірвалась між сусідніми царствами і начальствами. Перед світом стали замість одного нашого народу в Росії — *Малоросія*, тобто тільки Чернігівщина й Полтавщина, *Слободська Україна*, тобто Харківщина й далі до Острогожська, куди тікали на землю, записану здавна за Московським царством, наші люди з польської сторони в XVI — XVII ст., *Новоросія*, колишні вольності Війська Запорозького, котрі країни начальство ділило на *губернії*, як знало само, прилучувало наші громади до чужих, населяло між нашими громадами чужих, зганяло наші і т. д.; в Польщі те ж саме робилось по *воєводствах*, причому більша частина наших країн залічувалась в *Малопольські* землі, а друга, північна, — в *Литовській*. Скрізь по наших землях засіло чуже панство, а наші громади мужицькі одірвалися одна од одної, і люди по громадах теж одірвалися один од одного.

Після всякого безладдя й тяжкої війни пропала держава **Польська**, і більша частина нашої України, на правім боці Дніпра, дісталась під одне царство Московське, тільки старі порядки **МАЛО** перемінились, хіба що до польського панства ще **прибавилось** московське. Друга, менша частина, Галичина, дісталась під **Щсарщину**, під котрою теж заста-

* Просимо читачів глянути в «Летописи Самоила Величка» т. I. 32 — 33, 75 (листи Б. Хмельницького), 80 — 89 (лист мовбито писаний Богданом Хмельницьким в 1648 р., а на самім ділі пізніше складання, в котрому показується, що думали **КО**-заки в другій половині XVII ст.); т. II, 224 — 226 (л [ист] кош [ового] **Мартинови**-ча), 343 — 345 (л. кош. **Сірка**), 394 — 396 (од того ж), а найбільше 467 — 472 (л. кош. **Сірка**), 539 — 543 (л. кош. **Гусака**), 557 (л. кош **Гр. Сагайдачного**); III, 62; **С о л о в ь е в а ' «Истор. России»**, т. XIV, 182 — 193 (лист повстанського гетьмана Петрика), тамож 180 (л. кош. **Гусака**). Всі листи з 1648 р. до 1692.

лось панство польське, та ще й та Галичина, котра й під Польшею була окремим воеводством *Руським*, тепер тісніше зчеплена була з польським воеводством *Краковським*, а в Буковині, котру, як сказано було, здобула Цісарщина од Турції, зчеплено було наші громади з волоськими та над тими й другими було поставлено начальство німецьке.

Так поряд наша Україна була поневолена й поділена, а люди й громади розірвані одні од одних, і сама думка про юлю й спілку їх придушена в мужицьких громадах, а ще більше в письменних людей. І так сталося саме тоді, коли скрізь в Європі, а особливо на західній половині її, складались ті думки про людське життя й про державні й громадські порядки, котрими тепер заправляються всі освічені люди, — так сталося в ХУШ ст. Саме в ХІХ ст. письменним людям на нашій Україні довелось, вже по старих книгах та по увазі до неписьменних людей, добиватись до того, хто вони, чим вши були й чим мусять бути.

Як тільки втихомирились наші країни після страшенної війни й безладдя, серед которого ОДІВНО Туреччину од Чорного моря й Дністра й пропала Польська держава, і як тільки знову почала рости в наших сторонах без перериву наука, хоч і по чужих школах, так і почала рости поміж письменними українцями думка про наші громади, про юлю їх і про спільність їх на всій нашій Україні. Початок зроблено на подніпрянській Україні, де більше задержалось колишнього козацького духу.

З кінця ХУШ ст. починають показуватись зводи історії козацької України, хоч і писані не нашою мовою*. Зараз за тим починаються проби письменних людей наших писати чистою мужицькою мовою жартівливі й жалосні книги про селян наших**. Далі більше прибавилось уваги до козацької історії, а за тим і до мужицьких споминів про неї, пісень і т. д., а далі й до усяких пісень і казок мужицьких***. Вже з тих ЧИСЕЛ, які ми навмисне поставили в примітках, можна бачи-

* Нашою мовою писані літописі козацькі з ХVІІ й початку ХVІІІ ст. (С а м о - в и д и я, Г р а б я в к и, В е л и ч к а й др.), дякуючи порядкам, котрі перегляди письменство з нашої України в Петербург і Москву, зоставались *ненапечатаними* аж до 40 — 50-х років ХІХ ст. Через те ж мало стали відомі в нас і писання латинські, польські, французькі і т. і. про козацтво ХVІІ ст. В кінці ХVІІІ ст. появились перші печатні зводи козацької історії французькі й німецькі: Шерера⁵ — «*Annales de la Peshе Russie ou Histoire des Cosaques de e'Ukraine*» 1788, Енгеля⁶ — «*Geschichte der Ukraine und Ukrainischen Kosaken*» 1796. Наші: «*Краткая летопись Малья России с 1506 по 1776 г.*», изд. Рубаном. СПб., 1777; «*Летописец Малья России*», изд. Туманским, СПб., 1793. Сюди ж треба поставити й «*Историческое известие о возникшей в Польше Унии*» Никол. Бантыша-Каменского, написане по волі Катерини ІІ те в 1795 р., але надруковане тільки в 1805.

** Котляревського «Енеїда» почата в 1798 р., перші три пісні напечатані тільки в 1809 р. в Петербурзі, скінчена в 1825 р., а вся напечатана в Харкові тільки в 1842 р. «Наталка Полтавка» й «Москаль-чарівник» написані в 1819 р. для «вольного театру» в Полтаві, напечатані в 1837 р.; писання Гоголя-батька, Квітки, Гулака-Артемовського й ін. полтавців і харківців 10-х і 20-х рр. ХІХ ст. Тоді ж і перша граматика чисто мужицької мови української Павловського 1818.

*** «*История Малой России*» Дм. Бантыша-Каменского. СПб., 1822 (тричі видана до 1842 р.); «*История Малороссии*» Н. Маркевича СПб., 1842 — 1843; «*Опыт собрания старинных малороссийских песен*» кн. Цертелева. СПб., 1819; «*Малороссийские песни*» Максимовича. М., 1827; «*Украинские песни*», 1834, «*Запорожская старина*» Изм. Срезневского, 1833 — 38, по більшій часті фальшиві, зроблені по Рубану й по «*Истории русов*» та колись дуже читались; «*Малорусские и червонорусские думы и песни*» Пл. Лукашевича. СПб., 1836; «*Наські українські казки запорожця Іська Материнки*» 7. М., 1833 і т. д.

ти, як то важко було розростись тій думці письменних ЛЮДЕЙ про КОЗАЦТВО й мужицтво наше й в XIX ст. в кріпацькій, чиновницькій і централізованій Росії. А тим часом і в самому мужицтві порушилась думка ПОМСТИТИСЬ за кріпацтво й неволю, вирватись хоч на час з неї, і показувались немов забутки старого КОЗАЦТВА, немов початки нового, романтичне гайдамацтво Гаркуші на лівім боці Дніпра, й *Кармелюка* на правім, котре пускало об собі нові пісні й казки *. А по всій Україні то ТАМ, то сям піднімались маленькі бунти крестянські, та втікачі в стени та виселки іноді й великими купами на *слободи* в степи, на котрих жили колись запорожці. Коли далі деякі письменні українці стали більше приглядатись до старої козаччини й до теперішнього стану мужицтва, то вже й українські писання ЇХ стали показувати початок думки, щоб вернути козацьку волю на Україні**.

Далі роздумавшись, українські вчені люди забажали ясно волі усього люду нашого од кріпацтва, письменства для нього, спільності усієї землі й своєї волі (автономії) для неї **ЧИ ТО** в Росії, **ЧИ ТО** в спільній і вільній Слав'янщині. Такі думки вже дуже пробивались в «Истории Русов, или Малой России», буцімто писаній Георгієм Коницьким, архієписк. Білоруським, котора почала дуже пильно переписуватись українським панством в 20-ті роки, а напечатана була тільки в 1846 р.*** Зовсім явно думки такі вилились та ще й нашою мужицькою мовою в писаннях Шевченка з 1840 по 1847 р. То були бажання хоч невеличкого *київського кружка* приятелів Костомарова й Шевченка «Кирило-Мефодіївське братство», про котре шайдете розмову в дальшій нашій книжці і котре було скаране Царем Миколаєм в 1847 р.

Подібно ж і на правім боці Дніпра серед споляченої шляхти почала звертатись увага до своєї країни, рости спомини про козацтво й гайдамацтво, увага до мужицтва****. Тільки тут було менше прихильності до козацтва й менше увага до мужицтва, і думка не про свою волю України, а про прилучення її до поновленої Польщі. Тільки й тут серед партії «демократів» були думки про увільнення мужиків од кріпацтва серед повстання для того поновлення Польщі.

Тим часом мужицтво наше показувало, що йому дуже не терпиться в кріпацтві, а найбільше по правім боці Дніпра, по старій козацько-гайдамацькій полісї коло Дніпра й скрізь під панством польським. До того ж суди мусили зайти чутки й про повстання «хлопське» в Галичині, котре підняли в 1846 р. на цей раз більше польські, ніж на-

* Пісня Кармелюкова:

Од богатого візьму я, а бідному даю,

І так гроші поділивши, сам гріха не маю.

** Єремій Галки (Костомарова) «Переяславська ніч» і «Сава Чалий», трагедія з кінця 30-х років, і А. Могилы (проф. Метлинський) «Думки та співи» і т. ін.

*** В ті ж часи, як певно писалась та «История русов», козацька історія підбивала й вільний дух по всій Росії, як це видно із Рилєєва — «Исповедь Наливайка» й «Войнаровский».

**** Українська школа польських поетів (Мальчевський, Залеський, Гошський¹⁰ і др.).

Ші, мужики й од котрого багато панів втікало й в Росію. Саме начальство російське здумало вдержати панське здирство хоч на правобічній Україні і зробило «інвентарні правила» 1847 про землю й роботу кріпаків. Правила ці не вдовольнили кріпаків, котрі в піснях своїх жалілись, що «чиновники полигались з панами». В часи ж севастопольської війни 1855 р. мужики в Київщині піднялись цілими селами, щоб іти «в козаки, на вільні степи», де буцімто всім «цар обіцяв волю й землю»¹¹. Знайшовсь один з польських студентів демократів (Розенталь), котрий пішов до мужиків розказувати їм, що вони те не од царя, а од спільного повстання з поляками получать, і звісно, пропав в Сибіру. Після війни скрізь по Україні кріпаки стали ждати волі то од царя руського, то од Наполеона, а потім, коли вишла звісна воля без землі 19 февр[аля] 1861 р., то вони скрізь стали ждати «нової волі» й «слухного часу», коли вся земля буде поділена між людьми рівно, так що сам цар мусив казати в Полтавщині виборним з мужиків, що «нової волі» він не дасть. Були й такі, що казали, що прийде якийсь Гарабурда¹² (Гарібальді) і дасть нову юлю.

Це все, що робилось в самому мужицтві українському з 50-х років, отдавалось і на тих письменних українцях, котрі, почавши од козаколюбства раніших часів, стали пильніше приглядатись до мужицтва, а найбільше, коли між ними став сам мужик зроду, Шевченко, котрого в 1857 р. повернуто з невільної служби в Азії. Письменні українці, по більшій часті ті, що були в товаристві Кирило-Мефодіївському, і найближчі до них, стали більше виступати з своїми думками в печаті, в окремих книгах (Куліша, Марка Вовчка, Костомарова, Шевченка і др.), а далі в місячному виданні «Основа» 1861 — 62. Коли ж після 1863 р. стало важко говорити українцям в Росії, то вони стали писати по галицьких часописах, наприклад в «Меті»¹³ 1863 — 64 рр. і в «Правді» 1867 — 75.

Перше прихильники українського люду й країни виступали смирно, бажаючи небагато: волі ПЕЧАТАТИ книги РІДНОЮ мовою й вчити нею по нижчих школах, волі особи в державі російській, полегшення бідноти мужицької, повертання панства й попівства на Україні до породи української, до згоди з мужицтвом. (Дивись Шевченка «Посланіє до земляків», статті Куліша й Костомарова в «Основі» й «Дні»). Навіть Шевченко, котрий в думках своїх та піснях йшов даліше (напр., «Заповіт»: «Поховайте та вставляйте — кайдани ломіте!»¹⁴ і т. д.), коли писав простою мовою (прозою), то радий був вдовольнитись і тим МАЛИМ, котрого він бажав в «Посланії». Тільки дальший зріст вільних думок (демократії й соціалізму) в Європі й в Росії в 60-ті роки, примір поляків, котрі змагались повставати (1860 — 63 рр.), увага на бажання самого мужицтва нашого, а до того байдужість українського панства й навіть ворогування доброї долі панства й попівства (найбільше вишого) до всіх тих бажань українських, ворогування проти них доброї волі панства, попівства й чиновництва в Московщині, заборона начальством ПЕЧАТАТИ книга українські (наукові й церковні) і байдужість до того навіть вільнолюби-

них московських людей — це все показало декому з українців марність надії на все те, що панує на Україні й по всій Росії.

Ще з 50-х років почали вироблятися серед молодих з ПИСЬМЕННИХ людей на Україні ті думки, котрі ворога ЇХ з поляків назвали «хлопоманією», а з жидів і МОСКВИНІВ — «українським сепаратизмом», тобто думки про те, щоб підняти чорноробів, вигаати усяке панство й начальство з України й ПОСТАВИТИ на ній вільну козацько-мужицьку державу або повернути хоч таку свою волю, яку мала Україна в Московському царстві за часи гетьманів. Безперечно, що такі думки ворухились ПО гарячих головах. Тільки таких людей було ще мало, й вони мало що робили не те, щоб доводити ті думки до діла, але й щоб більше ПРИ-вернули людей до них. Та до того по підбитих українцях (провінціях) усяким освіченим людям важче було так навчитись і зібратись ДОКУПИ, як навіть це можна було і в столицях Росії. Через це «хлопоманські» й СВОЄВІЛЬНІ думки на Україні в 50 — 60-х рр. мало в кого стали досить ясними й дужими, а потім на кілька часу и зовсім були ПРИТЯХЛИ.

До того ж і праця невеличкої купки українських «хлопоманів» поневоли мусила розбиватись на усі боки од наукового досліджування старовини й мови НАРОДНОЇ до праці серед МУЖИЦТВА. А тут ще й ПОЛЬське повстання случилось якраз тоді, коли тільки що українські «ХЛОПОМАНИ» і прихильники «своєї волі» стали складатись в УПОРЯДКОВАНІ купки й громадки й вияснити собі свої думки й приводи, чого і як ДО-биватись. Українці бачили, що начальство московське й ПОМОСКОВЛе-не панство й попівство наклада руку й на самі смирні праці українськi, як, наприклад, на книга й школи; а тоді ж таки панство ПОЛЬське на правім боці Дніпра прямувало до того, щоб ЯКБІЛЬШЕ забрати в свої руки наше мужицтво й повернути старе Польське королівство, і самі найвільнодумніші польські демократи, навіть ті, що ЗГОДЖУВА-лись з ТИМ, що Україна не в усьому подібна до Польщі й мусить МА-ти якусь-то свою волю, все-таки змагались прилучити ЇЇ до Польщі, з чого не могло б БУТИ нічого, окрім панування поляків над українцями, а далі й панства над мужиками. Мужицтво українське в часи ПОВСТА-ння польського 1863 р. само повстало проти поляків, щоб «ЗАВОЮВАТИ» собі землю», як колись козаки, і тим примусило й начальство ЦАРсь-ке дати йому більше землі, ніж ЇЇ дано було скрізь по царській волі 1861 р. На правобічній Україні, в губерніях Київській, Подольській, Волинській, як і в інших, де було польське панство, почались пере-глядання «куставних грамот», що були зроблені од 1861 до 1863 р. ро-сійським начальством і панством (по більшій часті польським) з 1864 р. по 1869 р. В тих трьох губерніях наші крестяни здобули через те на 20 % більше поля, ніж вони було дістали до польського ПОВСТАННЯ*. Це все не зосталось без сили над прихильниками української волі, і тим більше, що вони як «хлопомани» більше давали ваги поліпшен-ню господарства мужицького, ніж яким-небудь державним порядком.

* Дивись «Труды этнограф.-статист. экспедиции в западнорусский край. Мате-риалы, собранные П. П. Чубинским, т. VII, 515.

До того ж тоді скрізь в Європі ходили думки, навіть між соціалістами, що полишитись господарство мужицьке може й без вільного державного строю, за помічю царства, а до того в Росії була дуже міцна думка, що прихильник мужиків мусить мало не в усьому йти з мужиками. А мужики українські стали за царя, від **КОТРОГО** сподівались землі, проти поляків. От через це все думки й праця українських вільнодумців і «хлопоманів» роздвоїлись: не лишаючи незадовольства проти начальства московського за його нагніт на українську волю й породу (національність), хлопомани раді були, що те ж начальство **СПОВНЯ** хоч частину **ЇХНЬОГО** бажання про справи господарські (економічні) і дає нашому мужицтву хоч в одній країні трохи більше землі.

Таке роздвіяство ще додало причини, через що українське «Народовство» в 60-ті роки не виступило перед своїм людом і перед усім світом з **ПРЯМИМИ** думками про те, що *сам народ український мусить впорядкувати свою долю, як йому потрібно, скинувши з себе усяке панство й державство.*

Потроху дійшло й до того. Ще з 1866 р. начальство царське спинилось навіть і з тими невеличкими ділами, котрі воно почало робити для мужиків, **напр[иклад]** з школами, з переміною податків, і почало явно йти назад і більше держати руку панства навіть і на правім боці Дніпра. До того й тут виявилось в 70-ті роки, що й надання нашим мужикам трохи більше землі не рятує їх од бідності й од того, щоб вони не мусили запродуватись в найми або кидати свою батьківщину й шукати собі виселків, де вони знаходять **ТУ** ж саму неволю, що од **НЕЇ** думали втекти. Тим часом за 10 — 15 років після волі 19 февр [аля] 1861 р. вспіло нарости нове панство — багатирське, іноді з самих мужиків і козаків, з сільської старшини, котре поприставало до ранішого панства — дворянського й **КУПЕЦТ**-ва, також почало нагнічувати мужицтво й збільшило число чужих йому людей на Україні. Між бідним мужицтвом знову **ПОЧАЛА** ходити думка про те, що мусить таки наступити новий переділ землі, вже од нового, коли не од теперішнього царя. Так знову мужицьке життя поставило й перед письменними українцями думку про те, як вийти мужицтву нашому з тієї нової неволі, в котру воно дісталось, ще не зовсім вирвавшись з старої панської й зовсім не вирвавшись з чиновницької (царської).

Західна Європа й Америка, де тим часом вкінць розбились надії прихильників **ЧОРНОРОБСТВА** на поміч од Бонапарта, на поміч од держави в Пруссії (*Staatshülfe*), в котрих можна було бачити, як по самих вільних державах (Англія, Швейцарія, також С.-Америк[анські] Спільні Держави) мужицтву живеться далеко не красно, навчали, що *мужицтву ніхто не pomoже, окрім його самого.* В Україні, в котрій все, що вище мужика, двічі, коли не тричі, чуже йому, це ще більше мусило бути правдою, ніж де-небудь. Нарешті начальство царське ще раз наложило руку навіть на самі смирні початки праці над **ТИМ**, щоб перенести в мужицтво науку й звести панство з мужицтвом хоч однаковою

можно: воно заборонило в 1876 р. вкінці печатати українські КНИГИ на Україні, а з них — наукові книги й де-небудь в Росії, причому знову ПО-КИ шлась або байдужість до цього нечуваного в Європі діла, або й явне ворогування ПРОТИ українства з боку московського й помосковленого панства, навіть з самих вільнодумців. Та байдужість і те ворогування тільки осмілили царське начальство робити, що здума, над Україною.

Так в тій частині НАШОЇ України, що під Москвою, зростала в ХІХ ст. знов думка про спільність і волю своєї України серед невеличких громадок і письменних людей, а серед громад мужицьких ІНК виростала своя думка про землю й волю; так показувалась дедалі марність надії і тих і других на всяке панство й начальство світське. Подібне ж вияснилось останніми часами й щодо панства попівського. Тільки тут, може, ще більше видно, як мужицтво наше *ато по СОБІ*, саме через те, що воно бачило навкруги себе й од чого ТЕРПІЛО, було похнуто до того ж, до чого мусили б дійти письменні люди наукою: почало скидати попівські пута з розуму свого.

Та вся колотнеча, яка робилась на НАШІЙ Україні сотні років, не ДАВАЛА на ній без перестанку рости науці, а особливо науці про природу. З того ж часу, як наша Україна дісталась під державу царів московських, наука в нас дісталась в конечну неволю царського й попівського догляду (цензури), котрий пропускав з всевітньої науки до нас ТІЛЬКИ те, що хотів. Далеке й чуже начальство не дбало зовсім про наші ШКОЛИ, навіть і про такі, які йому було завгодно заводити в своєму ЦАРСТВІ для самих панів і попів. До того ж прохід науки до наших людей спинявся через те, що по школах наглих стали вчити чужою мовою, і навіть коли вже панство й попівство наше так-сяк вправилось і ПСИ мовою й помосковилось, то до мужицьких громад вже ЗОВСІМ не МОГЛА дійти й крихта панської науки, котру розказувано чужою мовою. Так наша Україна довго мусила годуватись майже самою церковною, грецько-слов'янською наукою, а нашому мужицтву після ХVІІІ ст. юстались самі хіба послідки й луна тієї науки. Тільки ж розум наших людей і в старовину пробував вийти з тієї межі, яку перед ним ЦРКОВНО ГРЕКО-СЛОВ'ЯНСЬКЕ попівство, і в тій межі звернув увагу БІЛЬШ ІНІ те, що було найпожиточне для громад людських, ніж на обрядові вигадки й заборони. Що тому була за причина, чи природна сила розуму наших людей, чи те, що вони здавна мусили знатись з людьми усякої віри (напр., коли не йти в дуже далеку старовину: з греками, з італіяńczyками по Чорному морю в ХІV — ХV ст., з ляхами, з німцями, з усякими лютерами, кальвінами, соцініанами і т. і., котрими кишіло русько-польське королівство в ХVІ — ХVІІ ст., до котрих приставали й пани й міщани), тільки ж ще в ХVІ — ХVІІ ст. наша Україна була найближче, ніж коли-небудь, до тих думок, які помогли в Європі ПЕРЕМІНИТИ панські церковні порядки на громадські, а ДАЛІ й увільнити розум громадський од ПУТІВ попівської науки. Думка про таку переміну починалась у нас серед простіших людей саме тоді, коли вище панство наше, світське й церковне, почало повертатись в чужу поро-

ду, польську, а далі й у віру латинського обряду і коли та віра, котра так-сяк, а **стала вірою наших людей**, дедалі зоставалась тільки вірою простих людей. *Внять-таки наша Україна була найближча до тих думок, котрі довели всю Європу до зміни церковної (реформації) якраз тоді, коли наші прості люди найбільше повставали за свою волю, а наша порода була найближче до спільності всіх своїх громад.*

В XVI ст. прості люди по містах наших закладали *братства* церковні, в котрих багаті й бідні були **рівні**, в котрих усі братчики мусили вибирати й судити попів, й архіерей мусив слухатись братства, бо братчики брали собі право докоряти й архіерея, коли той робив що непотрібне, й «противитись йому як ворогові правди». Братчики на сходах, скінчивши розмови про справи свої, **самі** читали книга духовні й розмовляли між собою, печатали книга церковні й світські, держали інколи. Братчики думали, що гроші й мастки церковні — добро бідних людей, вдов, сиріт, давали з братського скарбу поміч бідним і нужденним без лихви, помагали бідним хлопцям вчитись науки. Братчики хотіли самі судитись проміж себе, не виносячи справи за поріг, і т. д.* Попівському панству, архіереям не подобалися такі змагання простих людей, «хлопів, кожум'як, сідельників» і т. і., і **ВО**ни пристали під руку архіерея римського, створивши на Брестському соборі (1595) *унію*, котру стали підпирати польське панство й королевство. Це було одною з причин, через що наша зміна церковна **НЕ** пішла до кінця, як західна реформація. Братчики пристали до тих архіерей, котрі zostались з грецьким «*благочестієм*» (православієм). За поміччю міщан, козаків і селян вдержалась на Україні церква грецько-слов'янська, а потім мусила пристати вкупі з Гетьманщиною під церковне начальство московське. Тільки ж і в прихильниках грецького «*благочестія*» на Україні в XVI — XVII ст., а найбільше тоді, коли до братства простих людей ще мало приставало архіерей, було багато братського духу, *ДУХУ громадських* церков, якими робились в Європі церкви «протестантські». В тих писаннях, які писались в XVI ст. проти *унії* архіерейської, наші люди, навіть з попів, проклинали панство церковне, «владик, архимандритів, ігуменів, всіх священників, котрі, на святих місцях лежачи, гроші збирають, слуга умножають, жони украшають, приятелі *обагачують*, корити *зіждуть*, розкош свою поганськую исполняють», і казали, що «хлопи, кожум'яки, сідельники, шевці, прості християни, світські — то й єсть саме **ТІЛО** церковне, котре має волость скверноначальника **ПОПА** вирвати, осудити й проклясти», що наука, мовбито попи вищі світських людей і що світські мусять тільки слухатись **ІХ** в усьому, — це наука не Христова, а рабинська. Навіть монах українець писав тоді: «Не попи **СПАСУТЬ** нас, або владики, або митрополити, а таїнство віри православної та заповіді, — **оте спасе нас**», — і добавляв, пишучи «народу руському, литовському й лядському в розділених сектах і вірах розмаїтих», **ЩО**

* Дивись устав Львівського братства, *зложенні* міщанами 1586 р. в «Памятниках Киевской комиссии для разбора древних актов», т. III, 24, далі 37 — 45.

істор «священики всі черевом, а не духом офірують» і що «на панів нічого надіятись, що прості люди самі мусять вичистити церкву од скверности»*. Знаходились в XVI ст. попи, котрі «для ліпшого виробітання християнського люду посполитого» перекладали Євангеліє з «языка болгарського на мову РУСЬКУ», та ще й так, щоб воно годилось для людей і грецького й латинського обряду**». А козаки за Хмельницького казали польському ксьондзові своєю терпкою мовою, що й «ваші ксьондзи й наші попи однакові такі сини»***.

Діло не дійшло до того, щоб у нас заложились цілком громадські церкви, як там, де подібний же рух серед міщанських довів до кальвінства, індепенденства і т. і. Тільки ж все-таки братства й увесь рух церковний XVI — XVII ст. пройшов не дурно. З цих попів наших повиходили люди, котрі й в Московщині навчали людей тому, що в XVII ст. навчали дальші нарості протестантизму (армініани, латитундарії, деїсти¹⁴), тому що не самі тільки грецькі християни — християни, що й у нехриста можна навчитись доброму, що спасіння не в обрядах і т. і. (Прокопович, Бужинський¹⁶ і т. ін.). Тільки таких людей стала тратити в XVIII ст. наша Україна для столичної Московщини, а там вони перероблювались з вільних людей на царськоцерковних чиновників. Дальший ріст таких думок серед людей духовної школи в нас спинивсь, найбільше через церковну централізацію й цензуру****. Само попівство наше під царською рукою зовсім перестало бути вибірним, стало казенним, а далі й зовсім чужим, особливо архієрейство.

А по громадах мужицьких все-таки ворухились думки, котрі було проскочили в гору в братствах, та ще й своїм робом посувались далі: в піснях і казках своїх мужики розказували про Христа — Бога бідних, сміялись над попами й архієреями, іноді й над святими, «що молебні люблять», і над усіма порядками церковними, котрі тільки деруть з мужика: «Боженьки, боженьки! А над ким ви будете богувати, як нас не буде!»*****

Потроху попівство наше й церкви стали для наших простих громад майже такими ж самими, якими були колись, в перші часи унії: напівськими й чужими, тільки що не латинськими! От тоді-то серед нашого мужицтва показалися люди, вже зовсім протестанти, котрі дедалі стали складатись в «братства». «Штунди» — так і звуть себе — «братство руське». Тут не обійшлося без чужої науки: німців і московських людей. Тільки ж чужа наука сама по собі багато

* Четыре сочинения афонского монаха Иоанна из Вишни. — Акты Южн. и Цеп. России, II, 205 і далі. Апокрисис альбо отповедь на книжки о соборе Берестейском, через Христофора Филалета, 1587.

** Див. И. Житецкого¹⁷. О пересопнической рукописи. — Труды Шархеол. съезда, 221.

*** Пам. Киевск. Комм., I, III, 325.

**** Щев 1720 р. в Чернігові вийшла книга «Богомыслие», в котрій побачили «лютерские противности». Цар Петро заборонив печатати всякі книги — духовні без догляду вищого начальства церковного.

***** Дивись приклади у нас в: Малор [оссийские] нар [одные] предания и рассказы. К., 1876, у Чубинського. Труды, т. I.

не вдіє, коли самі люди не готові прийняти її. Та й з усіх чужих вір наші люди слухають німецьких менонітів, анабаптистів і московських не старообрядців, а «людей божих» (шалопутів, хлистів; ці теж не без німецького початку в XVIII ст. завелись в Московщині), і «люди ж божі», хоч верзуть усякі пісенітниця, та все-таки держаться того, що в кожному чоловікові божа сила єсть, що він сам по собі розуміти віру може без попа та що всі люди мусять в братстві жити. У шпундів так і зовсім уся віра на христове братство сходиться.

А в усіх тих сектантів, які тепер показуються серед українського мужицтва, порядки духовних громад зовсім такі, які хотіли завести братчики XVI ст.

Цікаве діло, що ці нові братства заводяться у нас вже зовсім самими «хлопами, кожум'яками, сідельниками», що ніхто з письменних людей на Україні навіть не вмів дізнатись добре про ті братства. Вони самі собі ростуть і письменству навчаються, і коли тепер не заводять шкіл і печатень, то тільки через те, що це тепер трудніше в Росії XIX ст., ніж в Польщі XVI ст.; самі перетолковують між собою біблію «з язика болгарського на просту мову — руську», на просту українську, і коли не пишуть тих перекладів, то через те, що ще й не чули, що єсть люди, котрі пишуть не панською руською мовою, — українською.

В усякім разі й тут, в справах духовних, як і в справах господарських, *наше мужицтво тепер приходить на те, на чому стояло в козацькі часи XVI — XVII ст.* До того ж підходять з різних боків (національного, політичного й соціального) й купки письменних українців, котрі не забули того, що вони українці, й хочуть *ухопити кінець нитки, що ввірвалась в нашої історії в XVIII ст.* Чи вмітуть наші письменні люди *вхопитись* за край тієї нитки, котрий тягнеться сам по собі в нашому мужицтві, чи вмітуть прив'язати до нього й те, що виплела за XVIII — XIX ст. думка людей, котрих історія не переривалась, і звести в темноті й на самоті виплетену нитку — іноді більше бажання, ніж ясної думки — нашого мужицтва з великою сіткою наукових і громадських думок європейських людей — *ось в чому тепер все діло для теперішніх письменних людей на нашій Україні!*

Ось де для них: *чи жити, чи помирати?!*

До того ж краю дійшли письменні люди й мужицтво і в тих наших країнах, що під Цісарщиною, хоч там і була трохи одмінна доля письменних людей в XIX ст., ніж в Росії. Там під пануванням начальства неслов'янської породи й віри не греко-руської важко було зовсім переіменити в наших школах і церквах старі порядки XVII ст., як це зроблено у нас під московським начальством. Там руські церкви й школи вдержали більшу частину попівства од повертання в зовсім одмінну од мужицтва породу. В Галичині найменше порвалася нитка, котра прив'язує письменство людей XIX ст. з старим церковноруським XVII ст., тільки уніатським. Це, звісно, мало свою користь і для мужицтва, бо все-таки вдержувало наших письменних людей Ко-

до свого краю й народу. Тільки ж через те, що письменні люди руські в Галичині були тільки попи, то й письменство руське було тільки попівське, з його мало було користі для живих потреб громадських. Ще і того часу, як в Галичині за поміччю польського начальства взяла верх унія, братські порядки в церквах вкорочено, і вони дедалі уклались в особнє панство, звісно, менше, ніж польське, а все-таки вище од мужицтва. Під Цісарщиною попівство руське повернулось там в чиновництво, то цісарське, то польське, котре дума про свою користь та службу старшому начальству, а не про громади, тим більше, що настанова попа на парафію там залежить од пана-дідича.

Тільки років з сорок назад і серед галицького попівства стали по-квітуватись люди, котрі наукою і приміром других країв слов'янських стали доходити до думки, щоб хоч що-небудь робити на користь свого мужицтва, хоч давати йому більше зрозумілу церковну науку, на його живій мові. Розумніший між ними був *Маркіян Шашкевич*, видавши книжку «Дністрова Русалка» (1837) з піснями мужицькими й почавши перекладати Біблію на галицьку мову. Шашкевича й його товаришів між іншим підбили до таких праць *КНИГИ* з нашої України (Котляревського, пісні Максимовича). Мусили також зробити своє й проби польської української ніколи письменської, а найбільше *збори пісень Вацлава з Олеська й Жеготи Паулі*. За українськими книгами в Галичину стали заходити з Росії й козацькі думки. Тут сталось польське повстання проти цісаря в 1848 р., і мужики галицькі покачали себе також само, як і подіпрянські в 1863 р. Цісарське начальство здумало вжити з того початку між письменними русинами галицькими уваги до того, що вони не поляки, а русини, із ненависті мужицтва галицького до панства польського, і згодилось на те, щоб русини впорядкувались як особна політична партія, особна, признана державою порода людей, рівна по праву зо всіма другими. Русини, попи і мужики, звернули надію на начальство цісарське, що воно їх повсім увільнить од польських панів, а мужики склались на попів, що ті здобудуть їм од цісаря волю од панщини, поле, ліси й пасовиська. Тільки й тут всі ті надії стали марними. Окрім позбави од кріпацької панщини та маленьких клаптиків землі за чималі податки, мужики панів в Галичині не дістали нічого й тепер, дедалі збіднюється все більше й втрачає і ті клаптики землі, що буж в них, і хати, запродаючи їх жидам, щоб виплатити усяке здирство. Та й уся Галичина все-таки застається під польським начальством, котре перешкоджа русинам в усьому й навіть заводити свої школи і т. і. Бачачи таке, деякі з письменних русинів стали покладати надію вже на царя московського*. Та й саме мужицтво в Галичині, як де, то сподівається, що від того ж царя, як *руського*, здобуде собі землю й волю од великих податків і всякого здирства. Тільки з цими надіями живуть гали-

* Про це все більше розказано в нашому передньому слові про галицьке письменство до книги «Повісті Федьковича». К., 1875.

чани вже більше десяти років, а все з них нічого не виходить, і для того, хто зна порядки в Росії, ясно, що й нічого не буде: і в Росії селяни ждуть того ж од царя, ждуть, що ВІН не тільки, «подарувавши панщину, подарує й податки», а ще дозволить панів в кайдани заковувати, посилати в ліс стосів рубати і т. і.* Вже й в Галичині появились люди, і між письменними людьми (котрі вже тепер єсть там й окрім попів, і між самим мужицтвом), котрі розуміють, що марно надіятись і на цісарське начальство, й на МОСКОВСЬКЕ, й на своїх попів, а покладають надію на самих себе та на самі мужицькі громади. А бачачи НА нашій Україні людей однакової породи, що одно терплять і до одного йдуть, вони раді пристати до спільної праці з російськими українцями.

Далеко гірше стоять наші земляки в Угорщині. Тут дуже вже давно наші люди дістались під руку панів угорських. Сюди, за гори, майже не доходила чутка про НАШИХ козаків і про те, як в НАШИХ місцях мужицтво пробувало само орудувати долею своєю. Та в часи нашого козацтва людей наших за горами ще було небагато; землі було вволю; пани угорські теж ще не розплодились та й часто заодно, з мужиками терпіли од турок, втікали од них, воювались з ними. Коли ж панство угорське міцніше й густіше засіло на нашій Закарпатській країні, в XVIII ст., то вже тоді козацтво наше було далеко, аж за Дніпром, та й те скінчилось. Так загірні люди наші одбились зовсім од нас, та й у нас так затихла думка про них, що навіть вчений складач «Истории Малой России» Бантиш писав, як темну чутку, що «сведущие люди находят нынешнее малороссийское наречие сходным с тем, коим говорят венгерские россияне, известное под именем (?) *карпатороссов***». Перше в XVIII ст. хоч попівство закарпатське було спільне з галицьким (а часами в XVII через нього то й дотикалось до київського), але в XIX ст. і воно підлягло зовсім угорському начальству й потроху переробилось зовсім на нове панство, майже зовсім угорське, котре й говорить між собою не інакше, як по-угорському й не має іншої думки, як ЖИТИ з НАШИХ людей та вслугувати начальству й панству угорському. Рідко хто з того попівства думав про те, щоб що-небудь писати по-руському, а котрі й думали (в останні тридцять-двадцять років Духнович¹⁸, Раковский¹⁹, Павлович²⁰ і др.), то ще менше галицьких попів думали про те, щоб писати близько до того, як мужицтво ЇХНЕ говорить, і про такі речі, щоб світським людям та громадам мужицьким були пожиточні, а змагались писати все більше про попівські речі та мовою мовби то *МОСКОВСЬКОЮ*, як панською серед усіх руських, котрої однако ніхто в них не вмів, бо не чує ніколи. Через те писачі ті нікого й не загірли ДО своєї РУЩИНИ, про котру рідко хто з письменних людей по тих сторонах і дума.

* Дивись подільську пісню, перероблену з галицької, записану од лірника в Зап[исках] Юго-западн. отд. Русск. географич. общ. I, II, стр. 54 — 55.

** Ист[ория] М[алой] Р[оссии], III, с. 249.

Досі найбільше, що зворушило земляків наших на Угорщині, — це повстання угрів проти цесаря в 1848 р. й похід війська з Росії на поміч цесареві. Дехто навіть з попів руських по тій стороні пристав було до угрів, але потім, коли не їх взяла, то й ті перейшли на цесарів бік і стали йому прислугуватись проти угрів. Мужики ж зразу стали на цесаря, бо дякували його за волю од панщини й сподівались теж на них, лісів, пасовиськів*. Ті ж з письменних людей, хто був гарячіший до рущини, ті стали сподіватись усякого добра, звісно, більше для себе, ніж для мужицьких громад, од цесаря або од цесарєвого припису, царя «руського», й ще ревніше стали старатись помосковитись, щоб показати, що й між ними єсть пани, як і між уграми. Деякі й принці стали на час чималими чиновниками в своїй країні. Тільки мужики тут дістали ще менше, ніж в Галичині, а згодом цесар мусив помиритись з уграми, і пани угорські знов забрали силу по всій тій країні над нашими людьми та ще тепер стали лютішими до них. А з тою змагання письменних людей помосковитись вийшло тільки те, що вони ще більше стали гордувати над своїми ж земляками мужиками, котрі б то й мови настоящої руської не вміють. Потроху всі письменні люди в угорській Україні вернулись до угорської мови, хіба хто поїхав в Росію на службу, з чого, звісно, для тієї країни ніякої користі немає, і тепер хоч і єсть ще там одна газета мовби то руська, то й та, змагаючись писати по-панському, по-московському, тільки й дума, що прислугуватись до угрів, і нападається на усіх, хто їм не хоче коритись: на сербів, на словаків, та й на своїх русняків і на саму Московщину. Тепер на всю нашу угорську країну нема ні однісінького письменного чоловіка, котрий би явно промовив хоч слово за своє мужицтво й за рущину й слов'янство. Так воно й мусило бути після того, як письменні люди в тій країні захотіли бути не громадянами серед своїх людей, а панами, хоч би й руськими. Руського панства коло себе вони не знайшли, московське далеко: пришлося приставати до угорського або мовчати! Тільки як воно це не гірко бачити, а вже й з цього видно, що в наглій угорській країні діло громад руських стало начистоту: тут вже зовсім видно, що не мужицьке, зовсім чуже й зовсім гордує мужицтвом і рущиною, зовсім ворогує проти них. Явно видно, що тут вже й крихти надії не може бути на що-небудь, окрім самих мужицьких громад, котрі самі собі мусять помогти, вибавивши свою землю од чужих людей. А коли там наших людей небагато, то ясно, що вони мусять шукати помочі в спілці з сусідами, котрих доля майже така ж сама, як і їхня: з словаками, сербами, волохами і т. і. та з своїми братами-русинами — за горами, в Галичині й у нас. Ця спілка з людьми, котрим самим того ж треба, що й русинам закарпатським, буде певнішою поміччю, ніж надія, напр., на Московщину: Московщина далеко, та й начальству московському нема причини перемінити за Карпатами порядки, котрі воно само в себе держить!

* Дивись пісні проги Кошута²¹, приведені в нашій статті «Малороссія в ее словесности». — Вестник Европы, 1870, VI.

Так-то по всіх наших українках стало тепер на однакове: скрізь наші люди zostались майже тільки мужики; скрізь людей наших однаково давить, хоч і не однакове, царство, панство, купецтво й попівство; скрізь мужицькі громади одного бажають, скрізь виявилось однаково, що марні надії на когонебудь, окрім на самі мужицькі громади. А коли ті громади скрізь у нас однакової породи, живуть поруч, то ясно, що нашим людям найліпше: стати спільно, щоб дійти до свого; щоб *жити по своїй волі на своїй землі*.

Що ж то значить: жити по своїй волі на своїй землі? Чи то значить тільки ЗАЛОЖИТИ СВОЮ окрему державу, як, напр., зробили це на наших очах італіяни?³³

Безперечно, українці багато стратили через те, що в ті часи, коли більша частина інших пород людських в Європі складала свої держави, їм не довелось того зробити. Як там не єсть, а своя держава, чи по волі, чи по неволі зложена, була й досі ще єсть для людей спілкою задля оборони себе од чужих і задля впорядкування своїх справ на своїй землі по своїй волі. Тільки ж не всіх справ і не для всіх людей рівно! Тепер вже люди переросли державні спілки й прямиують і волею, й неволею до якихось інших. Тепер вже показалось, що й в тих породах людських, котрі мають свої держави й великі, багаті, й вільні (напр., як Франція, Англія), або й великі спілки вільних держав (як Американська Спілка), більша частина людей бідує мало чим менше, ніж бідують мужики українські. Безперечно, що коли б українці перш усього вибились з-під чужих держав і заложили свою, вони б стали також, як і другі породи, самі мізкувати, щоб полегшити ту біду, од якої терплять скрізь люди. Тільки ж того, що пропало, не вернеш, а надалі повстання проти Австрії й Росії, таке як робили за свою державну спільність італіяни для *поміччю Франції*, для нас річ неможлива. Швидше можливе діло для нас — стати усім в одній державі, це коли б одна з тих держав, що тепер володіють нашою землею, одірвала решту її од другої держави. Звісно, це швидше може зробити Росія з Австрією, ніж Австрія з Росією. Тільки в такому случаю наші справи не поліпшали б багато, хіба б що наші австро-угорські брати зовсім би запевнились об цім та пристали б до спільної праці проти усякої неволі, од котрої ми терпимо. Далеко можливіше для українців добиватись в тих державах, під котрими вони тепер, усякої громадської волі за поміччю других пород, котрі теж піддані тим державам. Тільки ж це таке діло, котре потребує стільки усякої праці, що в кінці її не варто здобути тільки державну волю й спілку. Не варто було б здобути тільки те й тоді, коли б довелось справді людям української породи добитись того через велике повстання й криваву війну. Мало того, що ми бачимо по других людях, котрі мають свої держави, напр. хоч би й в Італії, нас може навчити примір і нашого повстання за часи Богдана Хмельницького, кож наша Україна справді була найбільше подібна до самостоячої й чималої держави.

Держава та зложилась через ПОВСТАННЯ великої частини посполства козацтва, міщанства, попівства й трохи й панства, не забувшого

Ще руйниці й «благочестія». А вже серед самого повстання показувати й незгода між багатшими й біднішими, між ПОСПОЛЬСТВОМ, міщанством — і козацтвом і ПАНСТВОМ, між козацтвом, посполством — і панством, далі між козацтвом простим — і значним. Незгода ця примусила українців шукати помочі проти Польщі в «союзі й протекції царя восточного», котрі союз і протекція обернулись в «підданство», й це «вільне підданство», як хотіли українські козаки, а в «вічне підданство», як поправляв гетьмана ВИГОВСЬКОГО цар московський. Вже й часи того Виговського незгода між тими поділами наших людей ПО стану й по багатству дійшла до того, що вже наперед можна було бачити, що українська держава не встоїть «серед незгоди частих і негостинних начальників» кожного стану й серед «незичливих сусідствених монархів факцій» (злочинств), як плакались товариші Війська Запорозького в листах, на котрі ми вказали вище. Сталось це через те, що ті, хто закладав українську державу XVII ст., скидали з себе тільки чуже ярмо та те, що більше усього мулило їх, а не виривали неволі з коренем: вони zostавили стани людські: попівство, вояцтво (шляхту й козаків), міщанство, ПОСПОЛЬСТВО; вони, хоч і казали потім, що «козацька шабля скасувала колишні панські КРІПОСТІ на землю», та тільки не вміли подумати об тім, як би не заводити нових КРІПОСТІВ, а всі кинулись на *займанщину* поля, лугів, млинів, а то так і zostавили старі кріпості на *грунті* православних церков й шляхти й козаків з тими *підданими*, котрі «обиклюю повинність одправовали». На тому й вмовились державні люди українські з царем в Переяславі (1654) і зараз же почали й од нього й од гетьманів випрошувати собі не маєтності з *підданими* або хоч з *послушними*. «Як люди ослілись після Хмельницького, — казали в початку XVIII ст. у нас на Україні, — то можніші пописались в козаки, а подліші осталися в *мужиках*»*. Через кілька років після Переяславської умови 1654 р. *городова Україна* вже знову мала нових своїх «дуків-ляхів», а за там сталось так, як усі знають. В *Україні низовій* згода й ВОЛЯ держались довше, бо там менше було станів та *займанщини* (бо майже не було хліборобства), а було *товариське* вояцтво й господарство (рибальство, полювання, скотарство).

В цьому-то *товаристві: в рівності й в спільному господарстві* над усім, що потрібно людям, і єсть корінь волі й для людей, маючих свої держави й не маючих їх. «Шабля козацька» інакше б послужила «матері нашої Україні», коли б вона, «скасувавши нестерпимую людську неволю», не ділила людей на стани й не попускала *займанщини*, а повернула б всю Україну в «вольності усього товариського люду українського», в те, чим були річки й луга на низовій Україні для «товаришів Війська Запорозького». От до того, що справити, в наших дідів не стало розуму, коли вони склали козацьку державу, як і ні в кого в ті часи, до того мусимо тепер після довгої й гіркої науки добиватись ми, їхні ОНУКИ, в котрих нема ніякої держави.

* Лазаревського «Малороссийские посполитые крестьяне (1648 — 1783)». Чернигов, 1866, 5, 6.

Ясне діло, що така велика купа людей, скільки ЄСТЬ ЇХ на всій нашій Україні, не може бути одним товариством, інакше вона б перестала бути й вільним *товариством*. Вона мусить стати *товариством товариств, спілкою громад*, вільних в усіх своїх справах, інакше які-небудь громади будут поневолені робити не те, **ЩО ВОНИ ХОТЯТЬ**, і не там, де вони сидять. Добре було товаришам запорозьким щороку кидати жереб, якому КУРІНЮ яка річка на цей рік дістанеться, бо товаришів запорозьких було завше тисяч з 6, і вони вже через вояцтво своє мусили найбільше сидіти в Січі, коли не були в поході. Але вже то одне, що кожний товариш мусив безпримірно приставати до якого куреня січового, щоб стати справді товаришем січовим, робило, що справдешньої рівності не було між усіма, хто сидів на всій землі запорозькій (а ЇХ там бувало не 6 — 10 тисяч, а 50 — 60), хоч і кожному була воля перейти в Січу й стати товаришем. Та в тім-то й сила, що не кожний схоче, а всі не можуть кидати свою громаду та йти в *другу*, в середню навіть на час. Не буде рівної волі й тоді, коли хто-небудь буде справлятися в усьому за другого, як це робиться в виборних державах. Виборний тільки тоді не стане начальством, коли він просто справить те діло, за котрим його вислав другий, котрий знав наперед, яке то діло, й наказав, як його треба справити. З цього ясно, що *справді вільними можуть бути тільки маленькі держави, або, ліпше сказати, громади, товариства*. Справді вільною спілкою може бути тільки *спілка товариств*, котрі просто чи через виборних людей для кожної справи обертаються до других товариств, з котрими їм найближче, найлегше, **найпожитніше** бути спільними, за потрібними їм справами, отдаючи їм поміч за поміч.

Розважаючи далі, **Побачимо**, що й громада потрібна людям тільки для того, щоб кожному було найліпше. Значить, і громада тільки тоді буде мила кожному, коли вона не неволить нікого: бути в ній чи не бути. І громада мусить бути *спілкою вільних осіб*.

От дійти до **ТОГО**, щоб спілки людські, великі й малі, складались з таких вільних людей, котрі по волі посходились для спільної праці й помочі в вільні товариства, — це й ЄСТЬ та ціль, до котрої **добиваються** люди і котра зовсім не подібна до теперішніх держав, своїх чи чужих, виборних чи не виборних. Ціль та зветься *безначальство: своя воля кожному й вільне громадство й товариство людей й товариств*.

Це діло не зовсім таки нечуване на нашій Україні. Наша Січа Запорозька була подібною ж вільною спілкою: кожний міг прийти до неї й Одійти, коли хотів. Кожний приставав до такого куреня, до котрого хотів; кожен курінь був **СПІЛКОЮ** вояцькою й господарською, котра працювала спільно й вживала своє добро в спільному будинку. Всі 38 куренів складали товариство січове. Товариство облядало усім добром на землі своїй і ділило щороку по жеребу між куренями те, з чого найбільше жили товариші: річки. Хто хотів «**Лисити**», звіря ловити, ті складались на час роботи в курінь і діли-

дись заробленим рівно. Вся старшина курінна й січова була виборни на рік або поки вгодно товаришам. Правда, як ми це вже СПОМ'ЯНУЛИ нище, такі товариські порядки не розширялись в Січі на всіх людсї і на все господарство. У січовиків було поспільство; вони давали заводити по хуторах займанщину. У них появились і піддани. Окрім того, порядну згоду вмїли держати січові товариші тільки по курсях, котрих і вороги їх не могли не похвалити, а в цілому товаристві часом бувало чимале безладдя*. Та ніхто ж і не дума, щоб 1 XVII ст. та ще при такїй колотнечі, яка була тоді по наглих сторонах, могли бути якраз такі порядки, як слід їм бути і які будуть колись. Примір Січі тільки показує, що ті вільні порядки, про котрі ми зараз говорили, зовсім не таке діло, що його ні здумать, ні згадать, тільки в казці сказать. Більш двохсот років стояло з подібними порядками січове товариство — й робило своє діло, вояцьке й господарське, далеко не погано. Звісно, діло запорозьке було доволі просте; тепер у людей більше діла, більше потреби, та зате в них і більше науки, й більше розуму, то вони зможуть вправитись ліпше січових товаришів. Тепер ніхто ще не може сказати докладно ні того, коли, напр., світ дійде до таких безначальних порядків, про які сказано вище, ні всіх доріг, якими він дійде до них. Цілком такі порядки тільки тоді можуть бути й в одній якїй країні, коли вони будуть на всьому світі, бо тільки тоді зовсім перестане потреба в вояках і купцях, з котрих скрізь і заводиться панство й багатирство, а та тим і начальство. Для таких порядків мусить також, щоб не було попівства й віри, з котрої виходить попівство, бо попівство теж панство й начальство, а віра заводить незгоду між людьми. Замість віри мусить бути вільна наука, котра до того мусить настільки полегшити людям чорну роботу, щоб людям не могли ділитись на чорноробів і білоробів, щоб кожний робив чорну роботу й мав час і для білої роботи, для вправи громадських діл, для науки, котра тепер тільки в руках панства або доводить до панства вчених людей над нсвченими. А це все речі нелегкі й неблизькі.

Тільки ж до того всього, до тих безначальних порядків увесь світ іде і йтиме, бо доти не може бути спокою між людьми, поки де-небудь хто-небудь буде в якїй-небудь неволі. От через те ні один народ, ні одна держава, ні один гурт людей (партія) не здоляє того, ні щоб не попустити таких порядків, ні щоб зробити їх проти волї людської: до них добиваються й будуть добиватись люди й навмисне, й ненавмисне, й через науку, й через державні переміни, й через повстання, й через усякі спілки між людьми. В Західній Європі й Америці єсть вже сотні тисяч людей, котрі просто прямують до таких порядків. То партія соціальна, громадська, соціалісти-громадяці. Почавшись серед деяких людей з самого панства й купецтва, котрі провели далі думки XVIII стол. про волю й щастя кожної особи

* Ригельмана «Летописное повествование о Малой России». М., 1848, IV, с. 67—84.

(Роб. Овен²³, Сен-Сімон²⁴), думки громадські дедали притягали до себе і чорноробів і людей великої науки й розуму (Луї Блан²⁵, Прудон²⁶, Лассаль²⁷, Маркс, Дюрінг²⁸; в Росії Чернишевський) і тепер стали вже чималою силою, на котру мусять вважати й байдужі й вороги. Дедали й люди вчені, котрі й не зовсім належать до громадівців, згоджуються на ту чи іншу з їх думок (Міллє²⁹, Лавеле³⁰, Шефле³¹) або викладають свої думки про громадські порядки недалеко од самих гарячих громадівців (Ланге³²). Досліджування про старі, до панські, докупецькі, додержавні громадські порядки й про зостатки їх на світі стало тепер однією з самих гарячих праць європейської науки (Мен³³, Маурер³⁴, Лавеле і т. і.*). До того ж дедали все більше показується безладдя теперішніх порядків державних і панських (війна, крадіжка, банкрутства, кризи і т. і.). Це все дедали все більше дає сили думкам громадівським і серед теперішніх чорноробів (поки ще більше городських, ніж сільських) і серед білоробів.

Тепер ще нема згоди між тими громадівцями ні в тому, як добитись тієї зміни в порядках громадських, яку вони здумали, ні в тому, як конечне впорядкувати товариське життя в спілках малих і великих. Приміром таких незгод можуть служити суперечки навіть між тими з громадівців, котрі більше других готові тепер же сказати, як треба повалити теперішні порядки й чим їх зараз же замінити, між тими, котрі належать до *спілок громадівських крайових і всекрайових* (інтернаціональних) і котрі викладають рішуче свої думки на з'їздах (конгресах) своїх виборних. Напр., тоді, як одні налягають більше на волю кожної особи, товариства й громади (повне безначальство, анархія, як каже Прудон і другі романці, а з слов'ян, напр., Бакунін), другі — більше на спілку всієї породи або країни на народну державу (Volksstaat), велику (напр., у німців) чи меншу (напр., у фламандців)**. Тільки ж корінні думки в європейських громадівців все-таки одні, а таке чи інакше впорядкування

* В Росії, після німця Гакстгаузена³⁵, вчені люди почали досліджувати старі й теперішні громадські порядки серед мужицтва московського (*община, мир*) — в працях Чернишевського, Кавеліна³⁶, Беляєва, Соколовського, Посникова і др. У нас на Україні більше говорилось про державні порядки громад козацьких (праці Костомарова, Куліша, Антоновича), про те, як завелось панство (у тих же, а про нове панство XVII — XVIII ст. найбільше у Лазаревського — «Малор[оссийские] посполит[ые] крестьяне», «Очерки стар [инных] двор [янских] родов Черниговской губернии», «Очерки малор[усских] фамилий» в Р[усском] арх[иве] з 1875 р.), про громадські суди (Іванішева — «О древн [ей] сельск [ой] общине в Юго-3 [ападной] России», у Антоновича і Новицького в їх книгах про крестьян в Україні в XVI — XVII ст.), ніж про громадське господарство. По наших українцях в Австрії зовсім нічого не зроблено письменими людьми для науки про старі й нові громадські порядки, окрім хіба про братства й міщанство (в працях Зубрицького³⁷, Петрушевича³⁸, Шараневича³⁹). Про теперішні проби громадського господарювання й спільних заробітків на Україні майже тільки й єсть, що в «Неделе» 1876 — 1877 рр. статті д. Ф. Щ[ерби] ни «Крымские солепромыш [енные] артели», «Артель севастопольских лодочников», «Южнорусские артели» і т. д.

** На з'їзді соціалістів в Генті 1877 р. один англічанин і два німці просили постановити, що: 1) «З'їзд заявляє, що треба, щоб держава, котра справляється за ввесь

і помад малих і великих по тих думках зробиться скорше силою пориб людських, ніж заранніми розмовами, більше потребами впорядувати працю над виробкою пожиточних людям речей господарських (економічних) чи то малими, чи великими купами й спілками подсі, ніж думками (політичними) про порядки державні й протім державні й переїнами в державних порядках або скасуванням їх порядків через повстання. Повне ж безначальство, повна воля кожної особи завше зостанеться ціллю всіх порядків, чи по малих, чи по великих спілках, так само як думка вменшити до 0 перешкоду од тріння в машинах. І в наші часи не тільки громадівці всяких порядків, а й ніхто з розумних людей вже не може говорити проти МУ й добра кожної особи. Громадівці тільки показують, що ні те добро, ні навіть сама воля не можливі без того, щоб чоловікові не діставалось для вжитку все те, що він випрацював. А це вять не Можливе без того, щоб кожний мав рівну долю в орудуванні сирю силою природи, як земля, і приводами праці над нею, як машини, що вять-таки можливе тільки в товаристві товариств. В цих думках всі громадівці стоять за одно.

Ми бачили вище, що українські письменні люди й українське мужицтво прийшли до того, що їм нічого не остається далі, як просто пристати до думок європейських і американських громадівців і по-своєму прикладати їх на своїй землі...

народ і в котру ввесь той народ входить, обдала землею й другими струментами Праці». Три французи (два з Франції, один з Бельгії) внесли таку 2) статтю: «Робітники мусять забрати громадське добро, щоб повернути його в власність спільну для союзних виробляючих товариств». Один італієць вніс таку 3) статтю: «З'їзд постановляє, що земля й струменти праці стають спільною власністю, не постановляючи тарані порядків і способів для того». За 3-ю статтю тільки й подав голос цей самий італієць, за 2-у подано 11 голосів (з Італії, Іспанії, Франції, Греції, Швейцарії, Германії, Бельгії), за 1-у подано 16 голосів (2 англічанини, 3 німці, решта більш усього фламандці). До цієї 1 статті прибавлено тільки по думці фламандця де Пена після слова «державна» — «і громада», так що похвалена більшим числом голосів (16 проти 11) стаття вийшла така: «Le congres déclare qu'il est necessaire que l'Etat ou la commune, représentant et comprenant la totalité du peuple, possède la terre et les autres instruments de travail». — Bulletin de la federation jurassienne ⁴⁰, 1877, № 37 — 38. Подібні суперечки йдуть і з-за того, як добиватись зміни теперішніх порядків: чи зміною законів, чи наукою й проповіддю, чи повстанням, чи зсередини держав, чи иншу вгору і т. д.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

Михайло Сергійович Грушевський — великий український історик, письменник, політичний діяч, організатор науки. **Народився** 29 вересня 1866 р. у Холмі в родині педагога-славіста, який походив з Київщини. Гімназію скінчив у Тифлісі, а вищу освіту здобув у Київському університеті св. Володимира (1886 — 90 рр.). Його талант розкрився одразу, починаючи з праці у Львові — в Університеті та Науковому Товаристві імені Шевченка (1894—1913 рр.). Тут він створив низку фундаментальних праць, брав діяльну участь в організації роботи цієї першої української академії наук. Створив власну школу істориків.

В часи визвольних змагань Михайло Грушевський у самому вирі подій. Цілком закономірним стало обрання його головою Центральної Ради — першого легітимного вищого законодавчого зібрання Української Народної Республіки: він її очолював з березня 1917 по квітень 1918 р. Під безпосереднім керівництвом Грушевського розбудовувалась вільна Україна, за його участю творилися перші законодавчі її акти, в тому числі і знамениті I, II, III і IV Універсали.

Усунутий від влади, Грушевський емігрує, але в 1924 р. повертається в Україну, де знову багато і плідно працює. Під тиском влади, змушений у 1931 р. переїхати до Москви, де живе в умовах постійного нагляду, зневаги і диктату з боку більшовицької системи. Помер Михайло Грушевський 25 листопада 1934 р. у Кисловодську, похований у Києві на Байковому кладовищі.

Михайло Грушевський був надзвичайно продуктивний як вчений: його перу належить понад тисячу праць, багато з яких — фундаментальні монографії, інколи навіть багатотомні. Вчений трудився на ниві історії української літератури, народознавства, фольклористики, красномовного письменства тощо. Але, безумовно, головною темою його наукових пошуків і головні здобутки його студій завжди була історія України, яку він перетворив з аморфної сфери знань в науку.

Світову славу Грушевському склала його **монументальна** — в одинадцяти томах — «Історія України-Руси», що побачила світ у 1898–1936 рр. У цій праці Грушевський обґрунтував об'єктивну картину генези українського народу та його культури, політичних інституцій та станів, проаналізував місце історії України у всесвітньо-історичному процесі. Щоб збагнути значення цього діяння, варто пам'ятати, в яких умовах знаходилася тодішня історична наука. В тій частині України, котра перебувала в складі Російської імперії, офіційна доктрина взагалі заперечувала «історію України» як предмет дослідження, оскільки не визнавала самого факту існування України та її народу, а розглядала їх як частину російської реальності. Зрозуміло, що говорити про які-небудь здобутки в таких умовах можливості не було. Але в Австро-Угорській імперії, де українці були представлені як етнічна група навіть у парламенті в Відні, де, згідно імператорського декрету від 4 липня 1871 року дозволялося вживати локальну — а отже, й українську — мову в навчанні (згадаймо повністю протилежні вердикти ро-

ейської влади — Емський указ та Валуєвський циркуляр), навіть там, устами тодішнього міністра освіти барона фон Гавча, було заявлено (у зв'язку з призначенням саме Грушевського на посаду професора кафедри загальної історії Львівського університету), «що українська історія не може уважатися конкретно наукою» (Див.: Любомир. Винар, Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації. К., Фундація ім. О. Ольжича, 1995. С. 223). Тому Грушевський, котрий здолав цей мур, вибудований на шляху об'єктивного розуміння минулого України, зробив не лише наукове відкриття, створивши нову історичну парадигму, але закладав підвалини світогляду та світосприйняття України.

Стаття «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» була написана у 1903 р. у Львові і вперше видрукувана українською мовою у збірнику «Статті по славяноведенію» (вип. I, СПб., 1904. с. 294 - 304) за редакцією акад. В. І. Ламанського; згодом вона неоднаразово передруковувалася.

У цій праці Грушевський запропонував принципово нову концепцію історії народів Східної Європи, насамперед, росіян, українців та білорусів. Пануюча в ті часи (та й не лише тоді) історична доктрина тлумачила події минулого крізь московсько-російські «окуляри», тобто історія «руського племені» повсякчас підмінювалася історією племені великоруського. Грушевський стверджує: «Найбільше раціональним здається мені представлення історії кожної народности зокрема, в її генетичнім преемстві від початків аж до нині».

Текст подається за виданням: *Грушевський М. С.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Вивід прав України. Нью-Йорк., 1964. С.11 — 24.

ЗВИЧАЙНА СХЕМА «РУСЬКОЇ» ІСТОРІЇ Й СПРАВА РАЦІОНАЛЬНОГО УКЛАДУ ІСТОРІЇ СХІДНОГО СЛОВ'ЯНСТВА

Поставлена організаційним з'їздом російських філологів справа раціонального укладу історії Слав'янства в задуманій Слав'янській Енциклопедії дає мені нагоду порушити справу СХЕМИ історії Східною Слав'янства. Я не раз порушував уже справу нерациональності у звичайній схемі «руської історії», тепер хотів би обговорити це питання трохи повніше.

¹ Писано з нагоди пляну слов'янської історії, виробленого історичною підсекцією з'їзду.

² Напр. в «Записках» Наукового Товариства ім. Шевченка т. XIII, XXXVII і XXXIX, бібліографія, оцінки праць Милюкова, Сторожева, Загоскіна, Володимирівича-Буданова (завважу, що з моїх заміток до книга Милюкова, «Очерки по истории русской культуры», зробив ужиток проф. Филевич в своїй рецензії праці д. Милюкова, в час. «Новое Время», покликуючись на них на попертя своїх гадок, зовсім про і інших тим, якими продиктовані були мої замітки). Також в приготіванім ним до друку «Очерку истории украинского народа».

Звичайно прийнята схема руської історії всім звісна. Вона починається з перед-історії Східної Європи, звичайно про неслов'янську колонізацію, потім іде мова про розселення слов'ян, про формування Київської держави; історія її доводиться до другої половини XII в., потім переходить до великого князівства Володимирського, від нього в XIV в. іде до князівства Московського, слідиться історія Московської держави потім Імперії, а з історії українсько-руських і білоруських земель, що лишилися поза границями Московської держави, часом беруться деякі важливі епізоди (як держава Данила, формування Великого князівства Литовського і унія з Польщею, церковна унія, війни Хмельницького), часом не беруться зовсім, а в кожному разі з прилученням до російської держави ці землі перестають бути предметом цієї історії.

Схема ця стара, вона має свій початок в історіографічній схемі московських книжників, і в основі її лежить ідея генеалогічна — генеалогія московської династії. З початком наукової історіографії в Росії ця схема положена в основу історії «Російського государства». Потім, коли головна вага перенесена була на історію народу, суспільности, культури, і «русская история» стала зближатися до того, щоб стати історією великоруського народу й його культурного життя, задержано ту ж схему в її головних моментах, тільки стали відлігати епізоди, що далі, то більше. Ту ж схему, в простішій формі прийняла наука «истории русского права», складаючися з трьох відділів — права Київської держави, московського й імперського.

Через таку традиційність, через таке довге уживання, до цієї схеми привикли й її невідомості, нерациональності не вражають прикро, хоч вона повна таких нерациональностей, і то дуже великих. Я вказую деякі, не маючи претензії вичислити їх усі.

Передовсім дуже нерациональне сполучення старої історії полудневих племен, Київської держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-московським князівством XIII — XIV вв., так наче се останнє було його продовженням. Се можна було московським книжникам, — для них досить було генеалогічного преемства, але сучасна наука шукає генетичної зв'язі і не має права зв'язувати «київський період» з «володимирським періодом», як їх невідповідно називають, як стадії того самого політичного й культурного процесу. Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором одної народности, українсько-руської; Володимиро-московська — другої, великоруської. Сю різницю хотіла була затерти Погодінська теорія, населивши Подніпров'я X — XII вв. великоросами й ка

³ Сю свідомість починає потрохи проходити в науку. Досить ясно, напр., висловлює Сю думку укладчик «Русской истории с древнейших времен», виданої московським кружком поміч самоосвіти (Москва, 1898), д. Сторожев; він з натиском підносить, що «Русь дніпровська і Русь північносхідна два зовсім відмінні явища; історію їх творять неоднаково дві особні часті руської народности».

Ліпше сказати — дві народности, аби оминати баламутства, зв'язаних з теорією «единства русской народности».

чиши їм потім, у XIII — XIV вв., звідси емігрувати, але я сумніваю-
чу, що ХТО-НЕБУДЬ схоче тепер боронити стару історичну схему сею
ришковаю, всіма майже полишеною теорією. Київський період пе-
ришов не у ВОЛОДИМИРО-МОСКОВСЬКИЙ, а в галицько-волинський XIII
в., потім литовсько-польський XIV — XVI вв. Володимиро-Москов-
ська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської,
вона виросла на своїм корені і відносини до неї Київської можна б
короче порівняти, напр., до відносин Римської держави до її галь-
ських провінцій, а не преемства двох періодів у політичній і культур-
ній житті Франції. Київське правительство пересадило в великорусь-
кі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, ви-
роблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна
почати Київської держави в історію великоруської народности. Ет-
нографічна й історична близькість народности української до велико-
руської не повинна служити причиною до їх перемішувань, — вони
жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічами.

Тим часом, наслідком приживання Київської держави на початок
державного й культурного життя великоруського народу що бачимо?
Історія великоруської народности зостається властиво без початку. Істо-
рія сформування великоруської народности досі зостається невиясненою
через те, що її історію починають слідити від середини XII в.¹, і за ки-
ївським початком сей свійський початок зовсім неясно представляється
людям, що вчилися «русської історії». Не слідиться докладно за проце-
сом рецепції й модифікації на великоруським ґрунті київських суспіль-
но-політичних форм, права, культури; в таких формах, які мали вони в
Києві, на Україні, їх попросту включають в інвентар великоруського на-
роду, «Русского государства». Фікція «київського періоду» не дає мож-
ности відповідно представити історії великоруської народности.

Тому, що «київський період» прилучається до державної й куль-
турної історії великоруського народу, зостається без початку й істо-
рія українсько-русської народности. Підтримується старе
представлення, що історія України, «малоруського народу» почи-
нається доперва з XIV — XV віком, а що перед тим — то історія
«общерусская». Ся знов «общерусская история» свідомо і несвідомо
на кожнім кроці підмінюється поняттям історії державної і культур-
ної великоруського народу, і в результаті українсько-русська народ-
ність виходить на арену історії в XIV — XVI вв. якби щось нове, мов
би її перед тим там не було, або вона історичного життя не мала.

Зрештою історія українсько-русської народности зосталася не
тільки без початку, а і в виді якихось кавалків, *dissecta membra*, не
Пов'язаних між собою органічно, розділених прогалинами. Одино-
кий момент, що вирізняється й може лишитися ясно в пам'яті — се
Козаччина XVII в., але дуже сумніваюся, щоб хтось, хто вчився
«русської історії» по звичайній схемі, потрапив зв'язати її в своїм

¹ Гарні початки, зроблені напр. книжкою Корсакова «Мера и Ростовское кня-
женіе», не були потім розвинені успішно.

представленні з ранішими і пізнішими стадіями історії української народности, мислив би сю історію в її органічній цілості.

Ще гірше виходить на сій схемі народність білоруська — вона пропадає зовсім за історією держави Київської, Володимиро-Московської, ба навіть і за Великим Князівством Литовським. Тим часом, хоч вона не виступає в історії ніде виразно як елемент творчий, але роль її немаловажна — вкажу хоч би на значення її в сформуванні великоруської народности, або в історії Великого Князівства Литовського, де передовсім її, з-поміж слов'янської людности сеї держави, належала культурна роль супроти далеко нижче розвинених ЛИТОВСЬКИХ племен.

Заведенням до «руської історії» Великого Князівства Литовського хотіли поправити односторонність і неповноту традиційної її схеми. В історії, здається, перший сю гадку з натиском підніс Устрялов, а ЛЮВАЙСЬКИЙ, Бестужев-Рюмін і інші, пробували викладати паралельно історію «Руси западної», себто Великого Князівства Литовського, й «Руси восточної», себто Московської держави. В науці історії права потребує включення Великого Князівства Литовського пропагує школа проф. Владимирського-Буданова, хоч не дала ще ані загального курсу «истории русского права», де було б включене Велике Князівство Литовське, ані осібного курсу права сього останнього.

Се поправка, але вона сама потребує різних поправок. Велике Князівство Литовське було тілом дуже гетерогенним, неоднотайним. В новішій науці легковажиться, навіть зовсім ігнорується значення литовської стихії. Слідження преемства права староруського з правом Великого Князівства Литовського, значення слов'янського елементу в процесі творення й розвою Великого Князівства Литовського привело сучасних дослідників внутрішнього устрою сеї держави до крайности, що вони зовсім ігнорують елемент ЛИТОВСЬКИЙ — навіть не ставлять питання про його ВПЛИВИ, хоч безперечно ми мусимо числитися з такими впливами в праві й устрою Великого Князівства Литовського (от хоч би вкажу лише *exempli gratia* на інститут «койминців»). Потім, лишаючи литовський, — сам слов'янський елемент Великого Князівства Литовського неоднотайний: маємо тут дві народності — українсько-руску й білоруску. Українсько-русські землі, з вийком Побужжя і Пинщини, були досить механічно зв'язані з Великим Князівством ЛИТОВСЬКИМ, стояли осторонь у нім, жили своїм місцевим життям, і з Люблинською унією перейшли безпосередньо в склад Польщі. Навпаки, білоруські землі дуже тісно були зв'язані з Великим Князівством Литовським, мали на нього величезний вплив — в суспільно-політичній укладі, праві й культурі (як з другого боку самі підпали дуже сильному впливу суспільно-політичного й культурного процесу Великого Князівства Литовського), й зісталися в складі його до кінця. Таким чином історія Великого Князівства Литовського далеко тісніше зв'язана з історією білоруської народности, ніж українсько-русської, що чимало підпала впливу його історії, але дуже небагато мала на нього

впливу (тільки посередньо, оскільки білоруська народність передали а право й культуру, насаджені Київською державою, але так само посередньо, через політику литовського правительства, українсько-руська народність приймала не одно, що йшло від білоруської напр., білоруські елементи актової мови, прийнятої литовським правительством).

Отже включення історії Великого Князівства Литовського в «руську історію» не заступить прагматичного представлення історії народностей українсько-руської й білоруської. Для історичного представлення суспільного і культурного процесу українсько-руської народности вистане зазначення тих кількох моментів з історії Великого Князівства Литовського, що мали для неї безпосереднє значення⁵. Більше з неї увійшло б в історію білоруської народности, але в цілості включати історію Великого Князівства Литовського в «руську історію» нема причини, коли це має бути не «історія Росії», себто історія всього того, що коли-небудь діялося на території її, і всіх народностей і племен, що її залюднюють (так її програму, здається, тепер ніхто не ставить, хоч ставити також можна), а історія народностей руських, або східньо-слов'янських⁶ (уживаю часом сього терміну, аби оминати неясности й баламуцтва, які випливають з неоднакового уживання слова «руській»).

Взагалі історія державних організацій грає все ще забагато ролі в представленні «руської історії», чи історії Східного Слав'янства. В теорії признається давно, що головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільности. Політичне, державне життя, розуміється, чинник важливий, але поруч нього існують інші чинники — економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значення від політичного, але в кожному разі не повинні лишатися в тіні поза ним. З руських чи східньо-слов'янських племен держава найбільше значення мала, найтісніше пов'язана була з життям народу у народності великоруської (хоч і тут но за межами національної, Володимиро-Московської держави бачимо такі сильні явища, як вічеве життя новгородське-псковське). Українсько-руська народність ряд століть живе без національної держави, під впливами різних державних організацій — сі впливи, на її національне життя повинні бути визначені, але політичний фактор сходить в її історії в сих бездержавних століттях на підрядну роль попри факторах економічних, культурних, національних. Те саме треба сказати про народність білоруську. Для сеї останньої великоруська національна держава стає

⁵ В такім дусі старався я використати історію Великого Князівства Литовського в IV т. моєї «Історії України-Руси», що обіймає часи від половини XIV в. до 1569 р.

⁶ Один із найвизначніших сучасних систематиків — проф. В. Буданов ставить задачку науки історії руського права «русского народа», не Російської держави, Тому виключає з неї національні права не-руських народностей Росії, а вважає інтегральною частиною право руських народностей, які не входили в склад Російської держави. Такий погляд бачимо і в інших дослідників, хоч він так само не переводиться консеквентно у них, як і у самого В. Буданова (диви мою рецензію його курсу в XXXIX т. Записок Наук. Тов. ім. Шевченка, бібл. с. 4).

історичним фактором властиво тільки від 1772 р. На історію України вона починає впливати століттям скорше, але тільки одним краєм. Те виїмкове, виключне значення, яке має історія великоруської держави в сучасній схемі «русської історії», має вона властиво наслідком підміни поняття історії «русского народа» (в значенню руських, східнослов'янських) народностей поняттям історії великоруського народу.

Взагалі в тім, що зветься «русскою історією» я бачу комбінацію, чи властиво — конкуренцію кількох понять: історія Російської держави (сформування й розвою державної організації й її території), історія Росії, себто того, що було на її території, історія «русських народностей», і нарешті — історія великоруського народу (його державного й культурного життя). Кожде з сих понять в консеквентнім переведенні може бути вповні оправданим предметом наукового представлення, але при таких комбінуванні різних понять, повного представлення, консеквентного переведення не дістає ані одно з них. Найбільше входить у схему «русської історії» з понять історії Російської держави і великоруського народу. З розмірною невеликими перемінами й купюрами вона може бути перемінена на консеквентно і повно переведену історію *великоруського народу*. «Честь и место» історії сеї найбільшої з слов'янських народностей, але поважання до її першенства й важної історичної ролі не виключає потреби такого ж повного й консеквентного представлення історії інших східно-слов'янських народностей — українсько-русської й білоруської. Історії Східного Слов'янства таки не заступить історія великоруського народу, його державного й культурного життя, і ніякі мотиви не дадуть права зігнувати історію білоруської, і ще менше — українсько-русської народности, або заступити їх повириваними з них і попришиваними до історії великоруського народу клаптиками, як то практикується тепер. Зрештою, як тільки «русская історія» буде щиро і консеквентно зреформована в історію великоруського народу, його державного й культурного життя, так історія українсько-русської і білоруської народностей, я певний, вийдуть самі собою на чергу й займуть відповідне місце побіч великоруської. Але для сього наперед треба попрощатися з фікцією, що «русська історія», підмінювана на кожному кроці великоруською, то історія «общерусска».

Такий погляд сидить іще досить твердо, хоч на мій погляд він, оскільки не стоїть на услугах політики, являється пережитком старомосковської історіографічної схеми, — пережитком, дещо приладженим до новіших історіографічних вимог, але в основі своїй таки нерациональним. Історія великоруська (такою стає ся «русська історія» від XII — XIII вв.) з українсько-русським (київським) початком, пришитим до неї, се тільки калікувата, неприродна комбінація, а не якась «общеруссека» історія. Зрештою «общеруссекої» історії й не може бути, як нема «общеруссекої» народности. Може бути істо-

реш всіх «русских народностей», кому охота їх так називати, або історія Східного Слав'янства. Вона й повинна стати на місце теперішньої «русської історії».

В деталях я не маю заміру викладати схему такої нової конструкції історії Східного Слав'янства. П'ятнадцять літ я спеціально працюю над історією українсько-руської народности й виробляю її схему як у загальних курсах, так і спеціальніших працях. По сій схемі укладаю я свою історію України-Руси, і в такому ж виді представляю собі історію «русських» народностей. Не бачу труднощів, щоб була зроблена подібним способом історія білоруської народности, хоч би вона випала менше багато, ніж історія українсько-руської. Історія великоруської народности майже готова — треба тільки зробити її початок, замість пришитого до неї тепер київського початку, та вичистити від різних епізодів з історії України й Білоруси — се вже й так майже зроблене істориками великоруського народу й суспільности.

Найбільше раціональним здається мені представлення історії кожної народности зокрема, в її генетичнім преемстві від початків аж до нині. Се не виключає можливосте представлення синхронічного, подібно як укладаються історії всесвітні, в інтересах Перевиду, з педагогічних, щоб так сказати, мотивів.

Се деталі, й вони мене цікавлять мало. Головні принципи: треба б усунути теперішній еkleктичний характер «русської історії», зшивання до купи епізодів з історії різних народностей, консеквентно перевести історію східно-слов'янських народностей і поставити історію державного життя на відповідне місце з іншими історичними факторами. Думаю, що й прихильники нинішньої історичної схеми «русської історії» признають, що вона не бездоганна, і що в своїх спостереженнях я виходив від правдивих її хиб. Чи сподобаються їм ті принципи, які я хотів би положити в основу її реконструкції, се вже інша справа.

У Львові, 9 (22) IX. 1903.

МИКОЛА АРКАС

Микола Аркас — визначний український історик і письменник, автор опери «Катерина». Народився 26. XII.1852 р. у Миколаєві, помер 13. III.1909 р. там же. У 1875 р. скінчив природничий курс Новоросійського (Одеського) університету. Після негравальної служби у морському відомстві, займався власним господарством на хуторі і творчою працею. У 1891 р. написав оперу «Катерина» за власним лібретто за мотивами поеми Т. Шевченка. Славу Аркаса як історика склала його «Історія України-Русі» (1908 р.). Слід

особливо зазначити ту обставину, що вже перше видання її з'явилося у світ на добірній українській мові.

Як історик, Аркас стоїть на позиціях тяглості та неперервності історичного процесу в Україні, суб'єктом і об'єктом яких постає сам український народ. На відміну від багатьох тодішніх (як і теперішніх) вчених, котрі починають історію України у кращому разі з княжих часів, Аркас заглиблює її у «скифо-сарматські» далі (перший період); а далі — вже періоди наступні: київський, галицький, литовський, польський, гетьманський, Руїна, московський, і, нарешті, дев'ятий період «Україна під владою Російської та Австрійської держав».

Тут наводимо «огляд географічний» з «Історії Аркаса». Цей фрагмент прикметний геополітичним баченням українського світу, як і означенням його головніших частин, рік та міст. Як бачимо, ще в часи Аркаса українці склали чи не найчисельнішу націю Європи...

Текст подається за виданням: *Аркас Микола*. Історія України-Русі. Одеса, 1994. 390 с.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

ВСТУП

ОГЛЯД ГЕОГРАФІЧНИЙ

Українського народу, що говорить нашою українською мовою, — «Малоросів», як звуть в Росії, а в Австрії — «Русинів», — налічують: у Росії 25.000.000 та в Австрії 5.000.000, а усього — не менш як 30.000.000.

Земля, де він живе, простягається широким простором від річки Донця на сході — до Карпатських гір і Угорського Низу на заході, і від р. Припеті та р. Десни на півночі — до Дунайських гір і Чорного моря на полудні не лічучи тих закутків, де Українці проживають посеред чужої людности. Ця країна лежить між 45° — і 53° географічної широти і 38° — і 60° — довжини і обнімає землі в Австрійсько-Угорській державі: усю східню Галичину і частину Західньої до річки Дунайця, північну частину Буковини та Угорщини, а в Росії губернії: Волинську, з сумежними південними повітами Люблинської, Седлецької, Гродненської і Минської губ., Подольську, Київську, більшу частину Чернігівської, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Херсонську і значну частину Бессарабської, Кубанської та губернії Чорноморської (Новоросійської) і Ставропольської, південно-західню частину Курської, східню Вороніжщину і західню Донщину і північні та східні повіти Таврії.

Крім того, українські оселі є ще у Саратовській, Астраханській, Самарській і Оренбурзькій губ., в Терській області, в Акмолинській і Семиречинській, в Уссурійському краї і у Добруджі на Дунаї (в Румунії), у Північних Американських З'єднаних Штатах, у шта-

ті Пенсільванії, в Канаді і у Бразилії. Такої розкиданої по чужих краях української людности — є не з менш, як 2 1/2 або й 3 мільйони. А усього українського народу на всім світі налічується не менш, як 33 мільйони.

Найголовніші ріки, що течуть по українській землі, такі:

1. К у б а н ь.

2. Д і н (Танаїс) і приток його з правого боку — Донець.

3. Д н і п р о (Бористен). Притоки з правого боку: 1 Березина, 2 Припять і притоки її з правого боку — Стир з Іквою, Горинь з Случем, і з лів. боку — Пина і Ясельда, 3 Тетерев, 4 Ірпень, 5 Рось, 6 Інгулець; з лів. б.: 1 Сож, 2 Десна, 3 Трубайло (Трубеж), 4 Сула, 5 Псьол, 6 Ворскла, 7 Орель, 8 Самара.

4. Б у г (південний) (Ппаніс). Притоків з правого боку немає, з лів. б. Інгул.

5. Д н і с т е р (Тірас). Притоки: 1 Серет, 2 Збруч, 3 Смотрич.

6. Д в и н а. Приток з прав. б.: 1 Полотна, з лів. б.: 1 Ула, 2 Десна.

7. Н і м а н. Притоки з лів. б. Шара.

8. В и с л а. Притоки з прав. б.: 1 Дунаєць, 2 Сян з Вислоком, 3 Вепр, 4 Західний Буг, з лів. б. Пилиця.

9. Д у н а й (Істер). Притоки з лів. б.: 1 Серет з Берладом і 2 Прут з Черемошем.

Ріки ці течуть у Чорне і Балтійське моря і роблять усю нашу Україну багатою та родючою стороною.

Де-котрі місцевості в ній та сумежні з нею ще з давніх-давен мали свої окремі назвиська, котрі задержались і досі.

У к р а ї н о ю звалася здавна, і зветься досі, велика площина, що простяглася по обидва боки Дніпра; по ній течуть р. р.: Дністер, Буг, Дніпро, Донець, і сягає вона аж до Чорного моря. Край цей найбільш степовий. Колись, за часів козаччини, частина його по низу Дніпра звалася «Дике Поле», бо вона тоді була ніким не оселена, і аж Запорожці почали її заселяти, прибравши ці «Запорожські Вольности», — як прозвали цей край — до своїх рук.

Тут і далі на південь до Чорного моря, по степах українських од Дунаю аж до Волги, дуже довго, аж до кінця XVIII століття, блукали кочові орди татарські, а попереду їх — за князів українських — різні монгольські племена. На північ і захід були в давні часи — князівства Чернігівське, Київське та Переяславське, а пізніше — Київське воєводство та землі козацьких і слободських полків. Увесь цей край звуть тепер звичайно «Малоросія» та «Новоросія». Головні міста (городи) у цьому краї давніше були: Київ над Дніпром, Брацлав над південним Бугом, Чернігів над Десною, Переяслав, Полтава над Ворсклою, Білгород (Акерман) на Дністрі, а пізніше постали: Херсон у Дніпровських гарлах, Очаків над Дніпровсько-Бугським лиманом, Миколаїв над Бугом та Інгулом, Катеринослав та Кременчуг над Дніпром, Харьків, Одеса коло Чорного моря.

В о л и н ь — на Волинській височині по-над притоками Сти-

ра і Горині. Край найбільш лісовий. Головні міста: Луцьк над Старом, Житомир над Тетеревом, Дубно над Іквою, Володимир, Кременець і Острог.

П о л і с с я — по рівнині у низу Припеті. Країна дуже багниста і лісова. Головні міста: Брест (Литовський) над Західним Бугом і Пинськ.

П о д і л л я — на височині. Країна горяна, на схід — степова. Земля добре родюча, край пишній, багатий деревом; лежить над притоками Серету, Збруча, Смолрича, Зах. Бугу і Дністра. Головні міста: Камінець-Подільський над Смолричем, Могилев над Дністром, Бучач.

Ч е р в о н а Р у с ь над притоками Дністра, Сяну, Вепра, Буга, Прута, Припеті. Країна схожа на Поділля/Головні міста: Сянок над Сяном, Львів над Полтавою, БУСК над Бугом, Теревовля, Галич над Дністром, Бела, Замостья і Холм.

П о к у т т я над Прутом. Край такий, як і в Червоній Русі. Головні міста: Коломия над Прутом і Кути над Черемошем.

Б у к о в и н а над Серетом, Молдавою і Прутом. Країна більш лісова і горяна. Головні міста: Чернівці над Прутом і Сучава над Сучавою.

Оце ті найголовніші землі, де проходило наше історичне життя. З українськими землями межували здавна ще такі землі, з котрими життя нашого люду було міцно зв'язане:

Б і л а Р у с ь нагорішньому Дніпрі, Двині і Німані. Місцина лісова і піскувата. Головні міста: Мінськ, Мстислав, Вітебськ над Двіною, Полоцьк над Полотою, Смоленськ і Дорогобуж над Дніпром.

Ч о р н а Р у с ь над лівою стороною Німану. Місцина ця лісова і багниста. Головні міста: Новгородок і Слуцьк.

Л и т в а по Німану до Двини. Вкрита озерами і лісовими пуццями. Головні міста: Бильна над Вилейкою, Троки, Гродно над Німаном і Ковно над Вилією.

Ж м у д ь над право-бережними притоками Німану. Головні міста: Вороньє, або Мідники і Шавлі.

М а л о п о л ь щ а над Вислою і над притоками її Вепром та Вислоком. Займає височину Сандомирську і Люблинську і надвислянську низину. Головні міста: Краків над Вислою, Ченстохів над Вартою, Радом і Люблин.

В е л и к о п о л ь щ а на низині річки Варти. Місцина багниста і піскувата. Головні міста: Познань над Вартою, Каліш над Просною.

К у я в а по лівому боці Висли. Край такий, як і у Великопольщі. Головні міста: Берест, Бідгощ над Бердою і Вроцлавок.

М а з о в і я над середньою Вислою. Край багнистий і лісовий. Головні міста: Варшава і Плоцьк на Вислі.

П і д л я х і я (Підлясся) над Нарвою і З. Бугом. Край плоський, багнистий і лісовий. Головні міста: Дорогичин над Бугом і Більськ.

СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ

Степан Львович Рудницький — найвидатніший український географ, вчений із світовим ім'ям. Народився він 3 грудня 1877 р. в Перемишлі у родині вчителя географії та історії та священникової доньки. Багатодітна родина Рудницьких залишила помітний слід з української культури: крім Степана, географа, добре знаним є його брат Юрій (письменник Юліан Опільський), а також сестра Софія, талановита піаністка.

Освіту Рудницький здобував в університетах Львова, Відня та Берліна. По закінченні навчання працює у Львівському університеті, Українському Вільному Університеті, Карловому та Німецькому університеті в Празі. У 1926 р. переїздить до Харкова на запрошення офіційної влади, організовує Український науково-дослідний інститут географії і картографії, а в 1929 р. обирається дійсним членом Всеукраїнської Академії Наук. За безпідставним звинуваченням (хоча «підстави» були — виняткове обдарування та український дух) у 1933 р. кидається у в'язницю, а згодом етапується на Соловки. Третього листопада 1937 р. академіка Степана Рудницького розстріляли, і разом з ним пробували знищити увесь започаткований ним напрямок науки. Його могила невідома і дотепер, а отже прах вченого — недоглянутий і зневажений донині.

Рудницький фактично започаткував українську наукову географію, причому робив це не на засадах провінційності, а на здобутках світової науки. Неоцінений його внесок в геоморфологію та картографію України, антропогеографію, політичну географію, демографічну географію, створення української наукової географічної термінології. Під його керівництвом створено перші докладні карти України, він є автором низки підручників для шкіл та вузів, багатьох науково-популярних та публіцистичних творів.

Академік Рудницький вважав чи не найголовнішим здобутком, причому не лише своїм, але й всієї української географії, обґрунтування окремішності України як певної геополітичної реальності, з чіткими природними, етнічними, культурними та економічними кордонами. Ці висновки вчений активно обстоював і пропагував у світі, друкуючи праці українською та іноземними мовами (наприклад, лише у Берліні на початку 20-х рр. він видрукував такі книги, як «Огляд національної території України», «Українська справа зі становища політичної географії», «Україна і великі держави» та ін.). Не викликає сумніву висновок, що праці Рудницького істотно визначали політичні рішення щодо України при підведенні підсумків першої світової війни (визначення етнічних обширів українців, «лінія Керзона» тощо), що, в свою чергу, істотно знадобилося і при набутті Україною нинішніх державних кордонів при політичному переході Європи початку 90-х рр. нашого століття.

Праця Степана Рудницького «Українська справа зі становища політичної географії» була видрукувана у 1923 р. в Берліні як 40 випуск бібліотеки «Українського слова». Далі наводимо перші п'ять розділів праці, в яких якраз мова і йде про геополітичне становище України у світі, формування його у процесі саморозвитку українству і у складних взаєминах з околичним світом. Україна

обіймає суцільний простір на сході Європи, — зазначає вчений, — і цей простір має цілком певну географічну визначеність.

Оглядаючи формування становища України, її зносини з сусідами, Рудницький постійно звертається до історичного матеріалу. Власне кажучи, саме в цьому — стрижень його концепції на теренах історіософії: буття України — суть рівноважна складова внутрішнього єства народу і питомих його географічних умов мешкання. В тій мірі, як український народ є тим, чим він є, завдяки своїм рисам характеру, вдачі, поведінки, фізіогноміки, долі, так самої самі останні могли витворитися лише на тій землі, котру обіймає цей народ. І ніякі тиски ззовні чи впливи сусідніх етносів та держав (насамперед, імперій) не змогли докорінно змінити ці обставини, хоча заперечувати повністю їх і не можна.

Водночас, акад. Рудницький аж ніяк не відносить на користь географії всю міру своєрідності українства та його будучности. Він рішуче відкидає твердження тих недругів, та й багатьох українців, котрі постулюють: «Українці як народ не мають ніякої здібності до політично-державного життя». Вчений переконливо доводить протилежне, а хід історії блискуче підтвердив його правоту.

Текст подається за виданням: *Рудницький С.Л.* Українська справа зі становища політичної географії (Бібліотека «Українського слова». Ч. 40). Берлін, 1923. 284 с.

УКРАЇНСЬКА СПРАВА ЗІ СТАНОВИЩА ПОЛІТИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

1. Нинішня політична географія. Її примінення до української справи.

Не одному здавалося б, що політично-географічні міркування про країну, яка поки що не має призначеної політичної самостійности, яка позірно так недавньо виринула, як політична одиниця, є зайві й неоправдані. Знаючи дуже низький стан Географічної науки по цілій Україні й на цілому просторі давньої Російської імперії взагалі, не будемо дивуватися, коли хтось одверто кине нашим міркуванням непотрібність.

Та зробити це тільки той, що не знає суті модерного землезнання взагалі, а політичного землезнання зокрема. Нинішнє землезнання, це самостійна природописна наука про землю (яко своєрідну одиницю серед всесвіту) й її поверхню, з усім тим, що на цій поверхні знаходиться й стоїть у тісних взаєминах із цілістю землі й її поверхні. З цієї дефініції землезнання, яка добута з її історичного розвитку, стає ясно, що воно мусить мати три галузі: космічну Географію, фізичну географію й біологічну Географію. Ця остання — географія життя на землі — ділиться на географію рослин, звірят і людей (фітогеографію, зоогеографію, антропогеографію). Частинною антропогеографії є політична географія. Вона займається дослідом і представленням взаємин поміж державним життям людства та землею.

Політично-географічні дослідження над Україною може вважати безцільними й недоладними тільки той, що розуміє землезнання взагалі, а політичну Географію спеціально на старий лад Штейна, Ваппеуса, Кльедена і т. ін., або й деяких теперішніх російських Географів. Та цей перестарілий погляд пішов уже давненько на антикварний склад географічної тарабарщини. Капітальні праці Рацеля, Кірхгоффа й ін.¹ доказали наглядно, що не держава сама по собі, але її взаємини з її територією є цариною політично-географічних дослідів. Держава для політичної географії, це простір на земній поверхні, який є зайнятий суцільним гуртом людей. Цей гурт людства творить для допитного простору своєрідні межі й використовує його на свій лад політично, економічно і т. д. Зв'язки, квантитативно й квалітативно дуже різні, в'яжуть природу краю з народом, що в ньому живе. Ці зв'язки в значній частині не мають нічого спільного з державним життям, та багато з-поміж них є дуже сильно з ним сполучені. Простір краю і його природа, це одна з основ держави, другу основу творить ця частина людства, яка творить державу в соціологічному чи праводержавному смислі. Як ці два елементи: територія й населення зростаються в один, більше чи менше єдиний організм — державу — це й є головним питанням усеї політичної Географії.

Коли розглядаємо цю країну Європи, що заселена українським народом і зветься Україна, можемо вже на перший погляд сконстантувати оці дійсности:

1) Україна обіймає окремих, суцільний простір на півдні Східної Європи. Цей простір більший від усіх європейських держав за виїмком Росії й природою дуже багатий.

2) Україна уявляє собою тепер знов самостійний державний організм, хоч її територія була впродовж довгих віків поділена поміж чужими державами: Польщу, Австро-Угорщину, Росію. В минувшині була Україна вже двічі самостійною державою й стремління до питомої державної організації мимо дворазової втрати самостійности ніколи не погасали.

3) Україна мусила наслідком свого положення на межах Європи й Азії піти своєрідним шляхом розвитку, шляхом, що був і є цілком відмінний від розвиткового шляху держав Середньої та Західної Європи. Своєрідність Географічних і історичних особливостей української території приневолують політично-географічного дослідника,

¹ P. R a i z e l. Der Staat und sein Boden geographisch betrachtet «Abhandlungen der Kgl. Sachs. Gesellschaft der Wissenschaften. Phil. hist. KX: 1896 / . — Politische Geographie. I. Auflage. Munchen — Leipzig, 1897. II. Auflage. Munchen — Berlin, 1903. — A. Kirchhoff. Darwinismus, angewandt auf Völker und Staaten etc., Mensch und Erde. Leipzig, 1901. — Vidal de la Blache. La geographie politique etc./«Annales de geographie», 1898/. — O. von Mayr. Der Staat und sein Boden /«Geographische Zeitschrift», 1897/. — E. Schöne. Politische Geographie. Leipzig, 1911. — R. Kjellen. Der Staat als Lebensform. Leipzig, 1917. Пор також: P. Ratzel. Anthropogeographie. I. Aufl. Stuttgart, 1882, 1891; АнЯ. 1899, 1912. — E. Reclus. L'homme et la terre. Par. 18, 1905 gg. — J. Brunhes. Geographie humaine. I. Ed. Paris. 1909. II. Ed. Paris, 1911 etc. etc.

тутешні відносини дуже часто інакше розуміти, як це велять закони політичної географії, пристроєні до західно-європейських обставин. В дослідях політичної географії України стаємо на нетикану сливе цілину, яка може видати результати нові й оригінальні, важні для цілості політично-географічної науки.

Цього, що наведене, мабуть, вистачас, щоб оправдати потрібність, коли не конечність політично-географічних дослідів над українською справою. Одиною основою цих дослідів буде суцільна національна територія українського народу. На цій території було протягом історичних часів багато різних чужих державних творів. Тим самим не хибусь предмету навіть для дуже вузько в методі понятої політичної географії.

«Коли якась народна індивідуальність закориниться природно на своїй території, то вона шораз видвигає себе наново з цими прикметами, що ввійшли в неї з її землі й шораз у неї ввиходять.» «Часто розбивалися політичні плани, але їх духові зародки трималися ґрунту й росли далі так, як перед тим росли.» Цими двома влучними висказами Рацеля¹ я хотів би починати.

Український народ сидить у північно-західній половині свого нинішнього обсягу від непам'ятних часів, може ще від часів праслав'янської єдності². Від V-го століття по Христі починається експансія. Праукраїнців (Антів) на Схід і Південь. В X і XI-му віках являється, як результат тієї експансії, староукраїнська Київська держава, яка опановує ціле північне побережжя Чорного моря від Дунайських Гирл до Кубані. Напори азійських кочовиків відсувають, щоправда, український народ на цілі століття від чорноморського побережжя, однак від XVI-го віку починається нова експансія Українців на Південь і Схід, котра й до нині ще не скінчена. В XVIII-му столітті український народ дійшов знов до Чорного моря й Кавказу, в XIX-му укрупив і розширив свої тутешні землі, дійшов до Каспія й розширює свою територію в цих сторонах шораз дальше. Нинішній картографічний образ розміщення Українців є так на суцільній території, як і на колоніальних просторах, тільки ефемерним, хвилимовим образом. Кілька десятиліть, навіть років, приносять значні переміни, всюди з позитивним для Українців вислідом.

Всюди, де український народ громадно поселюється, приносить він свої питомі історично-політичні традиції, змагання, суспільну й економічну структуру і т. п. Завдяки тому стає український народ рідною політично-географічним елементом для простору, на котрім поселився. Історичний рух (у розумінні Рацеля) може йти, куди хоче й як хоче — український народ затримує свою індивідуальність і зростається зі своєю землею шораз більше й шораз сильніше.

¹ Politische Geographie, I. v., стор. 5 д.

² N i e d e r l e. Slovanské starožitnosti. Praha, I, 1902, с. 30, карта.

Монгольська хуртовина XIII віку, що зруйнувала так багато могутніх народів і держав, не могла знищити українського народу. Так само ІС змогло цього доказати шІВТІСЯЧЛІТНЄ татарське лихоліття в зв'язку з польським і московським гнобленням. Український нарід зростає числом, шириною й глибиною своїх зв'язків з рідною землею і виступив у XX-му столітті, як одна з найбільших числом націй Європи, на історичну арену. Органічний зв'язок народу з землею, ця найсильніша основа держави, мимо всіх історичних невзгод на Україні, тільки скріплялася й поглиблювалася. Українці поміж всіма великими народами Європи, нарід найвиразніше хліборобський, зрослися зі своєю рідною землею так тісно, що кожний політичний план (навіть!), який відноситься до української території, мусить з тією дійсністю необхідно ЧИСЛИТЬСЯ. Так є впрочім вже сливе від тисячі років... Доказів доставляють усі неукраїнські державні твори, що повставали протягом цього часу на українських землях. Вони паношили тут не раз навіть довгі часи й надавали собі великої поваги. Та їх престиж був великий тільки в очах Західної Європи, яка нічого путнього про них не знала. В дійсности це були все держави у нутрі слабі, що могли вдержатися на Україні тільки завдяки грубому й постійному насильству супроти українського народу. Організм усіх цих держав був недужий від великого чужого тіла — українського народу й землі — й мусив скорше чи пізніше ПОГИБАТИ.

Тепер звертаємось по черзі до всіх ПОЛІТИЧНО-ГЕОГРАФІЧНИХ елементів української справи. Опиралися будемо на минувшину й теперішности, однак узгляднюватимемо теж будуччину в ЦИХ Ї МОЖЛИВОСТЯХ, які науково можна без ніякої довільности збагнути.

2. Політично-географічне значення положення України

Південні і східні сусіди.

Географічне положення було без сумніву найважливішим природо-ЛІСНИМ елементом у політичному житті України від самих найдавніших часів'.

Географічне положення поклало Україну на найдальший Південний Схід Європи, в безпосереднє сусідство зі степами й пустинями Середньої й посереднє (Кавказ, Чорне море) з Передньою Азією. Сполука з областю Середземного моря є теж посередня (через Чорне море) та легка. Крім цього межує Україна на Південному Заході безпосередньо з балканськими землями (через Румунію). На Заході граничить Україна з Середньою Європою (з Угорщиною, Чехо-Словаччиною, Польщею на Півночі з Білою Русею й Московщиною, на Сході з московською колоніальною землею Донських козаків, з Каспійським степом і морем.

Політично-географічні наслідки й впливи такого Географічного положення виявляють себе дуже сильно так у історичному розвитку українських земель, як і в їх теперішньому політичному положенні.

Політично-географічне положення України має перш усього виразні прикмети **О К Р А Й Н О Г О П О Л О Ж Е Н Н Я (Randlage)**.

Україна вже в сирій давнині старинности уявляє зі себе типову окраину землю. На Півдні й Південному Сході її лежали культурно й політично могутні держави старинного Орієнту, на Півночі Європа, тоді ще сливе ціла **ЗАМЄШКАНА** нецивілізованими народами природи. Останки так **ЗВАНОЇ ПЕРЕДМИКЕНСЬКОЇ** культури¹ розсипані по середній, ба навіть і північній Україні, є нікими свідками живих культурних **ЗНОСИВ** України з цивілізованим Орієнтом, для котрого вона тоді була межевою землею. Фінікійські колонії були першими чатами напівполітичної експансії старинного Орієнту на Україні, скитський похід Дарєя першою (і **ПОСЛІДНЬОЮ**) пробою прилучити Україну політично, як межеву землю до цивілізованого Орієнту, щоб забезпечити північні границі перської універсальної держави від кочових набігів.

Далекозорість Дарєя пізнала вже тоді, сливе півтредь тисячі років тому назад, яке велике значення має Україна для судьби Передньої Азії. В головах політичних мужів новітньої Європи починає це пізнання шойно тепер **ПОЯВЛЯТИСЬ...**

Та політична й культурна точка тяжкоти старинного світу почала тоді вже на добре пересуватись далі на захід, на побережні краї Середземного моря. Україна стала вже тоді межевою країною грецького (потім **ЕЛІНІСТИЧНОГО**) світу через інтенсивну грецьку колонізацію північного побережжя Чорного моря. Звісна річ, що Україна відіграла дуже важну роль в економічному житті геленського світа. Греки пробували також політичної експансії на українських землях, однак ці проби мусили держатись невеличких розмірів задля **ПАРТІКУЛЯРИЗМУ**, який всюди, навіть у ці далекі **СТОРОНИ**, слідував за греками.

Шойно Боспорянська держава (II вік до Христа — III вік по Хр.) опанувала значніші часті південної України й прилучила їх до великої політичної системи **ГЕЛЕНІСТИЧНИХ** держав. Ця Боспорянська держава попала в початках нашої ери під панування римлян, котрі потім від Заходу, від Дакії, обсадили значні часті південно-західної України й досягли **СУХОЗЕМНОГО** сполучення з Боспорянською державою.

При цих історичних процесах ходило перш усього про панування над Чорним морем. Однак це дуже знаменне, що політичні системи так Передньої Азії, як і Середземного моря, вже тоді вміли оцінити політично-географічне значення України.

¹ В о в к у «Матеріалах до української етнології», т. VI, 1905 і в «Трудах XIII археологического съезда», 1907.

Окрайне положення України стало ще виразніше за великими нсрипетіями мандрівки народів. З початком середньовіччя стає Україна межовою землею не тільки середземноморського й передньсїйського світу супроти Півночі, але також ОКРАЙНОЮ землею осілих хліборобських народів і ЇХНІХ політичних організацій супроти кочового азійського світу. Ефемерна велика держава Готів (Ерманаріха), що повстала на нинішній українській території (в IV столітті), не доросла ДО такого небезпечного крайнього положення. Вона мусила впасти під напором гунів.

Цей намір, це перший історично вловимий прояв політично-географічного впливу центрально-азійського сусідства на судьби України (коли не будемо числити випертя кіммерійців скитами). і Іевдовзі потім (початок V-го віку) почався напір давніх Українців і ЇХНІХ прастарих прикарпатських селитьб до берегів Чорного й Оіівського моря. В VI столітті заселили наші предки ціле запілля Чорного моря, від Дунайських гирл аж поза Діп. Від цього часу мусив український народ сам носити на собі наслідки ПОЛІТИЧНО-географічного крайнього положення біля степової Середньої Азії, протягом більш, як на тисячі років.

В п л и в ц е н т р а л ь н о - а з і й с ь к о г о с у с і д с т в а на історичний рух був поміж усіми політично-географічними впливами для території й народу України безумовно найсильніший. Від самих початків його історії тяжить цей вплив неначе змора на українським народі, немов опир п'є азійський кочовий світ цілі століття його живу кров. Татарське лихоліття не почалося, як дехто мІГ би думати, аж у тринадцятому столітті, воно морило Україну від сірої давнини. Кіммерійці, скити, аляни, гунн, авари, хозари, мадяри, печеніги, торки, берендії, половці, татари, кімлики, всі вони страшною чергою проходили протягом двохтисяч років степи й луги України і заливали її безмежним горем війни. Починаючи від аварів мусив український народ переносити всі ці кочові побої безпосередньо на своїх плечах'. Політично-географічні прикмети кочових народів вступають на території України в цілім своїм типовім розвитку.

Л е г к а р у х л и в і с т ь цих кінних народів проявлялася перш усього в правильних грабїжних набїгах на сусідні хліборобські краї, передусім же на українські землі. Вже історичні джерела київської княжої доби повні сумних звісток зі старших часів печенїжського, половецького й татарського лихоліття. Коли ж Україна пішла під литовське й польське панування, стали кочові набїги таким звичайним явищем, що історичні джерела записують їх наче щось уповні нормальне, самозрозуміле. Кілька татарських набїгів в однім році, кількакадесять зруйнованих сіл, кілька тисяч невольників і стільки ж ви-

¹ Про кочове лихоліття дивн в Історії України-Руси Грушевського, т. I, стор. 79 дд., 123 дд., II., 505 дд., III., 205 дд., IV., 292 дд., VII., 20 дд. і т. п., де зведена вся література.

мордованих, це було для України, під час татарського лихоліття (XIII — XVIII вік) головно ж у XVI і XVII столітті звичайною, щорічною появою. Тоді вважали татарські набіги дуже дошкульними, коли кількість знищених осель доходила СОТОК ЧИ ТИСЯЧІВ, КІЛЬКІСТЬ «ясиру» десятків ТИСЯЧІВ.

Не багато є між самими Українцями людей, які здавали б собі добре справу з цілої величі безмежної шкоди, яку ці набіги кочівників принесли Україні протягом многих століть. Історичні дослідники вже ЗДАВНА збагнули велику шкідність аварських і мадярських набігів для середньовічних держав Середньої й Західної Європи, для політичної сили й культури цих держав. Трицятилітній війні приписують німецькі історики величезні НЕГАТИВНІ наслідки на культурному й політичному полі. Ціле століття потребувала, на їх думку, Німеччина, щоб ці наслідки перемогти.

Що ж однак значать не то ТРИЦЯТИЛІТНЯ війна, але є ВІЙНИ, всі ворожі набіги, яким підпала Німеччина наслідком свого центрального положення в Європі, в порівнянні з ЦИМ ВОЄННИМ ЛИХОЛІТТЯМ, що його витерпіла Україна, наслідком її крайнього положення!? Одно татарське лихоліття здержало політичний і культурний розвиток України на цілі століття. І хоч набіги кочовиків спинилися вже в другій половині XVIII-го століття, то їх сумні наслідки видні до нині. З політичного ослаблення, спричиненого ПІВТисячлітнім татарським лихоліттям не може український народ і до нині прийти до себе.

Державні твори кочових народів прикметні завсіди великопросторністю їхньої політичної думки. Держава хозарів завоювала частини навіть лісової полоси України. Обсяг влади печенігів і половців обіймав цілу південну пайку України враз із сусідніми степовими землями (до 1/2 мільйона квадратних кілометрів). Коло половини XIII віку стала ціла Україна невеличкою провінцією велетенської світової держави Джішісхана. Тоді терпіли те ж Польща й Угорщина від монгольських набігів. Однак обидві ці держави ввідали захистити свою незалежність завдяки ЇХНЬОМУ Географічному положенню. Московська держава мусила близько четвертину тисячліття носити ярмо татарського панування і потім ще довго терпіти від татарських набігів на своїх крайних землях. Та Московщина була за далеко від ПОНТОКАСПІЙСЬКИХ степів, цього «орішину» татарів. Для того її державна організація могла існувати далі під татарським пануванням, навіть скріпитись ПЕРЕЙНЯТТЯМ татарських метод правління. Натомність давня українська держава Зі своїм так недалечко від степів положеним центром — Києвом мусила впасти, а новий центр, положений далеко в західних лісових землях — Галич — був так ослаблений татарським ЛИХОЛІТТЯМ, що міг ледве одно століття опертися литовській та польській заборони.

Окрайне положення України на порозі Європи й степовій Азії було без сумніву головною основною причиною упадку старої Київської держави. Сусідство кочових народів не дозволяло їй скріпити-

ся в яким-небудь довшім мирнім періоді. Величні системи пограничних укріплень, які мають аналогії хіба у римському *limes*'і, помагали дуже мало¹. Було ще щастям у нещасті, що розгін і сила поодиноких кочових народів ломилися завсіди, по короткому часі, о відпир Київської держави. Через цей час, заки ця ослаблена орда була виперта якоюсь свіжою, кріпкою ордою, що приходила з Азії, могла Київська держава дещо віддихати й приготувитись до нових оборонних воєн. Військова потуга Київської держави була для сил поодиноких кочових народів завелика й завдавала їм безчисленні невдачі. Та незмірним полчищам монголів вона таки опертись не могла. Київська держава мусила впасти, бо наслідком свого Географічного положення вона не мала із самого початку можности мирного розвитку.

Безпосереднє сусідство степових кочівників шкодило Україні не тільки через постійні грабіжні набіги, але й також через перерізання найважніших шляхів лучби, між Україною й іншими культурними землями світу. Печеніги, половці, татари обсадили побережжя Чорного моря враз із гирлами Дунаю, Дттіпра, Буга, Дністра й перещинували всяку лучбу України з культурними землями візантійської держави й Середземного басейну взагалі. Як повна значення була ця лучба, побачимо нижче. В той самий спосіб загородили кочівники Україні важні великі торговельні шляхи сухопутньої лучби України і Середньою Азією, Персією, Індією, Китаєм. Ця обставина довела до економічного упадку Києва вже в XII-ому столітті й приготувала політичний упадок його.

По упадку української державности стають впливи степової Азії на Україні може ще сильніші, як були. Польсько-литовська держава, що заволоділа Україною, боронила її куди гірше, як стара Київська держава. Коли ж у XV-ому віці турки-османи зайняли Царгород і побережжя Чорного моря при устях Дунаю і Дністра, коли на Криму повстало сильне самостійне, тільки ленно підвласне Туреччині татарське ханство, попали українські землі в цікаве політично-географічне положення: татари перемінили цілу південну й східну Україну в граничну пустиню². Крізь цю пустиню переходять, коли тільки їм захочеться, військово організовані ватаги татарських грабіжників. Турецькі й інші торгаші невільниками постачають цим ватагам коней і оружжя й організують ці ватаги по чорноморських пристанях. Коли такий грабіжний чамбул щасливо верне на побережжя, відкуповують торгаші від нього всю добичу й розсилають українських невільників по всіх торгових центрах магометанського Орієнту.

¹ Диви: Грушевський. Історія України-Руси, т. II., карта 1. — Антоновичь. Археологическая карта Киевской губернии. М., 1895. — Труды XI арх. съезда. К., 1901 і т. д.

² Пор. Грушевський, о. с. т. VII., стор. 4 дд., 12 дд. й цікаві реляції Претвича!

В XVI і XVII-ому столітті панували ОТЖЕ на Україні такі самі політично-географічні відносини, як у XIX віці на східному побережжі Африки, аж до ХВИЛІ, коли європейські держави положили цій скандальній господарщі кінець (договір Сер Бертл Фріра, 1873). Треба тільки на місце купців і капіталістів з Кафи, Козлова, Акерману поставити купців із Занзібару, Момбаси чи Хартуму, на місце татарських мурзів і уланів, арабських торгашів невольниками в роді Тінну Тіба чи Бушірі, на місце татарських чамбулів, узбросні каравани вангванів чи ваямвезів і дістанемо цілком ідентичний образок. Поза СМУГОЮ, зайнятою ТОРГАШАМИ невольників, на морському березі простягається широка безлюдна полоса, майже пустинна й зараз поза нею осілих хліборобів у вічній тривозі перед невинним воєнним лихоліттям і гірким невольницьким ярмом. Тільки ця різниця є між центральною Африкою та Україною, що на Чорному морі — тодішньому турецькому «таге clausum» не було воєнних кораблів європейських держав, котрі могли б так перешкоджувати торгівлі невольниками, як це вони робили на Індійському океані. Тому то й полювання на невольників і торгівля ними велася на Чорному морі в багато більших розмірах, як на Індійському (чи й Атлантийському) океані.

Ці чисто «африканські» обставини, що панували на Україні тільки сливе на сотню літ КОРОТШЕ, як у Африці, дають нам найкращу міру ЦЬОГО, яким страшним політичним й культурним гальмом було для українського народу татарське лихоліття!

Татарське сусідство мало ще цей наслідок, що воно дуже «упростило» політично-географічні відносини значних просторів України. Воно перемінило ЇХ у майже безлюдну граничну пустелю, впрочім дуже багату рослинним і звіриним життям. Ця широка пуста полоса, яка розділювала турецько-татарські ЗАЙМАНЩИНИ від ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКИХ і МОСКОВСЬКИХ «окраїн», стала колискою й осідком українського козацтва.

Найти політично-географічну аналогію до українського козацтва дуже трудно, хоч його повстання й розвиток можна пояснити тільки антропогеографічним способом¹.

Подібні формації серед пограничної людности можна найти в багатьох країнах землі, на багатьох ступнях культурного розвитку народів. Однак ніяка з цих формацій, подибуваних у різних часах і місцях землі, не може рівнятись що до політичного значення з українським козацтвом. Далеку аналогію зустрічаємо в колоніальній історії Північної Америки. Лісові й степові пустирі, що відділювали тутешні молоді європейські колонії від ворожих індійських племен, втворили окремі гурти й формації пограничної людности («Coureurs des bois», «Backwoodsmen», «Pioneer»), які відігравали в північноамериканських колоніях приблизно таку саму роль, як

¹ Пор. Грушевський., о. с. т. VII., 66 дд., де зібрана вся література і зроблені дуже влучні висновки.

козаки на Україні, творили передню сторожу поступу культури в граничні пустирі. Однак хоч ці «лісовики» дуже причинилися до цюсту майбутніх «З'єднаних Держав», хоч взяли дуже визначну участь у визвольній боротьбі проти Англії, то їх політичне значення далеко не достигає такого значення українського козацтва. Кош ці во хоч тільки продукт нещасливого політично-географічного положення України, не тільки що захищало рідну ЗЕМЛЮ від кочівників краще, як це робили держави, які «de iure» нею володіли; воно витворило самостійно сильну політично-військову організацію, яка дала Україні по трьохсотліттях неволі нове самостійне державне життя: гетьманщину. В козацтві видимо тим робом перший корисний вплив азійського сусідства. Побиваючи кочових сусідів України їхнім власним оружжям, козаки вели перед у другому ВЕЛИКОМУ поході української колонізації на південь і південний схід.

Другий корисний НАСЛІДОК кочового азійського сусідства проявився при кінці XVIII-го століття, по упадку татарської держави на чорноморських степах. Зараз, як тільки щезли оружні орди кочівників із степу, Україна опинилася в безпосередньому сусідстві з величезним степовим простором, майже незалюдненим і всілякими скарбами природи дуже багатим, що простягався над Чорним, Озівським і Каспійським морями. Зараз таки почався великий колонізаційний рух між українським народом. В родючих чорноморських землях, які недавно тому кормили тільки стада кочівників, почали масово поселятись українські хлібороби. В часі коротшим, як одно століття, цей колонізаційний рух збільшив українську національну територію більше, як двічі, й посунув етнографічні межі України аж до берегів Чорного моря, Каєгтія й Кавказького Підгірря. По шістьох століттях добився український народ знов до морського побережжя, від котрого його відсунули слідувачі по собі навали азійських кочівників.

Тим способом використав український народ своє некорисне окрайне положення бодай у одному напрямкові. Окрайне положення давало йому можливість поширити свою територію на Схід і Південний Схід. Український народ це зробив і здобув собі дорогою мирної, хліборобської колонізації широченну територіальну основу. Нікому з «недержавних» народів такого не доводилося доказати. Національні території чехів, поляків, литовців, білорусинів і т. ін. є наслідком цього малі й із усіх сторін обмежені, центральне їх положення, обгороджене більше чи менше постійними етнографічними границями, дозволяє на експансію хибань дорогою насилля. Ба навіть, щоб удержати свої межі, мусить кожний з цих народів вести завзяту національну боротьбу. Малопростірність і ВЕЛИКА густота населення, є, щоправда, прихильні розвиткові культури, замикають однак народ і його політичну ідею в узькі межі. Відплив НАДВИШКИ населення мусить йти в чужі краї. А що недержавний народ не може мати власних колоній, то всі емігранти тратять по найвище в двох

Генераціях свою народність. Правда, з другої сторони така «етнографічна тіснота» родить у народа тугість (пр. у чехів), або експансивність (пр. у поляків).

Український народ добув собі натомість дуже великопростірну територіальну основу, яка ще й тепер є зглядно рідко заселена (на р. 1914. 56 людей на 1 км. кв.) й допускає ще на багато років внутрішню колонізацію. Крім цього лежать у безпосередньому сусідстві України величезні простором, та населенням дуже вбогі, землі (Кавказ, Центральна Азія, південна Сибір). В ці, для хліборобських осель дуже принагідні землі, ллється від кількох десятиліть сильна струя українських переселенців, цей колонізаційний рух має таке ж саме великочертне обличчя, як свогочасна колонізація чорноморських берегів. Суцільні простори заселені українцями, великі на десятки, ба й сотки тисяч квадратних кілометрів, простяглися довжезною смугою від Каспія по Тихий океан. Вони дають запоруку, що тут повстануть (коли вже не повстали) українські національні колоніальні простори. Про «Зелений Клин» можна вже без обиняків говорити, як про українську колонію, так само про широкі простори південно-західного Сибіру. Тутешні колоністи мають вигляди задержати свою народність на необмежений час. Колоністи в Канаді, З'єднаних Державах Північної Америки, в Бразилії чи Аргентині таких виглядів не мають.

Географічне положення України на порозі середньоазійських степів дало тим способом, по довгих віках татарського лихоліття, українському народові спромогу дуже значної колонізаційної експансії.

Легкість лучби України з Південною Європою і Середньою Азією має більше квалітативне, як квантитативне значення. Політично-географічні впливи цього сусідства покриваються майже цілковито з впливами Чорного моря. З виїмком кількох походів давніх українців у X столітті на Персію й Болгарію, галицьких князів і козацьких ватажків та гетьманів на нині румунські Дунайські краї, всі інші зносини України з Південною Європою й Передньою Азією відбувалися через Чорне море. Зв'язок України з арабсько-перським культурним кругом через Кавказьку шию і через Каспій за кочівниками дуже вчасно перепинився.

Легкий зв'язок з східною частиною середземноморського світу, що був найсильніший під кінець першого тисячоліття нашої ери і відбувався чорноморським шляхом, мав натомість для України величезне політично-географічне значення. Вплив торгової лучби на розвиток державної організації показався тут у повному світлі. Легка сполука з Царгородом розвила торгівлю України, піднесла її культурний рівень і дуже значно причинилася до скресталізування першої української держави довкола київського торговельного осередка. Тою самою, чорноморською дорогою прийшло теж християнство, яке наконечно включило українців у сім'ю європейських культурних народів. Візантійські й інші середземноморські впливи піднесли

Україну XI віку на такий ступінь культурного розвитку, на який не могла спромогтися ніяка сучасна СЛАВ'ЯНСЬКА держава середньовіччя.

Великочертна експансія старої Київської держави була без сумніву впливом ВИЩОЇ культури й переваги державної організації тодішніх українців над іншими східно-європейськими народами. Правда, годі вважати без обиняків давню Київську державу політичним твором на всі сторони звершеним. Однак, тільки тоді, коли порівняємо цю державу з нинішніми великими державами. Коли ж ПРИЛОЖИМО до неї мірило тодішніх середньовічних держав, вийде порівняння для Київської держави дуже не погане. Внутрішні війни й усобиці, НЕДОСТАЧА почуття державної ЄДНОСТИ, слабкість військової сили були прикметні теж тодішній Англії, Франції й Німеччині. Це ж були великі роєвища феодалних незгод, усобиць, воєн. Мало-простірність політичної думки прикметна не тільки давній Київській державі, але й усім європейським державам середньовіччя. Кожна з них була б упала, коли б доля поставила її в безпосереднє сусідство з азійськими кочівниками.

Азійські кочові народи відсунули своїм натиском на Захід давніх українців від чорноморських берегів. Політично більше сконсолідовані, одарені великопростірною державною думкою кочівничі держави відрізали тим способом Україну від головної артерії світової лучби середньовіччя — від Середземного моря. І то на більше, ЯК ПІВ-тисячліття. Коли ж у XVIII і XIX-му віці українська національна територія знов сягнула до чорноморських берегів, не було вже української державности, а на місці Візантії з її високою культурою сиділа від віків уже турецька держава, ворожа всякому культурному розвитку. Головні шляхи світової лучби лежали вже на Атлантийському океані — Чорне море було вже тільки нікчемною з лучбового боку закутаною Середземного моря. Російський уряд сливе не турбувався розвитком лучби на Чорному морі, навпаки він провадив політику ПРОТЕГУВАННЯ московського центру коштом України й завертав головні шляхи внутрішньої російської лучби до балтійських пристаней. Однак, ці штучні перепони не могли довго вдержатися. Від часів проведення суецького каналу почало давнє значення Середземного моря, як одного з головних світових шляхів лучби, дуже скоро відживати. Разом із цим мусило зростати значення Чорного моря. З кожним роком більшеє корабельний рух на Чорному морі, хоч матеріальна культура його побережних країн стоїть дуже невисоко. Коли вона підійметься вище, тоді велике багатство й велика різnorodність продуктів цих країн придасть Чорному морю торговельне й лучбове значення багато більше, як Балтійському чи Адрійському морю. Коли ж проекти мореплавних каналів між Чорним морем і Балтикою та Каспієм стануть дійсністю, вартість Чорного моря для світової торгівлі й лучби нечувано зросте.

А пам'ятати треба, що з торговельноучбовим значенням іде за всіди й політично-географічне. В безпосередньому положенні Укра-

їни над Чорним морем, в обставині, що ціла половина чорноморських берегів належить до суцільної української території, лежить запорака великої політично-географічної ролі України вже на найближчій будучині.

3. Західні й північні сусіди України

На південному заході сусідує український нарід з *румунами*. На цій границі витворилися однак політично-географічні взаємини тільки другорядного значення. Вони до того й не дуже численні.

Державна організація румунського народу повстала почасті коштом староукраїнської, зокрема ж галицько-української державності, коли татарщина підірвала сили ПЕІ останньої над Серетом, Прутом і долішнім Дунаєм. Завдяки обезсиленню української державності й могли румуни посунутися із Карпатської верховини на (первісну українську) Молдову й Бессарабію. Правда, румунські держави пробували й пізніше експансії на українській території, українські визвольні змагання шукали собі не раз опори й підмоги на Молдаві, Хмельницький хотів навіть персональної унії з нею. Однак на загал беручи державні твори румунського народу не добули ніколи більшого політично-географічного значення для України. Перш усього переполювала це їхня малопросторість, потім же швидко втрата самостійності й турецька кормига.

Під нинішню пору (розведемо це ще ширше!) і в найближчій будучині впливи румунського сусідства мають для України небуденне політично-географічне значення. Бессарабія й Буковина, землі, в котрих український народ межує з румунським, лежать, щоправда, в напрямі експансійних стремлінь румунської держави, однак обі вони ледве на половину румунські й суцільні території, румунська й українська, дадуться в обох землях дуже легко розділити. Прилучені в цілосте чи то до Румунії, чи то до України, були б ці обі землі предметом спорів між цими обома державами, які по природному положенню є здані на себе й на поспільне згідне життя. Тривкий союз і постійно добрі взаємні зносини є як для Румунії, так і для України дуже корисні.

Угорщина граничить з Україною тільки на невеликому просторі. Дещо довша була границя давнього угорського королівства з українськими землями. Впрочім карпатський хребет був завсіди доброю природною перепоною так для приязних, як і неприязних відносин між Угорщиною та Україною. Для того то й впливи угорського сусідства для України були все незначні. Проби експансії Угорщини в Галичині (XIII в.) та Галичини на Угорщині (початок XIV в.) були завсіди слабкі й недовгі, хоч, як звісно, перші з них служили Австрії ПРАВИМ титулом для прилучення Галичини в 1772 р. Короткість угорсько-української границі спричинила те, що Австрія могла заокупувати тільки частину української території.

Так само коротка є границя України зі С л О в а ч ч и н о ю. С л о в а к и, невеликий верховинський народець, жили довгі віки в за-тінку своїх політично могутніших сусідів, передусім мадярів. Їхнє тисячлітнє панування мало для словаків страшні наслідки. Тільки своїй відпорності й життєвій силі завдячують словаки це, що вони змогли пережити довгі століття мадярського панування і тепер по розпаді Австро-Угорщини були прилучені до найближче собі спорідненого чеського народу. Правда — страшенно ослаблені на тери-торії й народній силі. Тим найновішим політичним актом прийшла Україна знов у сусідство й політично-географічні взаємини з чесь-кою державою. Старі (з X віку) зв'язки можуть тепер знову нав'язатися. Значення тих зв'язків не можна низько цінити, хоча границя сама по собі коротка. Бо через Чехословаччину може з одного бо-ку плисти на Україну західно-європейська культура, багато чистішо-го струєю, як куди інде, з другої сторони добуває Чехословаччи-на сильну опору на сході й неоцінені господарсько й лучбово-гео-графічні можливості.

Сусідство з П о л ь щ е ю, хоч історично дуже важне, є з полі-тично-географічного боку багато слабшим елементом, як азійське чи середземноморське сусідство.

Етнографічна границя між українцями та поляками є коротша навіть українсько-румунської границі. Польща лежить при найко-ротшому боці трапезунду, котрий творять обриси нинішньої україн-ської території.

Однак незвичайно корисне політично-географічне положення Польщі при кінці середньовіччя зробило її наймогутнішою держа-вою на сході Європи. Тодішня польська держава опиралася з одно-го боку о береги Балтики, з другого на карпатській верхівині, там де вона найтрудніше проходима. На заході межувала вона з Німеч-чиною, яка попала вже в початках другого тисячліття нашої ери в типовий стан дрібнопростірною роздрібнення, з котрого виийшла властиво аж в 1871 році.

Експансійні стремління Німеччини, котрі в часах саксонських ці-сарів були такі сильні й великочерпні, зійшли дуже швидко на сту-пінь малопростірних заборів поодиноких князів і маркграфів. Силь-нішу експансійну діяльність розвинув тільки орден німецьких лиця-рів над устями Вісли й Німану. Та його експансія скріпила тільки Польщу, бо знищила старих грабіжних прусаків, приневолити поля-ків навчитися західно-європейської воєнної штуки й спонукала їх до з'єднання їхніх дрібних князівств, роздираних усобицями, в одно сильне польське королівство. Сильна німецька колонізація в Польщі спричинила гарний розвиток міст і міського життя, вищої культури, промислу й торгівлі. Німецьке сусідство мало для середньовічної Польщі тільки корисні наслідки. Не дармо покинули польські коро-лі вже від XIV в. (Казимір Великий) свою, дотепер проти Німеччи-ни звернену політику, щоб кинутись на легку добычу на сході.

Східні сусіди Польщі: литовці, ятвяги, русичі-українці дошкулювали, щоправда, Польщі граничними війнами, та не загрожували ніколи її самостійності. З кочових народів грізні їй були тільки татари, однак не прибільшуємо, коли сконстатуємо, що Україна в пару десятиліттях мусила витерпіти від татар багато більше, як етнографічна Польща за всі часи татарщини.

Ці корисні обставини справили те, що в половині XIV віку, кож Україна гинула в крові вічних татарських воєн і династія Галицько-Володимирської держави, цього остатка української державности, саме вимерла, Польща, хоч малопростірна й не дуже людна, могла вперше виступити заборно. Вона сама спромоглася на часове захоплення Галичини й Поділля. Щойно майстерна унія з Литвою (1569) віддала Польщі панування сливе над усею тодішню територією України.

Становище українських земель в рамках Польської держави було з політично-географічного погляду *mutatis mutandis* цілком ідентичне зі становищем нинішніх плантаторських колоній супроти колоніальних держав Європи. Характер осадничих колоній змогла Польща надати тільки декільком малим просторам на західній границі України (Західне Підляшшя, частини Холмщини й Галицькі землі над Вислоком). Поза тим стояла на перешкоді перш усього чисельна слабкість пануючого народу, потім же його скоро експансія й розпорощення по широких просторах Литви й Білої Руси. Тому-то Польща не могла й думати про інтенсивне сколонізування українських земель польським живлом. За політичним захопленням України не пішло й не могло в даних обставинах прийти господарське заволодіння нею. Великі колонізаторські успіхи, якими поляки залюбки величаються в творах своїх істориків (пр. Шайноха, Ролле і т. д., головно ж Яблоновський в «Zródła dziejowe», т. V і XXII), є ірреальні. Україна була вже в часах польської окупації людніша, як сама Польща. Однак ТИТУЛИ ПОСІДАННЯ цієї української людности були ще менше шановані, як пр. титули посідання індійських племен у північній Америці. Тут бодай куповано у індійського ватажка землю, в найгіршому разі за пляшку горілки й кепський мушкет. На Україні було ще простіше. ПОЛЬСЬКИЙ МАГНАТ діставав від свого короля грамоту даровизни на великий шмат землі. Вигнавши безцеремонно евентуальних українських поміщиків, такий магнат проголошував попросту всім, хто поселиться на «його землях, свободу на 15 до 25 років від усяких дачок і панщинних робіт». І український хліборобський люд, ворожо настроєний до всякого кріпацтва, зараз збирався зі всіх усюдів і заселявав громадами села й містечка. Нечисленні польські хліборобські колоністи розпливалися все в українському морі так, що польське панування на Україні держалося тільки: небагатьма вельможами (до того переважно українського походження), нечисленною шляхтою (теж переважно українською, потім сполонізованою) і жидами, що купчилися під польською протекцією по містах.

Коли при тім уявимо собі вічну татарську небезпеку по всій Україні та слабкість польської державної організації взагалі, то зрозуміємо, чому Україна не могла органічно врости в польський державний організм, чому така значна частина України (Київ, Лівобережжя і т. ін.) по короткім (ледве 80-літнім) польським пануванню, пропала для Польщі назавсиди. Україна завоювана Польщею так великим трудом, була простором і населенням завелика, щоб Польща могла її вдержати за собою. Занадто скоро й занадто велика експансія Польщі на українських землях мусила принести для неї сумні наслідки. Автохтонне українське населення не було приєднане для польської державної ідеї — навпаки всюди воно пішло в опозицію і стало задля своєї численности й тугости дуже небезпечним для польської державности елементом.

Політична перевага Польщі в Східній Європі, в XV і XVI столітті неперечна, опиралася однак все таки на посідання великої й багатой України. Коли українська визвольна війна 1648 р. утворила українську Гетьманщину, й вона прилучилася 1654 р. до Московщини, зараз наступило рішуче пересунення сил у всій східній Європі. Московщина, що пів століття тому назад стояла (почасти завдяки і Польщі) над берегом пропасти, прийшла через федерацію з Україною до переваги в Східній Європі й стала по дальшому півстолітті могутньою Російською імперією.

Україна була отже для Польщі головним джерелом сили, велетенським і багатим та чужим по суті пограниччям, котре наслідком своїх політично-географічних прикмет надавалося майже виключно для плантаційної господарки. Щоб цю велику колонію, так важну тоді для Польщі, як нині Індія для Англії боронити проти татарських грабіжників, Польща не мала сили. Тим менше вона могла думати про добуття й знищення їхніх сховків на Криму й Чорномор'ї. З другої сторони не дозволяли вічні набіги цих грабіжників і викликана ними козаччина зрости польській владі на Україні в політичну силу.

Так витворився цей знаменний політично-географічний *circulus vitiosus*, котрий найшов свій кінець щойно тоді, коли східній сусід Польщі — Московщина став Російською імперією й задавив грабіжну кримську державу. Та тоді була Польща така слаба, що доспіла до розбору. Бо політично-географічне положення Польщі, таке корисне при кінці середньовіччя, стало дуже некорисним, коли на місця давніх, пасивних сусідів: Римської держави німецького народу, Угорщини й давньої України прийшли новітні, могутні держави: Прусія, Австрія й Росія. Центральне положення Польщі, аналогічне нинішньому положенню Німеччини, вимагало тугой державної організації й сильної армії. Тому що Польщі не доставало й одного й другого, її упадок був питанням вже тільки дуже короткого часу.

Сусідство Польщі мало для України ще й це значення, що культурні впливи західної Європи, так важні для розвитку політичних

ідей, могли діставатись на Україну лише через Польщу. На жаль, соціальна структура Польщі була наслідком пригноблення й (пізніше) повного занепаду міського життя така, що прищиплення повної західно-європейської культури в Польщі було виключене. Зокрема ДУЖЕ сумно виглядала матеріальна культура. Наслідком цього відпадали для України, цієї вічно несупокійної й руйнованої війнами пограничної землі, тільки поодинокі культурні окрушки. Систематичне руйнування цих НЕМНОГИХ останків КОЛИШНЬОЇ високої культури княжої України є може в тім самім розмірі заслугою Польщі, як заслугою татарського лихоліття¹. Добрий МОМЕНТАЛЬНИЙ знімок цієї співпраці поляків і татарів над знищенням української культури подає, на основі джерел з XVII століття, Мілюков².

Північна сусідня земля України, Біла Русь, мала тільки недовгий час більше політично-географічне значення. Біла Русь творила колись інтегральну частину староукраїнської Київської держави. В XIV-му (почасти вже XIII-му) столітті пішла Біла Русь під литовське панування — властиво ж змінила тільки династію й стала для Великого КНЯЗІВСТВА Литовського основою для прилучення цих частин старої Київської держави, що ще не підпали безпосередній татарській владі. Біла Русь була також посередницею для українських культурних впливів на Литві. Цим шляхом дійшла культура й письменна мова старого Києва до неподільного панування в цілій литовсько-руській державі. Ця держава стала просто державою українсько-білоруською, бо литовське національне живло дало їй тільки назву й династію. Тим і пояснюється дуже лояльне відношення українців до цієї держави.

Та прийшла Люблинська унія, українські й білоруські культурні й політичні впливи дуже скоро підкопав непереможний напір поляків і Литва та Білорусь ПІДЛЯГЛИ цілковитій колонізації — принаймні у всіх вищих верствах свого населення.

Остається нам до обговорення ще тільки сусідство України з Московщиною чи пак Великоросією. Воно має головню з огляду на нинішні відносини на Україні величезне політично-географічне значення.

Перша політична організація нинішньої Московщини вийшла, як знаємо, зі старої Київської держави — отже з України. Великопростірність, трудна лучба, незугарна організація середньовічної держави, а вже найбільше антропогеографічна окремішність населення пособляли від самого початку самостійности «заліських» земель над Окою й Москвою, серед інших територій Київської держави. Швидкий зріст абсолютної, ба деспотичної влади князів в цих північних князівствах дозволив їм не тільки самим скріпитись політично, але й підкопати кривавими війнами й руйнуваннями (1169, 1203) київський центр держави. Коли в XIII і XIV віці прийшла

¹ Диви: Грушевський. Історія України-Руси, т. V і VI. Skizzen russischer Kulturgeschichte, т. I., с. 41.

татарська навала, то українські князівства, збудовані на федеративних основах, без сильної княжої влади з перевагою «землі» над князем, мусили погибати. Північні князівства змогли натомість завдяки своїй віддаленості й деспотичній формі влади вдержатися. Московські князі почали вже в XIV столітті «собирати руські землі», а зі слов'янсько-фінської мішанини почав творитись новий «хідно-слов'янський народ — москалі».

Наслідком майже цілковитого зруйнування Лівобережжя татарами перервалися сусідські взаємини між українцями та москалями сливе на три століття. Оба народи жили й розвивалися самостійно й дуже швидко стали собі чужими. Тільки слаба й непевна зв'язь спільної позірно ідентичної православної віри полишилася, разом з письменною церковною мовою й правописом. Натомість ця обставина, що великі князі й царі Московщини поводилися наче володарі «всєї Руси» й дідиці київських великих князів, не мала поза формальностей, царських титулів і теоретичних претензій поки що ніякого значення. Тому-то українцям XVII-го століття, коли взаєміні зносини оживилися, Московщина здавалася чужою, може більше, як Польща.

Для того спроба Хмельницького, українську гетьманську державу оперти на Московщину, стала фатальним промахом. Молода українська держава, ледве збудована, дістала до своїх давніх ворогів, Татар і Польщі, ще третього — Московщину, «собирательку руських земель». Супроти такого політично-географічного положення не змогла Гетьманщина довго вдержати не то самостійно, а й автономії. Зокрема, коли на місце давнього московського царства прийшла по європейськи зорганізована російська імперія.

Сусідство з Московщиною є по татарським сусідстві найважливішим політично-географічним елементом у історії України. Етнографічна границя українців з москалями в ХУП-му віці ще коротка й до того несучільна, зробилася за поступом колонізації Лівобережжя (Слобідщини, Донщини, Підкавказзя) найдовшою з поміж границь України. По упадку автономії Гетьманщини й по поділах Польщі дісталася поверх 9/10 української національної території під безпосередній непереможний вплив Московщини.

Політично-географічний вплив Московщини був для України все фатальний. Ми вже вище згадували, як то старомосковські князівства підкопали війнами значення київського центру й тим ослабили його відпорність супроти кочових народів. Так само злочасний був політично-географічний вплив Московщини від часу відновлення українсько-московських взаємин в XVII-му столітті. Молоду українську державу, збудовану котрою коштувало так багато крові, почали московські впливи зараз таки підкопувати з усіх сторін, використовуючи дуже спритно всі слабші сторони молодого державного організму. Правда, всякий безсторонній мусить признати, що московська держава й московська суспільність XVII віку находилися в такому різкому контрасті до української державності й української суспіль-

ности, що які-небудь позитивні впливи були виключені. В Московщині панувала деспотична форма влади, загальне невільництво всіх підданих без виїмку, культура була більше азійська, як європейська й відгороджувалася вперто від усяких європейських впливів. Натомість на Україні була форма правління республіканська з виборним гетьманом, могутньою козацькою аристократією, свободолюбним непривичним до кріпацтва людом і культурою, що була побудована на європейських основах. Такі великі різниці в будові й ідеї цілком природно не могли довести до ніякого органічного зрощення обох державних організмів: українського й московського. Матеріально сильніша, хоч культурно слабша Московщина мусила стреміти до знівечення української не то держави, але й автономії.

Ця конечність є дуже зрозуміла. Для Польщі було володіння Україною дуже важне, та не було воно питанням буття чи не буття. Для Московщини натомість було посідання України без ніякого сумніву ПИТАННЯМ життя, головню ж від часу, коли вона перемінилася в новітню російську державу. Тільки панування над Україною відганяло Росії дорогу до Чорного моря, Бажану, Царгороду, тільки тривке посідання України давало Росії спромогу думати про здійснення давніх мрій — перейняття спадщини візантійських кесарів. Українська держава, нехай би й автономна, ПІВЗАВИСИМА, мусила бути поважною перепоною для експансивної політики Росії на півдні й південному заході. Ось де причина екстермінаційної політики московської держави проти українців. Вона не обмежилася на політичне поле, а розширилася на культурне. Там вона звернулася перед усього проти української мови й культури. Політична й культурна війна московства з українством загострилася саме в останніх часах, коли за розвитком велетенських природних багатств України панування над нею стало для Росії важним життєвим питанням.

Обговоривши тим робом коротко політично-географічне значення сусідних земель, звернемося ще раз до **НИНІШНЬОГО ПОЛІТИЧНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ПОЛОЖЕННЯ** України. Положення її супроти головних шляхів світової лучби й шляхів політичної експансії великих держав є тут без сумніву рішаюче. Основне обговорення цих справ відкладаємо до дальших уступів та декілька головних точок треба вже тут зазначити.

1) Україна, яко північне запілля Чорного моря, найбільший, пристаням **найбагатший**, найкраще для лучби відчинений край між усіма чорноморськими краями, опановує Чорне море, цей останній відшибок Середземного моря в тій самій мірі, хоч іншим способом, як це роблять землі над Босфором і Дарданелами.

2) Наслідком цього є політично-географічне положення України для цілого східного басейну Середземного моря дуже важне. Кожночасне політичне положення на Україні є для кожного розвитку якої-небудь політичної **МОГУТНОСТІ** в східному басейні Середземного моря рішаючо важне.

3) Україна панує наслідком свого географічного положення над доступом із Східної Європи так до бажанських земель, як і (через кавказьку шию) до Вірменії, Персії, Месопотамії і т. ін., отже до країв, що важні для політичної експансії сливе всіх великих держав Сходу. Суцільність т. н. Східного питання є зв'язана як найвиразніше з опануванням України Московщиною (в XVII і XVIII столітті).

4) Україна лежить при найкоротшій сухопутній шляху з Західної Європи до Індії, саме середній кусень цього шляху, до 2 000 км, довгий, переходить позовж України.

Політично-географічне зібрання усіх цих прикмет положення доказує, що Україна уявляє собою одну з найважливіших «ключевих точок» цілого близького сходу. Доля її недоля багатьох, коли не всіх європейських великих держав теперішності зависить від цього, як уложиться політична доля України.

4. Політично-географічне значення границь на Україні

Вже сама назва Україна — межова земля, пограниччя — вказує, що наша батьківщина має багато до діла з границями. Сама вже ця назва так чудово згідна з природою й історією країни, що дуже тяжко пришлося б видумати більш підходячу назву, як ця, що прийнялася й утерлася протягом історії!

Україна лежить на межах Європи й Азії, європейської полоси складкових гір і східно-європейської плити. Геоморфологічно й кліматично є Україна так само виразною граничною країною, туди переходять також важні рослинно- і звірино-географічні межі. Тут стикаються зі собою раси, культурні круги, народи. Україна це не тільки гранична країна, це також країна границь.

Натомість дотично політичних границь у вузькому розумінні справа представляється інакше. Політичні границі мали на Україні завсіди непостійний і неготовий характер. І його вони досі задержали. Україна не має ані на своїх межах, ані у своїй внутрішній приблизно такої скількості ліній, котрі надавалися б на політичні границі, як середня чи Західна Європа. На широких ровнях України проходило протягом її історії декілька довільно протягнених ліній, яко «політичні границі». Ось і вся! Навіть довоєнні кордони Австрії й Росії, що ділили Україну поперек сотню років, хоч уявляли собою «наукові границі», були цілком довільно потягнені й не мали ніяких органічних основ.

Розглянемо в першу чергу етнографічні межі суцільної української території. Вже перший погляд на них доказує, що вони в нинішніх своїх обрисах, це продукт неготовності українського народнього організму. Український народ ще не цілком вріс у свої границі, процес зростання землі з народом не зміг ще обхопити цілого

простору України. Виразні признаки старих, **упустійнених** границь мають етнографічні межі України **тільки** на Закарпатті, в Галичині, на Буковині, **Холмщині** і на **Підляшшу**. Ці частини українських меж — це продукт довгих історичних взаємин. Вони є від довгих часів **упустійнені**. Тільки при польській границі наступило за 500 років незначне пересунення етнографічної межі на некористь України.

У противенстві до цього етнографічні межі України в Бессарабії, на **Курщині**, **Вороніжчині** й **Донщині**, на **Підкавказзі** й над Каспієм повстали недавно, мають дуже замотаний шлях, численні енкляви й екскляви. **Їхня** молодість і **неготовність** зраджуються вже на перший погляд. Для всякого, що не знає історії східної Європи, ці межі, обняті роєм українських етнографічних острівців, могли б виглядати наче продукти корчення, таяння української суцільної території. Тим часом це саме продукти експансії українського живла на **просторах**, що по **кількасотлітньому** запустінню були наново заселені цим живлом.

Що допечить **вартости Границь**, то без всякого сумніву південна границя себ-то **побережжя Чорного й Озівського моря** є найвартніша поміж усіма границями України. Вона вповні відповідає всім вимогам граничного заборона з одної, легкої лучби з другої сторони. Так само **карпатська границя** мусить бути **вважана** доброю, бо гранична смуга обіймає тут **оба склони й обі **обноги**** **верховинського хребта**. В певній **мірі** заслуговує на таку ж саму ціну й **кавказька границя** з огляду на **трудну проходимість** **головного хребта**. Крім цього **творють** **поліські болота** **границю**, **добру** з погляду **військової географії**. **Всі інші границі** **суцільної української території** **це лінії**, тільки місцями **зазначені** **то плоскими вододілами**, **то легко** **проходимими річками** **серед широких рівнин** **східної Європи**.

Граничні лінії, які **потягнулись** **протягом** **минулого тисячліття** **БЮ** **території України** **історичним життям**, **являються** **це** **куди** **менше** **вартними**, **як** **найгірші** **серед її** **нинішніх** **етнографічних** **границь**. При розгляданню цих історичних границь треба собі уявити, що в **часах** **низшого** **ступіня** **цивілізації** **могли** **сповняти** **охоронну** **функцію** **деякі** **такі** **границі**, **які** **при** **нинішньому** **розвиткові** **лучбової** **й** **воєнної** **техніки** **ніяк** **не** **можуть** **цього** **доказати**. В давніх часах оцінювано **границі**, **як** **звісно**, **головно** **з** **огляду** **на** **їх** **здібність** **давати** **захист** **землі**. **Захистом** **уважались** **гори**, **ліси**, **болота**, **степи**, **взагалі** **широкі** **смути** **безлюдної** **землі**. **Гори** **творили** **межу** **давньої** **України** **супроти** **Угорщини**, **великі** **ліси** **супроти** **Польщі** **й** **Московщини**, **великі** **болота** **супроти** **Білоруси** **й** **Литви**. **На** **Півдні** **творило** **границю** **Чорне** **море**, **та** **тільки** **на** **короткий** **час**. **Дуже** **швидко** **відперли** **кочівники** **українську** **державу** **від** **моря**. **Тепер** **повині** **були** **степи** **давати** **граничну** **охорону** **Україні**. **Степи** **одначе** **уявляють** **собою** **тільки** **тоді** **певну** **вартість** **як** **границя** **лоя** **хліборобського** **народу**, **коли** **поза** **ними** **живе** **другий** **також** **осілий** **хліборобський** **народ**. **Супроти** **кочевих** **народів** **не** **могли** **степи** **сповняти** **охоронної** **функції** — **навпаки** **вони** **були** **для** **них** **щонайкращими** **воротами**. **Політична**

Ця снова границя давньої України, хоч завсіди укріплювана валами, німками й городами, була дуже нетривка. Вона хиталася з десятиліття на десятиліття так сильно, що даремне шукати рівні цьому процесові в цілій історії всіх часів і всіх народів. Можна сміло твердити, що саме ця довга, незахоронена степова границя принесла старій українській державі загибель.

Держави, котрі запанували на руїнах старої княжої України, опинилися що до границь ще в гіршому положенні, як вона. Добра природна границя на Півдні — Чорне море — була для Польщі й Литви *de facto* недостижима. Тільки раз у XV-му столітті досягла литовська держава на дуже короткий час і тільки номінально берегів Чорного моря. Тим способом лишались як південно-східна границя тільки степи: для польсько-литовських армій майже непроходими, для татарів вигідний шлях для їхніх набігів. Тільки для татарів була степова полоса доброю природною границею, для польсько-литовської держави як найгіршою. Давня українська держава робила бодай великі зусилля (X — XIII століття), щоб свою степову границю добре захистити штукаю. Будовано довгі укріплені лінії в роді римського *limes*'у, добре уфортифіковано всі граничні міста, поставлено багато кріпких замків, зорганізовано граничну сторожу. Військова сила була все на поготовлі й не була знов така нікчемна, коли над Калкою могла три дні боротися проти полчищ Чингісхана. Литовсько-Польська держава занедбала укріплення границь майже цілком, її воєнної сили не можна було сливе ніколи вивести на час у бій. До того ж вона була така слаба, що не могла і мріяти про знищення навіть такої слабкої орди, як Кримська — цієї нікчемної карикатури армій Чингісхана. Тому то степова границя стала невдовзі найбільше zagrożеною границею також польсько-литовської держави. Тільки що черенні області цієї держави були за далекі від степів, а могутність татарів уже замала, **ЩОБИ** знищити також і Польсько-Литовську державу. Тільки Україна мусила страшенно терпіти від Кримців.

Татари подбали зі своєї сторони, щоб гранична степова полоса добувала для них шораз більшу вартість. Вони систематично **ВИЛЮДНЮВАЛИ** її, збільшували **ОБЛАСТЬ** степів через випалювання лісових островів і розширили її межі далеко в глибину лугової полоси України. Татарські спустошення звели вкінці степову границю України до **найпервіснішого** розвиткового стану, в котрім гранична пустка стає предметом використання з боку обосторонньої граничної людности.

Також усі інші границі Польсько-Литовської держави на Україні не мали ніде й ніколи іншого значення, як теоретичне. Часова східна границя (в нинішній Чернігівщині й Полтавщині) була наслідком татарських набігів так само ілюзорична, як південна границя. Крім цього була вся країна по обох боках середнього Дніпра від XVI століття територією козаччини, підданою Польщі тільки номі-

нально. З тої самої причини лежала також східна границя Польщі в останньому столітті її існування тільки теоретично над Дніпром. Дещо більше практичне значіння мали границі автономної Гетьманщини, але й їм хибували потрібні природні основи. Щойно російська держава XVIII століття починає вести свідому своїх цілей граничну політику, хоронить свої межі на Україні укріпленими лініями¹, посуває їх у побідних війнах із Туреччиною щораз даліше на Південь, душить ними Запорожську, козацьку республіку й досягає вкінці найлучшої природної границі — моря.

Межові лінії, що були потягнені крізь територію України наслідком поділів Польщі, заслугоють як перші на назву «наукових границь». Однак усі вони носили виразні признаки тимчасовости й неготовности, були на загал лихі й трудні до оборони. Границя між Росією та Австрією на українській території не мала ніде характеру доброї природної границі. Одинокі тяжче проходимі ділянки її були: короткий кусень Дністрового яру між Онутом та Окопами і ряд багнистих ставів на верхів'ях Збруча, врешті малої, легко проходимої¹ річки. Крім цього були границі австрійської України й загалом цілком довільно викресні, без зглядів на природні й етнографічні відносини.

Цілком те саме можна сказати також про внутрішні границі обох держав, які панували на Україні до війни й революції. Австрійський «коронний край» Галичина мав, на примір, так сконструйовані границі, що найважливіша з морфологічних меж Європи — межа між тектонічно заколоченими просторами західної Європи та плосковерстованими плитами й низами Східної Європи — проходила саме вперек Галичини. Східна, українська Галичина належала морфологічно, гідрографічно, кліматично й фіто-географічно до Східної Європи, західна, польська «Галичина», до середньої Європи. Не тільки отже етнічні відносини ділили Галичину на дві часті, але й природописно Географічні. Мимо того лучив цей край, як адміністративна одиниця, два ворожі народи. Границі другого коронного краю, Буковини, так само штучно сконструйовані, лучили знов в одній політично-географічній одиниці розбіжні інтереси українців і румунів. Границі королівства Угорського в обсягові української території були, щоправда, позірно обусловлені природними відносинами. Та Угорщина була (так само впрочім, як і Галичина) адміністративною одиницею на середньо-європейській відносини дивно завеликою. Крім цього межі автономних комітетів були так сконструйовані, що не узгляднявали природних відносин і приневолювали різні народности до сварливого співжиття.

Така конструкція внутрішніх границь приневолювала австрійсько-угорських українців до безперестанної боротьби за національне існування. Ця боротьба скріпляла, щоправда, національне почуття, та ослаблювала сили народу, відвертаючи її від культурної праці.

¹ Диви: карту в Мілюкова. *Skizzen russischer Kulturgeschichte*, I., с. 38.

Ще гірше було з внутрішніми політичними границями на так званій російській Україні. Народна українська територія порізана була тут на шість адміністративних просторів і 22 губернії. Не лічимо сюди губернії з українськими КОЛОНІЯМИ.

Границі всіх тих адміністраційних одиниць були ТАК дивно сконструйовані, що ніяка з них (може з винятком західної межі ХОЛМЩИНИ) не мала якої-небудь фізично-географічної вартости. Те саме можна сказати про часами дійсно безглузді межі «уїздів».

З цього короткого розгляду границь на Україні бачимо без ніякого сумніву й дуже наглядно, що всі вони загалом, і кожна зокрема, можуть бути тільки переходові, щоб не сказати хвилеві. Бо ані український народ не вріс ще в свої границі (доказує це постійне пересування східної й південної границі), ані не зробила це ніяка з держав, що володіли Україною. Росія бажала досягнути карпатської границі не тільки для того, щоби здушити український рух у галицькому ніби ПІСМОНТІ! Так само й Австрія думала про поправлення своїх границь на Сході й Півночі, а не про «визволення» України!

Гранична політика молодой української держави була теж шонайменше дивна. Не хочу вдаватись ТУТ у «злободневні» дискусії та мушу завважити, що дотеперешні уряди української держави показали цілковиту відсутність простого розуміння ваги граничних питань. Усі меморіали, ноти, переговори, договори, роблені на різні сторони, доказують одно: Нехтовання природних і етнографічних точок погляду при всякому визначуванню так зовнішніх, як і внутрішніх границь України.

5. Фізично-географічні чинники в політичній географії України

Будова поземелля України з її рипучою перевагою плит і РІВНИН над верховинами й горбовинами є переважним ПОЛІТИЧНО-географічним чинником. Така будова поземелля спричинює перед усього недостачу успішних природних перепон на дотичній території. Всі нерівності, які знаходяться на так збудованій території, є легко проходимі!. Ця обставина уЛЕКШУЄ з одного боку вдержування ОДНОЦІЛЬНОСТІ й порядку в державі, пересування військ, та з другого боку вона сприяє ворожим набігам і підпірає чужі забірні забаганки. Історія України дає безліч доказів правди цього вислову. Одноманітна, рівнинна подоба поземелля підсобила скорому зростові старої Київської держави й підчинила її владі майже цілу східну Європу. Однак цю прихильність морфологічних відносин використали потім з нерівно кращим вислідом татари, литовці, поляки й москалі на шкоду української державности. Забірні держави мали на безкраїх ровнях України завсіди дуже добрі можливості розвитку. Зокрема в сусідстві кочових народів був рівнинний характер України в своїх наслідках просто страшний.

В нинішніх часах, коли техніка може подолати всі перепони поземелля, втратили вони дуже багацько зі свого первісного значіння. Непригідні прикмети рівнинних країв втратили тим способом теж дуже багато на своїй непригідности — вона стала майже іррелевантна в політичній географії. Модерний державний ОРГАНІЗМ багато менше залежний від морфологічних відносин своєї території, ЯК у давніших часах.

Політично-географічне значення українських верховин є на загал мале. Карпати, котрих дуга є в цілій третині українська по населенню, не грали в історії України СЛИВЕ ніякої ролі, хоч українські верховинці мають усі ДОБРІ прикмети верховинців взагалі. Альпи, як звісно, дуже причинились до творення швейцарської державности й альпійського черену німецької Австрії — Карпати натомість, коли не числитимемо Семигороду, не покликали до ЖИТТЯ ніякої верховинської держави. Рідке населення і згадно легка ПРОХОДИМІСТЬ Карпатів є найважливішою причиною ЇХ негативної ПОЛІТИЧНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ ролі. Спеціально, що дотикає українських Карпатів, то вони не творили навіть доброї границі поміж Угорщиною та Галицько-Володимирською державою. З релятивно непоганими успіхами робили Угри походи на Галичину й могли в XIII-му столітті думати навіть про ЇЇ завоювання. З другого боку політичний вплив галицьких князів і королів не здержувався на верховині Карпатів, а йшов на угорські доли (початок XIV в.). В пізніших часах давали Карпати, щоправда, захист різним політично й суспільно невдоволеним елементам, та державно-творчий рух від них не вийшов.

Кримські гори Яйла мають для України також тільки негативне політично-географічне значення. Вони давали захист готам і візантійцям супроти заборів Київської держави й вони (між іншим) не допустили до тривкого прилучення Криму до неї. Крим так і ПОЛИШИВСЯ поза МЕЖАМИ староукраїнської держави. З цього вийшла величезна для неї шкода: кочівники змогли ЇЇ основно відперти від моря, потім же самі всадовитися на кілька віків у Криму й зробити його центром руйнування України. Тепер і на будуче політично-географічне значення Криму для України дуже велике, без володіння Кримом вже не могутність, але й самостійність української держави мусить бути дуже проблематична.

Політично-географічне значення Кавказу шойно тепер, коли межі етнографічної України його ДОСЯГЛИ, може стати актуальне. До тепер був Кавказ тільки завадою історичним рухам, що йшли з України на південь. При теперішньому стані цивілізації він починає ТРАТИТИ свою НЕПРОХОДИМІСТЬ і може бути важним помостом для впливів будучої України в Передній Азії.

Коли морфографічні чинники будови поземелля мали для України переважно НЕГАТИВНІ політично-географічні наслідки, то Геологічні відносини були в своїх наслідках переважно позитивні. Геологічний склад скельної підбудови й ПОВЕРХНЬОЇ цілини України має в

двох напрямках велике значіння: для хліборобства й для промислу. Що тикається першого, то вистарчить пригадати, що Україна обіймає саме кліматично найпригіднішу частину чорноземної полоси Східної Європи. Чорнозем є наслідком своєї постійної родючости може найважлишою породою ґліни на всій землі. Вже в часах Перікля була нинішня степова Україна житницею для грецького світа, а родючість чорнозему до нині не змаліла.

Родючість української землі безумовно пособила творенню давньої української держави, бо просто закликала до хліборобства, осілости й загушення населення. Родючість української ниви була також цим талісманом, що допоміг українському народові пережити всі великі катастрофи його історії. Бо ця родючість давала в страшних злиднях бодай спромогу легкого виживання. Коли український народ мимо так багатьох і так страшних історичних катастроф займає що до численної сили між слов'янськими народами друге місце, то це треба приписати не в останню чергу родючости його рідної землі.

З другого боку треба признати, що велика родючість української ґліни мала також свої некорисні політично-географічні наслідки. Родючість ґліни наставила українців майже виключно на хліборобство. З цього вийшла й виходить звичайна для хліборобських народів малопростірність й отяжіла сутужність політичної думки. Легке добування життєвих потребностей з родючої землі спричинила самовдоволення й не допускала до витворення загребучого й забірною духа, який є так важною, ба найважлишою прикметою усіх державно творчих народів. З другого боку великі природні багатства України все принаджували чужих завойовників, котрих рідні краї були природно вбогі й неначе накликували до експансії на багату Україну. Аж до найновіших часів — світової війни й «конгресового періоду» бачимо цю політично-географічну роль природних багатств України в повному розіграванню. Бачимо тепер зайвий раз, які поважні наслідки має для українців велика родючість їхньої рідної землі. Головно для Московщини є Україна, як її житниця, так важна, що кожен російський уряд мусить звернути всі свої зусилля на те, щоб Україну як найсильніше держать у руках. Це відноситься до всякого тамошнього уряду, будь він абсолютичний, демократичний чи большевицький так нині, як і на найдальшу будучину, аж доки Московщина не зірве зі своєю дотеперішньою, дуже хибною господарською політикою: занедбувати хліборобство у себе дома, з огляду на легкий довіз хліба з багатої України.

Коли політично-географічне значіння родючости української землі дуже старе, то таке ж значення мінеральних скарбів України є цілком модерним явищем. Великі кладні вугля, заліза, соли, нафти і т. ін, не грали в історії України, аж до найновіших часів, сливе ніякої ролі. Щойно в другій половині XIX-го століття почалося їх використовування. За великим підйомом гірництва пішов майже так само великий підйом фабричної промисловості. Цей факт, який не

може остати без далекосяглих політичних наслідків. Однак у цім самім розмірі, як росте гірничо-промисловість України, зростає теж і її вартість для російської імперії, на загал багатої копальнями, та не в Європі; Тому-то вона мусила головню в останніх часах напружувати всі сили, щоби спинити національно-культурний і політичний розвиток українського народу. Бо від цієї хвилі, коли український народ скріпитися політично й культурно і стане господарем на своїй землі, ця рішаюча перевага Росії в Європі мусить сильно підупасти.

Політично-географічне значіння українських рік виступило в історії України способом типовим для всіх рівнинних Країв. Перші початки Київської держави нерозривно зв'язані з Дніпром, як артерією лучби. Це ж загально звісна річ, яке значення в перших часах цієї держави мав «путь із Варяг в Греки». І хоч ніні знаємо майже напевно, що варяги не були оснудателями, а тільки помічниками при оснуданню Київської держави, то таки не можна заперечити, що їх значіння для неї було не мале. Так само важний був Дніпро, як шлях лучби з Візантійською державою. З Дніпром зв'язані також початки другої української державности. Значна частина українського народу була тоді (XVI і XVII вік) типовим річним народом. Над Дніпром повстав державний організм Запорізької Січи, цей ембріон української Гетьманщини.

Значення всіх інших рік України в порівнянні зі значенням Дніпра дуже невелике. А тамчасом усі вони грали колісь велику ролю, яко шляхи лучби, навіть ці ріки, що можуть ніні носити хіба дрібонькі човенця — так їх обезводило безпоглядне обезлісення України. В українській історії находимо безчисленні докази тієї великої правди, що значення рік, як артерій лучби, без порівняння більше, як їхнє значення, як граничні лінії. По рікам проведені політичні границі ніколи не мали ні тривку, ні значення на Україні. Натомість для міграції українського народу, його політичної експансії, його лучби з сусідніми народами були навіть самі річні напрями Серету, Прута, Дністра, Бугу незмірно важні. Серет, Прут, Дністер були для Галицько-Володимирської держави мабуть не дуже менше важні, як був Дніпро для Київської держави. Здовж цих південно-східних напрямків рік посувалася українська колонізація наперед у степи, здовж НИХ голилася вона на північний захід у лісову полосу під непереможним напором кочівників. Пересуванню народів відповідали теж кожночасні пересування політичних границь.

Західне пограниччя України розпоряджає дуже добрими річницями зв'язками з Заходом, із Середньою Європою: через Дністер, Сян, Вепр, Буг, Припять з Вислою и Німаном. Ця пригідна обставина не мала досі ніякого особливого політично-географічного значіння. Хоч і відчиняла вона широко ворота західно-європейським впливам, та при цих воротах стояла Польща, яка показалася доволі мало надійним культурним посередником. Багато більші є дотичні можливості в будуччині, коли модерні шляхи внутрішньої плавби полу-

чать українську водяну сіть з Балтійським морем і з річко-каналовою системою Німеччини. Тоді відживе напевно «путь із Варяг в Греки», мабуть з усіма політично-географічними КОНСЕКВЕНЦІЯМИ.

Цілком не випадковий є знаменний факт, що Україна не має ніяких гідрографічних сполук із Північним Сходом, із Московщиною. Географічна самостійність України супроти Московщини виступає тут дуже виразно. Природа вказала Московщині цілком інші гідрографічні шляхи, як Україні. Тільки ріка Діп, що перепливає через молоді (згаядно) колоніальні землі, заселені посполу українцями й москалями, творить виїмок від цього закону.

На ще одну прикмету української річної сіти мушу тут звернути увагу. Всі головні ріки України стремлять концентрично до Чорного моря й розгалужуються до нутра України промінясто, неначе велетенське віяло. Такий уклад рік України посполу з фактом, що Чорне море, це одинока добра природна границя України, приневолюють з природописною конечністю нашу вітчизну шукати головної політично-географічної підпори на чорноморському побережжі: польська та московська політично-географічна небезпека все будуть вимагати від України, щоб вона свою політичну точку тяжкості переложила над Чорне море, оперлася постійно й сильно об його побережжя й шукала зв'язків і союзів з могутніми державами, що панують на морях і мають визначні інтереси в Передній Азії.

Що тикається клімату, то мусимо лічити Україну до земель найбільше пригінних для розвитку державного життя. На Україні скрізь панує умірене підсоння. Воно рівномірно дає й відбирає і мусить вважатися важним чинником у політичному й культурному розвитку людського роду. Суворі зима й гаряче літо рівномірно гартують тіло й душу населення, ВОГКІСТЬ є всюди достаточна для розвитку багатой ростинної крівлі, і так само далека від надто великої вогкості деяких земель Західної Європи (Англії, Уельсу, Ірландії і т. д.), як від надмірної сухости передньо-азійських степів. Українці мають усі типові прикмети народів, які живуть в холоднішій часті уміреної полоси.

Різниця поміж кліматом України та Московщини є значна, без сумніву більша, як кліматичні різниці між Францією та Англією, Німеччиною та Швецією. Московський клімат переходить у підбігунувий, арктичний, український же — в середземноморський. Цей факт для кожного думаючого землезнавця першорядний що до його ваги. Комунали проголошували пр. французьким істориком Легоу Веашіеу¹ і повторювані до несходу різними вченими й невченими авторами, що, мовляв, політична єдність Східної Європи має своє джерело в кліматичній одноцільности, не мають супроти наукового розсліду кліматології ніяких основ. Так само безвартісна є ця часто повторювана балаканина, що політична перевага москалів над українцями є цілком природна, бо вони, бач, північний народ, а укра-

¹ L'empire des tsars et les Russes, т. I., 1881, с. 33 дд.

їнци — південний. Цей хід думок був би оправданий тільки тоді, коли клімат України був би в порівнянні з кліматом Московщини дійсно ніжний і розріжуючий. В дійсності він є багато тепліший, та зате так само континентальний і повний контрастів, а вже ніяк не розріжує чоловіка. Як можна говорити про конечність панування москалів над українцями з кліматичних причин, коли зима температура в Києві нижча, як у Гаммарфесті (найдалі на Півночі положене місто на землі!), Стокгольму, Крістіанії, коли одеська зима морозистіша, як лондонська, берлінська, віденська, навіть краківська. А липень у Москві тільки на 1/2 ступіня Цельсія холодніший, ніж у Києві!

Політична перевага Московщини над Україною мала цілком інші причини — ніяк не кліматичні. Навпаки, саме південна своїм положенням і кліматом Київська держава здобула й організувала державно цю територію, що нині її займає московський народ. Не Московщина зробила кінець першій українській державності, а татарське лихоліття. Навіть українська гетьманська держава XVII-го й XVIII-го століття не була Московщиною підбита, а поволі розкладена.

В останню чергу звернемося до політично-географічного значіння рослинного і звіриного світу України. Вони є в своїй суцільності впливом усіх інших природних умов краю і головною основою існування й способу життя його населення.

Велике багатство рослинного й звіриного світу два рази протягом історії поспособило розвитку політичного життя на Україні. Повстання й розвиток Київської держави вийшли з живої торгівлі рослинними й звіриними продуктами наддніпрянської України. Полювання, рибальство, хліборобство й скотарство на вічно загроженім пограниччі були основою козацтва й там самим української Гетьманської держави. Оба українські державні твори розпоряджували великими можливостями розвитку, завдяки саме цьому природному багатству рослинного й звіриного світу. З другого однак боку «молоком і медом пливуча» Україна принадувала непереможною силою загребучих сусідів і добула зі свого багатства мабуть більше політичної шкоди, як політичної користе.

Дуже важні політично-географічні наслідки мало також розміщення рослинних формацій на території України. Північно-західна область України, аж приблизно по лінію Львів — Київ — Курськ, належить до середньої й північно-європейської лісової полоси, середня частина, що сягає на Південь поза лінію Кишинів — Катеринослав — коліно Дону, творить лугову полосу, країну природних парків, сам Південь, це травистий степ. Це розміщення формацій мало велике історичне значення.

Український народ повстав без ніякого сумніву в лісовій і луговій полосі України. На це вказує передусім його вроджене замилування до хліборобства, можна сказати, хліборобська виключність по нинішній день. Ніде на землі не повстав ніякий хлібороб-

ський народ у Степу, тож ніяк не можна уважати українців степовим народом, як це робить у дивній ігноранції чи тенденції польський географ Ромер¹. Не в степу, який аж по XVI століття був для українців страшним «диким полем», а на полях і узліссях лісової полоси, на луках лугової полоси, де хліборобство находило добрі умовини й лучба була не трудна, в перше загустилося українське населення й повстали перші українські державні організми. Та найбільше значення української лісової полоси полягає на ТІМ, що вона давала українському народові найцінніший захист протягом цілого півтисячлітнього татарського лихоліття. Виперте зі степової й лугової полоси безнастанними набігами татар, шукало українське населення захисту в лісах, що були з природи річи тяжко доступні комонним народам степів. Коли кочове лихоліття в деяких часах слабло, посувалася українська хліборобська колонізація поволеньки в степи, коли ж напір Кочівників більшав, вона пяталася знов у ліси. Лісова полоса України причинилася тим дуже значно до піддержання існування українського народу в кочовому лихолітті. Української держави ліси не змогли, щоправда, врятувати, бо саме найбагатіші, найкультурніші й політично найважливіші землі давньої України лежали на окраїнах лісової й у лугової полосі й були виставлені без природного захисту на набіги кочівників. Українській народ міг відступити в ліси, українська державність ні, й тому мусила впасти. Московська держава, положена серед лісів і лісами хоронена, могла вдержатися, бо татарам було тяжко панувати над нею без посередньо. Київська держава, положена в безосередньому сусідстві степів, не мала таких добрих умовин вдержання своєї самостійности, як московська. Галицько-Володимирська держава, на лісовому Заході положена, мала на це кращі вигляди та татарські набіги її теж страшенно ослабили, скріплюючи цим посередньо її сусідів. Вкінці прийшла катастрофа вимертя династії й за цим і Кінець державі Рос-тиславичів і Романовичів.

В минувшині України мали ліси велике політично-географічне значіння, яко границі. Ліс ділив населення на малі групи, котрі сиділи на природних полянах, або штучних чертіжах, ліс утруднював лучбу поодиноких частей староукраїнської держави між собою й пособляв партикуляризмові. Малопростірність політичної думки була найбільшим нецастям староукраїнської держави, знаменна річ, що ця малопростірність аж тоді розпаношилась, коли територія держави була обмежена майже тільки на лісову полосу. Зв'язаний з малопростірністю політичної думки партикуляризм не мав, щоправда, сам по собі рішачючого некорисного впливу. Був же він все ж таки і в тодішній Польщі, Німеччині, Англії і т. д. теж спричинений лісами. Там він мусив згодом уступити єдності. Київській державі недоставало натомність часу, щоб вийти зі стану партикуляризму.

Диви: Brunhes. Geographie humaine, II. ed., Paris, 1912, с. 567.

Степ не був первісно родимою рослинною формацією для Українців, а страшним диким полем, із котрого, немов сарана, вилітали жовтолиці орди, щоб нищити Україну. Тільки через існування формації степів було середньо-азійське сусідство таке злощасне для України, тільки степ давав комонним народам такий добрий паствіник **ДЛЯ** табунів і отар, такий вигідний шлях на Україну. Війни давньої Київської держави з кочівниками, велетенські граничні укріплення доказують наглядно, як незручні були давні українці в степовій війні. Тільки поволі привикали вони до боротьби з кочівниками, тільки поволі уступала піхота, первісно черен української зброї, місця кінноті. Ще пізніше почав сам народ **приміювати** до степового життя. Результат цього примінення бачимо щойно в українському козацтві й у переході значної частини українського народу до козацького способу життя. Тут уперше проявився вплив степу на творбу другої української державності!

Політично-географічне значіння степу не є однак цим вичерпане. Завдяки своєму **приміненню** до степового життя за козацьких часів міг український народ, по знищенню степових кочівників, забратися до колонізації чорноморських степів, дотепер майже безлюдних. Завдяки цьому приміненню українців до степового життя мала ця колонізація величезні успіхи, збільшила національну територію України **двічі** й поширила її границі до Яйли, Кавказу, Каспія. Майже половина українців живе тепер в степовій полосі.

Та за цю великопростірною експансією не могла ще досі слідувати великопростірність політичної думки. Вона щойно наново зароджується в українському народі.

На цьому **МОГЛИ** б ми й покінчити наші міркування про політично-географічні відносини української національної території. Ми обговорили в загальних обрисах усі природні елементи України в їхнім політично-географічним значенні. Міркування про політичні спосібності й прикмети населення України охоче полишаю історикам і політикам. Одно ще тільки! Мушу остерегти перед одним загальником, якого часто надуживають не тільки чужинці, але, на жаль, деколи й українці. Цей загальник звучить просто: українці як народ не мають ніякої здібності до політично-державного життя.

Для безстороннього політичного Географа цей загальник стає просто незрозумілим. Бо навіть народи, що ледве вийшли зі стадії природних, можуть виступати як державні творчі **НАРОДИ**. Чому ж це має бути відмовлене як раз українському народові, який культурно стоїть ніяк не нижче, як інші східно-європейські народи? До того треба завважити, що український народ, не вважаючи на дуже непригідні **ПОЛІТИЧНО-ГЕОГРАФІЧНІ** умови, уже три рази, й за кожним разом сам із себе, витворив питому державність. Не зважаючи на дворазовий занепад своєї політичної самостійності, український народ не тільки що вдержався як самостійний народ (один з найбільших у Європі), аде й **двічі** побільшив свою первісну територію в найновіших часах. Такому

життєспосібному народові не можна так без обвиняків відмовляти державотворчих здібностей. Саме тепер він бореться від трьох років проти цілого ворожого світу за свою національну державу.

Українська політична думка опирається в противенстві до інших політичних думок інших великих народів Європи **ВИКЛЮЧНО ТІЛЬКИ** на суцільну етнографічну українську територію. На цім великім просторі хоче український народ добути свою державну самостійність. Це хотіння проявляється тепер, не вважаючи на просто неможливі **УСЛОВИНИ** у минулому й теперішньому, незвичайно **СИЛЬНО**.

Так само ніякий безсторонній дослідник не зможе твердити, що українські самостійницькі змагання не мають історії. По втраті автономії в XVIII столітті вони, щоправда, на пару десятиліть підупали, та відродилися знову в XIX-ому віці із щораз більшаючою натугою, яка дійшла до вершин в другому десятилітті XX віку. Які шляхи вибрав український народ, щоб перевести свою волю до самостійності в життя, знаємо з найостаннішої минувшини.

ИСИДОР НАГАЄВСЬКИЙ

О. д-р Исидор Нагаєвський — знаний історик українського зарубіжжя, професор університетів Канади та Риму, автор **грунтовних** праць з історії України, зокрема монографій «**Стародавня Україна в світлі історичних пам'ятників**» (Йорктон, 1961), «**Історія української держави двадцятого століття**» (Рим, 1989) та ін. Вони прикметні величезною фактологічною основою, строгим поводженням з фактами, оригінальною історіософською концепцією д-ра Нагаєвського.

Тут наводимо розділ «**Проникнення Християнства в стародавню Україну**» з праці «**Стародавня Україна в світлі історичних пам'ятників**», у якому викладено багатий, в чомусь навіть унікальний матеріал щодо християнізації нашої країни, починаючи від діянь Апостолів і завершуючи введенням християнства рівноапостольним князем Володимиром Великим. Інакше кажучи, мова йде про перше тисячоліття по Христу, котре у вітчизняній історіографії до сих пір фактично є великою білою плямою.

Д-р Нагаєвський систематично простежує сліди діяльності Апостолів в Україні (головно, св. Андрея), служіння св. Климента в Криму (кінець I ст. по Хр.), проникнення християнства до антів, гуннів, аварів, готів, хозарів, активну підготовчу роботу по християнізації України-Рус і, хрещення князя Аскольда та ін. «**Слово Боже, — пише д-р Нагаєвський, — проникало в стародавню Україну віками і розвинулося з гірчиного зерна в велике дерево**». Це — найкращий аргумент супроти тих фахівців, котрі виводять Русь з якогось темного дикого світу, а її історію початкують у кращому випадку з IX ст. по Хр.

Текст подається за виданням: *Нагаєвський Исидор. Стародавня Україна в світлі історичних пам'ятників. Йорктон, 6-ка «Логос»Т. XXV, 1961. 216 с.*

СТАРОДАВНЯ УКРАЇНА В СВІТЛІ ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТНИКІВ

Проникнення Християнства в стародавню Україну

1. Загальні завваги

В житті кожного народу є чинники, що започатковують цілий ланцюх **ЧИ** комплекс подій, які визначають долю **ПРИЙДЕННИХ** поколінь. Одним з таких чинників є проникання християнських ідей. Християнство колись і сьогодні є важливим духово-ідейним елементом, що запліднює людські змагання найвищими ідеалами правдивої свободи й дійсного братерства. З ним є зв'язаний, не лише **ПОСТУП** духової, але також матеріальної культури народів у їх змаганнях до створення національних і загальнолюдських цінностей.

Дослідники нашої сивої старовини годяться на тому, що **ХРИСТИЯНСТВО** вивело наш нарід і його Київську державу з глухої провінції на світову арену, в сім'ю цивілізованих народів. Щоправда, він і перед тим жив своїм самостійним життям і по-геройськи боронив його, все ж таки, період держави **АНТІВ** не **УТРИВАЛИСЯ** в людській пам'яті так, як це сталося з Київською Руссю, яку винесла на вершок **МОГУТНОСТІ** Христова віра, разом з цілим її комплексом геллено-римської культури.

З аналогічної історії різних народів знаємо, що процес християнізації є дуже повільний і треба довгих сторіч до його **ПОВНОГО** довершення. В українській історіографії були поширені гіпотези, що християнізація нашої батьківщини зачалася й довершилася в часах св. Володимира, так би мовити, революційною дорогою, по наказу згори. Тут, очевидячки, треба розрізнити дві справи: **ШИРЕННЯ** євангельського слова й проголошення християнства державною вірою народу. І, наприклад, в цивілізованій Римській імперії християнство проникало триста років, заки **Константан Великий** проголосив його державною релігією. Не треба й казати, що цей процес проникання на українські території мусів **ТРИВАТИ** бодай **ВДВОЄ** довше, бо середземноморські народи своєю високою культурою, головню в ділянці філософії, були більше підготовані до прийняття високих християнських ідей, як наш нарід, що такої культури не **МАВ**.

З тих **ПРИЧИН** гіпотези про «наглу появу» християнства на Русі-Україні в часах св. Володимира не дають вичерпної розв'язки на цілий ряд важливих проблем, **НАПР.** звідки прийшли до нас місіонери, що приготовляли нарід до хрещення й служили в його рідній, зрозумілій мові? Звідки й коли взявся у нас слов'янський обряд? Як від греків, то звідки вони його взяли, інакше завели б були грецьку мову в богослужби? Кож й звідки з'явилася в нас **СЛОВ'ЯНСЬКА** грамота, що вже за Володимирових дітей витворила у нас **ОРИГІНАЛЬНЕ**

книжне письменство? Звідки взявся у нас культ пам'яті папи св. Климента в часах св. Володимира, і т. д.?

Очевидячки, переказ Несторової «Повісті» про Володимирове християнство, яке він тісно зв'язав з легендою про призначення варягів ільменськими слов'янами, відповіді на ці питання не дає. Ми знаємо, що Нестор мав головною ціль прославити рід Рюриковичів, якого найвизначнішим представником був св. Володимир і тому він не договорив або мовчав про події, зв'язані з до-Володимирівим християнством, напр. хрещення Аскольда, св. Ольги та про ближчі обставини її подорожі до Константинополя, як також про її старання на Заході одержати звітти ієрархів, як про те згадують західні пам'ятники, наприклад, в «Пам'яті й Похвалі» Якова Мніха (1037-1038) згадано про хрещення св. Володимира в Києві, отже в слов'янському обряді, але «Повість» Нестора має про те довгу легенду й переносить його хрещення на грецьку територію, до Херсонесу. І зовсім не випадково довідуємося, що папські легати були в св. Володимира, мабуть вчас його Кримського походу, як каже Ніконівський Список: «Придоша послы изъ Рима ОТЬ ПАПИ и мощи принесоша», а дещо згодом вони були також в Києві, і він вислав своїх амбасадорів до Риму. Не випадковим було й те, що св. Володимир, як каже Дітмар з Мерзебургу, казав себе поховати в церкві св. Климента папи, а літописець Нестор каже, що це було в Десятинній церкві. Вістка Дітмара свіжа й він краще знав як Нестор, бо знав події від очевидців. Можна думати, що Десятинна церква називалася передтим церквою св. Климента, або що тіло св. Володимира було перенесене до Десятинної церкви. Можна думати, що сам Нестор про те замовчав або хтось із пізніших редакторів чи переписувачів «Повісті» цю вістку пропустив.

З вище сказаного виходить, що «Повість» ані основані на ній гіпотези про початки християнства в Русі-Україні не дають повного образу поширення у нас християнства, бо воно проникало віками ще до св. Володимира.

2. Сліди Апостолів на Україні

За гірчичним зерном св. Євангелії в Україні треба шукати вже в часах св. Апостолів. Літописець Нестор передав нам народній переказ про благословення Київських гір св. Апостолом Андреем Первозваним, але **ДОВКРУТИ ЦЬОГО** переказу зчинилися такі дискусії й викликали таку контрверсію, що деякі дослідники зачисляли цю справу до чисто легендарних оповідань, хоч в останніх часах її знову **ВИДВИГНЕНО** на денне світло.

Про проповідь св. Апостола Андрея заховалися апокрифічні писма, напр. Діяння св. Андрея, яких грецький манускрипт є у Ватиканській бібліотеці; є латинський лист про мучеництво св. Андрея та Книга Чуд св. Андрея, зложена єпископом Григором з Турс.

Крім того, є ще Мучеництва Андрея (перше й друге) та Діяння Андрея й Матія, як також Діяння Петра й Андрея.

З них довідусьмося, що св. Апостол Андрей проповідував в Битинії, Лякедемонії й Ахаї та в краю «Антропофагів». Св. Григор з Турс, що знав всі ці вістки, подає, що св. Андрей проповідав в околицях Чорного моря, напр. в Амазеї, Синопі, Нікеї і там творив чуда. Одначе, до цих апокрифічних вісток є застереження, бо напр. історик Евсевій каже, що апокрифічні діяння св. Андрея поширювали єретики. Також папа Іннокент I (402 — 417) в своєму листі до єпископа Тулузи каже, що вони написані філософами Нексохорідом і Леонідом. Подібно папа Лев I Великий (440 — 461) напамінав християн перед читанням «Діянь Андрея», а св. Августин в своїх письмах проти Маніхеїв каже, що вони високо цінили «Діяння Андрея». Отже можна думати, що цей пам'ятник міг бути написаний Гностиком, хоч дослідник Фляміон думав, що їх написав правдивий християнин, але під впливом неоплатонічних ідей.

На щастя, найстаршу історичну вістку про проповідь св. Андрея знаходимо в Коментарях великого письменника Орігена, а вже від нього взяв її історик Евсевій, який каже, що св. Андрей проповідав в Скитії, тобто на Причорноморі. Там були грецькі колонії, через які наші предки вдержували сталі торговельні зв'язки з Малою Азією. Чорноморські міста Херсонес і Пантікапей в Апостольських часах належали до Босфорського царства, яке було під протекторатом римлян. Відомо також, що в усіх причорноморських містах були великі жидівські діаспори, які мали свої синагоги й біля них громадилися прозеліти, почитателі Найвишого Бога, як вказують сучасні написи.

Вже з тієї одної причини Апостоли, що проповідали в поганських краях, мусіли думати про проповідь Слова Божого і в тих околицях, і тому Арнобій, Оріген і Тертулліан говорять про ширення християнства між Скитами і Партіянами вже в другому сторіччю по Христі. Евсевій каже, що християнство між Скитами було добре організоване й про те говорить ще передтим (в половині II ст. по Христі) св. Юстин Мученик в своєму «Діялозі із жидом Трифоном». Отже не дасться ніяк заперечити факту, що св. Андрей проповідав в Скитії, бо це було знаним вже в половині II ст. по Христі.

Виходить, що св. Андрей був в Пафлагонії (Синопа) і звідти переїхав на Причорноморе, де були грецькі колонії, з якими торгували наші предки, бо про це вже згадує Геродот. Згадка в апокрифічних Діяннях, що він був між легендарними «Антропофагами» (людодідами), як Геродот називав деякі племена в глибині нашої землі, умішуючи їх на правому березі Дніпра (Бористена), а за ним пішов також Географ Птоломей, насувають реальну можливість, що він запускався торговельним шляхом в глибину нашого краю. Птоломей згадує, що деякі племена Скитії, напр. Зиги й Геніохи, на своїх легких чайках нападали на торговельні кораблі і що мешканці Босфорського царства з ними воювали.

В грецькому тексті «Діянъ Андрея» говориться, **що св. Апостол Андрей був в Скитії і звільнив Апостола Матія з неволі в місті «Антропофагі», що називалося Мірмідон.** По звільненню Матія св. Андрей мав видіння від Христа й зараз же пішов на проповідь до «Варвар», кажеться в «Діяннях Петра й Андрея», і це вказує на можливість його проповіді в глибині нашої землі, бо грецької Ахаї навіть апокрифічний письменник не відважився б назвати «варварською». В історії Плінія Молодшого знаходимо згадку про побут наших племен в околицях Азовського моря, а Амміян Маркеллін та географ Птоломей називають їх Роксолянами. Вони в другому сторіччі посунулися до середнього Дніпра й скоро зачали наближатися до Дунаю. Отже жили **в безпосередньому сусідстві з грецькими колоніями, де проповідав св. Апостол Андрей.** І треба було б дивуватися Христовому Апостолові, якби він, будучи в сусідстві «варварів», навіть не **спробував їх** навернути на Христову віру.

Оріген, а за ним Евсевій говорять про побут св. Андрея в Скитії, але жаден з них нічого не говорить про його побут в Ахаї і мученицьку смерть в **Патрас**, як подає пізніша грецька традиція. Це тим більше цікаве, що Оріген відвідував Ахаю два рази особисто (коло 230 і 240 рр.) і знав добре всі тамошні християнські традиції. Крім того, пізніша грецька традиція подає, що св. Андрей був замучений в Патрас за консульства Лезбія й Ексатеса, але докладні студії виказали, що там таких проконсулів зовсім не було. Не треба забувати, що св. Апостол Павло був Апостолом Ахаї, а йому помагав св. Лука й цей останній, пишучи «Діяння св. Апостолів», напевно був би згадав, якби там був св. Андрей. Одначе, він цього не зробив, бо там св. Андрея не було.

Вартий відмічення є сирійський пам'ятник з **IV ст. п. з.** «Навчання Апостолів», де говориться, що **св. Андрей** «проповідав в Нікеї й Нікомидії, в цілому краю Битинії та Готії, і в сумежних краях, що **одержали** Апостольську хіротонію священства від Андрея, брата Симона-Кифи, що був Провідником і Управителем тамошніх церков і був священиком і служив там. Візантія і весь край **Тракії** з околицями аж до великої **річки-границі (Дунай. — І. Я.),** що ділить їх від варварів, одержали Апостольську хіротонію з рук св. Апостола Луки, який заснував там Церкву, був священиком і служив там свій уряд Управителя й **Провідника**».

Це свідчення про **Готію** є важливе, бо готи перебували на Україні в часі як писався згаданий пам'ятник, тому автор добре знав в якій частині Скитії проповідав св. Андрей. В **світлі** таких свідчень переказ Нестора про благословення Київських гір св. Андреем набирає іншого значення, бо з Криму йому не було важко дістатися горі Дніпром з грецькими кущами до краю «Антропофагі», що від півдня сусудували із **скитами-плугатарями**, яких сьогодні зачисляється до автохтонних племен стародавньої України.

Щодо пізнішої грецької традиції, що св. Андрей проповідав в Ахайї, дослідники вивчають, що тут ішло про ахайських колоністів над Чорним морем. Ця традиція постала тоді, як Візантія зачала ривалізувати з Римом і греки хотіли протиставити св. Петрові його брата Андрея, що мав би заснувати єпископський престіл у Візантії й висвятити першого її єпископа Стахиса. Одначе, така традиція не має історичної основи, бо напр. історики Сократ та Евсевій зачинають реєстр візантійських єпископів від Митрофана (IV ст.). За ними пішов хронограф Теофан і т. зв. Хронографейон Синтоном (оба пам'ятники з IX ст.). В часах спору за патріярший престіл між Ігнацієм і Фотієм, коли папа Микола I боронив першого з них, Фотій видвигнув грецьку легенду про Андрея-Стахиса, як аргумент проти Риму. З того часу грецький Синаксар (X ст.) вже помістив Стахиса, як першого єпископа Візантії, зазначаючи, що він був хіротонізований св. Андреем. По роздорі Церкви в XI ст. ця легенда-теорія стає офіційною наукою Грецької Церкви.

3. Побут і смерть папи св. Клімента на Кримі

Крім згаданих вісток про побут Апостолів св. Андрея й Матія в Скитії, маємо ще вістки про життя й мученицьку СМЕРТЬ папи св. Клімента I (к. 90 — 100 р. по Христі) біля Херсонесу на Кримі. Загально приймається, що він був хіротонізований св. Апостолом Петром на єпископа Риму, а Оріген та Евсевій називають його «співробітником св. Петра й Павла». В «Діяннях св. Клімента» розказується, що він навернув високого римського урядника Сізінія, його жінку Теодору та чотириста інших визначних людей. І це стало причиною його заслання імператором Траяном на Кримський Півостров, разом з двома тисячами інших ісповідників. Вони навернули тамошній нарід на християнську віру й заснували 75 церковних громад. І, як про те довідався імператор, видав наказ замучити Клімента, а його тіло вкинути до моря. Вода винесла його тіло на берег і вірні поховали його в церкві. Усна й писана традиція переходилася про те аж до IX ст.; коли св. Кирило й Методій віднайшли мощі папи в Херсонесі.

Мабуть, на основі тієї традиції були написані «Діяння св. Клімента», замученого в Херсонесі. Видвигано обставину, що на Заході не заховалася писана пам'ятка про мучеництво ПАПИ св. Клімента, тому згадані Діяння могли відноситися до якогось іншого Клімента, що був замучений на Кримі. Одначе, проти цього «аргументу з мовчанки» є інші обставини, що сильно промовляють за мучеництвом Клімента I далеко від Риму. По-перше, в часах імператора Константина Великого (IV ст.) в Римі була церква св. Клімента ПАПИ, а в старовині церкви будували ЛИШЕ в честь мучеників. Письменник Руффін називає ПАПУ Клімента I МУЧЕНИКОМ. Також папа Зосим в своєму листі з 417 року, говорячи про навернення єретика

Келестія, каже, що це сталося в церкві св. Климента, який одержав навчання від св. Петра й був мучеником.

По-друге, стародавня римська традиція знає місце поховання всіх панів з доби переслідування, а археологічні знахідки це потвердили. Немає лише відомости про гріб ПАПИ Климента I. Обставина, що римська громада привозила до Риму тіла замучених палів, а не привезла костей папи Климента вказує, що він мусів бути замучений в далеких сторонах, отже на Кримі.

Врешті, безпереривна традиція християн Сходу, головню громади в Херсонесі, що там був замучений папа св. Климент I, доховалася аж до IX ст. і на її основі Апостоли Слав'ян Кирило і Методій, проповідуючи Слово Боже в Русі-Україні, віднайшли моші св. Климента папи й завезли їх до Риму у 867 році.

Наші предки, як вже згадано, перед і на початку нової ери були в зв'язках з таврійцями, первісними мешканцями Криму, та грецькими колоністами. Це в першу чергу відбувалося ріками Дніпром і Дністром вздовж берегової лінії півдня України й Кримського півострова. Археологічні дослідження Херсонесу вказали зв'язки нашої батьківщини з ним, напр. глиняні посуди, хрести ЄНКОШІОНИ, не тільки в культурних та економічних, але й в політичних справах. Дуже характеристичною обставиною є те, що на кримських некрополях (місцях поховання) ще перед новою ерою знаходимо трупокладення й трупопалення. Останнє є характеристичним звичаєм наших слов'янських предків і можна заключати, що вони там жили в часах св. Андрея й папи Климента I, а через них поширювалися християнські впливи й на мешканців нашої батьківщини, що жили в глибині краю. І від них могли довідатися Апостоли Андрей і Матій про наших предків в околицях Києва та туди поїхали, на що вказує згадка в пам'ятниках про варварський нарід «Антропофагів», про який перший писав історик Геродот, що особисто відвідував нашу батьківщину й був в їх сусідстві. Антропофагів (також андрофагів) географ Птоломей клав на правому березі Дніпра між устям Прип'яті (думаючи, що вона є горішнім Дніпром) до Дніпра і його закрутом біля сьгоднішнього Дніпропетровська, так що скити-плугатарі були їх сусідами з півдня.

4. Проникання християнства до Держави Антів

Наїзд поганських ГОТСЬКИХ племен (кінець II і початок III ст.), що засіли на Причорноморі й відсунули наших предків на північ, на якийсь час перервав проникання християнства в Україну, але вже від половини III ст. воно починає поширюватися між самими ГОТАМИ. Цікавий факт, що воно скоріше поширилося між ГОТСЬКИМИ ПЛЕМЕНАМИ над Азовським морем і на Кримі, званих остроготами, аж щойно потім між тими, що перебували на захід від Дніпра й Дністра, званих візиготами. З цього треба заключати, що християн-

ські впливи, як і переднім, ішли від християн Малої Азії (Синопа-Трапезунта), бо готи, нападаючи на ті міста, напр. в 256 — 57 р., привозили звідти християнських полонених, які шириш між ними християнство. Такии чином, місіонери ПОАПОСТОЛЬСЬКИХ часів приходиш в нашу батьківщину від малоазійських громад, що підлягали юрисдикції єпископів Антіохії, наслідників св. Петра на тому престолі. Про християнські впливи Візантії в тих часах, очевидночки, не приходиться говорити, бо, як вона й мала якого єпископа, то він підлягав митрополитові Гераклеї, тому не мав свободи діяння між «варварськими народами». Відомо, що таке право одержала Візантія щойно на Халкедонському Вселенському Соборі в 451 році.

На початку IV ст. Остроготи ширять християнство між Візиготами, яких осередком була сьгоднішня Бессарабія. Кунік, а за ним і други дослідники думали, що зверхність готів розтягалася на всі племена українських етнографічних територій, а місто Київ (Дніпровський Город, званий в Йордана Данапстадр) міг бути столицею Готського короля Германриха. Одначе, крім згадки в Йордана та північних заґ, не знаходимо потвердження в інших пам'ятниках, щоб власть готів розтягалася і в ті сторони. З другої ж сторони, знайдені римські монети на території самого Києва, т. зв. Оболонський клад (45 монет) походять з Антіохії з часів імператорів: Пилипа Араба (244 — 49), Траяна Декія (249 — 51), Валюзіяна (251 — 53) і Галлієна (253 — 68). Друга група знайдених монет (14 монет) походить з часів Максиміана II Даза (305 — 313), Константина Великого (306 — 337), Констанція II (337 — 61) і Прокопія (365 — 66). Це вказувало б на дальші зв'язки з Малою Азією, очевидно, через готів, які на неї нападали.

Маємо історичну вістку, що Готський єпископ Теофіль брав участь на першому Вселенському Соборі в Нікеї в 325 році і, як саме його ім'я вказує, він міг бути Греком з Малої Азії, присланим до готів для організації їх Церкви. Є також основа думати, що його єпархія мала свій осідок в теперішній Бессарабії. Щойно наслідник Теофіля, Вулфіла (311 — 386), що був хіротонізований в 340 році, міг бути Готом. Йому приписується винайдення Готського письма й переклад св. Письма на Готську мову. Одначе, він попав в аріянську ересь, а по прогнанні готів з наших земель гуннами й нашими предками, антами, в 375 р. Візиготи помандрували на захід і були там розсадниками тієї ересі. Цікаво, що остроготи не прийняли аріянства й залишилися в зв'язках з правовірними християнами Малої Азії та практикували свою віру за східними традиціями. Очевидячки, про якісь великі обрядові різниці в тому часі не приходиться говорити, бо напр. в самому Римі служено св. Літургію в грецькій мові.

Філологічні досліди виявиш, що наші предки були під впливом малоазійських місіонерів, які працювали між Готами. Це можна бачити на мовному скарбі, який слов'яни запозичиш від греків через готів, що його й досі уживають в своїй церковній термінології, напр. хрест, хрестити, церква, поп, пост, постити, сатана, милосердя, бо-

жеський, буки (буква), азбука ТОЩО. І, навпаки, **Германи** мають **ЧИ**-мало слов'янських слів, головню в хліборобській термінології.

Проникання християнства в **НАШУ** батьківщину в тих часах впливало на їх звичаї, як виказують археологічні досліді. Маємо на думці похоронні обряди т. зв. доби полів поховань. Як відомо, **НАШІ** предки вірили в божка Перуна, володітеля громів і блискавиць, і тому спалювали своїх мерців, а попіл збирали до урн і закопували їх в землю, кладучи біля них різні речі, уживані вмерлими, **НАШР.** ножики, серпи, прикраси, а навіть їжу, бо вірили, що по смерті продовжається інше життя.

Археологічні досліді між Дніпром, Карпатами і Прип'яттю, де розкопано більше як три сотні місцевостей, виказують різниці в похоронних обрядах в згаданій добі. Археолог Хвойко розкопав в Черняхіві біля Києва 250 гробів і половина з них належала добі полів поховань, тобто часам антив. Він ствердив, що половина гробів була тілопальна (за поганським звичаєм), а друга **ПОЛОВИНА** це поховання в ямах. Зовсім можливо, що це сталося в наслідок християнських впливів, бо християни забороняли палити мерців, вірячи в воскресення тіл вмерлих вчас Страшного Суду. На християнський вплив тих поховань вказує ще обставина, що тіла вмерлих вкладали до ям, виложених дерев'яним цямринням, але не сипано над ними могил-курганів, **ЯК** це робили колись зайшли, неслов'янські племена в південній Україні.

Про існування християнства в Україні в тому часі свідчить лист св. Єроніма, де він між іншим каже так: «**Гуни** вивчають Псалтирю, холодна Скитія огрівасться вогнем правдивої віри, а червоноволові й ярні готи та дакійці возять із собою рухомі святині». Подібно й Теодорет писав до св. Івана Золотоустого: «І ще іншу подібність маеш до св. Апостолів: ти перший заснував св. престіл для **КОЧІВНИХ** скитів; і той, хто ніколи не злавив з коня, навчився згинати своє коліно до землі. І ті, що їх слюзи полонених не могли зворушити, навчилися оплакувати свої гріхи». Звернено також увагу, що в історії арабських династій згадується, що наша батьківщина прийняла християнство в часах Константина Великого. Не виключене, що арабський автор мав на думці християнство між готами на нашій землі, натомість текст листа Теодорета вказує, радніше, на наших предків, званих Географічним ім'ям скитів ще цілі віки потім, бо загально відомо, що готи не **ЛЮБИЛИ** їздити на конях, а воювали пішком.

В 375 р. **наші** предки **НАСПІЛКУ** з гунами прогнали готів з України, а Йордан розказує, що «зрада» росоман (роксолян) була причиною смерті короля Германриха (Маркеллін подає, що він поповнив самогубство). У відплату частина готів під проводом Вінігаря (Вітіміра) несподівано напала на анського короля Божа і його самого, його синів та 70 членів «Ради Старших» прибила до хрестів. Ця банда готів, втікаючи над Балтійське море, переходила через землі нашого племені дулібів (Галичина), тому можна думати, що ці зем-

лі, де жив антський король, були осередком держави антів в тому часі. Цей наїзд не знищив сили антів, бо вже в 380 р. їх віділи переслідували візиготів в Трахії, тобто аж за Дунаєм.

Для нас інтересна записка історика Сократа про похід гунського хана, Ройла, і візантійського вождя з антського роду, Ардабура до Італії. Однак, вже в часах імператора Теодосія II гунни й анти напали на Константинопіль і при цій нагоді патріарх Прокль (437-447) голосив свої проповіді, цитуючи пророка Єзекіїла про північного князя «Роша». З контексту гомілії виходить, що він мав на думці князя племені «Рос» (росоманів чи роксолян), яких дослідники звуть також «Рух-Ас».

В часах імператора Анастасія I (491-518) антські добровольці служать в ромейській армії під проводом свого командира Віталіяна, що походив із т. зв. Малої Скитії (сьогоднішня Добруджа). Щоправда, хронограф Іван Малала ГОТОВ мати Віталіяна за Тракійця, але Маркеллін, що краще визнавався на військових справах, має його за скита. Дехто думас, що він був унуком вельможі Аспара, батька Ардабура, який з доручення імператора Лева Ізаврійського займався в 460-тих роках заселенням Малої Скитії племенами антів для противаги візиготам та для оборони Трахії перед гуннами. З тих часів бригади антських добровольців завжди були на службі в Візантії.

У Візантії йшла релігійна боротьба, а імператор Анастасій I попирав монофізитську ересь та жорстоко переслідував православне духовенство. І цю обставину використав Віталіян. Маючи піддержку духовенства і мирян, він рушив із своєю 50-тисячною армією на Візантію та змусив імператора заперестати переслідування, а сам був іменований начальним вождем всіх ромейських збройних сил у Трахії, але по іншому поході на Візантію в 516 р. він був побитий і мусів втікати до Малої Скитії. І тепер він призвав до помочі антів і склявенів (так називано західніх слов'ян), бо в 517 р. вони наїхали на Тракію й доценту її сплюндрували. І цікаво, Маркеллін, пишучи про те, наводить слова патріарха Прокля про північного князя «Роша». Не треба й казати, що сам Віталіян і чимало з його антських дружинників були християнами.

В останніх часах ідуть досліди над усталенням приблизного часу життя й володіння київського князя, Кия, про якого Нестор розказує, що він їздив до Константинополя і був в добрих стосунках з імператором. Подаючи переказ про цього князя, Нестор добре знав імператора Гераклія (початок VII ст.) і хронологічно близьких йому імператорів, але не поклав князювання Кия на IX час. Видно, що він жив і володів в давніших часах. І ось тут приходить до помочі записка письменників Прокопія з Кесарії про вождя антів, Хилбудія, що жив в часах імператора Юстиніяна I (527-565). Академик Рибаків висунув гіпотезу, що князь Кий Нестора це ніхто інший, а Хилбудій Прокопія. Із записки вірменського письменника Зеноба Глака, що писав в часах імператора Маврикія (582-602) про засну-

вання міста Куара (Киева) в краю «Полупи» (поляни) князями Куаром, Ментеєм і Хореаном виходить, що заснування Києва князем Києм вже тоді було відоме. І заки ця вістка дісталася до Вірменії, мусів минути довгий шмат часу, тому це могло статися в часах імператора Юстиніяна I, який був слов'янином і тим можна вяснити його дружбу з Хилбудієм, Києм.

Таку можливість потверджує напис на гробі Хилбудія, знайдений болгарським дослідником Ивановом в Константинополі в 1902 р., що звучить: «Тут похований Хилбудій, син Санбата. Вмер в листопаді, 7 Індикта. Жінка Хилбудія». Иванов кладе дату смерти Хилбудія на 529 рік, тобто другий рік володіння Юстиніяна I. Цікава обставина, що батько Хилбудія називався Санбат (ос), бо цим ім'ям грецький письменник X ст., імператор Константан VII Порфірородний називає місто Київ. І це вказує, що Київ міг називатися Санбатос, але батько презвав його в честь свого сина Кисвом. Що князь Кий був слов'янином, це довів дослідник Лященко. І тут знову приходиться на думку записки Яна Длугоша, що українські християнські князі Аскольд і Дір були нащадками князя Кия в прямій лінії.

В 558 р. аварський хан Баян, тиснений турками, з'явився на північному Кавказі, а греки запросили його представників до Царгороду, бо саме тоді гунни й болгары натискали на їх столицю. Авари згодилися допомогти грекам за ціну дозволу поселитися бшзько Дунаю. В своїм поході через Причорноморе авари знищили гунське плем'я сабірів, розбили болгарську орду кутігурів над Азовським морем (560 р.), перейшли Дон і волиш кутігурів, яким наші предки анти відмовилися допомогти й вислали до хана Баяна свого амбасадора Мезаміра. За намовою болгарського хана авари вбили Мезаміра і наїхали на край антів, знову на плем'я дулібів, і тиснені антами осіли на паннонських степах. Про цей похід аварів на плем'я дулібів, що жили над середнім і горішнім Дністром, розказує літописець Нестор. Він каже, що авари (обри) «примучували дулібів», запрягаючи їх жінок до теліг. І можливо, що тоді авари забрали з собою частину цього племені та поселили людей над франконською границею, а згодом їх називано чеськими дулібами (дудлебі). На цей час припадає вешка міграція слов'ян з Карпат на Балкан, який вони зробили своєю батьківщиною. І тепер зачинаються слов'янсько-аварські наїзди й тяжна війна з греками, напр. в 602 р. Анти є під мурами Константинополя як союзники проти аварів, а в 626 р. вони відступили від облоги й врятували Константинопіль від певної заглади.

Всі ці події, очевидячки, мусили на якийсь час перервати проникання християнства до нашої батьківщини, але з т. зв. Пентінгерівських таблиць видно, що деякі наші племена, найправдоподібніше тиверці й уличі, знову присунулися над Дунай і Чорне море. І вже може тоді поступила б була християнізація нашої батьківщини значно вперед, якби не поява нової турецької орди хозарів на Причорноморі, що посувалася в слід за аварами.

В цьому часі візантійською імперією потрясала нова й грізна монотелетична ересь, підпирана імператорами. Її осудив папа Мартин I (649-655) на Синоді 105 єпископів в **Лятерані (5-31 жовтня 649)**, разом з еретичним декретом імператора Констанса II п. з. «Тіпос». В серпні 653 р. грецький екзарх Равенни на приказ імператора пішов походом на Рим і **ув'язнив** папу та привіз його в кайданах до Константинополя. І, як папа відмовився визнати «Тіпос», був засуджений на смерть. Одначе, по великих фізичних знущаннях, напр. розібраного донага волочено вулицями міста, імператор казав його заслати до Херсонесу. Сам папа писав, що мусів терпіти там голод і холод, а крім того, йому докучали місцеві погані. **Папа** вмер в 658 р. Два монахи, Теодосій і Теодор, що буж в Херсонесі, писали коло 668 р., що папа св. Мартин I проповідав там між поганами Христову віру та робив чуда, напр. привернув сліпому зір. Тіло папи було поховане в церкві Пресвятої Богородиці, звану Влахернською, біля Херсонесу, і коло тіла діялися також чуда. Частина його мощів була перевезена до Риму й зложена в церкві св. Мартина. Українська Церква почитає його пам'ять в дні 14 квітня. Це вже другий папа вмер на українській етнографічній території. Можна думати, що вістка про те дійшла до наших слов'янських предків. Це тим більше правдоподібне, бо імператор Констанс II переселявав слов'ян до Малої Азії й вони служили в візантійській армії, напр. в 665 р. 5 тисяч з них перейшли до арабів, що поселили їх в Сирії.

5. Остання підготовча доба

Хозари відсунули знову наших предків від Азовського й Чорного морів, тому в цьому періоді стрічаємо в пам'ятниках менше згадок про них. З другої ж сторони, хозари мали вищу цивілізацію від усіх своїх кочівних попередників на Причорномор'ї та дбали більше про торговельні зв'язки, як про насильне підкорення автохтонних племен. З тієї причини на сході Європи запанував період т. зв. Хозарського миру, під час якого довершився державно-творчий процес мешканців Стародавньої **Русі-України**, що врешті, випровадив їх на світову арену. На нашу думку, Хозарський період можна поділити на дві частини: **Хозарсько-Руський** з перевагою хозарів, та Русько-Хозарський з перевагою Русі.

Вчас хозарсько-арабської війни (724 - 737) на **північному** Кавказі халіф Марван забрав в полон 20 тисяч слов'ян і поселив їх в Малій Азії. При тій нагоді довідуємося, що наші предки десь коло половини VIII ст. зорганізували в Тматорокані (Таматарсі) свій окремих ханат-князівство. Новіші досліді виказують, що вже в 737 р. над Волгою, Дінцем і Доном появилися перший раз варяги, що зайняли місцевість Верхній Салтов, де знайдено т. зв. Рунські написи, хоч є думки, що вони походять з дещо пізнішого часу. На всякий випадок, в згаданій війні араби дійшли аж над долішній Дон, тому

не виключена можливість, що **тматороканські** анти, яких дослідники вже називають Руссю, завітали варягів на поміч. І в 750/60 р. ЇХ комбіновані сили наїхали на Вірменію, а Константан Порфірородний згадує про появу нового племені савартів в тих сторонах і, зовсім можливо, що це були варяга, які згодом прийняли місцеву назву Русь чи Рос. Халіф Манзур в 754 р. вислав проти хозар вождя Язида й він заатакував ЇХ через т. зв. Алянську браму (Форт Даріяль), але за десять років хозари збурили Тифліс і цілу Вірменію. Цікаво, що вождем тієї хозарської експедиції був Рус-Тархан, князь Русі, званий подекуди «хорезмійським купцем».

В тому самому часі наші предки поживляють свою діяльність над Дунаєм, напр. грецький хронограф Теофан згадує під 774 роком, що в час володіння Константина V Копроніма Русь з'явилася в наддунайських околицях і цю справу греки взяли дуже серйозно, бо сам імператор пішов проти них в похід. Житіє св. Івана з Готи оповідає, що в 787 р. хозари зайняли **ГОТСЬКЕ** місто Дору на Кримі та поставили там свого **НАМІСНИКА-ТУДУНА**, але по трьох роках воно знову було під протекторатом греків, що посадили там **СВОГО** топарха. І тепер виходить наверх ім'я руського князя **Брав** лина (чи Мравлина), що викинув хозар з Дори, можливо, за попереднім порозумінням з греками. Були думки, що князь **Брав** лин міг бути князем Тматорокані, але більше правдоподібним є те, що він княжив в Києві, бо князеві Тматорокані хозари в'язали **руки**, а князь Києва мав більшу свободу **діяння**.

Житіє св. Степана із Сурожі (Согдеї), заховане в двох версіях грецькій (коротшій) і руській (довшій), пише про чуда святого за його життя по смерті. І в одному з них розказується, що руський **КНЯЗЬ Брав** лин пограбував церкву св. Степана й за те на нього напала проказа. Отож кілька років по смерті св. Степана (786) в часах його наслідника архієпископа Філярета, князь Бравлин був уздоровлений завдяки молитвам до св. Степана. З **ВДЯЧНОСТИ** за таку надзвичайну поміч князь Бравлин і його дружинники буж охрещені Філяретом. Це перша вістка про хрещення більшої групи наших предків.

Досліди Іельцера над раннім християнством на сході Європи*, а недавно професора Толстова про хорезмійську цивілізацію** вказали існування т. зв. Хозарської митрополії, що мала свій осідок в Дорі (Дорос, Дорас), на Кримі. До тієї митрополії належали слідуєчі

Gelzer, H., Ungedruckte und wenig bekannte Bistumsverzeichnisse der Orientalischen Kirche, in Byz. Zeitschr., 1892.

** Толстов, С. П., По следам древне хорезмийской цивилизации, М.-Л., 1948, с. 227, — про християнство в Хорезмі свідчить на початку XI ст. аль-Буруні, а в XIII ст. Іван Пляно де Карпіні. За першим там жили христ. — Якобіти католики, і дуже знаменне, що вони мали новорічне торжество «Каландас» із слов'янським звичаєм колядування. За Карпіні христ. громади в Ургенчі (давній Хорезм) склалися з хозар, русів і аланів. Це, безсумнівно, вказує на зв'язки ще з VIII ст.

спархії: 1) Дора***; 2) Хоцир (Карасубазар); 3) Астельська (Ітиль — столиця Хозар); 4) Хвалиська (власний Хорезм); 5) Оногурська (Прикубань); 6) Ретегська (Терек, Тарки?); 7) Гунська (Ворочан-Семандер; 8) Таматарську (Тамань-Тмуторокань).

Через сталі контакти з Хозарією та активність Русі під кінець VIII ст. в басейні Чорного моря християнські ідеї проникали щораз більше на Русь, бо вже тоді Крим був християнізований****.

Брав лин (чи Мравлин) це слов'янське ім'я, але поява цього руського князя заскочила несподіванкою дослідників і зачалися дискусії над його ідентифікуванням, напр. Беляев висував гіпотезу, що це ім'я норманського походження, бо в 770 р. в східній Готландії Шведи-нормани побили якогось князя під Бравалля і це міг бути той самий князь. Одначе, нема доказів, що він переїхав на Причорномор'я, а по-друге, від 770 р. до зайняття Сурожа Брав лином був великий шмат часу.

Грушевський має Бравлина за київського князя, попередника Аскольда й це є найбільш правдоподібне. Таку думку потверджує вістка арабського письменника Ібн Руста про сильного Руського князя, Хакан-Рус, в тому часі. І, як 822 р. халіф Мамун напав на хозарів і жадав від них відступлення від юдаїзму, це важке положення використав князь Брав лин та знову наїхав на хозарські посілости, як каже інший арабський письменник Макадасі.

Русь починає свої походи на ширшу скалю, бо Житіє Юрія з Амастриди (сьогоднішня Амасера біля Синоди в Малій Азії) розказує, що нарід, «знаний із своєї жорстокості й безмилосердя», напав на Амастриду. Це Житіє було написане в першій половині IX ст., отже сучасником і може очевидцем, на що вказує докладність опису нападу Русі. Отож вже в першій половині IX ст. Русь добре знала причорноморським народам та змагає до опанування Причорномор'я, включно з Кримом, що в тому часі був християнізований, як видно з реєстру єпископів на Кримі. Крим був римським «Сибірем», а в часах іконоборчої єресі в візантійській державі (VIII-IX ст.) туди засилано правовірне духовенство, головно монахів, завзятих противників єресі, що живучи в кримських печерах продовжали культ почитання святах образів. Щоправда, сьомий Вселенський Собор в Нікеї осудив ересь, але повне почитання образів було привернене аж під кінець першої половини IX ст. імператрицею Теодорою й заслані духовні могли повернути додому. Очевидно, їх побут на Кримі скріпив не лише Церкву Тавриди, але й мав вплив на наших предків та прискорив їх християнізаційний процес, як вказують обговорені вгорі пам'ятники.

Вартий відмічення факт, що як вчас заворушень в Константинополі в 821/23 р. замордовано імператора Лева V, а капітан імпера-

*** Vasiliev, The Goths in Crete, С. 71-72.

**** De Vogt, С. Nachträge zu den Notizen Episcopatum, 2K, 8 (1891), pp. С 520-34.

горської Гвардії проголосив себе імператором Михайлом II, вождем візантійської армії в Бітинії, Тома, за походженням слов'янин, рушив походом на столицю. І якби не скоро поміч болгарського хана, він став би був імператором. Ця подія хронологічно дуже близька походів Русі на Амастриду й, можливо, що й цим разом наш князь хотів використати замішання між греками.

До збільшення активності Русі причинилося також знищення аварського ханату в Паннонії у 803 р., якого землями поділилися болгари й франки. Болгари одержали землі аж до горішнього Пруґа й зачали будувати свої укріплення над Дністром для відпертя Русі від Дунаю. Русь стала загрожувати ромейським посіlostям на Кримі та рівночасно натискала на хозарів, тому в 833 р. імператор Теофіль в порозумінні з хозарським ханом зачав будувати над Доном твердиню Саркель, звану в Нестора Білою Вежею. Рівночасно Теофіль скріпив кримську залозу й скасував автономію Херсонесу, що датувалася від часів Юстиніяна II.

Всі ці оборонні заходи зв'язували свободу київського князя, тому він вислав до Константинополя своїх амбасадорів у 838 р. і, дуже можливо, ішло також про виміну чи викуп полонених, як про те згадував патріярх Фотій в своїх гоміліях, виголошених у 860 році. Греки не вирішили справи в користь Русі й вислали руських амбасадорів до Франконії, куди вони прибули 17 січня 839 року, а звідти вернуш сухопутною дорогою додому.

Київська Русь зачала поволі об'єднувати антські племена і рости в силу на сході Європи, загрожуючи грекам і хозарам. Одначе, затіснення їх мілітарного союзу не могло справи розв'язати, тому обидва союзники постановили ужити давно випробуваного середника: за всяку ціну прискорити навернення Русі на християнство і цим припинити її часті походи та злагіднити жорстокі методи.

6. «Хозарська місія» і «Роські письмена»

Житіє Константина Філософа розказує, що вчас володіння імператора Михайла III і його матері Теодори до Константинополя прибули послы від хозарського хана з просьбою вислати до нього християнських місіонерів, що проповідали б в їх краю Христову віру. Тоді імператор, порадившись з патріярхом, вислав Константина, званого через його вченість Філософом. Згадане посольство хозар було в Константинополі у 843 р., тобто в першому році регентства Теодори в імені малолітнього сина Михайла III.

Житіє каже, що по належній підготові до подорожі Константан Філософ виїхав найперше до Херсонесу, щоб там студіювати мову народу, до якого мав їхати проповідати Слово Боже. Кілько тривала підготовка до місійної подорожі, коли вирушив на Крим, Константан (він у 867 р. прийняв в Римі схиму, разом з новим ім'ям Кирила) і як довго там був, пам'ятники про те не згадують, На вся-

кий випадок, Житіє каже, що він був на Кримі «дещо довше» для вивчення мови. Деякою вказівкою про діяльність св. Кирила в тому часі є вістка в **ЛИСТІ** папського бібліотекаря Анастасія, знавця справ Східньої Церкви, якого він написав до папи Адріяна II із Собору в Константинополі в 869/170 **р.** скликаного проти патріярха Фотія. Рапортуючи папі про всі справи, Анастасій згадав, що ще в 848 р. в Константинополі відбулася важлива публична диспута між Фотієм і Константаном Філософом. Ішло про те, що Фотієві тоді закидано вчення про подвійну душу чоловіка. Фотія загалом вважається найбільшим вченим його часу, тому патріярх Ігнатій, що був невченим монахом, не чувся на силах вести таку диспуту **й** призначив Константина Філософа, який вийшов з неї **ПОБІДНИКОМ**, так що Фотій відкликав свою думку.

Отже, дуже можливо, що Константан міг бути завізваний з Криму для переведення дискусії, як думає проф. Оглоблин. Таку думку висунув перший Генсеней, твердячи, що Константин студював на Кримі **СЛОВ'ЯНСЬКУ** мову і знайшов там «роські письмена», упростив **їх**, бо через множество знаків вони не надавалися до літературного вжитку.

Слав'янське Житіє Константина Філософа розповідає, що він знайшов в Херсонесі Євангеліє і Псалтирю «руськими письмени писано и **человѣка обрѣтъ**, глаголюща тою **бесѣдою**, и **бесѣдова** с ним и силу **рѣчи прѣемъ** своєї **бесѣдѣ** **прикладая** различии письмен гласная и согласная и къ богу молитву творя, **вскорѣ** начать чести и сказати и мнози ся ему дивляху».

Цю незвичайно важливу вістку Житія доповняє свідоцтво Черноризца Храбра, що каже: «Прежде убо **СЛОВѢНИ** не **умѣху** книгъ, **чѣртами** и **рѣзами** читаху, погане суще, крестившеже ся римскими и греческими письмени **нуждахуся** писати». Приложено Житіє св. Методія каже, що «слов'яни прохали **їх** охрестити, хозари дата вчителя, морав'яни єпископа, а болгари вчителя і наставника».

Виходить, що т. зв. Хозарська місія не була призначена для власних хозар, а радніше для руської частини **Хозарії**, що робила походи на власну руку. Зрештою, самим хозарам не треба було кликати місіонерів, бо в **їх** столиці **Ити** лі над Волгою вже тоді було окреме єпископство, подібно в **їх** посіlostях в східній частині Криму. Тут ішло про навернення Русі, тому й вибір впав на Константина та його брата **Методія**, яких мама **й**, дуже правдоподібно також батько, були слов'янами. Обидва вони походили з Тессалоніки (Салоніки, Солуня) в Македонії, де в тому часі було багато слов'ян, що добре пам'ятали Антів-Русь, напр. болгарський хан Крум переселив до Адріянополя частину нашого населення з Бессарабії. Не треба забувати, що **болгарів** слов'янізувало наше плем'я сіверян вже над Волгою, а крім того, багато наших предків перейшли з ними на Балкан. Отже слов'янська мова Македонії не багато відбігала від мови Київської Русі. Ще й сьогодні українець розуміє болгарина, хоч з того часу минуло вже XI сторіч і обидві мови розвивалися самостій-

но. Зрештою, хорвата й серби, що могли вплинути на мову Македонії, в половині 7 ст. закінчили свою міграцію з Карпат на Балкан, тому і їх мова в тому часі не багато різнилася від мови стародавньої України. З тих причин церковно-слов'янська мова, це мова праслов'янська. Археолог Щербаківський звик був казати, що якби він нагло з'явився між мешканцями кам'яної доби в Україні, то дуже добре порозумівся б з ними в українській мові. Це значить, що мова змінюється дуже повільно, довгими тисячоліттями. Тому є дуже близьким твердження, що церковно-слов'янська мова, це мова старо-українська, бо за найновішими дослідями колискою всіх слов'ян були теперішні українські етнографічні території, головно околиці в басейні річки Прип'яті й на південь.

Для в'яснення справи «руських письмен», знайдених Константаном Філософом на Кримі, і досі ведеться дискусія дослідників, тому вона ще відкрита в науці. І, наприклад, недавно історик Пашкевич пішов за думкою Вайлянта, який висунув гіпотезу, що в первісному тексті Житія, замість «руські письмена» було «сурські письмена» (тобто сирийські), аж щойно потім хтось з переписників поправив на «руські письмена». За Пашкевичем така гіпотеза потверджувалася б попередньою місією Константина Філософа в Сирії й він мусів знати сирийську мову. Дослідник Васілев обстоює Готську теорію «руських письмен», гадаючи, що в Житії іде мова про св. Письмо аріянина Вулфілі. Натомість, Вернадський відкидає обидві гіпотези, слушно твердячи, що залишки готів на Кримі були добре відомі в Херсонесі й в Константинополі, тому блуд не можливий, а сама Готська теорія не видержує наукової критики.

Скажемо, що гіпотеза «сурських письмен» Вайлянта, яку дехто вважав вдатною, є малоправдоподібною. Не перечимо, що при переписуванні Житія не зайшли жадні зміни чи помилки, але впадає ввічі **факт**, що в більшості слов'янських манускриптів згаданого Житія є слово не «руські чи роуські», але «роські письмена». Отже це слово виведене від грецького слова «рос», ніяк не могло бути пояснюване **чи** перекручене на «сурські письмена», тому така зміна неправдоподібна. По-друге, з **приложеного** нами уступу Житія видно, що Константан Філософ не мав труднощів у мові, але лише у відчитанні «письмен». Мову він знав добре, бо автор каже, що він «бесѣдова з руским человѣкомъ», від якого **приняв** багато речей і порівнював «гласная і согласная». Іншими словами, Євангеліє й Псалтиря мусіли мата багато літер і всяких значків, які робили неясним переклад св. Письма. Це зразу мусіло впасти в вічі вченому такої мірки, як Константан Філософ. Все це треба було упростити й саму мову одягнути в граматичну дисципліну, інакше вона не могла стати літературною мовою.

Отож в знайдених пам'ятниках було чимало «чертів і різів», як каже Чорноризець Храбр. Одначе, «руські письмена» стали субстратом для витворення глаголичної чи, більше правдоподібно, кириличної аз-

буки. Тут не входимо глибше на яких узорах, сирійських, грузинських, грецьких чи інших, ці «письмена» були уложені, це справа філологів.

Вартим відмічення факт, що на Синоді в Тирнаві в 1211 р. був уложений болгарський Синодик, оснований на ранішому, що не заховався досьгодні. І в ньому говориться, що переклад богослужбених книг на слов'янську мову був доконаний св. Кирилом і Методієм у 855 році вчас володіння Теодори й Михайла III. Подібно й Храброва записка кладе переклад св. Книг на 6,363 р. (тобто 855 рік). Ці дати сходяться з часом місії св. Кирила Константина і його брата Методія в південних полосах стародавньої України, вже по знайденні «роських письмен» в Херсонесі.

7. Похід на Константинопіль і хрещення князя Аскольда

Св. Кирило і Методій проповідали найперше в околицях на північ від Тавриди, як розкажує Житіє, і там напала на них невелика орда мадярів, але це їх не злякало. Вони пішли в напрямі Азовського моря, звідти т. зв. Хозарською дорогою попри Саркел вгору Доном, а далі суходолом до Волги й Іти лі, що була в околицях сьогоднішньої Астрахані. І ця сухопутня дорога називається в арабського письменника, Ібн Хордадбега, «руською дорогою».

Відвідини св. Братів в Ітилі, як видно із Житія, поза диспутами не мали іншої цілі, зрештою, в Ітилі ВЖЕ був єпископ. Здається, що на просьбу св. Кирила були звільнені християнські полонені, але видається, що вони не були в Хозар, а на Русі, бо хозари в тому часі не воювали з християнами. Подорож св. Братів до Ітилі треба вважати кургузійними відвідинами й можна думати, що їх супроводжали не лише духовні люди, але й імператорські дипломати для еventуального узгіднення акції для здержання руської загрози.

З Ітилі св. Брати їхали через Тмуторокань, а звідти знову перейшли на «хозарську дорогу». По дорозі на вернули громаду в Фуллі, що почитала «СВЯТОГО дуба», якого св. Кирило казав стяти. Сто років пізніше Константин Порфпрородний каже, що руські купці, минувши щасливо Дніпрові пороги, задержувалися на острові св. Григора (сьогоднішня Хортиця), де був великий дуб, під яким вони приносили півнів в офіру своїм богам, обкладаючи їх стрілами. Дуже можливо, що таких дубів було більше на Причорномор'ї й це є певною вказівкою, що св. Брати побували в тих сторонах.

Тим часом, сталася вагітна своїми наслідками подія: Київська Русь, якої амбасадори в 839 р. не тільки що не привезли з Константинополя задовільної відповіді, але й шогірше, за намовою імператора Теофіля король франків, Людвик, придержав їх якийсь час в Інгельгаїмі як шпигунів, рішила дійти свого права силою. Київський князь Аскольд, підбравши дуже пригожий момент, як імператор Михайло III був в затяжній боротьбі з арабами, напр. у 859 р. вони розбили його армію й він сам мало що не попав в їх полон, на

весні 860 р. вибрався з великою силою в похід на Константинопіль. Князь Аскольд, найперше, казав спалити всі побережжя й острови, аж щойно в половині 860 р. заатакував столицю. Русь зайняла передмістя, зване Перос, а префект міста Орифас завіззав помочі імператора й замкнувся в мурах міста.

Навіть поворот імператора з армією не міг перехилити ПОБІДИ в сторону греків. Хронографи згадують, що в тій великій небезпеці патріарх Фотій та імператор зарядиш **ВСЕНІШНІ** молитви в церквах і, як і це не помагало, тоді рішено просити надзвичайної помочі в Пресвятої Богородиці. Від давніх часів у Влахернській церкві переховувався омофор Божої Матері, привезений з Єрусалиму, і тепер патріарх зарядив віднести його з процесією до моря і там при Співі побожних пісень занурювано його кілька разів у воду. Хронографи розказують, що по цьому зірвалася буря й руські чайки відступили від облога міста. Одначе, як каже Продовжувач Теофана, «кривавий напад скитів, званих рос... у своєму варварському гоні залишиш по собі трупи і руїну». Це потверджує Микита Давид, **ЖИТТЕПИСЕЦЬ** патріарха Ігнатія, що в час нападу був з ним на засланні на острові Стенос, який поруйнувала Русь, повідтинавши людям голови.

Більшість грецьких хронографів приписують **ВІДСТУПЛЕННЯ** «жорстокої Русі» від облога й врятування столиці чудесній помочі Матері Божої. Одначе Іван Диякон каже, що Русь вернула додому «з тріумфом». Натомість Продовжувач Теофана (дуже правдоподібно сам імператор Константан Порфирородний) подає, що Русь відступила від облога в наслідок переговорів, а мир з нею вдалося закріпити щойно в часах його дідуна, імператора Василя I Македонця.

На всякий випадок, ця подія мала **ДЛЯ** Русі вагітні наслідки, бо Київський князь Аскольд «трохи згодом» вислав своїх амбасадорів до Константинополя і сам просив імператора й патріарха, щоб на Русь приїхали християнські місіонери. Можна думати, що чудесна подія зробила на нього велике враження й він переконався, що крім фізичної сили, є ще вища сила моральна, надприродна, яку дає народові християнська віра, що рятує людей навіть з безнадійного положення. Греки заплатиш окуп, а крім того могли поробити ще й інші обіцянки, але рівночасно запропонували князеві Аскольдові охреститися, як це робиш з болгарським ханом Крумом, або згодом Борисом-Михайлом, якого хресним батьком став сам імператор Михайло III. Київська Русь ці **УМОВИНИ** прийняла, але заки це сталося, каже Продовжувач Теофана, вона знову вислала своїх послів до Константинополя, щоб вони там докладно усьому приглядалися. Цікаво, що на Заході стрічаємо згадку в т. зв. Колбертинських анналах, що посш руського князя **ЇЗДИЛИ** до Риму, щоб і там усе оглянута. По їх повероті додому князь рішився прийняти Христову віру з Константинополя, тому патріарх Ігнатій і імператор Василь I вислали на Русь архієпископа, якого вона прийняла. Про це останнє згадує Константан Порфирородний в своїй книзі.

Отож за Порфирородним прийняття первоієрарха Руссю сталося в часах Василя I і патріярха Ігнатія. Консеквентно, це могло стати-ся найкорше восени 867 року, бо тоді Василь I по трагічній смерті Михайла III став його наслідником і зараз же усунув Фотія й при-вернув патріярший престол Ігнатієві.

З другої ж сторони, в час патріяршества Фотія (859-867), як він увійшов був в конфлікт з папою МИКОЛОЮ I, що завзято боронив Іг-натія, Фотій написав Енцикліку до єпископських престолів сходу, бажаючи довести до їх відома стан справ в КОНСТАНТИНОПОЛІ та оп-равдати своє становище. В цій Енцикліці він каже, що Русь прий-няла з любов'ю віру, разом з Пастирем-єпископом та християнськи-ми обрядами. Це свідчення в Енцикліці патріярха, звернений до єпископів сходу, потверджує понад усякий сумнів факт вислання єпископа на Русь-Україну, якого вона прийняла з любов'ю, як та-кож усі ЦЕРКОВНІ обряди. Слова патріярха Фотія, що це вчинила «жорстока Русь», яка підбила всі сусідні племена, можуть відноси-тися лише до Києва, хоч не виключене, що в поході могла брати участь також Тмутороканська Русь, бо грецько-хозарський військовий союз діткнув її найбільше.

З вище сказаного ВІДНО, що між СВІДОЦТВОМ патріярха Фотія й імператора Константина VII є деяка різниця: перший говорить про вислання на Русь єпископа, а другий архієпископа. З тексту Енцик-ліки патріярха Фотія видно, що він говорить про вислання єписко-па, як про річ давно минулу й не каже, що це сталося в час його патріяршества, отже це мусіло статися ще перед осінню 859 року, тобто, як на престолі сидів ще патріярх ІПНАТІЙ. І цей час сходить-ся хронологічно з «хозарською місією» св. Кирила й Методія на Ру-сі. І тут справу вияснюють деякі манускрипти Житія Константина Філософа, називаючи його архієпископом Катанським. Подібно в реєстрі єпископів Моравії він має титул архієпископа; Оломуцький Бreviар має його за єпископа, а т. зв. Віденські Листки дають йому загальне ім'я «архієрея». З того виходить, що як він був хіротоні-зований на єпископа, то це мусіло статися ще перед його виїздом на «хозарську місію», бо по відкликанню з Русі він задержався ко-ротко в монастирі Студитів «Поліхрон» біля Константинополя, але не прийняв жадного ієрархічного становища від Фотія, який усував з престолів вірних Ігнатієві єпископів, але до своєї смерті заховав вірність своєму добродієві Ігнатієві.

Князь Моравії Ростислав і князь Паннонії Коцель, в яких краях латинсько-німецькі місіонери вже проповідали Слово Боже, довіда-вшись про великі успіхи св. Братів на Русі, забажали мати їх в себе, тому звернулися до Константинополя, щоб їх до них вислано. І це було причиною відкликання св. Братів з Русі, докладніше з Києва, бо за старою апостольською традицією хрещення якогось краю за-чиналося від його володаря й столиці, яка одержувала первоієрарха, а вже потім основувалися інші єпископські престולי. Просьба обох

князів була дуже на руку Грекам, які ривалізували з Римом, а крім того, поширення їх культурних впливів на обидва краї відсувало не-нависних їм «франків» від Дунаю і це було основним принципом візантійської політики в Тракії від найдавніших часів.

У 862 р. св. Кирило й Методій виїхали з місією на Моравію, де трудилися з великим успіхом аж до кінця літа 867 року. Ясна річ, що вістки про їх апостольську працю, головню про уживання слов'янської «варварської» мови в богослужбах і проповіді Божого Слова, дійшли скоро до Риму. Про це вже ПОДБАЛИ німецькі духовні і єпископи, які мусіли глядіти заздрим оком на їх успіхи. Не треба забувати, що цей період місійної праці св. Братів припадає на час великого напруження між Константинополем і Римом, напр. патріярх Фотій на весні 867 р. на Синоді своїх єпископів осудив папу Миколу I та поробив заходи, щоб при допомозі світської власти усунути його з престолу. Папи від найдавніших часів виконували юрисдикцію над єпархіями Іллірії і навіть, як візантійські імператори на силу відірвали їх від Риму й ПІДЧИНИЛИ своєму патріярхові, папи завжди домагалися їх звороту. З тих причин і тепер папа Микола I, почувши про місійну працю св. Братів в Іллірії, хотів упевнитися про їх становище в спорі Фотія, а по-друге, бажав від них самих довідатися про заведення небувалої досі в Церкві новости: уживання «варварської» мови в св. Літургії, бо від часів Апостолів ніхто не відважився цього зробити, а до того ще без апробати папи. Одержавши візвання папи, обидва св. Брати вибралися під осінь 867 р. до Риму, разом із своїми учнями й слов'янськими літургічними книгами. Одначе, заки вони зайшли до Риму, папа Микола I вмер, а його наслідником був обраний Адріян II. Він скликав до Риму Синод і там провірено навчання св. Братів, затверджено оснування ними слов'янського обряду в Церкві, а сам папа особисто поблагословив слов'янські св. книги.

В Римі св. Кирило почув свою близьку смерть, тому прийняв схиму в грецькому Василянському монастирі і там незадовго вмер, а його тлінні останки були поховані в церкві св. Климента папи, якого мощі він віднайшов в Херсонесі й приніс до Риму. Він на Моравію не вернув. Як його пам'ятники називають єпископом чи архієпископом, він міг ним бути ще перед виїздом на Моравію. Будучи вірним патріярхові Ігнатієві, св. Кирило не прийняв посади від Фотія, бо й жадний пам'ятник не згадує, щоб він в час короткого перебування в монастирі «Поліхрон» був поставлений будь-ким в сан єпископа. Консеквентно це мусіло статися ще перед його виїздом на Русь-Україну. Тому патріярх Фотій, згадуючи в своїй Енцикліці про вислання на Русь пастиря-єпископа, мав його на думці, але не назвав на ім'я, мабуть через його лояльне відношення до Ігнатія, якого Фотій уважав своїм ворогом.

Отож різницю свідоцтв про вислання на Русь єпископа (Фотій) чи архієпископа (Константан VII) можна вияснити тим, що св. Ки-

рило був спершу висланий на Русь як єпископ, начальник місії, або як апостольський Адміністратор, бо від Собору в Халкедоні патріярх Царгороду мав привілей СЯТИТИ ЄПИСКОПІВ для новонавернених країв і цим привілеєм покористувався патріярх ІГНАТІЙ. І, як Церква на Русі зробила належний поступ, патріярх Ігнатій вже по своєму приверненні на престол (869 — 70) на основі того самого привілею висвятив для Києва архієпископа-митрополита, тобто первоісрарха для цілої країни. Митрополит міг бути висланий вже до завансованої Церкви, бо напр. такого архієпископа не хотіли вислати до Болгарії ані патріярх Фотій ані папа Микола I, **ВІЯСНЮЮЧИ** князеві Борисові, що його Церква ще замало поступила в вірі.

Як вже згадано, про місійну діяльність св. Кирила й Methodія на Русі згадують Кольбертинські аннали, називаючи св. Кирила на ім'я, (а ім'я св. Methodія змінене на Атанасія). Наш пам'ятник, «Повість» Нестора, говорить про похід князів Аскольда й Діра на Константинопіль під роком 6,374 (тобто 866) в час володіння імператора Михайла III, про чудо Пресвятої Богородиці та про потоплення корабля «безбожної Русі», але не говорить про хрещення князя Аскольда.

Натомість, Ніконівський Список має довший уступ п. з. «О князе рустемь Аскольде», де говорить про похід на Константинопіль, за що Божий гнів напав на князів Аскольда й Діра, а далше каже дослівно: «василие (цисарі. — / Я.) сотвори же и мирное устроєнїе съ преждереченними Руси, и преложи СІХЬ на христіанство и обцавшеся хрестити, и просиша Архїерея, и посла къ нїмь царь». І далше оповідає про чудо з Євангелієм, доконане архієреєм-місіонарем перед руськими людьми, яке їх переконало й вони охрестилися. «Повість» в деякій мірі доповняє брак згадки про хрещення Аскольда тим, що по описі його вбивства князем Олегом каже, що кияни поховали його, а на гробі збудували церкву св. Миколи. Відомо, що церкви будовано над гробами мучеників, тому пізніший літописний список, т. зв. Якимівський має князя Аскольда за «блаженного». Щодо хрещення князя Діра, хронологічно БЛИЗЬКОГО Аскольдові, не можна мати такої певности, бо літописець каже, що його поховано «за св. Ориною», тобто за церквою св. Ірини.

Дослідники підносять обставини, що київський т. зв. «Початковий Літопис», яким користувався Нестор при писанні своєї «Повісті», подавав 852 рік як дату початку офіційного уживання імені «Русь» на означення Полянської землі. Одначе, літописець Нестор пересунув цю дату між роки 859 — 862. Це має ТІСНИЙ зв'язок з хрещенням в часах князя Аскольда, бо дата хрещення володаря якоїсь країни вважалася початком її визнання іншими християнськими державами, в нашому випадку візантійською імперією й приязними їй країнами. Ця дата, як можна бачити, збігається хронологічно з походом Аскольда на Константинопіль і прийняттям християнства Києвом.

Постає питання: чому літописець Нестор не згадав про таку важливу подію? Треба ТЯМИТИ, що він при писанні свого літопису мав

одну головну ціль: прославити династію Рюриковичів і це було причиною, чому він зв'язав легенду про **ПРИЗВАННЯ** варягів ільменськими слов'янами з Київською Руссю, хоч в час хрещення Аскольда Рюриковичів ще в Києві не було й грецькі хронографи та патріярх **ФОПІЙ** називають Аскольда й його дружинників «рос». Як відомо, «Повість» писалася в часах важких княжих межиусобиць та сильного натиску греків зовсім опанувати нашу церкву, скасувати її слов'янський обряд та завести грецький, включно з грецькою мовою в богослужбах. Нестор був великим патріотом і противний такій грецькій політиці, тому висунув **норманістичну** концепцію творення Київської держави. В його часах в Києві **варягів** не було, тому він переніс початки державности на них, замовчуючи хрещення Русі перед приходом Рюриковичів до Києва. Греки, від яких Русь-Україна прийняла християнство й разом з тим увійшла в спільноту цивілізованих народів, хотіли використовувати цю обставину не лише в управі церквою, але й вмішуванням в державні справи. IX «імператорська догматика» **ГОЛОСИЛА**, що ромейський імператор є єдиним і найвищим володарем всіх християнських народів і волею божою було, щоб усі вони повинувалися йому в політичних справах. Мабуть, найбільш клясичним прикладом такого переконання греків була Болгарія.

Для досягнення тієї цілі імператори уживали різних середників, напр. надавали титули, почесні та уряди **ІНШОЗЕМНИМ** князям і, як і це не помагало, не цуратися інтриг і військової сили. У нашому випадку найуспішнішим середником були церковні **первоієрархи**, яких прислав **ПАТРІАРХ** та імператор з Візантії, не питаючи волі й згоди **НАШИХ** єпископів **АНІ** князів, тому останні противилися цьому починаючи від св. Володимира, Ярослава Мудрого та інших князів **ДОМОНГОЛЬСЬКОЇ** доби, **АЛЕ** це **ВЖЕ** переходить рамки нашої праці.

Тут ще раз скажемо, що в часах князя Аскольда було перше хрещення нашої батьківщини й заснована єпархія в Києві. І з обома цими подіями є зв'язаний побут св. Кирила й Методія в нашій батьківщині, ще заки вони були вислані на Моравію.

Зовсім іншою справою є: хто був першим архієпископом-митрополитом, висланим до Києва **ПАТРІАРХОМ** Ігнатієм, як згадує **Константан VII**. Ця справа й досі є відкритою в науці. Існування митрополії в Києві в другій половині IX ст. має потвердження в урядовому грецькому **ШЕМАТИЗМІ**, званім **ДІЯТИПОЗІС**, складенім перед смертю **Лева VI Мудрого (+911)**, що був сином **Василя I**. В цьому шематизмі Руська митрополія є поміщена на 66-ому місці по інших грецьких митрополіях.

Що сталося з нею по смерті князів Аскольда й Діра, важко дати вичерпну відповідь через брак прямих вісток в пам'ятниках. На всякий випадок наші пам'ятники не згадують про переслідування християн до св. Володимира, а це значить, що церква жила й діяла, хоч поганські володарі нею не інтересувалися. Наша церква була в зв'язках не лише з Константинополем, але й з Болгарією та Мора-

вією. Слав'янський обряд закорінювався й це було відоме на заході, бо напр. папа Іван XIII в своєму листі до чеського князя Болеслава II в справі ерекції єпархії в Празі (965 — 972) радив йому підібрати «латинського» кандидата на єпископа, а не «слов'янської секти», що є в Болгарії й на Русі. Добрим доказом існування церкви на Русі в половині X ст. є записка Нестора, що князь Ігор підписав в 945 р. договора з греками та водив своїх християнських бояр і купців присягати до «сборної» церкви св. Іллі в Києві, хоч не згадує, чи був в тому часі в тій катедрі який єпископ.

По смерті князя Ігоря його вдова Ольга стала регенткою держави в імені малолітнього сина Святослава. Вона була християнкою й охрещеною в Києві в слов'янському обряді. Знаємо, що вона їздила до Царгороду в відвідини до імператора Константина VII, який описує докладно її прийняття. Що було причиною її подорожі, пам'ятники докладно не згадують. Одначе, з пізніших подій можна здогадуватися, що не останню роль грали справи церкви, але не були вирішені задовільно, бо Ольга по повероті до Києва звернулася через німецького цисаря Отгона до Риму з проською прислати до Києва єпископа. І, дійсно, був висвячений єп. Лібуїтій, але як він вмер не обнявши своєї катедри, був висвячений монах Адальберт, що владичив в Києві в 960 — 962 роках. Він був усунений з Києва народом, як каже Дітмар з Мерзебургу. Приймалося, що причиною його усунення з Києва була поганська реакція князя Святослава, який в 962 р. перебрав володіння в свої руки. Та, одначе, на Русі переслідування християн не було, а літописець Нестор каже, що Святослав «не браняху» вірити, але «ругахуся» з християн. Очевидячки, це ніяк не могло бути причиною втечі Адальберта з Києва, бо він показав себе ревним і відважним чоловіком, як був назначений митрополитом «ін царгібус інфіделіюм» в Магденбургу і за свою відвагу і ревність став святым. «Рутавіє» Святослава не вплинуло на його виїзд з Києва, але «нарід його усунув»; каже Дітмар з Мерзебургу. Будучи німцем Адальберт не знав мови наших предків, а що найголовніше, належав до латинського обряду й це робило його побут в Києві небажаним. На Русі-Україні мусіли ще пам'ятати, що німці знищили СЛОВ'ЯНСЬКУ митрополію св. Методія на Моравії, тому не бажали, щоб подібне сталося з ними. Про церковну політику на Заході відносно слов'янського обряду свідчить згаданий лист папи Івана XIII до Болеслава II, написаний шість років по виїзді Адальберта з Києва. До речі кажучи, єпархія в Празі, на яку папа казав висвятити латинського кандидата, була підчинена юрисдикції митрополита в Магденбургу. І саме від 968 р. тим митрополитом був не хто інший, а бувший єпископ Києва Адальберт, як виходить з папської ерекційної булли з 18 листопада 968 року. Він мав підлягати безпосередньо Апостольській Столиці в Римі й займався наверстанням поганських слов'ян аж до своєї смерті в 981 році. Знаменно, що всі ним наведені слов'яни прийняли латинський обряд.

Хто був єпископом в Києві по виїзді Адальберта, невідомо. В часах князя Ярополка церква даліше розвивалася. І, цікаво, що навіть по усуненні Адальберта з Києва зв'язки з Заходом не перервалися, бо напр. в 973 р. Ярополові послали були в Кведлінбургу, а в 979 р. папські легати були в Києві. Можна думати, що знову йшли переговори в справі обсадження митрополії в Києві, але війна з Володимиром і смерть Ярополка не дозволили довести справи до кінця.

«Повість», говорячи про початкові роки володіння Володимира, впроваджує цілий ряд легенд, що затемнюють історичну правду, напр. Яків Мніх в своїй «Пам'яті й Похвалі» (написаній в 1037/38), отже майже 70 років скорше як «Повість», каже, що св. Володимир був охрещений в Києві, отже в слов'янському обряді. Натомість «Повість» впроваджує «Корсунську легенду» й хоче перенести його хрещення до Херсонесу, на грецьку територію. Взагалі, ця легенда інтерпольована якимсь пізнішим грекофілом, зневажає пам'ять св. Володимира. І дивно виглядає, що в Києві існує Церква, св. Ольга і Ярополк роблять заходи для одержання самостійного первоієрарха-митрополита, а «Повість» впроваджує на арену жидів та Мохаммеда і каже їм навертати Володимира на свою віру, мовляв, він не знав яку віру прийняти. Це вже явне грекофільство, що намагалося повернути колеса історії більше як 130 років назад, бо в часи патріарха Фотія й князя Аскольда.

Христова церква в своїй основі має ієрархічну побудову й не може довго існувати без ієрархії й духовенства. Ї, як не має єпископа для свячення нових духовних, а їх доплив з іншої церкви не можливий, тоді вона нидіє й зовсім зникає. Як взяти до уваги факт, що в половині Х ст. в Києві є «соборна» церква св. Іллі, то насувається переконання, що справа ієрархії й допливу духовенства в IX — X ст. була якось розв'язана. Можна допустити три можливості: 1) єпископів і священників святив Київський архієпископ, присланий з Константинополя; 2) або вони приходили з Моравії, головню по знищенню митрополії св. Методія по його смерті (885 — 86); або 3) єпископи й священники приходили з Болгарії. Крім того, наша церква була в зв'язках з Римом, звідки одержала двох владик.

Найбільш правдоподібним видається перша можливість, тобто, що в Києві буш єпископи з Греції, бодай періодично, але знаємо лише про тих, яких імена записали чужі пам'ятники, бо своїх ще не було, а літописці XI-XII ст. вже не могли всієї правди знати. Крім того по роздорі церкви в 1054 р. настала релігійна боротьба й не одна подія була перекручена, скреслена чи додана, так що деякі речі сьогодні видаються анахронізмом.

Вертаючи до висловленої у вступі думки, скажемо, що великий поступ християнства в Києві кільканадцять років по хрещенні св. Володимира, як стверджує Дітмар з Мерзебургу на основі свідчення очевидців, напр. в Києві в 1018 р. було 400 церков та що князя Святополка вігав архієпископ Іван з численним духовенством, мусимо сказати, що

на такий розвій треба більше як одного сторіччя. І, хоч «Повість» не говорить про первоієрарха, а в Житіях Бориса й Гліба, написаних Яковом Мніхом і самим Нестором, говориться про архієпископа Івана, а останній називає його митрополитом. Іван зарядив перенесення мощей обох святих до нової церкви і сам доконав обряду, що за тодішнім звичаєм був їх канонізацією. З того виходить, що в Києві таки був архієпископ-митрополит, без огляду на те, чи він прибув з Греції чи з Болгарії, і можна думати, що такою самою дорогою прибували його попередники, хоч не знаємо про них нічого докладного.

Слово Боже проникло в стародавню Україну **ВІКАМИ** й розвинулося з гірничого зерна в велике дереш. Св. Кирило і Methodii, Апостоли слов'ян, охрестили князя Аскольда й заснували на Україні церкву та слов'янський обряд, а св. Володимир трудився, щоб Слово **Боже** дійшло в усі **ЗАКУТИНИ** його великої держави та проголосив християнську віру державною релігією Київської Русі. Таким чином, минає 11 сторіч з того часу, як український нарід славить Бога в своєму рідному **обряді** та мові своїх предків, тому **цей** обряд такий дорогий і близький серцям українських людей в рідному краю й на чужині.

ОМЕЛЯН ПРИЦАК

Історик України, тюрколог, організатор науки. Народився 7 квітня 1919 р. на **Тернопільщині**, закінчив Львівський університет, навчався в аспірантурі у акад. А. Ю. Кримського. Потім — в еміграції: **Німеччина**, США. Останнім часом активно працює **знову в Україні**. Автор фундаментальних праць, зокрема **багатотомної «Походження Русь»**, засновник Міжнародної Асоціації **урало-алтаїстів**, Гарвардського Інституту українознавчих **студій**, Інституту **сходознавства** НАН України. Д-р Прицак — професор Гарвардського та Київського імені Тараса Шевченка **університетів**, іноземний член НАН України.

У статті **«Що таке історія України?»** автор **обгрунтовує** сучасну парадигму осмислення нашого минулого. За цією концепцією, **історія** України — це не історія **«української етнічної маси»**, а часова динаміка **спільнот** минулого, котрі побутували на нинішній території **України**. Такий підхід, попри свої **особливості**, має чимало переваг і дозволяє включати до означеного **предмету** події до- і праісторичних часів, колізії **кіммерійської**, **скіфської**, **сарматської**, **антської** та інших діб минулого, враховувати місце та ролі в історії України **неукраїнських етнічних та політичних спільнот**. Такий підхід, крім **історіософських**, має й геополітичні підстави, **пов'язані** з тим, що однакові обставини життя формують у різних етносів подібні архетипи поведінки і мислення, завдяки чому навіть при **поліетнічній історичній композиції** минулого має місце розвій деяких універсальних і самодостатніх саме для української землі цінностей.

Текст подається за виданням: *Прицак Омелян. Що таке історія України? // Вісник АН УРСР. 1991 № 3. С. 31-38.*

Видатний французький палеонтолог Pierre Teilhard de Chardin ¹ писав у 1955 р., що епохальною подією в історії нашої планети була поява розумної, думачої творчої людини, яка не тільки знала себе, але була свідомою того стану («поп plus seulement savoir, та із savoir que Гоп sait»). Думаюча людина творить і пізнає другий, новий, свій внутрішній світ, в якому, власне, на базі самопізнання, проходять процеси мислення та свідомості, а також, крім пізнання безпосереднього, діалектичне пізнання посереднє. Співіснування та спілкування людей у своїй спільності і дало Другий епохальний подвиг — виникнення мови як засобу кодифікації та закріплення у пам'яті відкритий (знань) та вживання того винаходу, мови, як засобу суспільної комунікації, організації та керівництва.

1

Існують два типи мислення: циклічно-міфічне та лінійно-логічне. Платон окреслив їх як $\mu\theta\omicron\varsigma$ та $\lambda\omicron\gamma\omicron\varsigma$. Вчені, зокрема, у 19 ст. думали, що міфічне мислення притаманне тільки для примітивного суспільства. Але міф засвідчений у всіх знаних культурах і суспільствах — як давніх, так і нових, як примітивних, так і цивілізованих. Міф і сьогодні є одним з двох (другим є логіка) співіснуючих паралельно (часто без контакту між собою) площин людської суспільної свідомості. Перша функція міфу (на думку фахівців, сакрального походження) — це деїфіковане пояснення явищ; воно пояснення, і застигнувши, мало (і ще має досі) авторитет вічної, всіх зобов'язуючої аксіоми, яка не потребує (і від неї не очікують) доказів, без огляду на не раз нелогічний, а то і неможливий характер даної аксіоми. Ось кілька прикладів: «відьми вживають мітли, як засіб своєї повітряної транспортації»; «українці є антисеміти і фашисти»; «москалі, чужі люди, роблять лихо з українськими дівчатами»; «євреї вживають для мами кров християнських дітей».

Міфотворцями в давні часи були пророки, жерці та поета, а в нові часи — ідеологи-пропагандисти, які нав'язують суспільству свої міфи, що в наш час називаються ідеологією. Живучість міфу підтримується періодичними ритуалами, культом та забронзовуванням пам'ятниками.

За Raffaele Pettazoni — міф творить «magna сьагіа» для кожної суспільної інституції ². Історичне пізнання постає, власне, в діалектичному змаганні міфу («метафізична історія») із логікою («когнітивна історія»). Одне із основних завдань історика — це аналітично деміфізувати архитипи міфу, а разом з тим породжені ним пересяди та табу, які, будучи як міф ірраціональними, «не потребують доказу», на думку своїх творців, чи «виправдання». Всі ми з вами пережили епоху білих та чорних шлях.

* Текст доповіді на пленарному засіданні 1 конгресу Міжнародної асоціації українців (Київ, 28 серпня 1990 р.). Друкується із збереженням граматичних норм оригіналу та особливостей оформлення його бібліографічного апарату.

¹ Pierre Teilhard de Chardin. Le Phénomène Humain (Paris, 1955).

² Raffaele Pettazoni. Miti e leggende (Roma, 1748 — 1763).

Пізнання людини, яким займається ГНОСЕЛОГІЯ, — де активне відображення об'єктивного світу у свідомості людини, що здатне виходити за межі наявного стану речей. Воно реалізується в дихотомічних площинах: конкретне-явне (матеріальне) і абстрактне (ідеальне), сучасне і майбутнє, абсолютне і відносне і т. д.

Поширення пізнання із НАЯВНОГО знання до безпосередньо не спостережуваної внутрішньої основи явних та абстрактних об'єктів виводиться при допомозі гіпотез та моделей.

Усі, так звані точні науки, як кібернетика, математика, біологія, фізико-хімія, а також суспільно-гуманітарні науки (філософія, соціологія, мовознавство) поширюють своє пізнання на основі аналітичного розв'язування гіпотез за допомогою або без допомоги моделей. При цьому вживають методів зовнішньої (ерудиційної) та внутрішньої (евристичної) критики.

Різниця між міфом, яким може бути так звана ідеологічна (партійна) «наука» (властиво, це перечить дефініції поняття «наука»), і об'єктивною НАУКОЮ (наукою *per excellence*) є те, що наука сприймає і безпристрасно досліджує усі гіпотези і моделі умовно: тільки ті пропозиції, які доказані повністю, входять до наукового доробку. Зате міф, що по дефініції не підлягає законам логіки, не потребує доказів.

Людина — суспільна істота (Римляни окреслили це як *animal sociale*, а я додав би «непоправне» апітаї *religiosum*) є пов'язана зі своїм суспільством у двох вимірах: сучасному (синхронному) та минулому (діахронному). Тому історик мусить деміфізувати не тільки міфи досліджуваної минулої епохи, але теж — будучи людиною — і своєї власної.

Просліджується тенденція у розвитку свідомості людської спільноти робити «славленим» минуле, зокрема давнє, щоб воно було атрактивним для молодого дозріваючого покоління. Це славне, світле, золоте минуле, *aurea aetas* давніх римлян, в якому не було ніяких негативних сторін, а були нібито здійснені нездійсненні ідеали сучасної епохи, наприклад, «національна» державність у східних слов'ян ще до часів Київської держави. З другого боку, виникла і ще досі є наявною потреба наблизити сучасникам невідоме майбутнє і також зробити його атрактивним.

Тут мають своє джерело месіянзм та міленарні телеологічні міфи. Теорія Карла Маркса про п'ять суспільно-економічних формацій усього ЛЮДСТВА є цікавою метафізичною моделлю, але його остання, найвища й'ята формація (число п'ять є епічним) — комунізм, який триває до кінця світу, не є наукою, а міфом, бо не підлягає доказові. Ми зараз на переломі між «п'ятою» і «шостою» стадією, яка не була передбачена Марксом.

Як кожна точна наука — історія (когнітивна, не метафізична) має свою дефініцію, яка базується на точних критеріях.

Історія є наука, яка передає візію минулого свідомих себе людських спільнот всієї землі (територіалізований лінійний час, за вис-

ловом Fernand Braudel)³, що базується на писаних документах (джерелах). Історія даної території чи народу починається тільки тоді, коли є свої писані свідчення. Тому історія в різних частинах обжитої землі починається в різні часи. Коли відносно даної території є тільки чужі джерела, тоді це не історія, а протоісторія.

Археологія — це окрема наука: вона не є передісторією, але вона як допоміжна дисципліна історії (або протоісторії) доповнює свідчення писаних джерел.

Згідно з дефініцією, історія не може займатися майбутнім (немає і не може бути ОБ'ЄКТИВНИХ панхронічних законів), як також не повинна включати питання сьогоденного або вчорашнього ДНЯ. На жаль, концепція так званої «сучасної історії» (знов *contradictio in adjecto*), впроваджена АНГЛОМОВНИМИ авторами після Першої Світової війни і тепер дуже поширена, шкодить історичному пізнанню.

На противагу до соціології, яка є синхронна і тому може займатися теперішнім, історія є (і мусить такою залишатися) діахронною.

Історія — це перш за все візія, яка вимагає часової і просторової відстані при ригористичному об'єктивному аналізі. Тільки завершені історичні цикли (наприклад, економічний, політичний, релігійний, культурний і т. п.), тобто цикли, відносно яких можна дістати всебічну перспективу (а не біло-чорну картину), — є предметом історії.

Треба згодитися з словами іспанського філософа José Ortega y Gasset, що історія є багатоперспективна⁴. Подібно до гір, що з одного боку лісисті, з другого — вкриті корчами, а з третього — прямовисні скелі. Історія не описує «wie es eigentlich gewesen» або «wie es eigentlich geworden», а є візією, опертою на аналізі історичних фактів у їх кавзально-лінійних пучках, у секвенціях закінчених ІСТОРИЧНИХ циклів (звичайно не концентричних) на просторі територіалізованого часу.

Історичні факти одноразові і неповторні, але неодмінно мусять бути внутрішньо пов'язані пучками своїх СТРУКТУР. Звичайно, вони можуть мати подібність (звідси міф про закони людського буття), але вона ТІЛЬКИ зовнішня, а не істотна. Кожний день багато людей переходило і переходять Рубікон (в Італії, на південь від Равенни), але тільки один такий перехід став історичним фактом, пов'язаним пучками своїх структур. Це перехід Цезарем Рубікону 11 січня 49 р. до Христа.

Я сприймаю точку зору Макса Вебера (Max Weber) про те, що історичні факти (а я додаю: і історичні цикли) творять трансцендентальну (тобто, поза межами досліду) цілість, яку можна бачити в її ЧАСТИНАХ, але ніколи повністю⁵. Можна показати причину; цикли

³ Fernand Braudel. *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe* (Paris, 1949), 1.1: Préface.

⁴ José Ortega y Gasset. *Meditaciones del Quijote* (Madrid, 1914).

⁵ Max Weber. «Die 'Objektivität' in sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis», *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, t. 19 (Tübingen — Leipzig, 1904) — S. 22 - 87.

історії є в постійному, неповторному русі, який через свою незакінченість не піддається цілісно дослідові вченого. Ще нереалізовані **НЕПОВТОРНІ** цикли можуть бути тільки предметом телеології...

У своїй пізнавальній, **КОГНІТИВНІЙ** дименсії неметафізична історія підлягає законам логіки, і тому, що вона виражається мовою, вона, історія, ще підлягає законам семіотики, Як мовознавство, історія (і міфологія) є антропоцентричною наукою. Поміж цими трьома **НАУКАМИ** існує ізоморфізм. Оскільки в нашому столітті мовознавство — тут я маю на увазі спеціальну діахронну лінгвістику — закріпило себе новими структуральними відкриттями, можна і треба, на мою думку, адаптувати деякі його візії та методи для історичного пізнання та дослідження.

Але це тема окремого циклу доповідей.

2

Тепер перейду до властивої теми моєї сьогоднішньої доповіді: «Що таке історія України?».

Я вже згадував, що територія (територіалізований час) займає спеціальне місце в структурі науки історії. У відношенні до української історії критерій території відразу викликає запит: яка територія? Українське поселення до двох останніх століть і спеціально українські держави різних часів займали різні території. Київська Русь охоплювала увесь східно-європейський лісостеп і лісову смугу, але не обіймала Південної України з Кримом та Слобідської України.

Галицько-Волинська держава в **ОСНОВНОМУ** обмежувалася Західною Україною включно з Холмщиною, **Підляшшям**, частиною Литви і **Щілим** Поліссям, а також з територією поміж Дністром і Серетом, що після 1340 р. стала Молдавським князівством, а пізніше базою сучасної Румунії.

Гетьманська держава після 1667 р. обмежувалася до Києва і північної Лівобережної України, при тому знову без Слобідської України, яка від самого початку її колонізації українськими виходцями у 30-х роках 17-го століття була безпосередньо пов'язана з Московським царством.

Справу тут мусить вирішити сьогоднішній держарний критерій: українська територія як предмет історії це приблизно територія в межах теперішньої УРСР, що більш-менш також відповідає так званим етнографічним кордонам поселення українців. Тут може виникнути закид, що таке вирішення є телеологічним, бо теперішню державну територію проєктується в минуле. Відповідь на це є проста: усі сьогоднішні держави-нації, наприклад російська, проходили подібний розвиток.

Етнічно не українські політичні структури занепали, наприклад Половецька держава (1050 — 1240), **Кримський Ханат** (1450 — 1783); їх бунші мешканці увійшли цілком або у великій мірі в укра-

їНСЬКИЙ етнос; через те їх територія стала українською етнографічною територією протягом 16 — 20 ст. Тим-то українська історіографія має, як і кожна інша історіографія, як свій обов'язок **Вивчати** минуле усіх людських історичних спільнот і держав, що проживали на теперішній своїй (українській) території, а не **Обмежувати** тільки до держав «свого», цебто сьогодишнього, українського етно-мовного круга. Це, як я згадував, зовсім не виняткова ситуація. Наприклад, як складові частини історії **МОВНО-РОМАНСЬКОЇ** Іспанії входять історії чужих етнічно і культурно-релігійно держав, таких як **аріанська** держава германських Візиготів (475 — 711 із центром у Толедо, біля пізнішого Мадриду), арабський **МУСУЛЬМАНСЬКИЙ** халіфат Омейядів із центром у Кордобі та його арабо-берберійських **наслідників** — останнім був емірат зі столицею у Гранаді, який закінчив своє існування у році відкриття Америки (1492).

Це включення вона (історіографія) повинна робити при одній умові, дуже важливій, бо вона звільняє історичну науку від тавра телеології: усі процеси етнічно не українських державних структур повинні вивчатися об'єктивно, нарівні з етнічно українськими державами, без тіні будь-якого «культурного месіанізму, теорії найменшого зла» або проектування «необхідності» української колонізації або українізації етнічно не українського населення в минуле.

Тому дослідник княжої доби повинен трактувати безпристрасно і на тому самому рівні, при тому з належним знанням усіх джерел україномовних і не україномовних, не тільки Руську (на Україні етнічно українську) Київську державу, але також і Тюрко-Монгольсько-Половецьку державу. Історик Козацької доби повинен паралельно і безпристрасно трактувати, як і державу Війська Запорізького, так і Кримський Ханат. У такому підході — татари — це не дикі зайди, грабіжники, а нарівні із запорожцями — наші предки.

Тут можу подати, що в половині 16-го ст, єдиною українською княжою династією, по вимиранні або вимандруванні Рюриковичів, були князі Ружинські-Половці. Вони виводилися від Половецького володаря **Тугор-таркана** (помер у 1096 р.), тестя Київського великого князя Святополка II Ізяславича (1093 — 1113). Столиця Половецької держави **Шарукань** містилася на міській території пізнішого Харкова.

Руські князі, як і Половецькі, мали між собою **СВОЇ** постійні порухунки, союзи та міжусобиці, але у 1223 р. на річці Калці вони боронили свою батьківщину (власне, територію!) перед монголами спільно, князі **Рюриковичі** плече об плече з князями Половецькими, велика частина яких уже тоді ввійшла у Руський християнський культурний круг. Свідченням того є **ІМЕНА** Половецьких князів того часу, такі як **Юрій Кончакович, Данило Кобякович, Яропож Томзакович, Гдіб Турісвч.**

Шляхтич Микифор Поплонський складав тодішньою русько-українською мовою панегірики на честь **Перекопського** бея (високого дос-

тойника Кримського Ханату і члена династії Шаган-Гирея у 1691 р.) цілком у «бароковому» стилі панегіриків доби гетьмана Івана Мазепи:

Кримские врата, Перекопе давный,
ВездВ по странамъ чѢмъ еси ты славный.
Велика твоя слава повсюду есть нынѢ,
Ляхом, МосквѢ и Руси і всей УкраинѢ...
Зная храбрость велику ШагирВй салтана,
Кзаки себѢ имѢт ради тебя пана»⁶

Ось що читаємо в «Літописі» Самуїла Величка (помер бл. 1728 р.) про пригоди кошового отамана Івана Сірка під роком 1675. Коли Сірко, наїхавши одну кримську територію, забрав з собою проживаюче там християнське (етнічно українське) населення і сказав їм на кордоні: «Хто хочеть, идвте зь нами на Русь, а хто не хочеть — вертайтеся до Криму. Якое слово Сврково християне и туми зь християнъ в Кримв родившіся (метиси, що вже народилися в Криму) почувши, изволили едни зь нихъ, а именно три тисячи, лутше до Криму вернуться, нежели въ землю християнскую простовата... а при отпуску ГДИ (Сірко) спиталь ихъ — для чоґобы до Криму квапилися, ОТПОВѢДИЛИ, ижъ ТАМЪ въ Криму имѢють уже свои освдлиска й господарства, и для того ТАМЪ лутше себв желаютъ жыти, нежели въ РусѢ ничего своего неимуши»⁷.

Тюрколог Агатангел Кримський (1871 — 1942) сам, як і визначний наш економіст Михайло Туган-Барановський (1865 — 1919) — кримсько-татарського походження, який навів цю цитату у своїх «Студіях з Криму» (1929), додає: «Принагідно зробимо увагу. Не тільки спеціалістові-антропологові, ба й першому-ліпшому туристові, часом одразу буває видко величезну схожість антропологічного типу багатьох теперішніх татар-кримчаків та українців. З першого погляду іноді не можна і розпізнати, чи татарин-кримчак перед вами чи українець. Такі оповідання, як оце, що наведене з Самуїла Величка про масове потатарення українців у Криму, вимовно пояснюють і факт антропологічної схожості»⁸.

Демографічна історія Криму ще НЕ написана. Як характеристичний причинок до неї я подаю статистичні дані із 1666/1667 року, які навів найбільший османсько-турецький подорожник Евлія Челебі (1611 — бл. 1683). Евлія побував в рр. 1641 — 1667 у Східній Європі, деякий час провів в Криму, брав участь у кримських походах на Україну. Якраз у 1666/1667 р. відбувся черговий перепис населення півострова Криму (за законом Чингізхана він мав відбуватися кожних 30 років). Евлія встиг ще перед своїм від'їздом до Істанбулу

Олександр Оглоблін. «Вірші смоленського шляхтича Н. Поплонського р. 1691 на честь Перекопського бєя» в книзі: А. Кримський (ред.) Студії з Криму I — IX (Київ, 1930), с. 34 — 38.

Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи въ XVII вѣкѢ, составитель Самоиль Величко (видання Київської Тимчасової Комісії), т. 2 (Київ, 1851), с. 372 — 377.
⁸ А. Кримський. Студії з Криму I - IX (Київ, 1930), с. 17.

занотувати дані того перепису до своєї славної «Книги подорожей» (Сиягат-намесі). Тодішній Кримський Ханат, що склався з 24 «судових» повітів (казалик), поділяв населення на три групи: повноправні мусульмани, православні піддані — робітники мусульманів (есір), окреслювані як казак («козаки» — українці), та ра йя, оподатковані піддані, релігійні спільноти (євреї, караїми, вірмени, греки).

Мусульманського населення було 187.000 душ; із них 87.000 належали до військового стану («аскері таїфесі») (у 1928 р. татарів в Криму було 175.000). Українських підданих було 920.000; Евлія Поділяє їх на три групи:

- 1) піддані (есір) — 600.000;
- 2) рабині: жінки, дівки (діфка) — 120.000;
- 3) діти — 200.000.

Як бачимо, співвідношення було: 187.000 татарів та 920.000 українців, цебто українці становили чотири п'ятих населення Криму у 1666/1667 рр. Евлія додає: «Отже якщо б — але хай нас Аллах охоронить від того — така велика кількість невірних і непокірливих (ак) козаків (українців) збунтувалася, то вони перевернули б увесь Кримський півострів догори ногами. Це дійсно тільки завдяки благословенню, що випливає із чуд Мугаммеда, що вони (козаки) цілком не спосібні до бунту»⁹.

До речі, число ра йя, цебто євреїв, караїмів, вірмен та греків в Криму виносило за Евлією 20.000 душ»¹⁰.

Справа ясна, що громадяни України — мешканці Криму, харків'яни, мешканці Донеччини чи одесити — повинні мати можливість пізнати історію своєї ближчої батьківщини у системі, власне, історії України.

Вище ми підкреслили, що історія не займається поодинокими людьми, а людськими спільнотами (підмет-предмет історичного факту, про який мова була вище). Найвищою досі відомою в історії людською спільнотою є суверенна національна держава, в минулому прото-держава або й залежна держава. Тому історія і є в основному історією держав та державноподобних суспільних одиниць чи інституцій, а також ідей, що ведуть до їх створення. Історія знає різного типу держави: кочові союзи (Рах), осілі імперії, міста-поліси та патримоніальні (наприклад, Московська держава), династичні (наприклад, держава Габсбургів, 16 — 20 ст.), станові (наприклад, Польсько-Литовська Річ Посполита, 15 — 18 ст.), національні (французька держава після 1789 р.), теократичні (панська держава, арабський халіфат) і т. д...

⁹ Evliya Celebi. Siyāhatnāmesi (Istanbul: Türk Tarih Enstitüsü Külliyyati 1928), i. 8. — 8.33 — 35.

¹⁰ Evliya Celebi. Siyāhatnāmesi, i. 7 — 8. 601.

ВІХА В ІСТОРІЇ ДУХОВНОСТІ (П.П.КОНОНЕНКО)	5
ВСТУП	11
ІСТОРИЧНІ ВИМІРИ УКРАЇНОЗНАВСТВА	13

Частина I

ІСТОРИЧНЕ (ГЕНЕТИЧНЕ) УКРАЇНОЗНАВСТВО

ГЕРОДОТ	28
Історії в дев'яти книгах	30
ГІППОКРАТ	46
Про повітря, води й місцевості	47
ДЮДОР СИЦИЛІЙСЬКИЙ	52
Бібліотека	53
ІОМПЕЙ ТРОГ	61
Філіппівські історії	62
СТРАБОН	69
Географія	70
ГАЙ ПЛІНІЙ СЕКУНД	82
Природнича історія	84
ПРИСК ПАНІЙСЬКИЙ	96
Візантійська історія	97
ПРОКОПІЙ КЕСАРІЙСЬКИЙ	99
Готська війна	100
СТЕФАН ВІЗАНТІЙСЬКИЙ	107
Етніка [Опис племен]	108
ФЕОФЛАКТ СИМОКАТТА	115
Історія	115
КОНСТАНТИН БАГРЯНОРОДНИЙ	119
Про управління імперією	120
ЄВСТАФІЙ	123
Коментарі до «Землепису» Діонісія	125
МАТВІЙ СТРИЙКОВСЬКИЙ	132
Хроніка	133
МАРГІН БЄЛЬСЬКИЙ	142
Хроніка польська	142
ВРІХ ЛЯСОТА	144
Діаріуш	145
АНОНІМ	156
Щоденник комісії, або Експедиції проти Війська Запорозького	157